GRADOVRH
časopis za književno-jezična, društvena i prirodoznanstvena pitanja

GRADOVRH

Časopis Matice hrvatske, godišnjak
Utemeljen 2004.
Godište XXI, br. 21, studeni 2025.

Naklada
Matica hrvatska – Tuzla

Za nakladnika
Marica Petrović

Glavna urednica
Marica Petrović

Uredništvo
Petar Matanović, *Marinko Mrkonjić*, *Ivan Bosankić*, *Alen Matošević*

Urednički odbor
Marijana Nikolić, Univerzitet u Tuzli, Filozofski fakultet
Vinko Kovačić, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet
Šime Demo, Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija
Marinko Pejić, Univerzitet u Sarajevu, Franjevačka teologija Sarajevo
Ivo Pranjković, Zagreb, Hrvatska

Lektura
Alen Matošević

Likovna oprema
Marina Trogrlić

Adresa uredništva
Kazan mahala 2/II; 75000 Tuzla, Bosna i Hercegovina
tel: + 387 (0)35 257 033
e-mail: gradovrh@mhtuzla.org
Uplate na žiro-račun kod UniCredit banke 3383002200429402

Redakcija ovoga broja zaključena je 27. listopada 2025.

Grafičko oblikovanje
Branko R. Ilić

ISSN 1840-0477 (*Print*)
ISSN 3029-4339 (*Online*)

Časopis je indeksiran u bazi podataka *Central and Easter European Online Library* (CEEOL)

Tisak
Printcom, Tuzla

Politika licenciranja
Radovi objavljeni u ovom časopisu su objavljeni pod licencijom:
Imenovanje - Nekomercijalno - Dijeli pod istim uvjetima CC BY-NC-SA 4.0

GRADOVRH

časopis za književno-jezična, društvena i prirodoznanstvena pitanja

MATICA HRVATSKA – TUZLA

studeni 2025.

Sadržaj

Uvodnik 7

I. KNJIŽEVNO-JEZIČNE TEME

Šabić, Indira, Šetka, Nataša: *Čitalačke kompetencije učenika* vs. *književne i metodičke kompetencije učitelja u nastavi lektire* 11

Delić, Deksida: *Poetika pričanja epskog pjevača Avde Međedovića* 39

Matošević, Alen: *Ivan Petar Marešević Kreševljanin: Inauguralna disertacija o medicinsko-dijetetskoj praksi* 53

Ratković, Luka: *Hrvatski jezik između dviju jezičnih normi ili koji je to hrvatski standardni jezik?* 69

Brkić, Zerina *Zwischen Wörtern und Bildern: Die Übersetzung metaphorischer Komposita im Rahmen des Coronavirus ins Bosnische, Kroatische, Serbische* 77

II. POVIJESNE TEME

Petrović, Vedran: *Katolički umjetnički sakralni objekti u Sjeveroistočnoj Bosni* 121

Andrejaš, Robert: *Kratka priča o tisućljetnoj povijesti razvoja svjetlosnih slika do zvaničnog priznanja fotografije 19. kolovoza 1839.* 157

Šefko Sulejmanović: *Čaršijska česma – ponosna tuzlanska ljepotica* 177

Zorić, Darko: *Opismenjavanje kod Hrvata u Bosni i Hercegovini u prvoj polovici 20. stoljeća* 187

III. FILOZOFSKO-TEOLOŠKE TEME

Ninić, Franjo: *Obraćenje, kršćanstvo i socijalno lice vjere: teološko-politički esej o etičkom čitanju Korizme* 221

Kaluđerović, Željko, Kaluđerović Mijartović, Zorica, Jašić, Orhan: *Evolucija* dike *kod Oca tragedije* 241

IV. PSIHOLOŠKE TEME

Burić, Ema, Čavalić, Admir: *Radna motivacija: od teorijskih okvira do menadžerskih rješenja* 259

Ibrić, Lejla, Mirković Hajdukov, Mitra: *Psihološka obdukcija* 279

V. PEDAGOŠKE TEME

Jahić, Mirza: *Percepcija kliničkog okruženja za učenje praktične nastave učenika koji se obrazuju za zanimanje medicinska sestra/tehničar* 289

VI. EDUKACIJSKO-REHABILITACIJSKE TEME

Banović, Silva, Turnadžić, Emina: *Percepcije zdravstvenih radnika i opće populacije o mucanju* 311

Lekić, Katarina: *Stavovi vršnjaka prema inkluziji djece s teškoćama u razvoju* 319

VII. PRIKAZI PUBLIKACIJA

Alić, Fahira: *Predstavljanje Izabranih djela Alije Isakovića* 347

Jahić, Mirza: *Izazovi odgajanja u svijetu izmijenjenih vrijednosti autorice Snježane Šušnjara* 355

VIII. KNJIŽEVNI PRILOZI

Travančić, Melida: *Pjesme* 361

Divković, Igor: *Pjesme* 369

Mešić, Nihad River: *Pjesme* 374

Avdagić, Mirela: *Pjesme* 378

Uvodnik

Tebi se obraćam, Stjepane dragi, da nevolje naše
Sad znadeš ti, suze bi morao lit.
Ne bi ni Bosnu svoju sad prepoznao s neba,
Nit bi negdašnji svoj narod razabrao sad.

Blaž Josić, *Elegije,* 301-304

Nema kukanja i traženja sažaljenja, ali da se imamo, mi u Bosni, čime pohvaliti – vala nemamo.

Ove se godine obilježava 100. obljetnica od smrti pjesnika Antuna Branka Šimića. Budući da smo svaki Uvodnik *Gradovrha* započinjali stihovima naših uglednih pjesnika, pomislila sam da to u ovome broju budu Šimićevi stihovi.

Pjesma *Bog mučitelj*, započinje stihovima *U naše duše iznenada stupi mržnja* (…) Ipak, naprosto se nisam usudila započeti ovim stihom, koji nije opomena, nego konstatacija.

Jedno znam i naglašavam: *Gradovrh* je bosanski časopis koji nastoji, od prvoga broja do danas, pokazati toleranciju i otvorenost pa stojimo u uvjerenju da bi nas *Gradovršane* Stjepan Tomašević, posljednji bosanski kralj, „razabrao“ i prepoznao. Ta neka, bosanska harnost, čestitost, valjanost, u hrvatskom je zajedništvu nešto inspirativno i utemeljeno pa je časopis *Gradovrh* nastao (i traje!) na toj tradiciji.

U njemu se objavljuju izvorni, stručni i pregledni znanstveni prilozi i eseji, a posljednjih godina i književni uratci provjerene kvalitete. Glavni kriterij Redakcije je iznadprosječna razina.

U svakom Uvodniku, od prvoga broja do danas, na kraju se nalazi ova opaska:

(...) poštovano je pravo autora na vlastiti izbor pa prilozi pisani na različitim pravopisima hrvatskoga jezika nisu pravopisno ujednačavani.

Tekstovi pisani na bosanskome, srpskom i crnogorskome jeziku nisu kroatizirani, a prilozi na jezicima izvan srednjejužnoslavenskoga dijasustava objavljuju se izvorno, neprevedeni (...)

Možda bi se moglo prigovoriti da u naslovnici stoji (…) *i prirodoznanstvena pitanja.* Već neko vrijeme *Gradovrhu* ne šalju priloge autori iz ovih oblasti. Bilo ih je u početku jer je UNTZ, u temelju, s duljom i etabliranijom prirodoznanstvenom tradicijom. Razlog je, vjerojatno u tome što su se u zadnje vrijeme pojavili časopisi usko vezani za STEM.

U ovome broju, o književno-jezičnim temama objavljujemo četiri rada: *Čitalačke kompetencije učenika vs. književne i metodičke kompetencije učitelja u nastavi lektire* I. Šabić i N. Šetka; *Poetika pričanja Avde Međedovića,* D. Delić; *Ivan Petar Marešević Kreševljanin: Inauguralna disertacija o medicinsko-dijetetskoj praksi* prijevod A. Matoševića i *Hrvatski jezik između dviju jezičnih normi ili koji je to hrvatski standardni jezik* Luke Ratkovića.

Iz povijesti *Gradovrh* objavljuje priloge *Katolički umjetnički sakralni objekti u Sjeveroistočnoj Bosni* V. Petrovića, *Kratka priča o tisućljetnoj povijesti razvoja svjetlosnih slika do zvaničnoga priznanja fotografije 19. kolovoza 1839.* R. Andrejaša, *Čaršijska česma* Š. Sulejmanovića i *Opismenjavanje Hrvata u BiH u prvoj polovici 20. stoljeća* D. Zorića.

Ž. Kaluđerović, Z. Kaluđerović-Mijartović i O. Jašić autori su rada na filozofsku temu *Evolucija* dike *kod Oca tragedije,* a Franjo Ninić šalje teološki prilog *Obraćenje, kršćanstvo i socijalno lice vjere, teološko-politički esej o etičkom čitanju Korizme.*

Iz psihologije E. Burić i A. Čavalić potpisuju rad *Radna motivacija: od teorijskih motiva do menadžerskih rješenja*, a L. Ibrić, M. Mirković-Hajdukov rad *Psihološka obdukcija.*

Iz pedagogije M. Jahić piše rad *Percepcija kliničkog okruženja za učenike praktične nastave učenikâ koji se obrazuju za zanimanje medicinskih sestara/tehničara.*

Edukacijsko-rehabilitacijska oblast: S. Banović i E. Turnadžić pišu rad *Percepcija zdravstvenih radnika i opće populacije o mucanju*; K. Lekić *Stavovi vršnjaka prema inkluziji djece s teškoćama u razvoju.*

Publikaciju *Predstavljanje izabranih djela A. Isakovića* prikazuje F. Alić, a knjigu *Izazovi odgajanja u svijetu izmijenjenih vrijednosti* autorice Snježane Šušnjara donosi M. Jahić.

Književni prilozi (poezija): M. Travančić, I. Divković, N. Mešić i M. Avdagić.

Uredništvo zahvaljuje suradnicima, dobročiniteljima i svima onima koji *Gradovrh* podržavaju na svoj način.

Urednica

I. KNJIŽEVNO-JEZIČNE TEME

Nataša Šetka[*]
Indira Šabić[**]

Čitalačke kompetencije učenika *vs.* književne i metodičke kompetencije učitelja u nastavi lektire

Sažetak

U radu se otvara pitanje o važnosti savremenog pristupa učenicima na primjeru sati obrade lektire a u službi čitalačke kompetencije učenika i književno-metodičke kompetencije učitelja. Predstavljen je pojam i predmet izučavanja nastave lektire, ciljevi i zadaci, organizacija sata te problemi koji se u praksi javljaju u vezi s realizacijom sata ovog tipa s jedne. Analizirane su čitalačke kompetencije učenika i književne kompetencije učitelja a u kontekstu metodike. Provedeno je istraživanje na uzorku učenika petog razreda osnovnih škola u Tuzli te njihovih učitelja u nastojanju da se utvrdi: služe li se učitelji savremenim metodama rada, potiču li čitalačke navike i kreativnost kod učenika, jesu li takve metode prečac u savladavanju ciljeva nastave lektire, te koje su radnje na realiziranim satima lektire učenici prepoznali kao zanimljive o produktivne, odnosno šta to učitelji trebaju prakticirati u radu kako bi se poticala učenička aktivnost i kreativnost. Tehnikom anketiranja prikupljeni su podaci koji su prikazani metodom deskripcije i online alatom Google Forms.

Ključne riječi: čitalačke kompetencije, čitalačka kriza, književne kompetencije, lektira, metodika, savremena i tradicionalna nastava

Budući da čitalačka kompetencija podrazumijeva sposobnost učenika da analiziraju, kritički prosuđuju, u svakodnevnom životu primjenjuju, pamte i prenose informacije, od iznimne je važnosti da budu stečene i razvijane na satima lektire na kojima se kroz

[*/**] Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli.

književna djela njeguju filantropske, moralne, oratorske i druge vrijednosti. Tako razvoj čitalačkih sposobnosti kroz književna iskustva, jamči razvoj intelektualnih sposobnosti analiziranja, apstraktnog i brzog promišljanja, prepoznavanja sličnosti, razumijevalja međuljudskih odnosa, razumijevanja riječi, pamćenja, zaključivanja itd. Zbog svega navedenog, ovu je vještinu nužno njegovati u nastavnome procesu. S druge strane, dok književna kompetencija znači sposobnost doživljavanja, analiziranja i kritičkog prihvaćanja književnih tekstova, sposobnost prepoznavanja njezinih estetskih, etičkih i kognitivnih učinaka, od iznimnog je značaja i to da učitelji imaju razvijene iste i da u supostojanju sa stečenim metodičkim vještinama, na najproduktivniji način realiziraju sate lektire ali i književnosti uopće.

POJAM I PREDMET IZUČAVANJA NASTAVE LEKTIRE

Među prvim prikupljenim saznanjima koje dijete usvaja o svijetu oko sebe, stječe ih većim dijelom iz slikovnica i drugih knjiga u kojima se može prepoznati velika važnost malih priča. Zahvaljujući tom prvom ugodnom iskustvu s knjigom koje kasnije biva nadograđeno mislima o koristi koja se crpi iz knjiga, ovaj papirni predmet je počeo uživati status *najboljeg* ili *imaginarnog prijatelja* za mnoge generacije djece i mladih koji su odrastali, odgajali se i obrazovali uz nju. Taj prisni odnos čovjeka i knjige iznjedrio je i frazeme karakterizacije, pa su ljudi jedni prema drugima bili *otvorene* i *zatvorene knjige*. Sve to ukazuje na vrijeme kada je knjiga imala povlašteni status u društvu, bila stub znanja i predmet kulture. Tako se doboko ukorijenilo vjerovanje da je u knjigama sva pamet, blaga i sve važno u životu. Tako se čitajući književnoumjetničke tekstove i one neknjiževne ili tekstove po slobodnom odabiru, stvarala ljubav prema čitanju tijekom cijeloga života. A unutar tog široko postavljenog korpusa knjiga, definira se uži – lektirni. Sam pojam *lektira* je latinizam, izvedenica iz riječi *leggere* što znači 'čitanje'. U lektirni korpus ulaze svi tekstovi koji se čitaju tijekom školovanja, bili oni beletrističkog ili strogo naučnog karaktera. Zbog toga je lektira u rječnicima definirana kao 1. ono što se čita; čitano gradivo (Anić 2004: 677; Klaić 1982: 795), 2. knjige koje je prema školskom programu obavezno pročitati (Čedić 2007: 341). A koje će djelo biti obavezno čitati i u kojem razredu, propisano je *Nastavnim planom i programom* kao temeljnim školskim dokumentom kojim se propisuje opseg, dubina i redoslijed nastavnih sadržaja u pojedinome nastavnom predmetu, u ovome slučaju u okviru Bosanskoga jezika i književnosti.

Ciljevi i zadaci nastave lektire

Prije nego će biti uključeni u nastavne programe, lektirni propisi prolaze oštre provjere i preporuke. S tim u vezi, lektirna djela koja su posvjedočena u nastavnim planovima i programima su uspjeli primjeri preko kojih ne samo da se bogati vokabularni fond učenika, nego se trenira njihovo kritičko razmišljanje, razvija kultura čitanja, stvaralačke sposobnosti, književni ukus i potiče mašta. U tome počiva cilj nastave lektire. Brižno birana djela nosioci su moralnih i etičkih dilema, emocionalnih i umnih sazrijevanja, zato su namijenjena ne samo učenicima nego posredno roditeljima i učiteljima, od kojih također ovisi valjana adoptacija djela. Rosandić (1976: 99) napominje kako se na nastavnim satima lektire pruža mogućnost provjere njihovih zapažanja i sudova o pročitanome djelu, u mogućnosti su međusobno izmjenjivati mišljenja i stavova i time razvijati kritičko mišljenje te se i nastavnicima pruža mogućnost da kontroliraju samostalno čitanje učenika i da otkriju njihove interese, sklonosti i književni razvoj svakog učenika. Međutim, činjenično je da sam spomen lektire i kod učenika i kod učitelja budi dvostruku asocijaciju. Prva asocijacija je *obligacija* jer je lektira nešto što se mora čitati i gdje ne postoji prostor za učenikovu slobodu, zbog čega se aktivira osjećaj prisile u vezi s čitanjem. Druga asocijacija je *ocjenjivanje*, pri čemu se kauzalno kod učenika aktivira strah, najprije od ispitivanja i loših ocjena zatim od roditeljskih reakcija na ocjene. I jedno i drugo asocijativno povezivanje konotirano je negativnim predznakom, iako bi nastavni sati lektire trebali bi biti mjesto susreta čitatelja, učenika i učitelja, te prostor razmjene mišljenja, artikuliranja i produbljivanja doživljaja, maštanja i izražavanja potaknutoga knjigom. Među ciljevima nastave lektire je i pobjeda nad tim negativnim asocijacijama. Učitelji, jednako kao i učenici, trebali bi se voditi mišlju da „lektira nije samo čitanje, jer čitati možemo i zanimljivije članke u novinama i objave na društvenim mrežama. Naprotiv, lektira je neraskidivi spoj i čitanje knjiga, i razgovora o knjizi, i nadahnuća za vlastito izražavanje i stvaranje u različitim medijima. Tek kada se pod nazivom lektira obuhvate svi ovi pojmovi, ona će postati ono za što je namijenjena – portal djeteta u svijet književnosti i užitka samostalnoga čitanja, saveznik u stvaranju neraskidivoga prijateljstva između djeteta i knjige“. (Gabelica i Težak 2017: 14).

Organizacija sata lektire

Lektirna djela u nižim razredima osnovne škole su temeljno štivo s kojim djeca ulaze u svijet odraslih. U ostvarivanju tog prvog kontakta s književnim svijetom, pripovijedanom fikcijom, redovan pratitelj, pokretač, usmjerivač i motivator učeničkih radnji,

organizator odgojno-obrazovnog procesa jeste učiteljica/učitelj. Zbog toga što je iznimno važno na koji će način dijete rane školske dobi „dekodirati" književni situaciju, odnosno kako će projicirati događaje i doživljaje kojima je svjedočio iščitavajući djelo, kakve će pouke izvući iz istoga, i kako će započeti proces vlastitoga prosuđivanja, potrebno je da učitelji imaju inventivnu i maštovitu metodičku artikulacijsku shemu na satu lektire. Nužno je izbjegavati ustaljenost u obradi lektirnih djela, što znači da je potrebno sate realizirati u domeni savremene metodologije. Međutim, i u tom odabiru treba biti oprezan jer je problemske situacije potrebno prilagoditi stupnju kognitivnog i emocionalnog razvoja djeteta i njegova istraživačkog iskustva. U kreativnom pristupu lektiri, prijedlog je da se lektirni sat organizira u sljedećem okviru: zajednički rad i druženje u motivacijskom dijelu sata, učenički samostalni rad i istraživanje te povratak u zajedničko druženje u završnom dijelu sata (Velički i Turza-Bogdan (2015/2016: 38). Pričanje, odnosno zajednička diskusija, je podesniji oblik prenošenja i usvajanja sadržaja u odnosu na samostalno čitanje.

U motivacijskome dijelu sata lektire potrebno je potaknuti dječiju znatiželju ali voditi računa da motivaciono djelovanje bude prilagođeno uzrastu i sposobnostima učenika. Za niže razrede uglavnom su svojstvene motivacije utemeljene na osobnim iskustvima učenika, te glazbene, likovne i filmske motivacije (Rosandić 2005: 310). Međutim, nedovoljno je samo zadobiti dječiju pozornost i sudjelovanje u uvodnome dijelu sata. Potrebno je korišteno motivaciono djelovanje izravno povezati s gradivom koje slijedi. Povezivanje se može ostvariti preko bilo kojeg lektirnog elementa: teme, radnje, likova, žanra, prostora, vremena ili drugih motiva sadržanih u djelu. U njihovome povezivanju produktivnim se čini *umna mapa*, *grozd* ili *oluja mozga/ideja* kao metodički postupci. Prakticiranjem nekih od savremenih metoda rada u realizaciji sata lektire jamčit će održavanje motiviranosti učenika na satu, njihovu angažiranost, razgovorljivost, rješavanje problemskih situacija i postizanje željenih rezultata a u konačnici formirana pronicljiva individua koja je savladala čitalačke kompetencije.

Lektirna problematika i problemi s lektirom

U današnjem obrazovnom sustavu, za učitelje i za učenike podjednako, lektira se javlja kao izazov na razne načine. Učenici izbjegavaju čitanje iz višestrukih razloga: zbog nepodudarnosti tematike djela i njihovih interesa i potreba, zbog toga što propisana djela nisu primjerena njihovoj dobi i mogućnostima razumijevanja tekstova. Prema kauzalnosti, nezadovoljstvo učenika prate problemi s kojima se susreću učitelji u samoj interpretaciji književnih lektirnih djela i ispunjenju glavnih zadaća

nastave književnosti. Iako bi se tu mogao povući argument o važnosti učiteljske kreativnosti, činjenično da je osnovni cilj lektirne nastave razvitak ljubavi prema čitanju kod učenika teško dokučiv. Kritičari suštinu problema pronalaze u obligacionom popisu lektira, koji se učenicima nameće bez ikakvih pitanja o njihovim preferencijama.

Budući da su sastavljači popisa lektire uglavnom stari metodičari, udaljeni od novih generacija, i toga da oni u saradnji s pedagozima imaju dugačak popis odgojno-obrazovnih ciljeva i zadataka koji počivaju na razvitaku patriotizma i zavičajnosti, zanimanja za nacionalnu povijest i kulturu, čime su se rukovodili pri sastavljanju popisa lektire. U toj selekciji i odabiru, sadržaji savremenog svijeta su ostali sporedni (Plazibat 2002: 5). To zasigurno produbljuje jaz između učenika i lektirnih djela. Za rješavanje tih pitanja trebalo bi sagledati praksu drugih zemalja.

Dok jedni, npr. slovenski, sukladno bosanskim nastavnim programima strogo propisuju autore i broj djela za svaku godinu, drugi npr. austrijski razvijaju koncept dogovorene lektire omogućivši slobodni izbor lektire u kojem sudjeluju učenici u dogovoru s učiteljima. Treći npr. češki, samo preporučuju određeni broj djela ne navodeći imena pisaca. Na tragu tih rezultata predlaže se tzv. otvoreni sustav lektire koji se temelji na ponudi književnih djela iz koje učenici samostalno izabiru djela za čitanje kod kuće (Benjak, Doblanović 2006).

Pored problema čitalačke nezainteresiranosti, na satima obrade lektire učitelji se susreću i s problemom tzv. reduciranog čitanja. U vremenu kojemu svjedočimo nagli razvitak tehnoloških pomagala i informatičkog sistema, otkiva se distanciran odnos ljudi, posebno onih mlađih, s knjigom. „Svjedoci smo porasta reduciranog čitanja, čitanja sadržaja kojeg su drugi napisali o nekoj knjizi, bez uvida u sami sadržaj knjige i stvaranja vlastitog mišljenja o jednoj knjizi. Koliko je internetska obrada djela za lektiru dostupna svima svjedoči i činjenica da sve manje učenici posežu za članstvom u bibliotekama ili kupovini knjiga za poklon sebi ili drugima. Mada je zabrinjavajuće i to da u pojedinim knjižarama teško možemo naći neku zanimljivu knjigu ili pak djelo poznatoga pisca“ (Gološ 2019: 95).

Pored problema čitalačke nezainteresiranosti i reduciranog čitanja, supostoje i problemi s kojima se učitelji i učenici susreću tokom analiziranja lektire. Probleme interpretiranja djela Milija Nikolić definira pojmom *literarni problemi*. Interpretacija književnog djela obično se zasniva na više integracionih činilaca, tako da svaki obezbjeđuje predmetnu i misaonu monolitnost na značajnijem djelu istraživačkog puta. Međutim, tako proučavanje djela može počivati na nekoliko njegovih preblemskih cjelina, npr. na tematici djela, motivima, likovima, oblicima kazivanja te idejama i poukama. Problemska područja se raščlanjuju na uže probleme i razvijaju u radne

zahtjeve koji neposrednije upućuju na umjetnički tekst i sugerišu pogodna gledišta (Nikolić 1992: 150). Potencijalno rješenja svih ranije navedenih problema počiva u principima metodske adekvatnosti prijemčivim novim generacijama. Nastavne metode i postupci koji se koriste prilikom obrade lektirnih naslova trebaju poticati kritičko promišljanje, ići u korak s vremenom te pripremiti pojedinca za izazove društva. Budući da književna djela propituju, kritiziraju, tumače i nude rješenja za mnoge društvene devijacije, mnogo je važno adekvatno ih približiti i interpretirati učenicima. To mnogo ovisi od načina na koji se pristupa tekstu. Zbog tematske osebujnosti, nastava na satima lektire je vrlo složena čime se otvara mogućnost primjenjivanja raznovrsnih načina rada, toliko različitih da se čini gotovo nemogućim obrađivati lektirna djela na isti način.

Dok obrazovni aparat počiva na formalnom učenju i principu nagrađivanja ponavljanja i poslušnosti, u takvom tradicionalnom školstvu kreativni kapacitet pojedinca stagnira jer ne postoji nijedna misao koja je lična već se samo ono što je prihvatljivo ponavlja u krug: od učitelja preko učenika do ocjene koju određuje učitelj, čime se zatvara krug. Inovativnost i kreativnost savremenih metoda rada u nastavi i mogu poslužiti kao potencijalno rješenje u savladavanju izazova prisutnih na satima lektire. Napuštajući formalni oblik rada, otvara se prostor imperativu kritičkog mišljenja. Mišljenja se među učenicima razlikuju po kvalietu opažanja i argumentacije.

U slučajevima kada učenici na primjeru iz lektire ne mogu logički da odbrane svoje razmišljanje, mišljenje koje ima bolju logičku argumentaciju odnosi prevagu. Tako se znanja ne uče mehanički nego iskustveno, a učenici se aktiviraju u želji da argumentima pobjeđuju jedni druge. Time raste njihova radoznalost u pravcu analiziranoga teksta i kontekstualno se pobjeđuje čitalačka nezainteresiranost. S druge strane, problemi s lektirom koji se odnosi na „problemska područja koja se raščlanjuju na uže probleme i razvijaju u radne zahtjeve“ (Nikolić 1992: 150), jasno da se zbog samog raščlanjivanja mogu lako savladati primjenom npr. metoda grozda ili umne mape.

Nastavne metode

Za poučavanje jezika u nastavnoj se teoriji i praksi spominju različite metode. Didaktičari i metodičari različito definiraju nastavnu metodu, a polaze i s različitih stajališta kako ih određuju. Jedni uzimaju kao kriterij razvrstavanja stupanj sudjelovanja ljudskih osjetila u percipiranju pa navode: vizualne, auditivne, manualne i intelektualne metode. Drugi polaze od misaonih djelatnosti pa govore o metodama analize, sinteze, indukcije, dedukcije, uspoređivanja, poistovjećivanja, razlikovanja, suprotstavljanja

itd. Trećima je polazište odnos među učenikovim i nastavnikovim djelatnostima pa nastavne metode svode na nastavnikovo izlaganje, razgovor nastavnika i učenika i samostalan učenikov rad. Uviđajući potrebu veće prilagođenosti metoda predmeti, tj. predmetu i načinima njegova spoznavanja, D. Rosandić je razvio mnogo bogatiju lepezu metoda. On preporuča metode asociranja, diferenciranja, razgovora, pokazivanja, dopunjavanja, ispisivanja, prestilizacije, višestrukog izbora, izgovora, izostavljanja, navođenja, objašnjava, podcrtavanja, rada s tekstom, rada s tablicama, rada s udžbenikom, samostalnog pismenog rada, supstitucije i dr. (Rosandić, Silić 1974: 267) Radi preglednosti i lakšeg snalaženja u teoretskoj i praktičnoj primjeni, Stjepko Težak u metodskom sistemu uspostavlja hijerarhiju odnosa razlikujući: osnovne vrste metoda i podvrste osnovnih metoda. U opsegu osnovnih metoda ubraja: 1. metode usmenog izlaganja – monološke; 2. metode razgovora – dijaloške; 3. metode čitanja – tekstovne; 4. metode pisanja – grafijske; 5. metode crtanja – likovne; 6. metode pokazivanja – demonstracijske; i 7. metode fizičkog rada prakseološke (Težak 1996: 183). Prema kriterijima aktivnosti i interakcije (među)odnosa sudionika nastavnoga procesa, savremena metodika razlikuje nastavne metode na tradicionalne i savremene. Pri tome, dok tradicionalne podrazumijevaju verbalno prenošenje činjenica, frontalnu nastavu, predavanja učitelja bez ili s malo interakcije s učenikom (Anđić i Vidas 2021; Đorđević 1986; Mattes 2007), savremene metode učenikovu aktivnost stavljaju u središte i oni prestaju biti pasivni primatelji informacija, već se potiče njihova kreativnost, samostalnost i odgovornost u učenju. (Matijević, Radovanović 2011). Dakle, za razliku od tradicionalnih nastavnih metoda koje učitelja čine dominantnim u nastavnom procesu i koje učenicima uglavnom nude gotove, enciklopedijske informacije, savremene metode pred učenike stavljaju izazov da samostalno istražuju i povezuju sadržaje tako da je manji fokus na onome što se uči, a veći na onome kako se uči. U nastavku su opisane samo neke od savremenih nastavnih metoda.

Savremeni metodički pristupi u nastavi lektire

Budući da se školska lektira najčešće povezuje s obligacijom, koncept nametanja se često siječe s konceptom čitanja iz užitka. Kada se tome pridoda da učenici nerijetko čitaju knjige koje tematikom i jezikom nisu bliske njihovom vremenu i interesima, učitelji se nalaze pred velikim izazovom u realizaciji lektirnoga sata. Znana je svrhovitost nastave lektire da učenici zavole čitanje i druženje s knjigom, da ih se uvede u svijet fikcije u kojemu se razvija sposobnost estetskog doživljaja i osposobljava za logičko životno razmišljanje što su glavni ciljevi sati lektire. U potrebi da pomoću različitih metodičkih postupaka i kreativnosti ostvare te ciljeve, učitelji su primorani biti fleksibilni u svome radu: prilagođavati se određenim stilovima učenja, biti

inovativni, maštoviti, pratiti savremene metode rada. Tradicionalna metodika je pod nastavnim metodama navodila: tekstualne, govorne, vizualne, čitanja, pisanja, slušanja, crtanja, pokazivanja, promatranja, doživljavanja, zapažanja, zamišljanja, razmišljanja, auditivne, audiovizualne, istraživačke, recepcijske, interpretacijsko-analitičke te kritičke (Rosandić 2005) dok savremna metodika preporučuje inovativnije metode koje u jednostavnijim formama jamče lakše shvatanje teme i duže pamćenje. Takve su: moždana oluja, Vennov dijagram, šest mislećih šešira, umna mapa, grozd i dr.

Moždana oluja

Ova metaforički imenovan metodički postupak počiva na jasno postavljenoj temi u odnosu na koju učenici nasumično, proizvoljno generiranju i bilježe ideje, misli, asocijacije temeljeno. Pri tome, ne postoji uređivanje ili redoslijed ovih ideja, važno je samo da imaju poveznicu na zadanu temu. Ideje se mogu bilježiti na papir, ploču ili ih učitelj može zabilježiti korištenjem jednostavnih snimača ili sličnih uređaja. U nastavku sata, one se koristite kao osnova za drugu aktivnost koja se realizira kroz pisanje ili govor, time se rađa diskusija ali je važno da se ostane u zadanim tematskim okvirima. Ovim postupkom je lakše potaknuti učenike da razmišljaju slobodnije i inovativnije nego da rade u ustaljenoj situaciji u učionici. Omogućuje učenicima da učinkovito razmišljaju, oblikuju svoje ideje, da ih artikuliraju pred drugima i da podučavaju jedni druge. To je dinamičan i poticajan način za uvođenje učenika u temu. Inovativnost metode počiva u tome što potiče učenike na iskorak iz starih obrazaca razmišljanja u nove spontane, doomišljate i kreativne putove promišljanja i zaključivanja. U temelju ove metode je zabava, budući da u odnosu učenici postanu prisniji, samouvjereniji i smjeliji dok rješavaju probleme u pozitivnom okruženju bez stresa. Na ovaj način oluja ideja angažira i motivira cijeli razred i prethodi aktivnostima čitanja, slušanja i pisanja, i opravdava naziv metodičkog postupka.

Iako je *moždana oluja* isprva osmišljena za korištenje u grupama, prijemčiva je i višestruko korisna za individualan rad. Kada pojedinačno razmišljaju, učenici dolaze do više ideja, i to često kvalitetnijih ideja, nego u grupnom obliku rada i to se događa iz predvidivih razloga: 1. u grupama učenici često znaju kršiti pravila *moždane oluje*, grupa može biti disfunkcionalna a rješenja nedokučiva; 2. umjesto da generiraju vlastite ideje, učenici mogu obratiti više pozornosti na ideje drugih učenika; 3. ponekad učenici zaborave svoje ideje dok čekaju svoj red da govore; 4. ponekad su učenici blokirani zbog sramežljivosti i straha od govora u masi; 5. neki učenici imaju tendenciju da pokažu izvrsnost kada rade sami. Međutim, postoje nedostaci kod individualnog razmišljanja. Dok se u grupnome promišljanju ideje temeljito razviju

u individualnom radu ostaju na razini iskustva i dometa pojedinaca. Nedostaci ove tehnike odnese se uglavnom na zahtjevnost uloge moderatora aktivnosti. Čini se zahtjevnim konstantno povezivanje svih ideja sa zadanom temom, održavanje razredne atmosfere prilikom razmjene ideja i diskutiranja o njima, a ponekad su i predložene ideje nepovezane s temom (usp. Cullen 1998; Khzaiyem 2015: 60–65; Paulus, Brown 2007: 248–265).

Vennov dijagram

Izraz *Vennov dijagram* prvi je uveo John Venn 1880. godine kao matematički pojam. Danas se koristi u mnogim drugim disciplinama, ne samo u matematici. Kao metoda počiva na konceptu preklapajućeg kruga koji pokazuje sličnosti i razlike svojstava dvaju ili više pojmova. Sličnosti među pojmovima pišu se u presjeku krugova, a razlike u drugi dio kruga. Ova metoda pomaže učenicima organizirati misli, povezati pojmove i svoje prethodno znanje, te izvizualizirati sličnosti i razlike. Stoga se Vennov dijagram može koristiti za razvijanje misli učenika, prije oblikovanja konačnih odgovora. U aktivnostima ispisivanja pojmova u krugove, učitelj usmjerava učenike u razrednoj raspravi kako bi organizirali svoje ideje ili učenici međusobno generiraju ideje konceptualizirajući ih. Prednosti ove metode se ogledaju u sljedećem: učitelj poučava učenike o svrsi, generičkoj strukturi i načinu razumijevanja teksta (pronalaženjem glavne i prateće ideje); učitelj uvodi i objašnjava neke pojmove koji se koriste u ovoj tehnici, kroz sličnosti i razlike; učenicima je lakše odrediti karakterizaciju likova kroz osobine i ponašalja principom postavljanja pitanja „gdje ovo treba ići?“. Koristeći tehniku Vennovog dijagrama, učenici mogu prepoznati bit informacije i njen odnos s idejom djela, odnosno dekodirati što je *pisac htio da kaže?*, mogu lako locirati sličnosti i razlike između likova u obliku grafičkog prikaza kako bi razumjeli cijeli tekst. Ova aktivnost promiče vještinu složenijeg razmišljanja. učinkovito poboljšava pamćenje i posebno razumijevanje pročitanog (usp. Malasari 2017).

Šest mislećih šešira

Šest mislećih šešira je postupak koji je utemeljio Edward de Bono 1986. godine. De Bono je osmislio tehniku šest obojenih šešira (šest grupa u razredu) kako bi izrazio šest različitih načina razmišljanja. Bijeli šešir je izvor informacija, predstavlja objektivne činjenice, ispod šešira su pitanja „Šta znamo?“, „Šta trebamo istražiti?“, „Šta nam nedostaje?“. Crveni šešir se bavi razmišljanjem pod utjecajem emocija i intuicije, omogućuje je slobodno iskazivanje osjećaja, doživljaja bez ikakvog objašnjenja

i opravdanja.. Crni šešir očituje slabosti ideje, upozorava na moguće rizike i opasnosti, štetu i nedostatke nepromišljenih odluka. On kritizira i spriječava upadanje u probleme. Žuti šešir otkriva pozitivno razmišljanje, znači optimizam i sadrži sve korisno, vrijedno i dobro. Zeleni šešir označava nove ideje, tj. kreativnost. Plavi šešir ukazuje na organizaciju/kontrolu cjelokupnog procesa razmišljanja (Noviati 2019: 70–71). U primjeni ovog postupka izostaje diskusija u kojoj svaka grupa namjerno zauzima suprotno stajalište, ali ostaje argumentacija koja se realizira konceptom paralelnog razmišljanja. Ovim postupkom razvija se svijest o višestrukim perspektivama problema, odnosno problem se razmatra iz više različitih gledišta, i pronalaze se višestruki načini kako doći do potrebnih odgovora. Također učenici uče kako postavljati duboka pitanja i odgovarati na njih. Metoda potiče kreativnost, kritičko i analitičko mišljenje, unapređivanju grupnu produktivnosti i razvoj komunikacijskih vještina (usp. De Bono 2017).

Umna ili mentalna mapa

Umna ili mentalna mapa je vizualni dijagram koji se koristi za bilježenje i organiziranje informacija na način uproštavanja: misli, ideje ili činjenice raspoređene su oko središnje teme tako da osoba može jasno 'vidjeti' njihove odnose na različitim razinama. Za razliku od linearnih metoda za bilježenje informacija, umna mapa se ne oslanja na velike količine pisanog teksta, već umjesto toga koristi linije, simbole, ključne riječi, boje i slike, sve u skladu s jednostavnim, lako shvatljivim konceptima. Glavne ideje su izravno povezane sa središnjim konceptom, a druge ideje se granaju iz njih. U rezultatu se dobije prikaz informacijskih čvorova, podčvorova, skupina, grana ili područja teme koja se obrađuje. Ova tehnika učenja potiče veću kreativnost učenika. Umne mape se mogu nacrtati rukom, kao grube bilješke ili kao kvalitetniji kolaži slika. Osim korištenja običnog teksta i riječi, upotreba boja, slika, simbola, kodova, linija i drugih dimenzija na mapi, pomaže u konceptualizaciji. Prema Buzanu (1993) umna mapa treba biti nacrtana na praznom papiru koji je veći od standardnog papira veličine 21 x 29,7 cm (8,3 x 11,7 inča). Korištenje lista većih dimenzija učenicima daje priliku da se oslobode u razmišljanju i kontekstualiziraju temu, simbolično – da se odvoje od granica koje postavlja papir standardne veličine školske bilježnice. Učenici započinju crtanjem slike u sredini papira koja oslikava središnju temu koju treba izraditi. Njezinim centriranjem, učenicima se omogućuje 360 stupnjeva slobode da razviju višestruko složenu, u svim pravcima razgranatu umnu mapu. Zatim učenik crta glavne grane s ključnim riječima koje se protežu od središnje slike ka pariferiji lista. Prednosti mapiranja uma su brojne i raznolike: 1. kao medij vizualne komunikacije daje pregled široke teme i omogućuje da se to predstavi na pegledniji

i koncizniji način; 2. istraživanje bila stimulativnije zbog kreativnih puteva kojima se dolazi do zaključaka; 3. pruža privlačniji i ugodniji oblik za oko/mozak da gleda, razmišlja i pamti; 4. jamči dugotrajnije fotografsko pamćenje (Buzan 1993).

Grozd

Grozdovi potiču učenike na slobodno i otvoreno razmišljanje i povezivaje ideja. Temi se pristupa principom asocijativnosti koja se pretače u grozd povezanih pojmova. Grozdovi postaju grafički prikazi novih spoznaja, i kao umne mape, izvrsni su za vizualizaciju sadržaja, podsjetnik u procesu učenja i jamče fotografsko pamćenje. Lako ih je oblikovati ali pri strukturiranju grozdova treba paziti da se opišu pravila aktivnosti i koraci. Prvi je korak u stvaranju grozda napisati ključnu riječ ili frazu u sredinu papira, ploče ili neke druge površine za pisanje. Drugi je korak zapisivanje riječi ili fraza koje učenicima padnu na pamet u vezi s temom. Treći je korak spajanje pojmova ili riječi koji se mogu spojiti. Cilj je napisati što više pojmova i pisati dok vrijeme ne istekne ili ideje ne presuše. U rezultatu se dobije mreža ideja i asocijacija na zadanu temu. U nastavku je potrebno promatrati grozd, analizirati veze, povezati pojmove u tekst – sastav, izvješće, referat (usp. Peko, Pintarić 1999; Steele i dr. 2001).

LEKTIRA U NASTAVNOM PLANU I PROGRAMU ZA V RAZRED OSNOVNE ŠKOLE U TUZLANSKOME KANTONU

U nižim razredima osnovne škole učenici najprije uče čitati a zatim razvijati zanimanje za samostalno čitanje lektirnih naslova. U prvom razredu učenici se samo uvode u prvu fazu obrade lektire. U drugome razrede učenici imaju obavezu čitanja četiri književna djela od kojih su svi diktirani Nastavnim planom i programom i preferencijama učitelja (1. Ćopić Branko: *Ježeva kućica*; 2. Škrinjarić Sunčana: *Dućan kod svrake*; 3. Hubijar Zehra: *Medin rođendan*; 4. Bajke braće Grimm/Ezopove basne). U trećem i četvrtom razredu potrebno je pročitati po pet djela, i opet su svi zadani bez slobode u izboru učenika (III – razred: 1. Kapidžić-Hadžić Nasiha: *Pjesme*; 2. Ešić Šimo: *Vezena torbica*; 3. Hromadžić Ahmet: *Zelena šuma*; 4. Femenić Stanislav: *Idi pa vidi*; 5. Gianni Rodari: *Telefonske priče*; IV – razred: 1. Rorić Ivica Vanja: *Plavi vjetar*; 2. Alikadić Bisera: *Kraljica iz dvorišta*; 3. Hromadžić Ahmet: *Patuljak vam priča*; 4. Kolodi Karlo: *Pinokio*; 5. *Vrelo ljepote* / Stihovi u lektiri). U petome razredu predmet Bosanski/hrvatski/srpski jezik i književnost ima fond od 5 sati sedmično, što je u zbiru 175 sati godišnje. U tom zbiru, za interpretaciju književnih tekstova određen je fond od 60 sati, pritom se njih 20 odnosi na sate obrade lektirnih djela. Pod

programskim zahtjevima istaknuto je „lektirom razvijati sposobnost samostalnog čitanja i izražavanja doživljaja književnih djela, kao i sposobnost procjene djela i poruke, zauzimanje stava i sposobnost uživanja u čitanju“. Učenici imaju obavezu čitanja šest lektirnih djela: Hromadžić Ahmet: *Patuljak iz zaboravljene zemlje*; Dubočanin Alija: *Tiha rijeka djetinjstva*; Brlić-Mažuranić Ivana: *Priče iz davnine*; Rodari Giana: *Putovanje plave strijele*; Lovrak Mato: *Vlak u snijegu*; i Bekrić Ismet: *Jesen u gradu*. Istaknuti su i odgojno-obrazovni ciljevi prema kojima: „Samostalnost u čitanju, razumijevanju; Razvijanje crta kreativnosti posredstvom aktivnosti koje podrazumijeva domaća lektira“. U sastavljanju lektirnoga popisa jasno se vodilo računa o razvoju patriotskih osjećanja i rodoljublja, zanimanju za nacionalnu povijest i kulturu, zbog čega je premalo prostora ostalo za reprezentativna dijela europske i svjetske dječije književnosti. Očekivana postignuća su definirana trojako: 1. *minimalna*: Mogućnost samostalnog čitanja i razumijevanja toka događaja, uočavanje likova, mogućnost reprodukcije; 2. *dovoljna*: sposobnost samostalnog čitanja, izražavanja doživljaja u usmenoj i pisanoj formi; Mogućnost prepričavanja teksta i prilagođavanja posebnim zahtjevima (očekivanim slijedom, uz sažimanje) i 3. *visoka*: Potpuna samostalnost u čitanju; Bogatstvo rječnika i izgrađen kriterij za izbor knjige; Mogućnost osobenog govora o pročitanom djelu; Prepoznavanje dijelova katrakterističnih po naraciji, opisu.

U postizanju zadanih ciljeva i postignuća nije dovoljno da učitelj ima sklonost ka radu, darovitost i svestrano poznavanje djela. Za kvalitetno izvođenje i oblikovanje nastavnih lektirnih sati pored analitičnosti i komunikacijskih sposobnosti, od učitelja se očekuju različite metode interpretacije i to onih koje potiču kreativnost i efikasnost rada. Nedovoljno je samo imati nastavna sredstava i pomagala jer učenikovo valjano spoznavanje omogućuje dobro osmišljena radna atmosfera u kojoj učitelj pripremljena sredstva zna kada i kako pokazati, načinom kojim će držati pozornost učenika. Učinkovito analizirano djelo jamči da će ostati duže i/ili trajno zapamćeno, čime se doprinosi i ostvarenju ‘kriterija za izbor knjige’ koji je naznačen u Nastavnom planu i programu. Naime, u očekivanim postignućima pored samostalnosti u čitanju potrebno je izgraditi valjan odnos prema književnim djelima kroz shvaćanje književnih fenomena. Također, očekivano je i postizanje zadovoljavajuće literarno-estetske komunikacije što mnogo ovisi o načinu izražavanja učitelja. Važno je ne samo što se govori nego i kako se govori. „Upravo način na koji se nešto reklo, odnosno način na koji se prenijelo znanje jest ono što će ostati u svijesti učenika. Sve je važno u procesu nastave književosti: zvuk, svjetlo, izgled, visina glasa, nastavna pomagala i dugo. Sve to uvjetuje školsku recepciju. Književni sadržaji koje donosi nastava književnosti učenicima pružaju velike mogućnosti suživljavanja, domišljanja, razmišljanja, maštanja, spoznavanja i doživljavanja. A doživljaj je ono od čega se u suvremenoj

nastavi književnosti kreće u interpretaciju i čemu savremena nastava književnosti daje polazišno mjesto za interpretaciju.

Cilj je nastave omogućiti praktično iskustvo, a svrha je naučiti učenike misliti o književnosti i prepoznati estetsku vrijednost književnoga djela.“ (Vykhodtsev 2017: 403) S tim u vezi, u nastavku ćemo analizirati kako lektiru i rad na satima lektire prihvataju učenici petoga razreda, koliko su motivirani u procesu čitanja kanonskih djela, postižu li ta djela svoju svrhu, potiču li učenika na čitanje ili čitanje čine neugodnom obavezom, razumiju li pročitano na valjan način, tj. razvija li se njihova čitalačka kompetencija. Istodobno, analizira se kojom ulogom i kakvim oblicima rada učitelji realiziraju sate lektire, koliko se oni snalaze u inovativnim ulogama približavanja književnih djela, ima li tu pokušaja da se lektira prilagodi djetetu tj. Kakve su njihove kompetencije.

ANALIZA I DISKUSIJA

Razumijevanje učeničkih čitalačkih navika, motivacije te načina na koji se lektira obrađuje u nastavi predstavlja ključan korak ka unapređenju čitalačkih kompetencija u osnovnoškolskom obrazovanju. Budući da se u savremenoj nastavi teži učeniku kao aktivnom subjektu procesa učenja, a učitelj preuzima ulogu voditelja i poticatelja razvoja, neophodno je ispitati koliki je domet primjene savremenih metodičkih pristupa u nastavnoj praksi. Ovo poglavlje donosi rezultate empirijskog istraživanja provedenog među učenicima i učiteljima petih razreda osnovnih škola u Tuzlanskom kantonu, s ciljem da se utvrdi u kojoj mjeri se savremene nastavne metode koriste u obradi lektire i kakav je njihov učinak na učenike. Rezultati istraživanja su tematski podijeljeni u dvije cjeline: prva se odnosi na percepciju i iskustva učenika, a druga na stavove i prakse učitelja. Na temelju tih podataka oblikovana je diskusija koja razmatra dosljednost u primjeni metoda, izazove u njihovoj implementaciji i potencijalne smjernice za unapređenje nastave lektire u savremenom kontekstu.

Ispitanici i istraživački instrumenti

Ispitivanje je provedeno na prigodnom uzorku od stotinu i pet učenika, iz pet različitih osnovnih škola na području Tuzle, koji su školske 2022./2023. godine završili peti razred. Ispitivanje je nadograđeno i rezultatima anketnog upitnika za pet učiteljica koje predaju u odjeljenjima ispitanih učenika, kao i još sedam učiteljica koje su u istoj školskoj godini predavale učenicima petog razreda sa područja grada Tuzla, dakle ukupno dvanaest učiteljica. Istraživanje je provedeno u dvije različite grupe

ispitanika, kako bi se uporedili načini rada nastavnika sa recepcijom učenika i kako bi se došlo do zaokruženih informacija. Korišteni su anonimni anketni upitnici sastavljeni od pitanja zatvorenog i otvorenog tipa.

Obrada i prikaz rezultata anketnog upitnika za učenike

U radu se polazi od hipoteze da različite strategije unutar metodičkih pristupa savremene nastave mogu potaknuti učeničku percepciju i osnažiti ljubav prema čitanju, potaći učenike da aktivno sudjeluju u realizaciji sata lektire i dati doprinos boljem razumijevanju sadržaja tj. osnažiti njihovu čitalačku kompetenciju. S tim u vezi, analizirajući odgovore zaprimljene iz anketnoga upitnika, u radu su postavljena istraživačka pitanja: Jesu li učenici odnos prema lektiri razvili kroz ljubav ili obligaciju?, Prepoznaju li inovativnost u nastavi obrade lektire? Imaju li mogućnost kreativno (što im jamči primjena savremenih metoda) se izraziti u nastavi obrade lektire i na koji način? Koliko je obrada letire podložna repeticiji i kao takva koliko je postala ustaljena, jednolična i učenicima nezanimljiva? Razumiju li sadržaj lektire bolje nakon obrade na satu?

Interpretacija rezultata

Analizom odgovora dobijenih nakon obrade pitanja *'Voliš li čitati?*', zaključeno je da, iako je 33,3% učenika potvrdilo ljubav prema čitanju uopće, njih 59% je izrazilo donekle suzdržano, budući da su odgovorili *'Volim, ali ne pretjerano'*. Moguće da je nepreciznost u mjernom instrumentu kojim su se prikupljali podaci implicirala djelomično zadovoljstvo i proizvela pozitivno nagnuće u odgovoru. Naime, kako srednji stupanj treba biti neutralan, bilo bi pravilno interpretirati ga 'niti volim, niti ne volim'. O čitalačkoj nezainteresiranosti svjedoči prilično visok postotak 7,6% učenika koji su odgovorili da ne vole čitati uopće. Ranije interpretirani rezultati nailaze na potvrdu i analizom rezultata pri obradi upita *'Za mene lektira je...'* u kojem je 43,8% učenika potvrdilo da lektiru doživljavaju kao *obavezu* (34%), *napor* (5,3%) i *dosadu* (4,5%). Ti rezultati potvrđuju da osnovni cilj lektirne nastave – razvitak ljubavi prema čitanju kod učenika, ostaje teško dokučiv. U okviru istoga pitanja, pozitivna čitalačka nagnuća potvrđuje 56,2% učenika/učenica koji lektiru dožive kroz *uživanje* (24, 8%) i zabavu (31, 4%).

Analogno prethodnim rezultatima ankete, lektirna problematika u vezi s (ne)čitanjem i poticanjem na čitanje kod učenika, očituje se i u dijelu u kojem je trebalo dopuniti: '*Lektiru* čitam...', a u kojem se u kontekstu nečitanja očituje 2,9% učenika.

Njih 29,5% lektiru čita uz obrazloženje *'Jer želim dobiti pozitivnu ocjenu'*. Kako je ranije navedeno u ovome radu, a prema Nastavnome planu i programu za peti razred, u očekivanim postignućima je pored samostalnosti u čitanju, potrebno i izgraditi valjan odnos prema književnim djelima, i to ne samo kroz razvijanje kulture čitanja ili književnoga ukusa, nego i kroz treniranje kritičkog razmišljanja. Podsjetimo li se da je cilj nastave omogućiti praktično iskustvo i da je svrha učenike potaknuti na misli o književnosti, a kroz književnost i o društvu, kako bi postali nosioci moralnih i etičkih načela, emocionalnih i umnih sazrijevanja, jasno se može zaključiti da je ocjena kao cilj čitanja lektire loše postavljen cilj.

Budući da se skoro trećina ispitanih učenika (32,4%) izrazila da lektiru ne čitaju ili to rade iz nužnosti a ne iz radoznalosti, užitka ili sličnih poriva, time se potvrđuje visok stupanj distanciranog odnosa učenika u odnosu prema lektiri. Iako je postotak afirmativnih odgovora visok 67,6% ističe se da tek 18,1% učenika čitaju na poticaj učiteljice, a njih 13,3% su odgovorili da ih *'neko drugi (roditelji, prijatelji i sl.)'* motivira na čitanje. S tim u vezi, može se s razlogom sumnjati u adekvatnost prakticiranih metoda motiviranja od strane učitelja na satima obrade lektire. Ključ uspješnog motiviranja učenika za čitanje lektire leži u razumijevanju njihovih jedinstvenih interesa i potreba, ali i načina na koji se preko lektire pristupa učeniku.

Rezultati su pokazali da statistički značajno više sati obrade lektire sliče igri i da se na njima kroz zabavu uči. Takvo mišljenje imalo je 63,8% učenika, dok je njih 23,8% istaknulo takva iskustva povremenim. Da sati obrade lektire tek ponekad ili nikako nemaju sličnost s igrom i zabavom potvrdilo je 12,4% učenika.

Izbor metoda i oblika rada u nastavi bitna je sastavnica savremene nastave. Za razliku od onih tradicionalnih metoda u kojima je učitelj, više – manje, prenositelj znanja, a učenici pasivni posmatrači, slušači i primatelji tih znanja, savremene nastavne metode omogućuju aktivno uključivanje učenika u nastavu, čime do izražaja dolazi njihovo stvaralaštvo, u čemu je zapravo i cilj savremene nastave. Savremene nastavne metode koreliraju s metodama igre, zbog čega u njihovoj realizaciji interferira aktivnost i kreativnost čime se snažno potiče kvaliteta nastave. Takve su npr. metode grozd, oluja mozga, Vennov dijagram, umna mapa, šest mislećih šeširа Njihovom primjenom učenici dobiju osjećaj igre i zabave. Činjenica da 12,4% učenika nije razvilo takav osjećaj tokom nastavnog sata obrade lektire, a njih 28,8% je isto osjetilo rijetko, navodi na zaključak o slaboj primjeni savremenih nastavnih metoda.

Na zaključak o slaboj primjeni savremenih nastavnih metoda navodi i interpretacija rezultata o načinima obrade lektire. Na zadano *'Lektiru radimo na način da...'*, 63,9% učenika je odgovorilo *'na zadana pitanja odgovaramo kod kuće, a na satu se*

pročita ili samo pregleda i ocijeni bez zajedničkog analiziranja djela', dok je njih 16,2% odgovorilo 'Radimo zajedno na času, svako dobije svoja pitanja/zadatke'. Tek je 11,4% učenika potvrdilo da se na satu obrade lektire primjenjuje rad u paru ili grupni oblik rada. Među odgovorima koje su ponudili sami učenici bio je i *'Pisanje eseja'*. Sve to, praćeno činjenicom niske procentualnosti od 0,8% učenika dopisalo *'Mi radimo sve navedeno'* i *'Uvijek je drugačije'* upućuje na potvrdu da je realizacija lektirnih časova tradicionalnim metodama u praksi još uvijek česta.

Na visoku učestalost korištenja tradicionalnih metoda rada na satima obrade lektire upućuju i načini rješavanja lektirnih ili *literarnih problema* koji se odnose na probleme interpretiranja djela (Nikolić 1992: 149–150). Interpretacija književnog djela obično se zasniva na više integracionih činilaca, tako da svaki obezbjeđuje predmetnu i misaonu monolitnost na značajnijem djelu istraživačkog puta. Međutim, učenici su u svojim odgovorima visokom procentualnošću (37,5%) potvrdili da su pitanja kojima se obrađuje lektira *'Uvijek ista (odrediti mjesto i vrijeme radnje, temu, ideju i likove)'*. Tome još treba pridodati i bliskoznačne odgovore koje su učenici dopisivali: *'Nekada različiti a nekada isti'*, *'Uvijek imamo ista pitanja'*, *'Ponekad su ista a ponekad veoma drugačija'*, *'Najčešće su ista, no, nekad su zabavna'*. Rezultati ispitanika pokazuju kako 23,1% učitelja primjenjuje inovativnije načine rada jer su učenici potvrdili da je tehnika, odnosno da su pitanja za obradu lektire *'Zabavna jer do odgovora dolazimo na zanimljive načine'*. Može se zaključiti da statistički značajno više učitelja ne primjenjuje savremene metode pri obradi lektire u osnovnoj školi.

Da učenici nisu u prilici da često iskuse savremene oblike rada posvjedočeno je i u analizi odgovora na tvrdnju: *'Likove ili radnju objašnjavamo slikovito kugovima, trokutom ili drugim oblicima u koje upisujemo pojmove ipovezujemo ih'*. Ovakvi postupci prave jasnu aluziju na prakticiranje metoda kao što su grozd, umna mapa, Vennov dijagram i sl. Međutim, 21% ispitanika označili su da nisu 'Nikada' praktcirali takve radnje, a njih 33,3% tome su svjedočili 'Rijetko'.

Budući da je pored implementiranja, jednaka važnost i u procesu akceptiranja savremenih oblika rada, posebno je analiziran rezultat anketnog pitanja *'Najbolji čas lektire mi je bio kad je učiteljica...'*. Način na koji analiziramo od iznimne je važnosti jer utječe na zadržavanje informacija. Iz tog razloga, savremene metode učenikovu aktivnost stavljaju u središte. Učenici prestaju biti pasivni primatelji informacija, već se potiče njihova kreativnost, samostalnost i odgovornost u učenju. Inovativne metode pred učenike stavljaju izazov da samostalno istražuju i povezuju sadržaje tako da je manji fokus na onome što se uči, a veći na onome kako se uči. Može se reći da savremene metode uče kako učiti, a ono naučeno učine trajnijim jer se pored naučenog sadržaja pamte i aktivnosti, sredstva i

pomagala, na taj način asocijacije i fotografska pamćenja jamče trajnost znanja. Da efikasnost savremenih metoda rada pozitivno utječe na pamćenje svjedoče i odgovori učenika koje su učenici samostalno dopisati u tvrdnji: *'Najbolji čas lektire mi je bio kad je učiteljica...'*. Značajan broj ispitanika je ponudio precizne odgovore, prepoznajući konkretne metode rada. Npr. prepoznali su metode umne mape, interaktivne knjige, igre uloga, kviza i križaljke, pritom potvrdili značaj grupnog oblika rada i korištenja multimedije u nastavi.

Među metodama koje su ostavile snažan dojam na učenike, budući da su istu više puta naveli u odgovorima, jeste metoda interaktivne knjige, crtanje storyboarda ili izrade lapbooka. Lapbook je spoj crteža, priča, grafikona, vremenske trake, dijagrama, u njemu se može naći i pisani rad i printani dijelovi sadržaja. Očito je da takvi postupci, a s tim u vezi i obrađeni sadržaj, ostaju pamtljiviji. Tome svjedoče i brojni odgovori koji potvrđuju praksu primjenjivanja ove metode u nastavi lektire: „... kada smo radili letbuk Toma Sojera", „... kad smo radili i prezentovali Lapbook", „... trazila da napravimo lap book". Mapiranje i vizualizacija lektirnoga sadržaja, također su naišli na pozitivan primjer kod učenika budući da je i postupak umnog mapiranja višestruko potvrđen u odgovorima („... zadala da radimo mapu uma",, „... uciteljica nam je dala da radimo mapu uma", „... rekla da radiomo mapu uma").

Kako se u praksi savremenih metoda rada mijenja uloga učenika, mijenja se i uloga učitelja te on prestaje biti glavni izvor znanja, a postaje voditelj i savjetnik u učenju. Zbog toga interakcija između učenika u razredu, i učenika i učitelja postaje bolja. Tako savremene nastavne metode razvijaju osjećaj zajedništva, timski rad i vještine sarađivanja s drugima. To je bilo razlogom zašto su učenici često odgovarali da im je najbolji čas lektire bio onaj roji je realiziran grupnim oblikom rada: „... nas podijelila u grupe", „... podijelila u grupe i radili smo lektiru u grupama, „... nam daje da radimo u grupama", „... napravila grupe i međusobno smo se ispitivali", „... zadala zadatak da radimo u timovima", „ ... zadatak na osnovu timskog rada na temu Pizza lektira", „... podijelila u grupe i zadala zadatke".

Značajan broj učenika je na satima lektire prepoznao kreativnu vrijednost inovativnog pristupa. Takve su bili metodički postupci u kojima su tradicionalne metode crtanja i pisanja nadograđene inovativnim realizacijama, poput izrade na papirima u obliku pizze: „... nam dala da pravimo pizza lektiru", „... rekla pica lektira", „... zadatak na osnovu timskog rada na temu Pizza lektira", „... zadala Pizza lektiru, radili smo i igrali se,bilo je jako zabavno!", „... uzivala u našim pica lektirama", „... kada nam je uciteljica dala pizza lektiru koju smo radili u grupama.Svako parce pizze je imalo svoj zadatak koji smo u grupi trebali odraditi.", „... rekla da napravimo pizza

lektiru .“, „... rekla da radimo pizza lektiru“, „... napravila kutije i na njima napisala „pizza lektira“ mi smo morali da od lista koji nam je dala iskruzimo 6 trokuta i onda na njih odgovaramo na zadata pitanja“. U bliskim situacijama, iscrtavanje je bilo realizirano na kesama, što se učenike također dojmilo: „... lektira u kesici“, „.. kada Nam je nastavnica rekla da napravimo i nacrtamo robinzonovu lektiru na kesi“. Veliki broj učenika koji su, pored označavanja samih odgovora iz ankete, osjetili potrebu da dodatno opišu sve aktivnosti koje su radili na satima lektire, govori nam upravo o tome da su na njih ostavili jak dojam, zainteresovanost, želju za radom, potakli kreativnost i ostali zapamćeni kao najbolji časovi lektire. Što nam potvrđuje da savremene nastavne metode potiču učeničku kreativnost u nastavi lektire.

Poznato je da intenzitet doživljaja lektire još uvijek ništa ne govori o tome koliko je učenik stvarno razumio lektirno djelo jer učenici pamte samo njima bliske sadržaje. To je razlogom zašto kod učenika izaziva oduševljenje ekranizirana lektira, tj. film urađen na lektirnome predlošku. Nerazumijevanje pojedinih prizora učenike nimalo ne ometa u daljnjem praćenju filma. Međutim, do potpunoga razumijevanja filmske priče, put je dug, ali praćenje fabule u knjizi je sigurno duže. Idući od jednostavnijeg k složenijem, učenik će postupno povećavati svoje primateljske mogućnosti. Iz ovih razloga film se očekivano pojavio kao preferencija učenika na satima lektire. To su potvrdili odgovorima: „... puštala film kako bi uporedili film i knjigu“, „... dala zadatak da kod kuće smislimo neku scenu i odglumimo na času lektire“, „... uspoređivala knjigu i film“, „... pustila nam crtani film sa istim nazivom lektire“, „... rekla da ćemo gledat film te lektire“, „... kada je učiteljica rekla da ćemo gledati film o lektiri koju smo tada čitali“.

Budući da je svrhovitost nastave lektire uvesti učenike u svijet fikcije u kojemu se razvija sposobnost estetskog doživljaja i osposobljava za logičko životno razmišljanje što su glavni ciljevi sati lektire, s tim u vezi se film čini valjanim rješenjem učiteljima. Znajući da analiza ovako koncipiranog sata lektire počiva na pravilu: film snimljen prema književnome djelu zahtijeva i usporedbu na relaciji film – književno djelo, postiže se i cilj da učenici zavole čitanje i druženje s knjigom, u tom pravcu film se samo pojavljuje kao prečac.

Sporadično, ispitanici su navodili i sate realizirane uz pomoć kviza ili križaljke („... najbolji čas lektire mi je bio kada je nastavnica rekla da napravimo svoj kviz ili društvenu igru“, „... Maksida nas pustila da napravimo svoje križaljke na osnovu lektire ili kvizove“). Međutim, osim metoda čitanja i rada na tekstu, kreativnih metoda izražavanja kroz crtanje, pisanje ili glumu, i raznih drugih savremenih metoda, ponekad je dovoljan samo adekvatan pristup učiteljice učenicima. Da se u savremenoj nastavi „može reći da fokus više nije na onome što se uči nego kako

se uči, odnosno da suvremene metode uče kako učiti (Matijević i sur., 2011) jasno potvrđuje jedan od zaprimljenih odgovora: na zadano 'Najbolji čas lektire mi je bio kad je učiteljica...' dopuna je glasila: „... napravila svima čaj da pijemo!". Suprotno tome, zbog neadekvatnosti u pristupu učenicima, zabilježen je i odgovor: „nemam najbolji cas lektire".

Posljednji dio anketiranja učenika trebao je pružiti informacije o učinkovitosti savremenih metoda rada na satu obrade lektire. Znano je da način na koji pamtimo od iznimne važnosti jer utječe na proces zadržavanja informacija: što je bolje (dublje) obrađena duže će se zadržati u pamćenju (usp. Zarevski 2007). Da nakon obrade lektire savremenim nastavnim metodama rada, učenici bolje usvajaju sadržaj, potvrdio je veliki procenat učenika. Obrazložili su da svoja saznanja o radnji i likovima prošire *jako* 21,9%, *poprilično* 50,5%, i *donekle* 23,8%, što je 96,2% učenika koji dolaze do novih saznanja tek poslije obrađene lektire na nastavi.

Obrada i prikaz rezultata anketnog upitnika za učitelje

Učiteljska profesija je tokom posljednjih desetljeća zabilježila značajnu preobrazbu. Nedovoljni je stečena znanja formalno prenositi na učenike, nego, uz učenje i postignuća učenika, na koje u velikoj mjeri utječe kvaliteta nastave, učinkovit razvoj nastavnika je važan za bilo koji obrazovni sistem kako bi ostao konkurentan u globalnoj areni, a kontinuitet profesionalnog razvoja nastavnika postao je jedan od najčešćih središnjih problema u obrazovnim studijama u posljednjih nekoliko desetljeća. Tome u prilog, Ministarstvo obrazovanja i nauke Tuzlanskog kantona u saradnji s Pedagoškim zavodom Tuzlanskog kantona i drugim partnerskim organizacijama, kontinuirano realiziraju stručna usavršavanja za nastavnike i stručne saradnike u osnovnim i srednjim školama. Cilj ovih stručnih edukacija je unapređenje nastavnog procesa i primjena inovacija u obrazovanju, odnosno jačanje kompetencija kod nastavnika. To podrazumijeva i profesionalni razvoj koji predvode sami učitelji kako bi jedni drugima pomogli poboljšati kvalitetu poučavanja i učenja u obrazovanju. Educiran, inovativan i zadovoljan nastavnički kadar jamči produktivan nastavni proces.

Fokus ovog dijela rada je istražiti koliko su stečena znanja i vještine, praćeni stručnim edukacijama utjecali na implementiranje savremenih oblika rada u nastavi obrade lektire, koliko su prisutne/potisnute tradicionalne metode u korist prakse poboljšavanja učenja učenika, odnosno koliko su učitelji sami ovladali književnim kompetencijama u nastavnome procesu.

Interpretacija rezultata

Savremeno se obrazovanje, jednako kao i drugi segmenti društvenih djelatnosti, realizira u vremenu kulturne revolucije elektroničkih medija, a sve više i u vremenu umjetne inteligencije, što pred učitelje i učenike stavlja velike izazove: tradicionalne metode u nastavi su prouzrokovale slabljenje čitalačke pismenosti i čitalačku krizu. U nastavku smo ispitali kako tome problemu pristupaju učitelji, načinom prakticiranja savremenih metoda rada koje struka preporučuje kao korisne u pogledu motiviranja i angažiranja učenika.

Budući da učenici kao ciljana skupina zbog koje su sastavljeni lektirni popisi, nemaju nikakav utjecaj na popis lektira koje moraju pročitati tokom školske godine, te da su učitelji jedini koji imaju povratnu informaciju o tome šta učenici misle o djelima koja čitaju, kako njihov obim i sadržaj utječu na njih i postižu li ta djela svoju svrhu, tj. potiču li učenika na čitanje ili im čitanje čine neugodnom obavezom, u istraživanju smo se odlučili postaviti pitanja misle li učitelji da je broj lektira optimalan i kako se učenici motiviraju na čitanje. Na prvo pitanje, 83% učiteljica je odgovorilo da je broj lektirnih djela optimalan, a njih 17% da broj treba povećati. Nijedna ispitanica nije bila mišljenja da broj lektirnih djela treba reducirati.

Kako je traženje promjena strateški odgovor na neki problem ili devijaciju, visok postotak odgovora koji potvrđuje saglasnost učiteljica s aktuelnom propisanom normom u pogledu broja lektirnih djela, navodi na zaključak da učiteljice imaju pozitivnu povratnu informaciju o čitalačkim iskustvima učenika. Tome ako se još doda činjenica da je značajan broj ispitanih mišljenja kako bi propisani broj trebalo povećati, tj. da opseg lektirnih djela pojedinačno i u ukupnome zbiru nije opterećavajući za učenike nego da bi to opterećenje trebalo osnažiti, jasno potvrđuje zaključak da učiteljice imaju pozitivno mišljenje o čitalačkim navikama i kompetencijama svojih učenika.

Na odgovore iz prethodnoga pitanja navezuju se i odgovori na pitanje o tome šta učenike najviše motivira na čitanje. Iako najveći postotak svjedoči odgovor ‘način obrade lektire’ (50%), činjenica da učiteljice ističu sebe kao 25% motivirajući faktor, upućuje nas na zaključak da su učiteljice pored ‘načina obrade lektire’ (50%), ‘najavljena interesantna radnja u knjizi’ (17%) i ‘ocjena’ (8%), razvile neke interne motivirajuće strategije u radu s učenicima. Međutim, uspoređujući ove s rezultatima *Anketnog upitnika za učenike*, evidentno je razilaženje mišljenja u percepciji motiviranosti učenika za čitanje lektirnih djela. Njih 29,3% potvrdilo je ‘ocjenu’ kao najbolji motiv, a njih 18% ‘učiteljicu’ kao adekvatan poticaj u čitanju.

U drugome bloku istraživanja o vrstama oblika rada na nastavi lektire došli smo do odgovora o učestalosti tradicionalnih obrazaca u nastavi. Frontalnim oblikom rada

nastavnik se obraća cijelome odjeljenju, lektiru analizira, objašnjava, demonstrira cijelom odjeljenju istovremeno. Pitanja postavlja cijelome odjeljenju i prima odgovore od učenika na isti način. Uloga učitelja je dominantna, kontakt s učenicima izravan a međuučenički kontakt izostaje. U tome počiva nedostatak ovog oblika rada u kojem bi interakcija učenika narušila organizaciju sata. Također, nemoguće je u razgovor uključiti sve učenike pa dio njih ostaju njemi promatrači kojima sat protiče monotono, bez angažmana. Ipak, prateći rezultate ankete, ovakav oblik rada se koristi u najvećem procentu: 'često' (33%), 'vrlo često' (8%) i 'ponekad' (50%), što ukazuje na veliki procenat od 91% učiteljica koje u nastavi lektire koriste frontalni oblik rada, koji je karakterističan za tradicionalne, ustaljene načine rada u nastavi, ali treba istaknuti i to da se ovaj oblik rada nerijetko koristi kao interferirajući oblik s nekim drugim oblikom rada. Tek u niskome procentu od 9%, ispitani su odgovorili da ovaj oblik rada koriste 'rijetko', što bi značilo da u nastavnom procesu prednost daju interaktivnim oblicima rada.

Ovakvi nalazi ukazuju na potrebu za osvježavanjem nastavnih metoda koje se primjenjuju u obradi lektirnih sadržaja. Iako frontalni oblik rada može biti koristan u uvodnim ili završnim dijelovima časa, njegova prekomjerna upotreba ograničava učenikovu aktivnost, kritičko mišljenje i mogućnost izražavanja. U kontekstu suvremene nastave, koja teži aktivnom učenju i učeniku kao subjektu vlastitog obrazovanja, ovakva praksa zahtijeva preispitivanje. Povećanje sudjelovanja učenika kroz grupni rad, vođene diskusije, projektnu nastavu i upotrebu digitalnih alata ne samo da doprinosi razvijanju kompetencija, već i povećava motivaciju i interes za književne sadržaje.

Iako individualni oblik rada, izravno ili neizravno, kontrolira nastavnik, takav rad doprinosi potpunom samostalnom učenju, odnosno osamostaljivanju učenika. Iz tog razloga, u nastavi lektire je nezaobilazan. Primjenjiv je u različitim oblicima: budući da učenici lektire zadatke najčešće pišu kao domaću zadaću, rad na prikupljanju podataka o samome autoru, procesu pisanja djela, razrade motiva koji, bilo da su uzeti iz historije ili su potekli iz mašte, zacijelo su povezani sa životnim iskustvom zbog čega se uvijek mogu povezati s nekim izvanknjiževnim pojavama i doživljajuma. Time se otvaraju mogućnosti samostalnih rješavanja zadataka.

U takvome radu učenik ima veću slobodu, samostalnost, inicijativnost ostvarujući izravan odnos s nastavnim sadržajem. S druge strane, „nastavnik može upućivati učenike na samostalno obrađivanje dijela gradiva pomoću udžbenika, rješavanje zadataka različite težine, traženje informacija u znanstvenim djelima, izvornim dokumentima, detaljno objašnjavanje rezultata eksperimenata, objašnjavanje osobnog stajališta" (Peko, Pintarić 1999: 92). Uprkos, svim navedenim olakšicama i koristima, u rezultatima ankete koja je rađena za potrebe ovoga rada, u najvećem postotku

(41,7%) potvrđeno je da učitelji tek 'ponekad' prakticiraju ovaj oblik rada. Uzme li se u obzir, da izrazom *samostalni rad učenika* ili *individualni rad učenika* označava svaku aktivnost u kojoj nastavnici traže od učenika individualno rješavanje nekih zadataka, pronalaženje nekih podataka ne samo u biblioteci nego i na internetu, i uopće (Matijević, Radovanović 2011), navodi nas na zaključak da učitelji nedovoljno aktiviraju istraživački potencijal učenika, odnosno ne potiču razvoj istraživačkoga učenja što je jedna od značajki savremene nastave, niti utječu na stjecanje istraživačkih vještina neophodnih za obrazovanje i život u cijelosti. Učenici trebaju biti aktivni sudionici procesa učenja, samoregulirati ga i preuzimati odgovornost za njega, time se otvaruju i odgojni zadaci nastave lektire. S tim u vezi, iako odgovori potvrđuju da učitelji 'vrlo često' (25%) i 'često'(33%) koriste individualni oblik rada, istodobno su potvrda i tome da istraživačko učenje, koje je zbog stjecanja istraživačkim kompetencija učenika preferirajući dio savremene nastave, nije našlo dovoljno prostora u živućoj praksi.

U nastavi koja je usmjerena na učenike, učenici i trebaju biti aktivniji od učitelja, jer nastava u kojoj su učenici samo promatrači: sjede, slušaju i gledaju, ne može zadovoljiti ciljeve nastave. S tim u vezi, pohvalno je da grupni oblik rada, kojim učenici više uče na zajedničkoj bazi, izmjenjuju informacije, bodre jedni druge da budu bolji, više raspravljaju, kritički promišljaju i slobodnije djeluju što utječe na razvoj socijalnih kompetencija, je prema odgovorima zaprimljenim u anketi vrlo učestao na satima lektire u petome razredu: da ovakav oblik rada prakticiraju 'vrlo često' je odgovorilo 17% a 'često' 59% učiteljica. Ipak po 8% ispitanika je odgovorilo da grupni oblik rada koristi 'ponekad', 'rijetko' i 'nikada'. U ovim rezultatima ogleda se nužnost prosvjetiteljskoga djelovanja u pravcu spoznavanja koristi grupnoga oblika rada.

U trećem istraživačkom bloku utvrđen je stepen implementacije savremenih metoda u nastavi lektire. „Vrlo često" i „često" su u najvećem procentu odgovori na pitanja o učestalosti navedenih savremenih metoda rada: grozd (83%), oluja ideja (100%), šest mislećih šešira, koji je vjerovatno zbog prezahtijevnosti priprema i realizacije nešto manji (66%), autorska stolica (74%), Vennov dijagram (83%).

Iako su odgovori o učestalosti upotrebe navedenih metoda u nastavi lektire izrazito visoki, pristupimo li im analitički, uspoređujući ih s odgovorima koje smo dobili anketiranjem učenika, možemo uvidjeti se zaključak o nepodudarnosti, budući da je tek 23,1% učenika je dalo pozitivan odgovor da se lektira obrađuje na zanimljive načine, dok su visokom procentualnošću 63,9% potvrdili da lektiru rade samostalno kod kuće, dajući odgovore na zadana pitanja. Pri tome je 37,5% učenika potvrdilo da su pitanja ustaljena (mjesto i vrijeme radnje, odrediti temu, ideju i likove), istodobno potvrdivši kako likove ili radnju 'nikada' 21% ili 'rijetko' 33% ne objašnjavaju

slikovito, krugovima, trokutom ili drugim oblicima upisujući pritom pojmove u njih, čime se istraživačkim pitanjem jasno aludiralo na primjenu Vennova dijagrama, umne mape, grozda, oluje ideja i sl.

Na konstataciju da su savremene metode rada suviše zahtjevne i teško ih je realizirati na satu obrade lektire učiteljice su odgovorile: „Slažem se“ (16,7%), „Djelimično se slažem“ (50%) i „Ne slažem se“ (33,3%). Različita stajališta mogu biti posljedica različitih radnih uvjeta i ukazivati na ograničenja u vremenu, resursima ili stručnoj podršci koja im je dostupna, te biti pojašnjenje zašto se, iako su prepoznate kao učinkovite, savremene metode u stvarnosti rijetko koriste. Ovi rezultati sugeriraju da su ključni faktori za uspješnu primjenu metoda: stručno usavršavanje i veća fleksibilnost u nastavi.

Osim navedenih pitali smo koje su preferirajuće metode u nastavi lektire, s ciljem da obuhvatimo i educiranost učiteljica i dođemo do podatka koje su najčešće korištenje metode, kao i one koje nisu navedene u ovom istraživanju, te smo dobili sljedeće odgovore: „Grozd, Vennov dijagram i sl.“, „Mapa uma, grozd“, U ovom razredu prepuštam djeci da osmisle prezentaciju zadatka (analizu) lektire na načine koji im najviše odgovaraju“, „Mapa uma, autorska stolica“, „Sve zavisi od knjige ali i od odjeljenja u kojem radim. Nikad ne određujem unaprijed, moram prvo oslušnuti kako djeca doživljavaju knjigu.“, „Ovisi o lektiri, kombinujem metode i nastojim ih u toku godine mijenjati.“, „Sve navedene“, „Grupni oblik rada, grozd“, Sinteza da napišu svoj rad poput piščevog“, „Analiza, zaključivanje, razmišljanje“, „Vennov dijagram“.

Analizirajući ove odgovore učiteljica, možemo identificirati nekoliko ključnih obrazaca u preferiranim metodama obrade lektire. Odgovori pokazuju da učiteljice često koriste grozd, Vennov dijagram i mapu uma kao alat za organizaciju informacija. Neke učiteljice ističu da prepuštaju učenicima da sami osmisle prezentaciju i analizu lektire na način koji im najviše odgovara. Ovaj pristup potiče kreativnost, samostalno zaključivanje i osjećaj odgovornosti za vlastito učenje. Neke učiteljice ne primjenjuju isključivo određene metode, već ih kombiniraju i prilagođavaju prema knjizi i odjeljenju u kojem rade. Ovakav fleksibilan pristup omogućava bolje povezivanje sadržaja lektire sa interesima učenika. Učiteljice također ističu sintezu u kojoj učenici sami pišu rad poput autora knjige, kao i metode analize, zaključivanja i razmišljanja, što potiče dublju refleksiju o pročitanom djelu.

Na pitanje o preferencijama učenika u kontekstu primjene određenih metoda, pet učiteljica je navelo metodu grozd kao preferirajuću, tri su odgovora istakla uspješnu praksu izrade lapbooka, dok su pojedinačno navedeni odgovori: „Individualni rad,

grupni“, „Svaka metoda daje različito znanje učenicima. Jako je bitan pristup.“, „U zavisnosti od učenika.“, „Da, vole inovacije, sve što je novo ili nešto što manje radimo.“, „Ne, sve je to individualno i ovisi o sposobnostima, interesima i potrebama učenika/ca i mojim zadacima i njihovoj trenutnoj motiviranosti.“ Odgovori pokazuju da učenici vole inovacije i nove pristupe u nastavi, što sugerira da je dinamika nastave ključna za njihovu motivaciju. Metode koje se rjeđe koriste, odnosno nisu ustaljene u praksi, te one koje donose kreativne elemente privlače njihov interes. Pojedinačno, ukazuje na to da je odabir metode ovisan o karakteristikama učenika, njihovim sposobnostima, interesima i trenutnoj motivaciji. To znači da ne postoji univerzalna metoda koja odgovara svima, već je potrebno fleksibilno pristupati nastavi. Učiteljice prepoznaju da učenici imaju različite preferencije i da je važno prilagoditi metode njihovim sposobnostima i interesima. Kreativne, interaktivne i vizualne metode pokazuju se kao učinkovit način motivacije, dok se fleksibilnost u pristupu nastavi ističe kao ključni faktor u procesu učenja.

Napuštajući tradicionalne okvire postalo je jasno da je pored inicijalnog obrazovanja učiteljā od iznimnog značaja i njihovo kontinuirano stručno usavršavanje, obnavljanje i nadograđivanje znanja i vještina, budući da se, osim postizanja vlastitog napretka, osigurava i stjecanje kompetencija učenicima. S tim u vezi, o učiteljima se danas promišlja kao o nositeljima promjena, samokritičnim osobama koje su spremne na kontinuirano učenje i rad na sebi. Iz tih razloga, anketnim upitnikom se nastojalo doći do pouzdanih informacija o dodatnome usavršavanju stečenih znanja i vještina a u kontekstu implementiranja savremenih metoda rada. Visok procenat učiteljica pozitivno je odgovorio na pitanje koliko su upoznati i koriste savremene nastavne metode koje su spomenute u anketi: 50% je upoznato sa svim metodama i prakticira ih u radu, 42% su upoznate sa svim metodama i većinu prakticira u radu, 8% ističe da postoje i dodatne metode rada za bolje rezultate u radu. 0% učiteljica je odgovorilo da nisu čule za navedene nastavne metode.

Na pitanje koriste li neke druge metode koje nisu spomenute u ovoj anketi dobili smo dvanaest odgovora, te informacije o dodatnim aktivnostima koje koriste za motivaciju i obradu lektire: „Metode koje radim prije čitanja poput: preporuka knjige, najava djela, predviđanje događaja na osnovu jedne ili više naslovnica, potraga za blagom u knjizi...“, „Tijekom i nakon čitanja rado radim metode: mudrost u knjizi, proslava u čast knjige i likova“, „Dvostruko vođeni dnevnik, igra uloga/dramatizacija, kviz znanja, asocijacije, književni susreti, druženje s piscima“, „Lektira iz vrećice, lapbook, piza lektira, „Izrada činkvine, rad u matičnim i ekpertnim grupama, čekiranje, izrade mape uma, asocijacije, i sl.“ Kao i odgovore „Ne“ i „Uglavnom ste sve naveli“.

Iako su neki odgovori pokazali da učiteljice ne koriste dodatne metode ili da su već navedene, vidljivo je da njihov rad ima odliku motiviranosti i inovativnosti. Kroz različite metode i tehnike nastoje učiniti obradu lektire zanimljivom i poticajnom, prilagođavajući se potrebama učenika i savremenim pedagoškim trendovima. Međutim, u nastavku ankete nastojalo se doći do mišljenja **učiteljica u kontekstu samokritičnosti, o vlastitim kompetencijama, te o motivaciji i potrebama da se dodatno edukuju za korištenje savremenih metoda u radu, pitali smo koliko se slažu sa konstatacijom „Osjećam potrebu za sticanjem novih vještina", te su dobijeni odgovori: „Jako" 25%, „Prilično" 66,7%, „Donekle" 8,3% i „Nikako" 0%.** Ukupno 91,7% učiteljica izražava potrebu za usavršavanjem, pri čemu 25% njih ima snažan osjećaj da im je dodatno obrazovanje potrebno, dok 66,7% učiteljica tu potrebu osjeća u značajnoj mjeri tj. prilično. Ovi podaci pokazuju da je većina učiteljica svjesna važnosti kontinuiranog stručnog usavršavanja. Samo 8,3% učiteljica donekle osjeća potrebu za stjecanjem novih vještina, što može značiti da se osjećaju kompetentno u postojećem načinu rada ili da nisu u potpunosti svjesne potencijalnih koristi dodatnog stručnog usavršavanja. Važno je napomenuti da niti jedna učiteljica nije odgovorila „Nikako," što ukazuje na to da postoji univerzalna svijest o važnosti profesionalnog razvoja, u različitim stupnjevima, a ukazuje i na to da su zaista potrebne dodatne edukacije nastavnika, kako bi ojačali njihove kompetencije i kako bi im rad sa savremenim metodama postao svakodnevnica.

Ovi rezultati sugeriraju da trenutačna nastavna praksa potrebuje evaluaciju i revitalizaciju, budući da učiteljice prepoznaju potrebu za kontinuiranim učenjem, napredovanjem i usavršavanjem. Opći je stav da učiteljima nakon inicijalnog obrazovanja i stjecanja diplome nedostaje praktičnih vještina poučavanja te da postoji potreba za boljim povezivanjem teorijskih i praktičnih znanja. Međutim, proporcionalno tome, iskustvo stečeno kroz rad i praksu jednakim intenzitetom prati potreba za osavremenjivanjem, odnosno potreba da učioničke navike učitelja idu u korak s vremenom, modernom nastavom i savremenim dostignućima metodike. Ovakav stav učiteljica može pozitivno utjecati na kvalitetu nastave, povećavajući motivaciju i učinkovitost u radu s učenicima pod uvjetom da im, pored samoukih navika, odgovarajuće institucije organiziraju predavanja, stručne skupove, konferencije seminare i radionice i time osiguraju uvjete za napredovanje.

ZAKLJUČAK

Zadatak savremene nastave je pripremiti učenika za cjeloživotno učenje. Kako bi to bilo ostvarivo, potrebno je tradicionalnu, predavačku nastavu zamijeniti nastavom sa

savremenim metodama koje bolje odgovaraju potrebama današnjih učenika, kako bismo ih potaknuli na samostalnost u učenju, poticali njihovu kreativnost, učenje putem otkrivanja i problemskog rješavanja tj. razvili njohove čitalačke kompetencije. Budući da se savremeno obrazovanje realizira u vremenu kulturne revolucije elektroničkih medija i umjetne inteligencije, učitelji i učenici su pred velikim izazovima. Načine i uspješnost savladavanja tih izazova kroz odabir nastavnih metoda, analizirali smo u ovome radu na primjeru učenika i učiteljica koji su školske 2022./2023. pohađali, odnosno predavali u petome razredu u nekoliko osnovnih škola u Tuzli. Analizirajući anketni upitnik zaključeno je da su tradicionalne metode kojima se obrađuju književna djela prouzrokovale nezainteresiranost kod učenika i slabljenje čitalačkih navika. Iako učiteljice imaju pozitivno mišljenje o čitalačkim navikama učenika, u provedenoj analizi to se nije pokazalo sukladnim s odgovorima učenika koji lektirno djelo uglavnom čitaju zbog pozitivne ocjene (29,3%), doživljavaju čitanje kao obavezu (34%), napor (5,3%) i dosadu (4,5%). Na visok procenat korištenja tradicionalnih metoda rada na satima obrade lektire upućuju i načini interpretacije književnih djela. Učenici su u svojim odgovorima visokom procentualnošću (37,5%) potvrdili da su pitanja kojima se obrađuje lektira 'Uvijek ista (odrediti mjesto i vrijeme radnje, temu, ideju i likove)', istodobno potvrdivši kako likove ili radnju 'nikada' (21%) ili 'rijetko' (33%) ne objašnjavaju slikovito, krugovima, trokutom ili drugim oblicima upisujući pritom pojmove u njih, čime se istraživačkim pitanjem jasno aludiralo na primjenu Vennova dijagrama, umne mape, grozda, oluje ideja i sl. To potvrđuju i odgovori o primjeni frontalnoga oblik rada koji se koristi u najvećem procentu: 'često' (33%), 'vrlo često' (8%) i 'ponekad' (50%), što ukazuje na veliki procenat od 91% učiteljica koje u nastavi lektire koriste frontalni oblik rada, koji je karakterističan za tradicionalne, ustaljene načine rada u nastavi. Iako je potvrđeno da svi učitelji poznaju savremene metode rada navedene u anketi, analizirajući njihove i odgovore učenika, zaključeno je da ih često ne primjenjuju u praksi. Rezultati ispitanika pokazuju kako 23,1% učitelja primjenjuje inovativnije načine rada jer su učenici potvrdili da su pitanja za obradu lektire 'zabavna jer do odgovora dolazimo na zanimljive načine'.

Učitelji koji su se odlučili na osavremenjivanje nastave lektire, koji su frontalni oblik rada zamijeniti inovativnijim, među oblicima svoga rada naveli su da se služe igrom, grupnim radom, a sve u cilju motiviranja učenika. Tu smo praksu provjerili bliskoznačnim pitanjima, smještajući ih u učenički obzor. Otvorenim odgovorima učenici su naveli kao uspjelu obradu lektire primjere kada je sat organiziran kao društvena igra, kviz ili križaljka, čajanka, gluma, radionica lektirne pizze i lektirne vrećice. Time je potvrđena: 1. kreativnost kao pozitivna praksa koja ostavlja snažan dojam na učenike, 2. motiviranost i angažiranost učenika, 3. dugoročnije sjećanje o obrađenome sadržaju. Međutim, takav poželjan i stvaralački poticajan rad s djecom u

petom razredu osnovne škole, iako svjedoči pozitivne pomake i želju učitelja da idu u korak i s vremenom i promjenama, ostvaren je u nedovoljnoj mjeri.

Abstract

Reading competences of younger school age students vs. literary and methodological competence of teachers in the book review lessons

This paper explores innovative approaches that encourage students to think critically, participate actively, and express themselves creatively, thereby contributing to the development of their functional literacy and motivation for reading. In this regard, the paper raises the issue of the importance of a modern approach to students, using required reading classes as an example. In the empirical part of the paper, research was conducted on a sample of fifth-grade students and their teachers in elementary schools in Tuzla Canton. The study analyzed whether teachers use modern teaching methods, whether they encourage student creativity, whether such methods facilitate achieving the goals of required reading classes, and which activities during classes students recognized as interesting and productive. It also explored what teachers should implement in their practice to stimulate student engagement and creativity. Data were collected using a survey technique and supported by method of description and online tool Google Forms.

Keywords: reading competences, literary competence, methodology, teaching methods, modern and traditional teaching, reading crisis

Literatura

Anđić, D. i Vidas, K. (2021). „Istraživački pristup kao suvremena nastava ili tek odmak od tradicionalne nastave? Mišljenja učitelja o istraživačkom pristupu u nastavi prirode i društva“, Školski vjesnik, 70 (1), 147–175.

Anić, V. (1994). *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi Liber

Benjak, M. N., Doblanović-Pekica, Mirjana J. (2010): „Kako odgajati čitateljice/čitatelje“, Методички видици, 1(1), 12–17.

Buzan, T., and Buzan, B. (1993): *The Mind Map book: How to use radiant thinking to maximize*

Cullen, B. (1998): „Brainstorming before Speaking Tasks“. *The Internet TESL Journal*, IV (7)

De Bono E. (2017), *Six Thinking Hats*. London: Penguin Books.

Dyer, E. (2013). „Pushing the Envelope: How Can Digital Resources Increase Collaboration and Standards Success for Teachers?“ *Teaching Channel's Research and Design Conference*, North western University. November 6-8, 2013, Evanston, IL.

Đorđević, J. (1986). *Inovacije u nastavi*. Beograd: Prosveta

Gabelica, M. i Težak, D. (2017). *Kreativni pristup lektiri*. Zagreb: Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Gološ, Enisa. 2019. *Teorija i praksa u nastavnom procesu*, Narodna biblioteka Mostar, Mostar

Khzaiyem ALshammari, M. (2015): „Effective Brainstorming in Teaching Social Studies for Elementary School". *American International Journal of Contemporary Research*. 5(2), 60-65.

Lazzarich, M. (2017). *Metodika Hrvatskoga jezika u razrednoj nastavi*. Rijeka: Učiteljski fakultet Sveučilišta u Rijeci

Malasari, Urai Salam, Eni Rosnija (2017): „The use of Venn diagram technique for teaching descirptive text reading", *Jurnal Pendidikan dan Pembelajaran Khatulistiwa*, Faculty of Teacher Training and Education, Universitas Tanjungpura

Matijević, M., Radovanović, D. (2011). *Nastava usmjerena na učenika*. Zagreb: Školske

Mattes, W. (2007). *Nastavne metode: 75 kompaktnih pregleda za nastavnike i učenike*. Zagreb: Naklada Ljevak.

Noviati T. (2019), Six thinking hats strategy to the eight grade students of PGRI junior high school q of Palembang, Esteem: *Journal of English Study Programme*, 22 (13), 66-76.

Paul B. Paulus, Vincent R. Brown. (2007): „Toward More Creative and Innovative Group Idea Generation: A Cognitive-Social-Motivational Perspective of Brainstorming" Social and Personality Psychology Compass Volume 1, Issue 1, 248–265.

Peko, A., A. Pintarić (1999). *Uvod u didaktiku hrvatskog jezika*. Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, Pedagoški fakultet. Osijek.

Pjanić, R. 2002. *Motivacioni postupci i sredstva u nastavi književnost*i, Ljiljan, Sarajevo

Plazibat, M. (2002) *Tko i kako treba birati lektiru*, Školske novine, Zagreb

Rosandić, D., J. Silić. (1974). *Osnove fonetike i fonologije hrvatskog književnog jezika. Priručnik za nastavnike*, Školska knjiga, Zagreb

Rosandić, D. (1986). *Metodika književnog odgoja i obrazovanja*. Zagreb

Rosandić, D. (2005). *Metodika književnoga odgoja*. Zagreb: Školska knjiga

Steele, Jeannie L. i dr. 2001. Čitanje i pisanje za kritičko mišljenje: Steele i dr. I – VIII.

Težak, S. (1996). Teorija i praksa nastave hrvatskoga jezika 1. Zagreb: Školska knjiga

Velički, V., Turza-Bogdan, T. (2015/2016). Otvoreni metodički sustav kao izazov u nastavi književnosti u mlađim razredima osnovne škole. Školske novine. 37, 38, 39

Vykhodtsev, J. (2017). „Suvremeni pristup književnosti. Š. Musa, M. Šušić, M. Tokić. *Uvod u metodiku, interpretaciju i recepciju književnosti*, *Croatica et Slavica Iadertina* XIII/II, 374–406.

Zarevski, P. (2007). *Psihologija pamćenja i učenja*. Jastrebarsko: Naklada Slap

Deksida Delić*

Poetika pričanja epskog pjevača Avde Međedovića

Sažetak

U ovom radu predstavit ću tekstove u kojima su zabilježeni razgovori sa epskim pjevačem Avdom Međedovićem. Tekstove ću posmatrati sa dva kompatibilna aspekta: generalno sa aspekta usmenoga kazivanja u formi intervjua i aspekta autopoetičkih iskaza iz kojih crpim nužne informacije i mapiram jednu opću poetiku Međedovićevog pripovijedanja u stihu. U traganju za pokušajima rekonstrukcije Homerove tehnike kompozicije njegova dva čuvena epa, *Ilijade* i *Odiseje*, američkog naučnika Milmana Parryja je put doveo u Bijelo Polje (Sandžak), gdje je upoznao epskog pjevača Avdu Međedovića, koji će kasnije predstavljati najistaknutiji primjer bošnjačke narodne tradicije. Zahvaljujući građi koju su, prvo Parry, a zatim Albert Bates Lord i drugi istraživači prikupili uglavnom od bošnjačkih epskih pjevača u Sandžaku, danas na Univerzitetu Harvard postoji *The Milman Parry Collection*, odnosno *Parryjeva zbirka*, u kojoj su pohranjeni mnogobrojni tekstovi (između ostalog i oni o Međedoviću) koji su danas od neprocjenjive važnosti za istraživanja ove vrste tradicionalnog nasljeđa. Tekstovi na kojima su razgovori sa ovim epskim pjevačem pohranjeni su u dvije osnovne kolekcije: *Milman Parry Songs* i *Albert B. Lord Songs.* Ovi tekstovi po svojim poetičkim svojstvima imaju ogromnu vrijednost budući da nam približavaju samu ličnost Avde Međedovića, njegovu životnu priču, kao i detaljna objašnjenja o tvorbi i načinu izvođenja izabranih pjesama, što se može uzeti kao doprinos razumijevanju pjevačeve poetike. Također, osvjetljava se bogatstvo njegovih pjesama i sa jezičkog aspekta - daju se značenja mnogih turcizama i drugih manje poznatih riječi. Iz tekstova ću izdvojiti osnovna poetička svojstva: šta je za epskog pjevača važno kada je riječ o epskoj pjesmi, epskom junaku, epskom događaju, načinu „kićenja" same pjesme (tehnika tvorbe) itd. Osim toga, analizirat ću i razgovore o životu Avde Međedovića kako bih ispisala biografiju pjevača, ali i one iskaze u kojima se daju značenja brojnih turcizama i drugih manje poznatih riječi, jer oni osvjetljavaju njegove pjesme i sa jezičkog aspekta.

Ključne riječi: Avdo Međedović, iskazi, autopoetika, biografija

* Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli.

Parry je smatrao da je jedini ispravan pristup razrješenju homerskog pitanja proučavanje i istraživanje tradicije koja je analogna Homerovoj, a po njegovom mišljenju takva je bila upravo bošnjačka tradicija. Izučavanju Međedovićeve tehnike tvorbe pridavalo se mnogo pažnje budući da se ona dovodi u izravnu vezu sa Homerovom tehnikom, čime se direktno otvara put za razrješenje načina nastanka epova *Ilijade* i *Odiseje*. Tekstovi na kojima su zabilježeni razgovori sa Međedovićem, a koji su zapisani na oko 1000 stranica, pohranjeni su u dvije glavne kolekcije – u *Milman Parry Songs* i *Albert B. Lord Songs*.

Identifikacija tekstova

Detalji o tekstovima snimljenim u kolekciji *Milman Parry Songs*:

Pričanje I za rukopis broj 6802, Pn 12380, 16. 7. 1935.
Pričanje I za rukopis broj 6840, Pn 12445, 2. 8. 1935.
Pričanje II za rukopis broj 6840, Pn 12450, 4. 8. 1935.
Pričanje III za rukopis broj 6840, Pn 12457, 5. 8. 1935.
Pričanje za kunst, Pn 12467, 9. 8. 1935.
Pričanje II za rukopis broj 6802, Pn 12395, 19. 7. 1935.
Pričanje III za rukopis broj 6802, Pn 12400, 20. 7. 1935.
Pričanje IV za rukopis broj 6802, Pn 12423, 23. 7. 1935.
Pričanje I, Pn 12436, 31. 7. 1935.
Pričanje II, Pn 12443, 1. 8. 1935.
Pričanje V za rukopis broj 6802, Pn 12431, 30. 7. 1935.
Pričanje VI za rukopis broj 6802, Pn 12434, 31. 7. 1935.

Detalji o tekstovima snimljenim u kolekciji *Albert B. Lord Songs*:

Pričanje, LN 34, 23. 5. 1950.
Pričanje (nastavak), LN 34, 23. 5. 1950.

Navedeni identificirani tekstovi bit će predmet analize i interpretacije ovog rada, a najviše ću se fokusirati na one iskaze u kojima su sadržani iskazi o tehnici tvorbe i načinu izvođenja samih Međedovićevih pjesama, odnosno epa Ženidba Smailagić Meha.

Način kreiranja pjesme

U odnosu na izvedbu drugih epskih pjevača, Međedović svoju individualnu izvedbu izvodi vremenski daleko duže. Štaviše, on je u jednom vremenskom razdoblju znao

tvoriti gotovo dvostruko ili trostruko više stihova nego drugi pjevači. Drugi su pjevači znali „koristiti vrlo česte i duge pauze i pjevali su daleko polaganije“[1] od Međedovića. Ono što se iz razgovora sa Međedovićem može zaključiti jeste činjenica da je on sam bio svjestan da su njegove pjesme daleko duže od pjesama drugih pjevača iz njegove regije.

> Međedović: Pa kaz'o sam ti, Boga mi, brate, koji je goj guslač dobar bijo, a ispev'o je pesmu za pet sahata, moja je deset. [2]

Ovaj Međedovićev iskaz nalazi se u razgovoru koji je u *The Milman Parry Collection* zabilježen pod brojem Pn 12443. U tom zapisu se vodi razgovor između Parryja i Vujnovića[3] i samog Međedovića, a razgovor donosi informacije o epu Ženidba Smailagić Meha, njegovoj dužini i *dodavanju* na poslušani predložak.

> Vujnović: *Znaš li ti što si sve dod'o u onoj pjesmi?*
>
> Međedović: *Da ti narijecam riječima?*
>
> Vujnović: *Ne, ne, nego otprilike u pjesmi đe si pridao?*
>
> Međedović: *U opremama i u dohodima komanda'ta, kapetana, buljukbaša, ajana, (...). Neko kaže: „četiri kolana“ i razmini, niti zbori: „ilikli“ ni „ibrišimli“, ni „četiri jedan po drugome“, ni tak'ijem „potkićeni biserom“, ni „populjati sedefom“ ni „navezeni zlatom“, ni... u te stvari okita je moja duža, produžena*.[4]

Iz navedenog iskaza zaključujemo šta bi za Međedovića i istraživače bilo *dodavanje* pjesmi. Dodavanje pjesmi podrazumijeva svojevrsno *kićenje*, koje ne podrazumijeva samo uljepšavanje opisivanjem već, što sam uočila i detaljnijim iščitavanjem epa Ženidba Smailagić Meha, i dodavanje određenih strukturnih elemenata na već preslušani predložak pjesme. Dodavanje na već preslušani epski predložak shvatam kao posebnu karakteristiku epskog stvaranja ovog pjevača, po čemu se on pokazao kao izuzetno zanimljiva i jedinstvena poetska individua. Detaljnijim iščitavanjem epa Ženidba Smailagić Meha zaključujem da je *dodavanje* najviše izraženo ukrašavanjem

---

[1] Čolaković, Zlatan. *Homer-Međedović i tradicijska epika*. Novi Pazar: Bošnjačka riječ, 2008., str. 61

[2] The Milman Parry Collection, Milman Parry Songs, Pn 12443, *Pričanje II*, 1935.

[3] Nikola Ivanov Vujnović je bio glavni pomoćnik na prikupljanju građe za profesora Milmana Parryja. On je 1933. godine bio dvadesetpetogodišnji mladić (po nekima je bio i nešto stariji) rođen na području Stoca u Hercegovini.

[4] The Milman Parry Collection, Milman Parry Songs, Pn 12443, *Pričanje II*, 1935.

(opširnim opisivanjem), ali i novostvaranim načinima zapleta radnje (koje ću u nastavku rada nasloviti kao postupak noveliziranja).

Opisivanje kao tehnika tvorbe

Jedan od osnovnih oblika Međedovićevog načina tvorbe jeste već spomenuti postupak ukrašavanja kroz opisivanje. Ono što je evidentno u Međedovićevim pjesmama, a ponajviše u samom epu Ženidba Smailagić Meha jest opisivanje koje ide do pretjerivanja, odnosno ekstremizacije. Međedović je, između ostalog, i prepoznatljiv po svojim izuzetno opširnim i detaljnim opisima. O prisustvu ekstremnosti kod Međedovićevog opisivanja nalazim potvrdu u iskazu koji slijedi, ali isto tako i na primjeru samog epa Ženidba Smailagić Meha, čime se on potvrđuje kao jedinstvena poetska individua. Sam Međedović iskazuje koliko je za njega važan detaljan opis likova:

> *Međedović: Još je mlad, dabogda da mu Bog da zdravlje! Momak gledan, fisan, uredan, je li? Pa tak'i more bit', mašala'! da reknemo. Pa na njemu opreme? On ima jedne toke zlatne. Najprije opletenu đečermu.*
>
> *Ni kovatu, ni iglom šivatu,*
> *No od suha ispletenu zlata.*
>
> *Što oni guslač, koji „krajišnika" što smo ga mi doslen zvali, tak'i uredan čojek i tako peva lijepo, što da ne turi onu, što da rekne na našega gospodina samo „đečerma od zlata pletena". Što ne kaže kako je pletena, a kako je njemu udešena, a đe je na pleći zapučana? Il' na rame il' na plećima? Kakvi je puce pod groce? Pa kako su je toke pritisnule? Pa što da ga ne okiti on, kad je on dobar, a ima đečermu zlatnu, je li? To je jedno.*[5]

Dakle, jedan od načina Međedovićeve tehnike epske tvorbe je, nesumnjivo, opširno i izrazito detaljno opisivanje. Primjeri opisivanja se jasno vide i u epu koji će u ovom radu poslužiti kao uzorak na kojem se potvrđuju teze o Međedovićevoj tehnici epske tvorbe. Sam ep Ženidba Smailagić Meha, odnosno njegova verzija iz 1935. godine, primjer je jednog od najdužih epskih ostvarenja, budući da sadrži 12311 stihova. Opširno i detaljno opisivanje kao jedan od načina tehnike epske tvorbe Avde Međedovića navode na zaključak da se djelatnost ovog

[5] Ibid.

epskog pjevača može posmatrati sa dva aspekta: generalno sa aspekta reproduktivnosti, budući da Međedović ne odudara potpuno od postojećeg epskog predloška, kao i sa aspekta izrazite kreativnosti, s obzirom da uvodi mnogo inovacija prilikom stvaranja svoje verzije epa. Reproduktivnost podrazumijeva da epski pjevač ima potrebu i istančan osjećaj obaveznosti da se oslanja na predložak koji u epskoj tradiciji već postoji kao univerzalan, a kreativnost podrazumijeva jednu vrstu dara, talenta ili sposobnosti kojom se epski pjevač izdvaja iz epske tradicionalnosti i uvriježenosti. U ovom dijelu rada Međedovićev način opisivanja pokazat ću preko opisa njegovih likova. Ono što je evidentno kod opisivanja likova jeste da Međedović stvara hiperboličke slike svojih likova, kako muških tako i ženskih.

Na dečaka mljetačka odela,
A najprije burundžuk košulja,
Više zlata no svilena platna.
Pa poslije pletena đečerma,
Nit' je tkata ni čekićovata, *210*
No od suha ispletena zlata.
Na dolami, kud su švovi zlatni,
Kud su švovi sve su gajtanovi.
Zlatne grane na četiri strane,
Uz mišicu, uz ruku desnicu. *215*[6]

Citirani opis Smailagić Mehe u ovom dijelu epa proteže se na čak 59 stihova. Međedović svog junaka predstavlja kroz ovaj opis slijedeći uobičajne načine opisivanja, tj. element oslanjanja na već postojeći predložak je evidentan, jer Međedović svog junaka prikazuje onako kako bi to činili i njegovi prethodnici – odijevanje je izuzetno raskošno i bogato. Međutim, ono što je očigledno kod ovog opisa jeste detaljizacija koja potpomaže da se postigne dosta veća opširnost u odnosu na uobičajne epske opise. Međedović, ustvari, već usvojeni epski predložak opisa ovdje razlaže, usitnjava, čime pravi mnoštvo sitnijih detalja. Time se reprezentativni element opisa izvjesno konkretizuje, čime se postiže ekspresivnost samog opisa. Razvijenom karakterizacijom kroz opisivanje Međedović, ustvari, likove uzdiže na jedan veći nivo, jer pojava junaka mora biti u ravni sa samom njegovom suštinom. Ono što je još evidentno kod Međedovićevog načina opisivanja junaka jeste i uvođenje elementa prisutnosti još jednog lika. Najčešće je to lik majke koja je uvijek prisutna u trenutku opremanja

[6] Čolaković, Zlatan. *Epika Avda Međedovića/The epics of Avdo Međedović*. Podgorica: Almanah, 2007., str. 171

junaka; njena uloga u procesu Mehinog opremanja je evidentna i neosporna, čime se postiže i efekat ritualizacije.

Postupak noveliziranja

Evidentno je da Međedovićeva verzija epa nastaje kao uobličenje već objavljene varijante, ali će na toj varijanti Međedović izgraditi svoje poetičke crte u postupku oblikovanja epskog sižejnog obrasca, po čemu će i postati izuzuzetno zanimljiv. Osim opširnih i detaljnih opisa, Međedović će ostvariti još neka inkorporiranja koja će postati sasvim inovativna. Za razliku od drugih epskih pjevača, Međedovićevo građenje epske pjesme je u mnogo čemu drugačije. To znači da je najveći broj pjevača svoj epski svijet gradio u skladu sa poznavanjem univerzalne epske zakonodavnosti; oni ništa ne mijenjaju, već ponavljaju šta su i kako čuli od drugih pjevača te, samim tim, njihov epski svijet biva nečija tuđa spoznaja univerzalnog epskog svijeta. U skladu s tim, njihovo stvaralaštvo biva neplodno, jer oni, uz samo manje izmjene, izvode repeticiju već poslušanog. Na taj način stvara se epski svijet koji je najprije tuđa, a tek poslije njihova spoznaja. Jedan od najznačajnijih postupaka u Međedovićevoj tehnici epske tvorbe koji ga čini inovativnim epskim pjevačem jeste postupak inkorporiranja, tj. *umetanja novih scena*, a zatim i postupak *premetanja scena*, što se može potvrditi i u samome epu. Pored inovativnosti u postupcima umetanja i premetanja scena, Međedović se koristi i određenim formama po kojima dodatno naglašava svoju poetsku individualnost. Te forme su sljedeće: forma izvještaja, forma kataloga, digresija, ponavljanje epske radnje te upravni govor, čemu ću se posvetiti nešto kasnije.

Postupci: umetanje i premetanje scena

Ep Ženidba Smailagić Meha nije samo opisima šesterostruko duži u odnosu na poslušani epski predložak iz pjesmarice, već je zapravo stvoren novi siže epa u kojem je mnogo toga izmijenjeno. To se, između ostalog, postiže postupcima umetanja i premetanja scena, koji su već spomenuti. Moglo bi se reći da Međedović za postupcima umetanja i premetanja scena poseže onda kada njegova epska logika zahtijeva postojanje scene koje nema u poslušanom predlošku ili premještaj već postojećih scena. U nastavku ću pokušati pojasniti ove postupke, a počet ću sa postupkom umetanja scene. Kao primjer postupka umetanja scene navodim unutrašnji monolog Hasan-paše Tire sa početka epa. Unutrašnji monolog općenito je poznat strukturni element bošnjačke usmene epike, jer se javlja u brojnim epskim ostvarenjima i prije Međedovićevog stvaralaštva, ali se monolog Hasan-paše Tire javlja kao posebna scena u

epu i to u zanimljivom trenutku – poslije govora mladog junaka Mehe, kada on čeka odgovor Hasan-age Cifrića, svog amidže:

I to bismo s jadom oprostili,
No je crnje Smajilova sina
Da na Bosnu crno delo pođe,
Vijest tužna po cijelom svijetu, *665*
Đe se sruši kuća alajbega,
Izda otac i amidža sina. (...)[7]

Međedović je inovativno koristio uobičajna pjesnička sredstva narodne epike na neočekivanim mjestima i na taj način im pridavao nova značenja. Prema Međedovićevoj epskoj logici, suviše je jednostavan slijed događaja da poslije dugog Mehinog govora odmah slijedi isto tako dug odgovor Hasan-age Cifrića, Mehinog amidže. Tišinu između dvaju govora Međedović majstorski popunjava Tirinim komentarom koji nužno mora uslijediti, jer je Tiro i pokrenuo cijelu inicijativu u vezi sa njihovim razgovorom. Uvođenje ovog komentara ostvareno je preko unutrašnjeg monologa koji je rasprostranjen na 23 stiha. Umetanjem Tirinog unutrašnjeg monologa na mjestu gdje ga u epskom predlošku iz pjesmarice nema, postigla se promjena sižejnog obrasca.

Kako sam i navela, pored postupka umetanja scena, Međedović povremeno poseže i za postupkom premetanja scena, odnosno tematskih cjelina. Primjer postupka premetanja scene jasnije prepoznajem u načinu oblikovanja scene Mehinog boravka u Budimu. Premetanje tematskih cjelina evidentno je kad se ep usporedi sa predloškom iz pjesmarice iz koje je Međedović prvi put čuo ovaj tekst. U pjesmarici redoslijed radnje ide tako da je Meho s bajrektarom Osmanom prvo otišao kod kadije pa tek onda kod vezira, dok je kod Međedovića u epu došlo do izmjene redoslijeda.

Baš na kraju od šeher Budima,
Na kraju se dvorac pridesijo, *4315*
Đe ‹no vezir od Budima sudi.[8]

Očigledo je da Međedović želi da njegov junak prvo obavi posao zbog kojeg je prešao tako dug put pa tek onda da ide kod kadije po nićehnamu:

Kud goj išli pred mehćemu sišli,
U avliju konje ućeraše.

[7] Ibid., str. 178.

[8] Ibid., str. 231.

Kadje Mehmed u dvor pogledao, *4665*
Šta je dvorac Budima vezira,
Spram mehćeme đe kadije sude!
Tom se jadu Mehmed začudijo.[9]

U oba ova postupka vidim isti cilj – zaokruženo sazrijevanje junaka Mehe i njegova potpuna priprema za prekoračenje mladalačke naivnosti i dokazivanje muževnosti koja će osigurati ulazak u svijet odraslih, a pored toga i jedinstvo sa djevojkom Fatimom u smislu vjenčanja. Ovim postupcima Međedović bitno usložnjava svoj epski svijet. Ne samo da ga dodatno boji i svaku scenu preciznije prikazuje, već i odnos elemenata unutar epa smišljenije postavlja u odnosu na poslušani epski predložak iz pjesmarice. Ovakvim postupcima Međedović pokazuje i svoj smisao za detalj koji upućuje na njegova dubinska uranjanja u likove i situacije koje vode čak do psihologizacije. Uzevši sve u obzir, možemo zaključiti da Međedović svoj epski svijet dovodi na nivo dosta veće kompleksnosti u odnosu na epske svjetove drugih pjevača.

Primjenjivanje različitih formi

Već sam spomenula da se Međedović, pored inovativnosti u postupcima umetanja i premetanja scena, koristi i određenim formama po kojima dodatno naglašava svoju individualnost u stvaranju. Tu prije svega mislim na forme *kataloga i izvještaja*. Formu kataloga Međedović upotrebljava dvostruko: kao katalog pozivanja svatova (vojske) i kao katalog dolaska svatova (vojske). U suštini, epski katalozi nisu nepoznat pojam u epici, ali ono što Međedovića odvaja u postupku katalogizacije jeste njegova opširnost i, moglo bi se kazati, njegovo psihološko prikazivanje likova čak i kroz katalog. Pored nabrajanja, Međedović u katalozima mnogo više nego drugi epski pjevači unosi psihološku motivaciju, čime pozvane likove na neki način približava slušaocima. Katalog time nema samo funkciju proširivanja obima epa, nego ostvaruje i dodatnu kompleksnost kompozicije ostvarivanjem psiholoških produbljivanja likova. Motiv pozivanja, tj. okupljana u sebi sumira sve najpoznatije bošnjačke epske junake i historijske ličnosti te opisivanje njihovog ne samo vanjskog izgleda nego i najizrazitijih karakternih crta kao i isticanje njihovog porijekla, čime se junaci slušaocima bitno približavaju. Opširnost epskog kataloga pokazat ću na primjeru pozivanja svatova (vojske), koje će u epu uslijediti poslije scene objavljivanja veselja. Ovaj katalog ima dužinu od čak 2530 stihova (na što otpada više od jedne šestine epa),

[9] Ibid., str. 236.

čime se ostvaruje epska tehnika oblikovanja sižejno mnogo duže kompozicije u odnosu na predložak iz pjesmarice. Moglo bi se reći da Međedović ovim vrlo uspješno primjenjuje postupak epske retardacije, tj. usporavanja epske radnje i prolongiranja konačnog ishoda, čime slušaoce vrlo vješto drži u neizvijesnosti zadržavajući tako njihovu pažnju.

Ondar paša 'vako besjedijo:
„Sad je vakat knjige rasturavat',
Jer je Bosna duga i široka.
Dok se karte pišu i rasture, *6460*
Tu će proći cijel' mesec dana,
Za petnaes' skupit' se svatovi.
Mesec ima kako je Fatima
Isprošena za našega sina.
Dok se svati skupe i pokrenu, *6465*
I dok sila side do Budima,
Tu će biti tri meseca ravna.“[10]

Već na samom početku kataloga nagovještava se da će se svaki svat pojedinačno pozvati, čime se jasno da naslutiti da će radnja biti usporena i usmjerena na statičnost nabrajanja i predstavljanja svih junaka. U svakoj knjizi paša će detaljno pristupiti pozivanju svakog pojedinca, čime će se ostvariti efekat dodatnog približavanja junaka recipientima epa. Približavanjem junaka ostvarit će se spomenuta psihološka motivacija u prikazivanju likova, ali će do izražaja doći i njihova socijalna te politička i vojna uloga u Bosni. Ovakvim prikazivanjem junaka i uopće stvaranjem ovoliko opširnih epskih kataloga, Međedović će ostvariti svoje težnje u proširivanju obima epa. Sve to popraćeno je izraženim detaljisanjem, čime se stvara jedna cjelovitija slika događaja, ekspresivnija i psihološki mnogo produbljenija. Još jedan od načina da se to postigne jeste i korištenje forme izvještaja, čemu je Međedović, također, itekako sklon. Upotrebom forme izvještaja, pored vrlo opširne forme kataloga, radnja epa se dodatno relativizira, jer se na takav način postiže digresivno udaljavanje od aktuelnog trenutka radnje. Digresivne slike u formi izvještaja ispoljavaju se kao izvještaj likova o već odigranim događajima, što se može posmatrati kao neka vrsta potpriče koja za funkciju ima dodatno rasvjetljavanje onog što se prethodno dogodilo. Pribjegavanjem ponavljanju priče o prethodno odigranim događajima u formi izvještaja ostvaruje se postupak epskog ponavljanja, koji je jedan od osnovnih elemenata

[10] Ibid., str. 263.

epskog pjevanja uopće. Međutim, Međedovićeva ponavljanja, u odnosu na već uobičajna u narodnoj epici, znatno su obimnija i iscrpnija, odnosno detaljnija. U nastavku donosim primjer forme izvještaja, koji će uslijediti kao Osmanov govor Hasan-agi, nakon što mu Meho ispriča lažni izvještaj. Ovaj izvještaj je jako opširan, zabilježen je čak na 456 stihova:

Osman skoči, grli alajbega: *5580*
„Šta to činiš? Jesi l' poludijo?
E, to nije kako Meho priča,
No te sinak kuša na odaju,
Da koja je djela učinijo
Da ga ne bi za ta djela kar'o. *5585*[11]

Međutim, digresivnost od trenutka aktuelne radnje ne ostvaruje se samo formom izvještaja kao jednim vidom informativnog retrospektivnog sagledavanja odigranih događaja, već je to evidentno i na drugim vrstama ponavljanja, a jedna od njih je, naprimjer, ponavljanje dugih opisa ili ponavljanje kataloga kada se za tim ponovo javi potreba. Generalno, i ponavljanje se može posmatrati kao jedno od obilježja Međedovićeve tehnike epske tvorbe, čime se dodatno povećava njena osebujnost. U biti, osobine neke prethodne scene se ponavljaju, ali se one sad koriste kod neke nove scene i, samim tim, nemaju istu funkciju kao što su imale na nekom prethodnom mjestu u radnji.

Navedeni primjer forme izvještaja ostvaren je kao upravni govor, jer je realiziran kao Osmanov govor Hasan-agi. Upravo će to biti sljedeće obilježje koje dodatno potpomaže ostvarenju Međedovićevih mnogo obimnijih epskih pjesama u odnosu na iste drugih epskih pjevača. I upravni govor kod Međedovićevih epskih ostvarenja postaje dominantno obilježje. „U pjesmama bošnjačkih tradicijskih pjevača-priča postotak upravnog govora iznosi između 40-60%, a u pjesmama najboljih među njima dostiže otprilike 65%. Međutim, u Međedovićevim pjesmama cjelokupni postotak upravnog govora iznosi oko 75% i ponekad se rasteže u 100% tokom više stotina stihova, kada lik čini digresiju ili daje svoj detaljni izvještaj "[12], a primjer gdje se upravni govor rasteže u 100% tokom više stotina stihova naveden je u već spomenutom Osmanovom izvještaju, čime se još jednom može potvrditi da Međedović uistinu tvori dosta duže pjesme u odnosu na pjesme drugih pjevača iz njegove regije, a način

[11] Ibid., str. 250.

[12] Čolaković, Zlatan. *Pjevač iznad priča. Homer, Međedović i tradicijska epika*. u: Almanah 41-42, Podgorica: Almanah, 2008., str. 21.

na koji on to radi potvrđuje njegovu inovativnost u postupku kreiranja epike. Dakle, Međedović je nesumnjivo stvorio epski opus zavidne umjetničke vrijednosti, a kad se razmotri sama struktura epa Ženidba Smailagić Meha u njegovoj izvedbi, može se zaključiti da je on epski pjevač na kojeg možemo gledati sa dva aspekta: aspekta reproduktivnosti i aspekta izuzetne kreativnosti. Reprodukcija se uglavnom temelji na preuzimanju već postojećih tematskih osnova, a način na koji Međedović sve to obrađuje izrazita je individualna kreativnost.

Biografski iskazi

Iz razgovora sa Međedovićem, na snimkama od 31. jula 1935. godine (Parryjev rukopis Pn 12436, Vujnovićeva transkripcija), Međedović detaljno iznosi sjećanja na svoj život te opisuje i nabraja pjevače od kojih je učio pjesme, što je izuzetno dragocjena građa u smislu biografskog iskaza. Ovaj razgovor je također nastavljen i idućeg dana, 1. avgusta 1935. godine. Prema Međedovićevim autobiografskim kazivanjima, on je bio starac koji je u vrijeme snimanja razgovora imao oko 60 godina.

Vujnović: E deder ti, stari, kaži meni sad kako ti je ime?
Međedović: Avdo Međedović.
Vujnović: Koliko si star?
Međedović: Še'set godina, malo više, ne znam koliko.[13]

Dakle, Međedović je mogao biti rođen oko 1875. godine, mada pouzdane podatke o datumu i godini njegovog rođenja nemamo. Iz razgovora koje je Međedović vodio sa američkim profesorom Parryjem i njegovim asistentom, sagledavam njegov način života i razmišljanja „iz perspektive sitnog trgovčića i siromašnog zemljoradnika iz Sandžaka.“[14] Avdo Međedović bio je siromašni stanovnik malog mjesta Obrov kod Bijelog Polja u Sandžaku, koji je živio isključivo od svog rada, a život mu se graničio sa krajnjom bijedom. On je za sebe tvrdio da je bio nepismen čovjek, ali je pod pismenošću podrazumijevao poznavanje latiničnog pisma. Međutim, brojna istraživanja vezana za Međedovića potvrđuju da se on vrlo uspješno služio arapskim, turskim i perzijskim jezikom, budući da je u ranoj mladosti svog života pohađao mekteb, a kasnije čak devet godina proveo kao službenik u turskoj vojsci. U skladu s tim istraživanjima mogu odbaciti konstataciju o Međedovićevoj nepismenosti. Međedović je imao poprilično težak

[13] The Milman Parry Collection, Milman Parry Songs, Pn 12436, *Pričanje I*, 1935.

[14] Bašić, Husein. *Avdo Međedović – Pjevač priča*. u: Sjenički zbornik, Sjenica, 2001., str. 11.

život koji je, kako se navodi u razgovorima s njim i kako je već i istaknuto, bio obilježen i službom u turskoj vojsci. Nakon navršenog punoljetstva, punih devet godina je služio u osmanskoj vojsci, zahvaljujući čemu je naučio arapski, perzijski i turski jezik, što će se bitno odraziti i na njegov epski opus, budući da je u njemu zastupljen veliki broj orijentalizama. Po povratku iz vojske život je provodio u rodnom mjestu, u Obrovu kod Bijelog Polja, radeći u porodičnoj radnji (mesari, „kasapnici“) koju je naslijedio od oca, ali mu je sin vrlo brzo prokockao svu imovinu. Sa dvadeset devet godina se oženio i to sa ženom koju prije toga nikad nije vidio.

Međedović je bio nepoznat sve dok američki istraživači nisu kročili na prostore Sandžaka i otkrili ga. Sudbina je htjela da narod s tog područja osvijesti veličinu Avde Međedovića kao epskog pjevača i vrsnog guslara upravo zaslugom i trudom stranaca, odnosno Amerikanaca koji su prvi uočili vrijednost i značaj prije svega usmenog blaga tog naroda, a zatim i samu veličinu Međedovićeve ličnosti koji je bio najbolji reprezent tog narodnog blaga. Ono što je sa današnje vremenske distance moguće reći je to da je Avdo Međedović za američke istraživače bio ličnost svjetske veličine i sa pravom su ga i nazvali bošnjačkim Homerom, a tako ga i danas mnogi nazivaju. Dakle, ne samo da su mu pripisivali brojne epitete i kvalitete, nego su ga stavljali u rang sa najvećim starogrčkim pjesnikom − Homerom. Nažalost, kako su nam Amerikanci morali reći da imamo svog Homera, tako su nam oni pomogli i da se njegovo djelo, tj. ep Ženidba Smailagić Meha, objelodani u štampi. Njegov ep Ženidba Smailagić Meha prvi put je objavljen 1974. godine na engleskom jeziku, a prevod u Bosni i Hercegovini priredio je i objavio dr. Enes Kujundžić, 1987. godine, što je čak trinaest godina kasnije. Svoju treću objavu ep je doživio 1994. godine u Njemačkoj, što je dvadeset godina od objavljivanja prvog izdanja na engleskom jeziku.

Mlađi društveni stalež nema značajniji uvid i znanje o ovom znamenitom epskom pjevaču, a sve ukazuje na to da se vidici o njemu sve manje šire, jer ne samo da se o Avdi Međedoviću u školama izučava malo ili skoro nikako, nego nema ni značajnijih obilježja koja bi podsjećala na ovog našeg (i svjetskog!) epskog pjevača, a koji svakako to zaslužuje. Stoga se nadam da će ovaj rad dati barem skroman doprinos u afirmaciji bošnjačke usmene tradicije i njenog predstavnika Avde Međedovića te da će potpomoći da se iniciraju naučna istraživanja u oblasti narodnog usmenog stvaralaštva, jer smatram da ima vremena da se ono spasi od mogućeg zaborava.

Avdo Međedović je umro u dubokoj starosti od oko 80 godina kao skroman i siromašan čovjek kakav je i bio za života, 1955. godine. Pokopan je u svom rodnom mjestu, u Obrovu kod Bijelog Polja, a na nišanu je pored imena i prezimena uklesan i datum rođenja − 22. 5. 1886. godine − iako nema pouzdanih podataka o tom datumu. Mjesto gdje je Međedović pokopan bitno je uredila Matica Bošnjaka – Društvo za

kulturu, znanost i umjetnost Sandžaka, na čijem čelu se nalazi profesor Šefket Krcić, koji se zalagao i zalaže za afirmaciju djela i ličnosti Avde Međedovića.

O prisustvu orijentalizama

Avdo Međedović rođen je u mjestu u kojem su orijentalizmi (a od njih najviše turcizmi), dolaskom Osmanlija na naše prostore, ušli u svakodnevni govor. Još u ranoj mladosti svog života upoznao se sa izgovorom i značenjem mnogih takvih riječi. Upoznavajući se sa turskim, arapskim i perzijskim jezikom tokom službovanja u turskoj vojsci (koje je trajalo punih devet godina) preuzeo je brojne riječi koje vode porijeklo iz tih jezika i svakodnevno ih upotrebljavao u govoru, što će se bitno odraziti na njegov cjelokupni epski opus. Kako u to vrijeme još uvijek nije postojala adekvatna literatura iz te oblasti ili je bila rijetka i teško dostupna, američki naučnici Parry i Lord su vrlo često nailazili na otežavajuće okolnosti za razumijevanje Međedovićevih pjesama. Međutim, oni su pokazali ogromno interesovanje za značenje brojnih riječi orijentalnog porijekla iz njegovih pjesama, što ima posebno značenje kao važan pomoćni rad za jasnije razumijevanje narodne književnosti uopće, a posebno njegovog opusa. Znamo da je poprilično veliki broj istočnjačkih riječi pruzet iz orijentalnih jezika u narodne govore naših prostora pa tako i Sandžaka. Turci su došli kao nosioci jednog posve novog društvenog i državnog uređenja te kao nosioci islamske kulture. Stoga se mnogo novih pojmova pojavilo u samom jeziku. To je osnovni i opći uzrok prisutnosti orijentalnih riječi (turcizama, arabizma i perzizama) u usmenoj narodnoj književnosti, a, samim tim, i u epskom opusu Avde Međedovića.

Abstract

This thesis will present some texts which consist of recorded conversations with an epic poet Avdo Međedović. I will view them from two compatible aspects: generally, from the aspect of an oral saying in the form of an interview and the aspect of autopoetics statements from which we derive the necessary information and we map one general poetics of Međedovic's narration in verse. In search of attempts to reconstruct Homer's composition technique, his two famous epic poems - *Iliad* and *Odyssey* - the road brought Parrya to Bijelo Polje (Sandzak), where he met the epic singer Avdo Mededović, who will later represent the most prominent example of the Bosniak national tradition. Thanks to the material that, firstly, Parry, and then Lord and other researchers gathered mainly from Bosniak epic singers in Sandzak today at Harvard University there is *The Milman Parry Collection*, or *Parry's collection*, in which numerous texts are preserved, which today are invaluable for exploring this kind of traditional heritage. The overall material is in The Milman Parry Collection, and it is saved in two basic collections: *Milman Parry Songs* and *Albert B. Lord Songs*. Those texts by its poetic features have enormous value since they describe Avdo Međedović's personality in more detail, his life story, as well as detailed explanation about the form of poems and the way of

performing chosen poems, which can be looked at as a contribution to the understanding of the author's poetics. Also, the emphasis is put on his poems from a linguistic aspect - meanings to many Turkish loanwords and less known words are given. I will single out the basic poetic features: what is important for an epic poet when it comes to an epic poem, an epic hero, an epic event, a way of „ornamenting" the song itself (a technique of forming the song). The conversations about the life of Avdo Međedović will be analyzed in detail in order to establish the biography of this poet.

Key words: Avdo Međedović, narration, autopoetics, biography

Literatura

Buturović, Đenana. *Bosanskomuslimanska usmena epika*. Sarajevo: Institut za književnost/Svjetlost, 1992.

Buturović, Đenana/Maglajlić, Munib. *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*. Sarajevo: Alef, 1998.

Braun, Maksimilijan. *Srpskohrvatska junačka pjesma*. Beograd: Matica srpska, 2004.

Čolaković, Zlatan. *Epika Avda Međedovića/The epics of Avdo Međedović*. Podgorica: Almanah, 2007.

Čolaković, Zlatan/Rojc-Čolaković, Marina. *Mrtva glava jezik progovara*. Podgorica: Almanah, 2004.

Čubelić, Tvrtko. *Povijest i historija usmene narodne književnosti*. Zagreb, 1990.

Durić, Rašid. *Junaci epske pjesme Bošnjaka*. Tuzla: Bosanska riječ, 2000.

Halilović, Senahid. *Bosanki jezik*. Sarajevo: Biblioteka Ključanin, 1991.

Halilović, Senahid. *Pravopis bosanskoga jezika*. Zenica: Dom štampe, 2004.

Jahić, Dževad/ Halilović, Senahid/ Palić, Ismail. *Gramatika bosanskoga jezika*. Zenica: Dom štampe, 2000.

Kujundžić, Enes. *Usmena epika Bošnjaka*. Svjetlost, Sarajevo, 1997.

Kujundžić, Enes. *Narodna književnost Bošnjaka*. Zenica: Dom štampe, 2001.

Kunić, Mirsad. *Usmeno pamćenje i zaborav: krajiška epika i njeni junaci*. Tešanj: Centar za kulturu, 2012.

Lord, Albert B. *Homer, Parry and Huso.* USA, Indiana: Bobbs-Merrill, 1948.

Lord, Albert B. *Pevač priča*. Beograd: Idea, 1990.

Lord, Albert B. *Srpskohrvatske junačke pjesme*. Beograd i Kembridž: SANU, Harvard University Press, 1953.

Maglajlić, Munib. *Bosanski „pjevač priča" i njegov junački ep*. Sarajevo: Odjek, 1988.

Međedović, Avdo. Ženidba Smailagić Meha. Novi Pazar: El-Kelimeh, 2010.

Minjović, Dušica. *Avdo Međedović na raskršću reprodukcije i kreacije*. Podgorica: Almanah, 2002.

Parry, Adam. *The Making of Homeric Verse: The Collected Papers of Milman Parry*. New York, Oxford: Oxford University Press, 1987.

Parry, Milman. *The Making of Homeric Verse*. Oxford, 1971.

Schmaus, Alois. *Studije o krajiškoj epici*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1953.

Škaljić, Abdulah. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: Svjetlost, 1966.

Ivan Petar Marešević

Opća zdravstvena pravila za brigu za dug i zdrav život

Prijevod: Alen Matošević[*]

Inauguralna disertacija o medicinsko-dijetetskoj praksi,
koja predstavlja opća zdravstvena pravila za očuvanje i produženje zdravog života,
koju prema suglasnosti i autoritetu najuzvišenijih i najsvjetlijih gospodara
predsjednika i direktora, kao i poštovanog dekana, te najuglednijih profesora,
za stjecanje doktorata medicine u najstarijem i najpoznatijem Bečkom sveučilištu,
javnoj raspravi predlaže Ivan Petar Marešević Kreševljanin, Ilir iz bosanskog Kreševa.
Ove teze će se razmatrati u palači Sveučilišta 2. kolovoza 1836. godine u Beču.
Ispisano u tiskari Mehitarskog reda[1].

Najuzvišenijem, najodličnijem, najpoštovanijem i najčasnijem gospodinu
gospodinu Petru Ostiniju[2], kardinalu prezbiteru Svete Rimske Crkve,

[*] KŠC „Sveti Franjo“ Opća gimnazija Tuzla

[1] Mehitaristi su armenski katolički redovnici, koji su ime dobili po svom osnivaču Mehitaru iz Sebastije (1676.-1749.), odnosno armensko redovničko bratstvo kao zasebna skupina benediktinskoga reda. Od 1811. sele se iz Trsta u Beč, kamo prenose i svoju tiskarsku djelatnost.

[2] Pietro Ostini (1775.–1849.) bio je istaknuti vatikanski kardinal i papinski diplomat, 1832.–1836. apostolski nuncij u Beču, što znači da je predstavljao Papu pri bečkom dvorskom okruženju, na Habsburškom dvoru, posebno u vrijeme vladavine cara Josipa II. Također je obnašao titularnu funkciju nadbiskupa Tarza, a 1836.–1841. ezinski biskup.

nadbiskupu Tarza, biskupu ezinskom[3], prepozitu Svete kongregacije za širenje vjere,
legatu apostolske stolice pri carigradskoj dvorskoj palači,
njegovoj milosti, gospodinu, gospodinu zaštitniku i dobročinitelju,
čovjeku izuzetnog uma, znanja, humanosti i raznih vrlina,
jednako zaslužnom za kršćansku državu i katoličku religiju,
ovaj skromni prvi doprinos književnosti nudi
i posvećuje u znak pobožnog štovanja i zahvalnog duha.

Autor

Opća zdravstvena pravila za brigu za dug i zdrav život

(1) Razuman čovjek prisiljen je živjeti okružen bezbrojnim štetnim utjecajima, od kolijevke do pozne starosti podložan je raznim promjenama, ulazi u razne periode života te u svakom od njih mu se oduzima od zdravlja i dugovječnosti ukoliko nije umjeren koliko je god moguće. Tako on nikada ne može postići zdravstveno stanje ni starost, kao oni koji žive po zakonima fizike i po načelima zdrava života, nego shrvan različitim bolestima, na teretu sebi i drugima, prije vremena sprema pogreb.

U drevna vremena, još kod Hebreja, Grka i Rimljana, a i u novije doba ima slučajeva, gdje su ljudi bili više u skladu sa zakonima prirode, poznato je da su živjeli zdrav i dugovječan život. Tako, u hebrejskoj povijesti ima primjera da su ljudi, u razdoblju od stvaranja svijeta do potopa živjeli 200, 500, 700, pa i 900 godina. Pripovijeda se da se praotac Noa u dobi od 500 godina oženio i dobio sinove i kćeri. Poslije potopa životni vijek ljudi se već skratio, kako prenose hebrejske povijesne knjige. Tako, praotac Abraham doživio je 175, a Jošua 110 godina. Za Mojsija, vrsna čovjeka mnogih vrlina, koji je bio vođa tvrdokornog naroda, kažu da je živio samo 120 godina.

(2) Poznato je da su mnogi među Grcima i Rimljanima doživjeli 100 godina.

Kod Rimljana pronalazimo ljude koji su u skladu s prirodom dosta dugo poživjeli. Za Ciceronovu se suprugu Terenciju priča da je živjela 103 godine iako je u životu pretrpjela razne nedaće. Katon, ljubitelj seoskog načina života, a najveći mrzitelj liječnikā, živio je, kako se priča, 90 godina. Plinije pripovijeda da je u vrijeme cara Vespazijana u luci okruženoj šumom na rijeci Po 125 ljudi živjelo preko 120 godina.

[3] Ezis (tal. *Jesi*, lat. *Aesis*), povijesno umbrijski grad, danas u pokrajini Marke, sjedište Ezinske dijeceze katoličke crkve.

U novije vrijeme, može se čitati o mnogim primjerima dugovječnosti. Tako je, kako se priča, neki seljak Petrec Czanten iz okoline Temišvara živio 185, a njegov sin 95 godina. Izvjesni Englez Enkins u dobi od 140 godina na sudu položio prisege, a živio je 169 godina. Nadalje, isto engleski seljak imao je 120 godina kada se oženio, živio sa suprugom 12 godina, a ona je bila ponosna na njega te je iskreno priznala da nikada u tom vremenu nije osjetila starost svoga muža. On je u dobi od 130 godina svoje domaćinske poslove sam obavljao, vlastitim rukama mlatio je usjeve. Napokon sa 150 godina engleski kralj ga poželi vidjeti te zapovjedi da dođe u London, gdje je poživio još dvije godine te konačno umro u dobi od 152 godine i 9 mjeseci. Prilikom obdukcije njegovog leša svi su organi utrobe bili u normalnom stanju, čak ni hrskavice rebara i drugih dijelova, kako je uobičajeno kod starih ljudi, nisu bile okoštene.[4]

Međutim, ništa od ovoga o životu ljudi iz davnina, koji su vodili dugovjek život, ne kanim detaljnije istraživati na ovom mjestu. U staro doba su ljudi mogli živjeti zdravim i dugim životom, (3) dovoljno dugo, jer su se više prilagođavali zakonima prirode. Ti ljudi su se hranili jednostavno, živjeli su na otvorenom, bili su fizički aktivni, nisu iscrpljivali svoje tijelo teškim radom, velikim brigama i drugim nedaćama ljudskog života. Ipak, vjerojatno je i da oni uopće nisu koristili metodu računanja vremena koju mi danas koristimo. Naime, prvi Mojsije zapovijeda da se godina sastoji od 365 dana, ali malo tko je slijedio njegov prijedlog, kako se on sam žali. Ništa manje, i u današnje doba, kao i u prošlosti, dakle u vrijeme nakon praotaca, ljudi koji su rođeni od zdravih roditelja, koji se hrane jednostavno, prilagođavaju se zakonima prirode, žive na svježem zraku i podjednako se koriste svim mentalnim i tjelesnim sposobnostima – prema važećim fizičkim zakonima i općem mišljenju većine prirodoslovaca, mogu živjeti 100 do 150 godina.

Svaki smrtnik, makar bio i najsiromašniji od ljudi, uvijek želi da mu je zdrav um u zdravu tijelu dovoljno dugo i doista ne može se pomisliti ni na što slađe, ni na što ugodnije, ni dražesnije od zdravlja uma i tijela, jer najveće blago koje čovjek može imati jest upravo zdravlje uma i tijela. Naime, čovjek sa zdravim umom u zdravu tijelu može voditi dugovječan život, može lakše izvršavati sve zadatke koji ga zadese te na taj način može biti koristan, sretan i blagodatan za svoju dušu, društvo i domovinu, dok na kraju ne otplovi u vječne vode.

[4] Petrec Czanten i Enkins su imena koja se ne pojavljuju u povijesnim ili biografskim izvorima, a tvrdnja da je netko živio 185 godina nije prepoznata u znanstvenoj literaturi. Nema dokaza koji podržavaju ovu tvrdnju, a ono što je često povezano sa takvim pričama su mitovi, legende ili pogrešna tumačenja podataka.

Da bi netko mogao imati zdrav um u zdravom tijelu i uopće postići dugovječan život, potrebno je itekako da pazi na one stvari koje vode ka tom cilju, i da ih kao najvjernijeg vođu i čuvara slijedi i poštuje. Tome ću se detaljnije, iako sažeto, posvetiti u svom daljem izlaganju.

(4) 1. Glavna važnost i temelj sve sreće čovjeka, kako sadašnjeg, tako i budućeg – jest brak, odnosno ona prirodna i zakonita veza između muškarca i žene, koji su dobrog zdravlja i odgovarajuće starosti, utemeljena na međusobnoj iskrenoj ljubavi. Ta veza, koja je ustrojena na zakonima prirode, čovjeku koji je zdrav daje pravo da širi i čuva ljudski rod, a propisana je i blagoslovljena od strane samog stvoritelja svemira. Posmatrajući funkcije svih organa u čovjeku, koji surađuju u očuvanju ukupnosti života u ljudskom tijelu, sama veza između muškarca i žene, koja je zakonita i racionalna, čini se da na neki način doprinosi zdravom i dugovječnom životu. Naime, prema statistici ljudi u braku su živjeli duže nego oni koji nisu bili u toj vezi. Ipak, postoje brojni primeri ljudi koji su živeli moralno i koji su imali zdrav i dug život.

Dakle, brak treba biti sklopljen između zdravih osoba, koje nisu pogođene nijednom manom, koja bi mogla dovesti do propasti i nesreće budućih potomaka ljudske vrste, jer samo zdravi roditelji, uz sve ostale povoljne uvjete, mogu dovesti do zdravog potomstva. Obrnuto važi za osobe koje boluju tuberkuloze, kamenca, padavice, spolnih bolesti i sl. – takvim osobama brak nikada ne bi trebao biti dopušten, jer će takvi ljudi biti više teret nego korist za državu.

2. Osobe koje se upuštaju u brak trebaju biti odgovarajuće i razmjerne dobi, pri čemu se smatra da je za muškarca iz umjerenog podneblja najbolja dob između 25. i 30. godine, dok se za ženu smatra da je optimalna dob između 18. i 20. godine. U ovoj dobi ljudski organizam (5) dostiže fazu savršenstva razvoja, pri čemu organi određeni za reprodukciju mogu pravilno funkcionirati, ukoliko se njima razumno upravlja, bez značajnog negativnog utjecaja na zdravlje i dugovječnost.

3. Ljudi se ne smiju vjenčati osim iz istinske i iskrene uzajamne ljubavi, bez ikakve prisile s bilo koje strane ili od roditelja, ne zbog koristi, kao što se danas, nažalost, često događa, više na štetu nego na korist obitelji i ljudskom rodu. Iz toga obično nastaju razdori gori od zle strasti, odatle potječu svađe i skandali. Ako žele živjeti sretno i blagoslovljeno u ovom svijetu, trebaju sklopiti brak iz istinske i iskrene uzajamne ljubavi.

Isto tako, prilično je bolno te zdravlju i dugovječnosti nemalo štetno, kada stariji muškarac oženi djevojku od 16–20 godina, jer na taj način prijevremeno troši fizičku snagu koja mu je još preostala. Ako takav muškarac ima potomke, oni neće biti ni zdravi ni dugovječni, njegova žena je nezadovoljna te tako i sebi i njoj nanosi štetu.

On naravno želi da ga žena voli, ali to je uzalud, nikada neće dobiti iskrenu ljubav, nego eventualno samo hinjenu. Umjesto toga, svoju će ženu ili potaknuti na tugu, što za posljedicu može imati razvoj raznih bolesti, ili će biti prisiljena napustiti ga i živjeti s drugom osobom koju voli, bilo tajno bilo javno. Iz takvih situacija nastaju brojne svađe i skandali, koji na ovom svijetu ne mogu donijeti miran ni zdrav život. Mnogo je još odvratnije ako se starija krezuba žena uda za mladog muškarca, jer iz toga mogu nastati samo još neugodnije posljedice. Zato roditelji, ako imaju imalo ljubavi prema njima, trebaju biti izuzetno obzirni u nastojanju da svoju djecu upute na bračne staze, da na njih ne vrše prisilu na brak s bilo kime. (6) Ne bi smjeli dopustiti svojoj djeci ni da se radi koristi vjenčaju s nekim, nego bi ih prije toga trebali iskreno ispitati i promatrati koliko vole tu osobu s kojom se kane vezati. To je nužno ako ne žele da njihova djeca, prije vremena, padnu u duboku nesreću, a takvih vrlo tužnih primjera danas ima napretek.

Drugi trenutak koji doprinosi zdravlju i dugovječnosti odmah od početka ljudskog života je pažljivo postupanje s novorođenčadi. Novorođenče, dakle, ako je zdravo, odvojeno od majke presijecanjem pupčane vrpce, mora se oprati u toploj kupci pripremljenoj od izvorske vode, kako bi se koža očistila od nečistoća, zatim se lagano obriše čistom tkaninom, lagano umota i preda majci kako bi se ugrijalo njezinom toplinom i kako bi ga, ukoliko nema nikakvih prepreka, podojila odmah od prvog sata nakon rođenja. Dakle, dijete treba biti hranjeno majčinim mlijekom jer nijedna druga hrana u prirodi za dojenče se ne može usporediti s mlijekom zdrave majke. Ni dojilja ne može pružiti ono što zdrava majka pruža, no ukoliko je zdravlje same majke ugroženo, treba zatražiti pomoć dojilje, no svakako uz oprez da je ona fizički i mentalno zdrava, da je u približnoj fazi nakon poroda kao majka te da daje mlijeko dobre kvalitete.

Treba paziti da se način prehrane i uopće života dojilje naglo ne promijene previše, jer bi to djetetu lako moglo naškoditi. Dijete treba dojiti onoliko često koliko traži dojku, a ona mu treba biti dostupna sve dok siše s apetitom. Ako majka ili dojilja bude imala mlijeka u uobičajenoj količini, ono će pružiti djetetu dovoljno prehrane sve dok ne počnu rasti zubi, i dijete neće trebati nikakvu drugu hranu ili tekućinu do tog vremena. Štoviše, što duže dijete sisa majčino mlijeko, (7) to će biti zdravije i jače. Čak i u današnje vrijeme postoje u nekim narodima primjeri, gdje poodrasla djeca sa stolcem prilaze majci i traže dojku, a od njih ljudi nastaju snažni, zdravi i prilično dugovječni ljudi. Najgore čine okrutne majke koje iz ispraznih razloga odbijaju dati svoje dojke vlastitoj djeci, čime štete i svome i zdravlju svoje djece.

Dojenčadi nježnije konstitucije treba davati lagano mlijeko tijekom prvih pet mjeseci, a zatim, do kraja prve godine, može im se dati i gušće mlijeko, kako bi dijete

dobilo tjelesnu snagu i čvrstoću. Ako pak majka novorođenčeta umre u tom periodu ili zbog bolesti izgubi mogućnost dojenja ili zbog siromaštva roditelja dojilja nije dostupna, tada dijete treba biti hranjeno životinjskim mlijekom, jer to je najbolja alternativa za prehranu djeteta. Mlijeko koje se smatra najboljim je magareće, ali budući da nije uvijek dostupno, jednako dobro će biti i kravlje, kozje ili ovčje mlijeko. Uvijek mora biti svježe te treba biti dato djetetu po mogućnosti odmah nakon mužnje, dok je još toplo, jer i sama toplina mlijeka koja dolazi od životinje doprinosi zdravlju. Do trenutka nicanja zubi, nijedna druga hrana ili tekućina nije potrebna. Kako zubi počnu izrastati, djetetu se postupno daje gušća i čvršća hrana, a količina majčinog mlijeka se proporcionalno smanjuje. Majčino dojenje tada potpuno prestaje, kada se dijete već naviklo na odgovarajuću hranu i piće. Djetetu nikako ne smije biti dopuštena konzumacija začinjene hrane i alkoholnih napitaka poput kave, čokolade, vina, zaslađenih proizvoda itd. Svi ovi proizvodi su vrlo štetni za njega.

Dojenčad treba biti držana u prosoriji s umjerenim uvjetima, u toplini pogodnoj za dojenje te (8) zaštićena od prekomjerne hladnoće, vrućine ili svjetlosti. Zrak koji dijete udiše treba biti čist. Osim toga, dijete ne smije biti previše zavezano i stisnuto u povojima, tako da mu je onemogućen ikakav slobodan pokret, već mu treba dati udobnu odjeću. Donje rublje treba se mijenjati svakodnevno, a odjeća koju dijete ima preko donjeg rublja treba se mijenjati tjedno, dok se kolijevka treba mijenjati svaki mjesec. Zatim se tijelo djeteta treba prati mlakom vodom svaki dan tijekom otprilike šest tjedana, a kasnije čistom vodom, osobito ljeti. Ova kupka treba biti brzo obavljena kako se koža ne bi previše ohladila, a nakon toga dijete treba biti obrisano čistim suhim ručnikom. Ova kupka pomaže u čišćenju kože od nečistoće i jačanju nervnog sustava te snažno doprinosi zdravom i dugovječnom životu. Zatim se dijete treba kupati svaki tjedan tri do četiri puta u vodi temperature 24°C. Međutim, voda ne smije biti potpuno zagrijana, već se u vruću mora dodavati svježa izvorska voda dok ne postigne temperaturu od 24°C. Ljeti je najbolja ona voda koja se zagrijava na suncu. Kupanje treba trajati četvrt sata, a dijete se nikada ne smije prati ili kupati dok je oznojeno ili odmah nakon obroka. U ovom razdoblju, počevši od 4.–6. tjedna, dijete treba biti bez kapice na glavi, jer na taj način ne samo da će ojačati glava, nego i cijelo tijelo; a što je ovdje posebno preporučljivo, za vrijeme svih faza života djeteta treba se održavati maksimalna čistoća. Također, najgori je običaj uspavati dijete ljuljanjem u kolijevci, jer zdravo dijete mirno spava i odmara bez potrebe za ljuljanjem. Ako je dijete nemirno, treba istražiti uzrok tog nemira, a kad se taj uzrok utvrdi i ukloni, i dijete će se odmah umiriti. Vježbe za mišiće, u kojima dijete uskoro pokušava uspraviti se, treba prestati poticati. Puzanje po tlu je (9) prvi korak koji priroda predviđa, dok stajanje na nogama još nije dopušteno, jer kosti donjih ekstremiteta još nisu dovoljno očvrsnule i okoštale da bi bile sposobne nositi težinu cijelog tijela.

Kada se pokretima ojačaju mišići i razvije govor, dijete prelazi u dječju dob. U ovom uzrastu razvijaju se organi, ali i dolazi do većeg prijenosa energije u živčani sustav, zbog čega dolazi do stalne potrebe za pokretanjem mišića, do živosti vanjskih osjeta i izraženog nastojanja za imitacijom. Stoga, odgovarajući će način života za ovu posebnu fazu razvoja biti sljedeći: živahnoj djeci s dobrim apetitom treba često nuditi hranu, a tjelesni pokreti na svježem zraku trebaju im biti omogućeni, kako bi se potaknuo razvoj mišića i cijelog tijela, njegova snaga i rast. Odjeća treba biti lagana i komotna. Onome umu koji rado oponaša, uvijek treba pružati dobre uzorke ponašanja. Osobito treba paziti da se ne izazove prerani razvoj reproduktivnih organa, što ozbiljno šteti zdravlju i dugovječnosti života. Zbog toga roditelji moraju pažljivo nadgledati svoju djecu, kako bi spriječili da se u njima ne ukorijeni poguban muški poriv, poznat kao mastubacija. Zbog toga djeca ne smiju jesti hranu koja bi im previše iritirala organizam, poput kave, čokolade, vina, previše mesa ili drugih začinjenih jela, tvrdo kuhanih jaja ili kruha, osobito navečer prije spavanja. Također, ne treba ih puštati odmah nakon večere da idu u krevet, već bi trebali prvo izmoriti svoje tijelo nekom tjelesnom aktivnošću, poput igre ili skakanja, ako je moguće na svježem zraku, kako bi zaspali čim legnu. Osim toga, trebaju nositi laganu i udobnu odjeću, a krevet ne smije biti od perja, već trebaju spavati na slamnatom ili madracu napravljenom od konjskih dlaka. (10) Čim se probude, odmah im treba reći da ustanu iz kreveta te da prionu na posao koji odgovara njihovoj dobi i fizičkoj sposobnosti. Također, ne treba im dopuštati da čitaju neprimjerene knjige, kao ni rimsku mitologiju. Roditelji se nikada ne bi trebali pred svojom djecom nepristojno izražavati ili ponašati. Na kraju, treba izbjegavati stalno utopljavanje tijela, bilo u postelji ili odjećom, a općenito je potrebno pridržavati se umjerenosti u svemu, radilo se o mentalnom naporu ili tjelesnoj aktivnosti.

Adolescentsko doba osobito je zaokupljeno razvojem genitalija, koji napreduje na isti način kao i oblikovanje živčanog sustava. Tijekom dječje dobi krv većim intenzitetom teče prema mozgu, a sada se okreće prema prsima. Iz reproduktivnog sustava dolazi novi poticaj živčanom sustavu, zbog čega mašta postaje živahnija, a um strastveniji te se naposljetku budi ljubav, a javlja se i snažna želja za lakoumnim postupcima. Stoga ova specifična konstitucija adolescenta zahtijeva pažljiv režim prehrane, kako bi se očuvalo sadašnje i buduće zdravlje. Zato bilo kakvi stimulansi trebaju se davati u vrlo malim dozama. Prehrana treba biti obilna, ali bez začina i alkoholnih pića. U odrasloj dobi organizam doseže najviši stupanj savršenstva, a sve funkcije ostaju u ravnoteži. Sad je već uspostavljen odgovarajući razmjer između osjetljivosti i moći reakcije, s većom snagom inspiracije, dovoljno snažnim organskih funkcijama proizvodnje i reprodukcije, što ovu dob čini najpogodnijom za reprodukciju i ozbiljnije životne zadatke, koji su od koristi obitelji, društvu i čovječanstvu. Međutim,

prekomjerna zagušenost krvi, koja se sada više premješta s prsnog koša prema trbuhu, počinje izazivati bolesti trbuha. (11) Kako bi se to izbjeglo, higijena savjetuje sljedeće smjernice: da se izbjegava pretjerivanje u bilo kojim poslovima, da se osobito izbjegava prekomjerna seksualna aktivnost, sjedilački način života i zloupotreba alkohola te da se ne dopušta prekomjerna emocionalna napetost.

Starenje je proces vitalnog opadanja, koji ne donosi samo smanjenje kretanja tijela, već i slabiju produktivnost. Zdravlje, koliko je moguće u starosti, postiže se na sljedeći način: izbjegavanjem prekomjernih tjelesnih i mentalnih napora, izbjegavanjem zloupotrebe spolnosti, um neka bude miran, odmor dulji, hrana mekša, ako je umjerena, konzumacija vina bit će od koristi, temperatura okoline neka bude viša, a krevet i odjeća nešto topliji. Međutim, nikada ne smije doći do odstupanja od životnog stila koji je za starije osobe prikladan, bilo u pogledu kretanja ili prehrane, osim ako za to ne postoji poseban razlog.

Zrak se smatra pravom životnom hranom za čovjeka, jer ljudski organizam ne može ostati bez njega ni nekoliko minuta. Poput hrane i pića, tako i zrak, ima najveći utjecaj na ljudski život. O njegovoj kvaliteti ovisi dobra, zdrava, cjelovita i stabilna životna funkcija, dok loša kvaliteta zraka uzrokuje mnoge bolesti i postaje plodno tlo za različite uzroke smrtnosti. Stoga, budući da zrak ima veliki utjecaj na ljudski organizam, od velike je važnosti znati koje osobine on treba imati kako bi odgovarao ljudskoj prirodi i štitio zdravlje jer život i njegova cijela snaga neprestano dolaze iz čistog zraka. Kako bi zrak u atmosferi održao život u odgovarajućoj vitalnosti i zdravlju, potrebna su određena svojstva u njemu, poput razine suhoće, elektriciteta, temperature, čistoće i tlaka.

Apsolutna suhoća zraka ne postoji, što dokazuje (12) prisutnost rose u najsušim danima. Čini se da je najsuši zrak zimi pod najhladnijim, vedrim nebom. Zrak koji je previše suh štetan je za ljudsko zdravlje jer znatno povećava napor života, zbog čega se razumije zašto stanovnici planina vode aktivniji život nego oni koji žive u dolinama.

Vlažan zrak predstavlja prijetnju ljudskom zdravlju i dugovječnosti, što dokazuje veća učestalost obolijevanja i umiranja u mrazovitim danima kasnih jeseni i zimi te neprekidna prisutnost endemskih bolesti u močvarnim krajevima. Kako bi čovjek mogao izbjeći ovu neprijateljsku moć vlažnog zraka, prvo i prije svega treba izabrati suho i umjereno toplo mjesto za dom, zatim se hraniti dobro i dovoljno, umjereno se kretati, biti smirena uma i suzdržavati se od spolnih odnosa.

Nijedan zrak nije opasniji za ljudsko zdravlje od močvarnog, koji prevladava u močvarnim i sličnim područjima. Osim vlažnih uvjeta zraka, štetna isparavanja močvara i jezera svojim svojstvima također su još opasnija. Ondje biljke i životinje,

njihov izmet i kosti trule, ondje velika količina vode neprestano isparava, zrak je negativno naelektriziran, a oslobađaju se drugi plinovi kao što je ugljični dioksid, sumporni vodik itd., što su sve poznati izvori za bolesti poput vrlo opasne povremene groznice sa simptomima oticanja i stvrdnjavanja unutarnjih organa, hidropsa, skorbuta, artritisa, trulih groznica i kuge.

Stanovnicima močvarnih područja za očuvanje zdravlja najbolje se savjetuje bijeg i preseljenje na viša i suša područja. Onima pak kojima je bijeg onemogućen, preporučuje se da svoju kuću podignu više i nastane gornji dio kuće.

Elektricitet zraka, ovisno o tome je li pozitivan ili negativan u prirodi, (13) ima značajan utjecaj na ljudski život, a onaj koji je više ili manje pretežan može izazvati štetne učinke na ljudsko tijelo.

Zrak mora biti određenog stupnja topline. Prekomjerna vrućina, kao i vrlo hladan zrak koji prevladava tijekom najjačih zima, štetni su za zdravlje. Stoga ni velika vrućina ni hladnoća nisu pogodne za zdravlje, već potpuno zdrava bit će samo umjerena temperatura, koja u zdravom tijelu ne izaziva osjećaj ni vrućine ni hladnoće. Tako, kad je vani prekomjerno vruće, potrebni su san i odmaranje, suzdržavanje od alkoholnih pića, umjerenost u radu i kretanju, osvježenje kupanjem u vodi rijeke koja nije prehladna (oko 15–17–19 stupnjeva), te pijenje hladne, čiste vode, ili uz dodatak svježeg soka od kiselih citrusa ili vinskog sirćeta. Po jakoj hladnoći tijelo treba adekvatno odjenuti, a stan treba biti umjereno topao. Treba češće piti toplija pića koja potiču umjereni protok krvi, a također treba povećati tjelesnu aktivnost, kako je vani niža temperatura.

Zdravlje u velikoj mjeri ovisi o čistoći zraka. Čisti zrak je onaj u kojem, osim pravilnog odnosa između plinova kisika, dušika, ugljičnog dioksida i vodenih para, ne postoje drugi plinovi i pare koje se nazivaju otrovnima. Proporcija osnovnih dijelova koji čine zrak je takva da od 100 dijelova atmosferskog zraka 78 čine plinovi dušika, 21 plin kisika, a 1 plin ugljičnog dioksida. Ovaj omjer u slobodnom zraku uvijek ostaje isti, iako brojni i neprestani procesi na površini Zemlje, koji utječu na moć kisika i zdravlje zraka, u velikoj mjeri doprinose njegovoj promjeni. Tako, (14) zrak se zagađuje izdisanjem zraka iz ljudskih i životinjskih pluća, a također se kontaminira raspadanjem životinjskih tijela i trulim mijazmima[5]. Tako i biljni i mineralni svijet

[5] Mijazam je bio smatran otrovnom parom ili maglom koju su ispunjale čestice raspadnute tvari (mijazmi) koje uzrokuju bolesti. S mijazmatske su pozicije bolesti bile proizvod okolišnih faktora poput kontaminirane vode, prljava zraka i slabih higijenskih uvjeta. Takva se infekcija nije prenosila među pojedincima, već je pogađala one pojedince koji su boravili na onom prostoru na kojem su nastale takve pare. Ona se mogla identificirati po svojem lošem zadahu.
Ovo je bila prevladavajuća teorija prijenosa bolesti prije nego što ju je u 19. stoljeću nadomjestila germinativna teorija bolesti.

pridonose zagađenju zraka. Stoga je jasno kroz koje promjene zrak atmosfere može postati štetan i lako postati opasan za ljudsko zdravlje. Da bi čovjek uvijek disao čist zrak, treba paziti na sljedeće čimbenike. Kad god vremenski uvjeti i obveze to dopuštaju, čovjek treba boraviti na otvorenom zraku ili, kad je to moguće, treba hodati po čistom zraku tijekom dana, osobito u jutarnjim satima na višim, sunčanim mjestima. Uvečer je najbolje šetati uz rijeke koje teku, gdje su područja ravna, iako uvijek treba davati prednost višim područjima.

Treba uvijek tražiti područje između planina, gdje zrak nije ustajan, već se neprestano pomiče kroz tokove vjetrova. Treba izabrati zelena prostranstva, gdje biljke dugo izdišu kisik. Također treba pažljivo izbjegavati mjesta gdje zrak sadrži štetne, nečiste i smrdljive primjese, koje su na mnogo načina zagađene i opasne za zdravlje.

Ova šetnja treba se smatrati hranom za održavanje zdravog života i nitko je ne bi smio zanemariti bez štete za svoje zdravlje. Nije li čudno da ljudi koji su navikli na sjedilački način života, koji provode vrijeme u ležajevima, pate od kratkovidnosti i drugih bolesti?

Onaj koga vremenski uvjeti ili obveze prisile da bude kod kuće, treba paziti da unutrašnji zrak ne bude ustajao, nego da često po danu provjetrava prostor, te tako dopuštajući da svjež zrak ulazi kroz otvorene prozore. Za ovo je, međutim, (15) prije svega nužno da kuća bude smještena u području koje uživa u čistom zraku, a češće provjetravanje zraka je tim potrebnije što više ljudi živi u istom prostoru. Osim toga, iz prostorija u kojima se spava treba ukloniti sve što ispušta štetne pare, poput užarenog ugljena, veće količine cvijeća, onoga što povećava vlagu u zatvorenom prostoru, tvari koje fermentiraju itd. Sve to ima štetne učinke na ljudsko zdravlje.

Za održavanje života od izuzetne važnosti za čovjeka je hrana, koju on uzima iz životinjskog i biljnog svijeta. Čovjek dakle jede hranu iz oba ova kraljevstva prirode bez ikakve štete, dapače, gledajući organe za žvakanje i probavu, njemu je po zakonima prirode prikladno hraniti i obnavljati svoje tijelo iz oba ova kraljevstva te stoga ljudi nisu ni mesojedi ni biljojedi, već se s pravom smatraju svejedima. Ipak, i običaji imaju svoju težinu. Naime, postoje narodi koji žive zdravo samo od biljne hrane, drugi koji jedu samo ribe, a treći koji jedu hranu od mesa sisavaca, ovaca, riba i biljaka. Međutim, svaka iznenadna promjena prehrane, koja mijenja dosadašnji način ishrane, može biti vrlo štetna za zdravlje.

Životinjska hrana lakše se probavlja snagom želuca, hranjivija je, bolje stimulira i čini život živahnijim, dok je otpadna tvar koja iz nje nastaje manje postojana i brže se raspada. Stoga, ljudi koji većinu svog vremena jedu meso, obično vode manje zdrav život i imaju kraći životni vijek.

Biljna hrana je laganija, manje stimulira, ali materija koja iz nje nastaje polako se razgrađuje i (16) duže traje, stoga, iako omogućuje manje aktivan život, ipak mu produljuje trajanje.

Čovjek, dakle, najbolje pomaže očuvanju svog zdravlja i produljenju života ako mu je prehrana uravnoteženo i biljnog i životinjskog porijekla.

Najbolje će biti meso koje se kao hrana lako probavlja i apsorbira, a nije previše stimulirajuće. Meso se najbolje probavlja kada sadrži vlaknaste materije, nije tvrdo, ima želatinozno bjelančevinsko tkivo i umjerenu količinu masti. Takvo meso čovjek može pronaći u gotovo svim vrstama životinja. No, postoji razlika između mesa životinja koje se hrane biljkama i meso mesojeda. Meso mesojeda više stimulira i brže se razgrađuje, zbog čega većina ljudi preferira meso životinja koje se hrane biljkama i žitaricama. Kod životinja hladnokrvnih, ova razlika nije toliko značajna. Meso mladih životinja bolje je od mesa starijih, a uvijek je bolje svježe, nego ono koje je već počelo truliti. Najmanje korisno je dimljeno meso, ono se teško probavlja, ne opterećuje želudac, a oslabljuje crijeva.

Punomasno mlijeko je izuzetno hranjivo, bez obzira od koje domaće životinje dolazi, bogato je hranjivim tvarima, lako se probavlja i apsorbira. Podržava produktivnost bez intenzivnog stimulusa, umiruje pretjeranu reakciju, novorođenčetu pruža dovoljnu prehranu, zdravim ljudima nudi korisnu hranu i piće, a bolesnima, u mnogim slučajevima, izvrsnu terapiju.

Svjež maslac, koji se nije počeo kvariti, lako se probavlja i vrlo je dobra i sigurna hrana. Sir, koji zadržava maslac, također pruža značajnu hranjivu vrijednost, ali što je tvrđi zahtijeva jaču (17) probavu. Jaja koja nesu domaće kokoši, kada su vrlo svježa, lako se probavljaju i brzo i obilno obnavljaju snagu, a isto vrijedi i za jaja koja su kratko kuhana i tek malo posoljena, koja se mogu piti ili piti rastvorena u vodi ili juhi. Jaja pripremljena na druge načine više opterećuju probavu. Posebnu hranidbenu vrijednost ima žumanjak jajeta, iz kojeg potječu mnoga jela, među kojima vrijedi spomenuti vinsku juhu, koja se priprema kuhanjem žumanjka u vinu i sa šećerom; ona dobro hrani, grije i potiče na znojenje.

Biljni svijet nudi čovjeku obilje hranjivih tvari, od kojih one više hrane što su sličnije životinjskim karakteristikama. Među njima prvo mjesto svakako zauzimaju sjemenke žitarica, koje čovjeku i jesu najbliža hrana. Povrće obuhvaća sve jestive biljne vrste koje se obično koriste u prehrani. Većina povrća jede se kuhana, dok se neko konzumira sirovo, zatim neko ukišeljeno, a neko se koristi u oba oblika, ovisno o pripremi. Po hranjivoj vrijednosti žitarice i mahunarke znatno nadmašuju ostalo povrće.

Plodovi žitarica, ako dođu do zrelosti u pravo vrijeme, pružaju jestive sokove i vrlo zdravu hranu za čovjeka, jer ublažuju prekomjernu tjelesnu temperaturu, stimuliraju djelovanje želuca, razrjeđuju gustu tekućinu, reguliraju razinu žuči, omekšavaju crijeva, sprječavaju truljenje i podupiru integritet tjelesnih organa. Ovdje se mogu spomenuti i jestive gljive, koje svojom hranjivošću gotovo dostižu hranu životinjskog porijekla te iako se teže probavljaju, ipak nude hranu koju čovjek ne bi trebao odbaciti.

(18) S obzirom na prethodno rečeno, pojavljuje se drugo pitanje, naime, kada i dokle treba jesti kako bi se očuvalo zdravlje i produljio život? Ovdje također čovjek treba slijediti najvjernijeg vodiča, prirodu, koja točno ukazuje na osjećaj gladi i sitosti. Stoga, čovjek treba jesti i ponoviti obrok kad god ga glad pritisne te uživati u onoj količini hrane koja je dovoljna da se osjeća sito. Ipak, čovjek uvijek treba biti oprezan, da ne preopterećuje želudac prekomjernom količinom hrane, nego uvijek treba održavati umjerenost. Navečer prije spavanja bolje je pojesti malo ili ništa, kako pokazuje iskustvo ljudi koji vode zdrav i dug život. Tko želi očuvati svoje zdravlje, neka se uvijek odluči za jednostavniju hranu, jer će to biti bolje za očuvanje zdravlja. Kao što kaže Santorio[6] u 3. aforizmu[7] 2. dijela knjige[8]: „Ako budeš znao koliko hrane ti odgovara svakodnevno, bit ćeš u mogućnosti sačuvati život što duže.“ Svaku hranu koju unosimo treba polako žvakati.

Čovjeku je prirodno da pije čistu vodu, koja je najzdraviji napitak za održavanje zdrave duše u zdravom tijelu u cijeloj prirodi. Svi ostali napici, koji zdrava čovjeka povuku da ih svakodnevno konzumira, više ili manje štete zdravlju i dugovječnosti. Stoga je voda najvažnija za piće, kupanje i higijenu te je nužna u svim oblicima primjene za zdrava čovjeka. Ništa u prirodi ne može postojati bez vode, a ljudi koji su pogođeni različitim bolestima, svoj oporavak i povratak zdravlja duguju upravo vodi.

---

[6] Santorio, Santorio (1561.–1636.), liječnik, izumitelj medicinskih instrumenata, začetnik eksperimentalne medicine. Autor poznatog djela *De statica medicina aphorismorum sectiones septem* (1614.), koje je doživjelo preko pedeset izdanja.

[7] Aforizam nije kao danas nosio samo duhovite konotacije, nego je bio generalno kratka jezgrovita rečenica puna značenja (lat. *breve dictum*).

[8] Zapravo, autor pogrešno citira. Rečeni navod doista dolazi iz navedene knjige, ali iz 34. aforizma iz njezina 3. dijela pod naslovom *O hrani i piću* (lat. *De cibo et potu*). Također, ni navod nije precizan, nego je skraćen i čak s gramatičkom omaškom u broju glagola te pogrešnom navodu drugoga glagola. Autor navodi da *ako budeš znao koliko hrane ti odgovara svakodnevno, bit ćeš u mogućnosti sačuvati život što duže* (lat. *Si sciveris quotidie, quantum cibi tibi conveniant scias vitam diutissime servare*), dok kod Santorija piše da *ako budeš znao koliko hrane ti odgovara svakodnevno, znat ćeš sačuvati vrlinu i život što duže, što ćeš shvatiti iz ovog aforizma* (lat. *Si sciveris quotidie quantum cibi tibi conveniat scies diutissime virtutem et vitam conservare idque ex eodem aphorismo intelliges*).

Za piće je stoga najbolja voda iz planinskih izvora. Ona treba biti kristalno čista, bez okusa, mirisa i topline, hladna, da se u njoj sapun (19) lako otapa i pri korištenju pjeni te da mirna ni nakon dužeg vremena ne ostavlja nikakav talog. Međutim, čovjeka su nastojanja i želja, kako bi očuvao zdravlje, tako i da povrati snagu koju je izgubio zbog strasti, a osobito kako bi postigao mirnoću osjetila i uma te zaborav na neugodne stvari, ubrzo navela da, osim vode, počne koristiti i druge vrste napitaka.

Ako zdravi ljudi konzumiraju alkoholna pića, osobito u većim količinama, to je ozbiljno štetno po njihovo zdravlje i dugovječnost, a rijetki su primjeri ljudi koji su dugovječno živjeli, a da nisu izbjegavali ta pića. Naprotiv, poznato je da su svi oni koji su vodili zdrav i dug život koristili vodu za piće. Nema ništa što više doprinosi degeneraciji čovjeka nego zloupotreba alkoholnih pića, jer ona niti hrane, niti zadovoljavaju žeđ, nego samo ubrzavaju smrt, uništavaju trbušne i prsne organe, izazivaju prerano starenje, a zamračuju svjetlost uma, srozavajući dušu do najnižih strasti, čime čovjeka lišavaju ljudskog dostojanstva i čine ga više nalik životinji nego čovjeku. Od poroka alkoholizma je, dakle, skoro nemoguće zamisliti sramotniju i za ljudski rod štetniju pojavu, jer donosi brojna zla, koja negativno utječu na moralni i fizički život te su krajnje štetna za obitelj, društvo i domovinu.

Međutim, za slabijeg, troma čovjeka, iscrpljenog nespavanjem, brigama, naporima, poslovoma i sl., te za bilo koju osobu koja živi pod uvjetima koji usporavaju vitalne funkcije, poput onih koji žive gdje je vlažan zrak, previše topao, hladan ili kakogod zagađen, ili koji konzumiraju hranu koja je hladna i teško probavljiva, bolje je da ne koristi vino kao lijek za obnovu, nego da ga pije umjereno, tako da ne (20) ubrzava puls niti izaziva pojave opijenosti. Ipak, uvijek treba koristiti dobro i staro vino.

Konzumacija kave, za onoga tko je na nju naviknut i umjereno je koristi, osim ako ne postoje drugi faktori koji je zabranjuju, teško može štetiti, što potvrđuje svakodnevno iskustvo.

Dok čovjek traži napitak koji će umanjiti pretjeranu vitalnu aktivnost, najbolje će ga naći u sokovima biljaka, na primjer u soku od limuna, naranče, ribiza i drugih. Takav napitak, ako se pije u pravo vrijeme, na primjer kad je tijelo pod jakim sunčevim zračenjem i obilno se znoji, postupno smanjuje pretjeranu vitalnu aktivnost tijela i doprinosi očuvanju zdravlja. On je mnogo sigurniji od hladne vode koja ima isti cilj; voda koja se pije dok se tijelo znoji oduzima previše topline plućima i želucu te izaziva nagle promjene u njihovoj organizaciji, što može biti temelj mnogih bolesti.

Voljom izazvani mišićni pokret je univerzalni poticaj koji pokreće sve funkcije organizma i koji je od najveće važnosti za očuvanje zdravlja. Kroz mišićni pokret, krv je češće izložena utjecaju zraka, što intenzivnije podupire vitalne procese. Na isti način na koji cirkulacija pozitivno utječe na život, tako se povećava i snaga izlučivanja,

probave, asimilacije i sekrecije. Stoga Celzo[9] kaže: „Lijenost slabi tijelo, dok ga rad jača, lijenost ubrzava starenje, a rad donosi dug mladalački život.[10]“

Stoga je tjelesna aktivnost od najveće važnosti za očuvanje zdravlja, ali ona mora biti umjerena, da ne dovodi do iscrpljenosti, ni da je prekomjerna, a uz to je nužno mirovanje i pravovremen odmor. Stari su narodi već itekako bili svjesni ove koristi, veliki (21) dio obrazovanja posvetili su sportovima i gimnastičkim vježbama, pa su ljudi bili snažni, zdravi i živjeli su dug život. Ovdje je jasno da je tjelesna aktivnost neophodna za očuvanje zdravog života, a što je, osobito u modernom dobu, iznenađujuće zanemareno nauštrb ljudskog zdravlja.

Kada se tjelesna aktivnost produži do točke gdje izaziva osjećaj umora, potrebno je zaustaviti se, mišići moraju odmoriti kako bi ponovno obnovili energiju za daljnje kretanje. Trajanje odmora treba biti proporcionalno intenzitetu pokreta i potrebi za obnovom, i treba trajati dok osjećaj obnove i živahnosti ne pozove na nove napore. Međutim, najpotpunije odmara i najviše obnavlja spavanje.

Dakle, prvi lijek za očuvanje zdravlja i produljenje života jest san. Naime, san omogućuje odmor živčanom sustavu, a potreba za njim sve je veća, što su napori tog sustava intenzivniji. San je glavni prijatelj živaca, jer ono što je tijekom budnosti potrošeno naporima uma i tijela, putem sna biva obnovljeno. San najbolje oporavlja snage kada su mentalne funkcije gotovo potpuno u tišini, stoga je san bolji što je dublji i slobodniji od faza nesanice. Zato se ne smije poći na počinak prije nego što osjećaj umora i pospanosti pozove na san.

Tko želi miran san, mora ukloniti sve podražaje prije nego što zaspi; za to treba odabrati tamnu i mirnu prostoriju, koja zimi ne smije biti previše topla, već je bolje spavati u nešto hladnijem prostoru. Prije nego što legne, treba otvoriti prozore i prozračiti sobu, te se osloboditi svih briga prije spavanja. Nema ništa lošije od toga da se u krevetu prepuštamo raznim razmišljanjima. Treba potpuno (22) skinuti odjeću. Izmet i urin moraju se izbaciti iz noćnih posuda. Treba pojesti vrlo malo hrane ili nikako. Prije spavanja ne smije se piti alkohol. Korisno je uzeti čašu svježe vode prije lijeganja u postelju. Također, treba ležati u horizontalnom položaju.

Kako noć više pogoduje snu nego dan, najprikladniji trenutak za spavanje je noću jer tišina koja vlada cijelom prirodom poziva na san i čini ga mirnijim. Da noć pogoduje snu,

---

[9] Aulo Kornelije Celzo (25. p. n. e. — 50. n. e.) je bio rimski enciklopedist i liječnik. Nazivali su ga Ciceronom medicine i latinskim Hipokratom. U svom enciklopedijskom djelu u 6 svezaka pod nazivom *Umijeća* (lat. *Artes*) obradio je poljodjelstvo, medicinu, strategiju, retoriku, filozofiju i pravo. Sačuvan je samo dio u kojem je obrađena medicina *Osam knjiga o medicini* (lat. *De re medica libri octo*).

[10] Citat je sa samog početka 1. poglavlja 1. knjige *Osam knjiga o medicini*.

svjedoči cijeli životinjski svijet, gdje većina životinja, tek s nekoliko iznimki, obično spava noću. Dnevni san nikada ne može nadomjestiti noćni san, kako neki zabludjeli misle; dnevni san nikada ne može toliko okrijepiti kao onaj noćni. Dakle, oni koji dan pretvaraju u noć i noć u dan, ne misle na svoje zdravlje. Najbolje o njemu brinu oni koji noću mirno spavaju i rano ujutro ustaju, jer lakše i brže obavljaju svoje zadatke. Općenito, što je netko aktivniji dok je budan, to mu je potrebniji dulji san, i obrnuto. Trajanje i učestalost sna bit će različiti ovisno o dobi, temperamentu, tjelesnoj konstituciji i načinu života. Općenito, san koji traje 6 do 7 sati je prosječan i ugodan; međutim, djeca i mlađi ljudi trebaju dulji san kako bi podržali svoj rast. Kod aktivnog načina života, san bi trebao biti kraći, dok bi u slučaju mirnijeg načina života mogao biti duži. Poslijepodnevni san treba izbjegavati, a dopušten je samo osobama koje su bolesne. Međutim, uvijek treba uzeti u obzir i ovu naviku. Naime, jednom prilikom, dok je vojvoda Badenski[11] bio na razgovoru s liječnicima, pitao je je li bolje spavati nakon obroka. Svi su liječnici poslijepodnevni san osuđivali, zajedno sa Salernitanskom školom[12], osim Felixa Plattera[13], koji je, u dobi od sedamdeset godina, (23) svjedočio u

[11] Vjerovatno se odnosi na Karla Fridriha (1728.–1811.), markgrofa i prvog velikog vojvodu od Badena, budući da se radilo o savjesnom i liberalnom vladaru poznatom po reformama temeljenim na idejama prosvjetiteljstva. Oslobodio je seljaštvo, ukinuo torturu, odvojio ludnice od zatvora. Također je osnivao škole i poticao poljoprivredu, industriju i rukotvorine. Kao istinski prosvijećeni vladar, upoznao je i dopisivao se s ljudima kao što su Goethe, Voltaire i botaničar Carl Linné.

[12] Salernska medicinska škola, prva europska medicinska škola, koja je djelovala u južnotalijanskome gradu Salernu kraj Napulja, najjače zapadno medicinsko središte u srednjem vijeku i preteča medicinskog fakulteta. Spominje se od IX. st., a procvat je doživjela u XII. st. Osnovali su ju salernski svjetovni liječnici te je bila neovisna o utjecaju crkve; u njoj su se njegovale anatomija, kirurgija i ginekologija (čemu se u to doba crkva žestoko protivila), a predavanja su držale i žene. U XI. st. Konstantin Afrički, redovnik u benediktinskom samostanu u Montecassinu, preveo je mnoga klasična djela grčke i arapske medicine na latinski jezik i tako potaknuo razvoj znanstvene medicine u Salernu. Jedno je od najpoznatijih djela nastalih u Salernskoj medicinskoj školi *Salernska zbirka antidota* (lat. *Antidotarium Salernitanum*) iz XII. st., koja je sadržavala cjelokupnu srednjovjekovnu farmakoterapiju, tj. iscrpan opis lijekova koji su se rabili u svakidašnjoj medicinskoj praksi; djelo je doživjelo mnogobrojna izdanja, preradbe i prijevode. Liječnica škole Trotula de Ruggiero sastavila je u XII. st. praktični priručnik o vođenju poroda. Zdravstveni priručnik u stihovima *Salernska pravila o zdravlju* (lat. *Regimen sanitatis Salernitanum*) iz XII. st. bio je namijenjen najširemu krugu čitatelja, a sadržavao je popularne higijenske propise i savjete za očuvanje zdravlja, te cjelokupnu simptomatologiju i terapiju. Doživio je oko 240 izdanja i prijevode na gotovo sve europske jezike. Na hrvatski ga je 1768. preveo franjevac E. Pavić, pod latinskim naslovom kao *Cvijet medicine*. Bila je to prva knjiga medicinskoga sadržaja na hrvatskom jeziku. Salernsku je medicinsku školu pohađalo mnogo učenika iz cijele Europe. Školu je 1811. ukinuo Napoleon I. Bonaparte.

[13] Felix Platter (1536.–1614.) je bio poznati švicarski liječnik i znanstvenik rođen u Baselu, gdje je i proveo većinu svog života. Smatra se jednim od najvažnijih liječnika tog doba i prepoznaje se kao pionir u mnogim područjima medicine, uključujući medicinsku dijagnostiku i terapiju.
Najpoznatiji po svom medicinskom djelu *Praktikum ili traktat o prepoznavanju, predviđanju, izbjegavanju i liječenju neugodnosti za čovjeka* (lat. *Praxeos seu de cognoscendis, praedicendis, praecavendis, curandisque homini incommodantibus tractatus*).

korist neškodljivosti toga sna, budući da je tijekom svih tih godina živio bez bolesti, iako nijedan dan nije prošao bez poslijepodnevnog sna. Stoga, onima koji nakon obroka dok čitaju ne učine ništa korisno, nego zadrijemaju, treba oprostiti ako se nakon četvrt sata prepuštanja snu vrate svojim poslovima s novom energijom i postanu spremniji za rad.

(24) Teze koje je trebalo obraniti

I. Razuman čovjek je dužan čuvati svoje zdravlje, kako zakonom prirode, tako i društvenim normama.
II. Umjereni režim prehrane nužan je za sve ljude kako bi se sačuvao i produžio zdrav život.
III. Obrazovanje djece je bolje od svih bogatstava.
IV. Pri sklapanju braka potrebna je najveća pažnja u svakom pogledu.
V. Bez žive nećeš izliječiti sifilis.[14]
VI. Svakodnevna konzumacija vina zdravim ljudima više šteti nego koristi.
VII. Obična voda je i piće i izvrstan lijek za čovjeka.
VIII. Sjedilački način života majka je mnogih bolesti.
IX. Životna sila održava se kroz sukob suprotnih sila.
X. Umjerena fizička aktivnost na otvorenom izuzetno je potrebna čovjeku za očuvanje zdrava života.
XI. Ljudi koji prekomjerno konzumiraju alkoholna pića se trebaju smatrati samoubojicama.
XII. Prekomjeran mentalni, emocionalni ili fizički napor iscrpljuju životnu snagu iz čovjeka.
XIII. Poznavanje anatomije temelj je cijele medicine.
XIV. Prava smrt ne postoji u prirodi, jer sve u svijetu živi na različitim stupnjevima života.
XV. Najstrašniji otrovi, kada se pravilno primijene, mogu se pretvoriti u najbolja ljekovita sredstva.
XVI. Puštanje krvi iz vena[15] je glavni lijek protiv upala.
XVII. Vedar duh može mnogo pridonijeti zdravu životu.
XVIII. Liječnik pri dijagnosticiranju bolesnika nikada ne može apsolutno sigurno donijeti zaključak, osim u nekoliko slučajeva.

---

[14] Ova izjava odnosi se na povijesno korištenje žive u liječenju sifilisa. U prošlim vremenima, prije razvoja modernih antibiotika, živa se često koristila u medicinskim tretmanima, uključujući liječenje sifilisa, iako je bila vrlo toksična.

[15] Ovdje se spominje puštanje krvi (lat. *venesectio*, *venepunctio*), što je postupak koji je u prošlim vremenima bio uobičajen u medicini, a koji se koristio za liječenje raznih bolesti, posebno upalnih stanja. U to vrijeme se vjerovalo da ispuštanje krvi može pomoći u balansiranju tijela i ublažavanju simptoma bolesti. Danas se krvoproliće rijetko primjenjuje u medicinskoj praksi, budući da je moderna medicina razvila mnogo učinkovitije metode liječenja upala i drugih stanja.

Luka Ratković

Hrvatski jezik između dviju jezičnih normi – ili koji je to hrvatski standardni jezik?

Svakom narodnom čovjeku njegova je materinska riječ najmilija, jer ne može se na niti jednom jeziku izreći misao na način da se ona pravilno shvati kao što se to može na materinskom jeziku. Zato se na materinskom jeziku najbolje učiti može. Dokaz tomu su i brojne strane riječi (znanstveni termini) u udžbenicima osnovnoškolskim s kojima se đaci prvi put susreću, ali kad im se iste prevedu i objasne jezikom materinskim, odmah bolje shvaćaju. A taj jezik je hrvatski jezik!

Nakon mnogo godina, konačno je 1. veljače 2024. svečano proglašen *Zakon o hrvatskom jeziku*, što nas stavlja uz bok najprosvjećenijim europskim narodima. Tamo gdje nema materinske riječi, nema ni prosvjete, a gdje nema prosvjete nema ni naroda pismenoga, koji o sebi ne zna reći ništa, kao otkuda je došao, gdje pripada, kamo ide i kako se zove. Hrvatski jezik prošao je trnovit put do svojeg osamostaljenja i potvrđivanja. Poricalo mu se ime, htjelo ga se normirati prema tuđim normama, a često je politika i ideologija odlučivala kojim će se pravcem razvijati. Tako i gđa. Nevenka Nekić u svojem članku *Svim umom i srcem za Zakon o hrvatskom jeziku* piše da naš jezik nije imao prilike „da se opredijeli za pravopisne norme toga jezika“[1] te da je „ideologija i politika odlučivala o sudbini jezika ne želeći mu priznati pravo na samostalnost, samodostatnost, znanstvenost, književnost njegovu.“[2] I doista je tako

* Ministarstvo regionalnog razvoja i fondova EU, Republika Hrvatska.

1 Izvor: https://www.matica.hr/vijenac/772/svim-umom-i-srcem-za-zakon-o-hrvatskom-jeziku-35346/

2 Isto.

kada se pogleda kroz kakav preobražaj je prošao hrvatski jezik, naročito kroz kraj 19. stoljeća i kroz 20. stoljeće. Zato ne treba čuditi oduševljenje što ga plemenito srce osjeća kada je donesen *Zakon o hrvatskom jeziku.*

Zakon o hrvatskom jeziku u čl. 8. st. 1. kaže da „u Hrvatskoj je u službenoj uporabi hrvatski standardni jezik i latinično pismo (gajica).“ Međutim, postavlja se pitanje koji je to hrvatski standardni jezik? Je li onaj koji su uspostavili hrvatski preporoditelji, a nastavili razvijati predstavnici zagrebačke filološke škole ili jezik koji su propisali tzv. hrvatski vukovci? Valja imati na umu da je standardni jezik stvar odabira, što znači da je netko morao odbrati na kakvim temeljima će se izgraditi standard – na kojem narječju, kojom pravopisnom i slovopisnom normom će se izgraditi standard. Mi danas kažemo kako se hrvatski standardni jezik temelji na trima narječjima hrvatskima, tako da govorimo o trodijalekatnom jeziku s tim da je štokavština uzeta kao osnovica. Drago Štambuk to naziva *Zlatnom formulom hrvatskoga jezika ča-kaj-što.* Međutim, pitanje je koliko se današnji standard može nazvati trodijalekatnim. Nazivati današnji standard trodijalekatnim samo zato što se u njemu nalaze riječi iz sva tri hrvatska dijalekta, kao što je riječ *tjedan* preuzeta iz kajkavskoga, mislim da nije dovoljno. Naime, to je pitanje leksičkoga blaga, jer kada u štokavštini ne postoji riječ za određeni pojam, rješenja se traže u leksičkom blagu druga dva narječja, a ako se i tamo ne nađe riječi, traži se u drugim slavenskim jezicima. No, je li to dovoljno da na temelju toga hrvatski standard nazovemo trodijalekatnim, nisam siguran.

U svojem članku *Zlatna formula hrvatskoga jezika ča-kaj-što kao kulturno dobro* Drago Štambuk navodi kako je hrvatskom jeziku pod utjecajem iliraca i vukovaca oduzeta kajkavština i čakavština i time mu je nanesena trajna šteta. „Odbacivši svoju blistavu jezičnu čakavsko-kajkavsku pričuvu, Hrvati su pod utjecajem iliraca i vukovaca – Gaja, Daničića, Maretića i drugih – krenuli radikalno smjerom narodne dezintegracije, što je ostavilo razdjelnice i rane na hrvatskome jezičnom i nacionalnom biću koje ni do dana današnjega nisu zacijelile.“[3] To nije sasvim točno. Upravo su ilirci ti koji su nastojali normirati hrvatski jezik na temelju triju narječja, a tzv. hrvatski vukovci su nastojali izgraditi čisti štokavski standard u čemu su išli toliko daleko da su poštokavljali izvorna čakavska i kajkavska imena naselja, kao npr. *Delnice* u Dionice, Čakovec u Čakovac, *Split* u Spljet.

Današnji standardni jezik razvio se iz jezika koji su u Hrvatskoj normirali pristaše jezičnih rješenja Vuka Stefanovića Karadžića. Oni su nazvani hrvatskim vukovcima, a najznačajniji predstavnici su bili Ivan Broz i Tomislav Maretić.

[3] Izvor: https://www.matica.hr/kolo/772/zlatna-formula-hrvatskoga-jezika-ca-kaj-sto-kao-kulturno-dobro-35724/

U vrijeme borbi filoloških škola u drugoj polovici 19. stoljeća dominirala je zagrebačka filološka škola na čelu s Adolfom Veberom Tkalčevićem. Ona je nastavila razvijati hrvatski jezik prema načelima, koja su postavili hrvatski preporoditelji. Ova škola doista je normirala jezik na temelju trodijalekatnosti, i to ne samo na temelju štokavštine kao jezične osnovice i leksičkoga blaga triju narječja, nego i na temelju padežne sklonidbe (deklinacije). Sustav padežne sklonidbe, koju je u svojim slovnicama uspostavio Vjekoslav Babukić 1836. i 1854., bio je sastavljen na temelju starijih padežnih oblika preuzetim iz kajkavskoga sklonidbenog sustava, čiji oblici nisu bili potpuno strani ni čakavskom ni štokavskom. To je bio sustav čiji su padežni nastavci u množini bili nesinkretizirani, što znači da su padeži genitiv (G), dativ (D), lokativ (L) i instrumental (I) u množini imali svoje vlastite nastavke za muški, ženski i srednji rod i moglo ih se jasno razlikovati, što danas više nije slučaj. Primjer: riječ *jelen* u G. množine glasi *jelenah*; u D. množ. glasi *jelenom*; u L. množ. glasi *o jelenih*; u I. množ. glasi *s jeleni*. Također krasio je ovaj standard morfološki iliti etimološki iliti korijenski pravopis te pisanje u početku rogatog *e* (ě) za bilo koji odraz jata, a kasnije /*ie*/ i /*je*/ te pisanje /è/ tj. /èr/ za slogotvorno *r* (npr. *dèržava*).

Prvo popuštanje hrvatske jezične norme poradi ideologije zajedničkoga jezika južnih Slavena zbilo se 1850. godine književnim dogovorom u Beču. Na njemu su zagovornici jezičnog zbližavanja Hrvata i Srba tražili da se ne miješaju narječja pri izgradnji književnoga jezika te izbačeno je pisanje /è/ kod slogotvornog *r*. Zahtjev za nemiješanje narječja udar je na temelj književnoga jezika, koji su uspostavili preporoditelji, a to je imalo i pravopisnu posljedicu, da se počelo pisati /*ie*/ umjesto /ě/. Iako se nijedna filološka škola u Hrvatskoj nije pridržavala toga dogovora, prihvaćeno je pisanje dvoglasom /*ie*/ za odraz jata. To međutim i nije toliko sporno već je više evolucija hrvatskoga jezične standardizacije, jer je i Vjekoslav Babukić u svojoj *Ilirskoj slovnici* iz 1854. predložio da se /ě/, kada je riječ o književnom jeziku, radije izgovara kao /*ie*/ kad je slog dug i /*je*/ kad je slog kratki. Međutim, na *Bečki književni dogovor* pozivat će se kasnije hrvatski vukovci, kao jedan od dokaza odustajanja od ilirskih jezičnih koncepcija s hrvatske strane. Karadžićevo tumačenje da su svi štokavci Srbi, kao i opća tadašnja slavistika koja je štokavštinu vidjela kao izričito srpski idiom, a hrvatski samo čakavski, zatim politika Khuenova režima, koja je u Hrvatskoj nametala srpski element kako bi ugušila nacionalno uzdizanje Hrvata, pridonijelo je da se u hrvatskom jezikoslovlju izgrade zagovornici jezičnog zbližavanja hrvatskoga i srpskoga jezika.

Hrvatski vukovci svoj nastup započinju kao i prijašnje generacije raspravom o slovopisnim i pravopisnim problemima. Oni su na čelu s Tomislavom Maretićem smatrali da je najbolje dosljedno provesti fonološki pravopis, a potporu za svoje

stavove imali su u Đuri Daničiću, koji je kao istaknuti filolog Karadžićeve orijentacije bio pozvan da u JAZU započne rad na akademijinom *Rječniku hrvatskoga i srpskoga jezika* u kojem je prvi put uveo slovo /đ/ na mjesto /dj/, koje je preuzeo iz srpske ćirilice (ђ). Daničića je na mjesto glavnoga tajnika JAZU doveo biskup đakovački Josip Juraj Strossmayer, koji je smatrao da su Južni Slaveni jedna etnička zajednica zasnovana na jezičnoj bliskosti, što mu je omogućilo da Hrvate i Srbe učini dionicima zajedničkog hrvatskog i srpskog identiteta, odnosno jugoslavenskog identiteta koji se prvenstveno zasniva na jezičnoj bliskosti. Takvo naglašavanje južnoslavenske zajednice bilo je potaknuto i njegovim crkveno-ekumenskim stajalištima, prema kojima je bio pobornik ideje zbližavanja katoličke i pravoslavne crkve, pogotovo zato što je tvrdio da između pravoslavne i katoličke crkve nema dogmatske razlike, nego samo upravne. Konačnu pobjedu hrvatski vukovci odnijeli su krajem 19. stoljeća, potpuno preobrazivši hrvatski jezik, koji je sada bio skrojen prema Karadžićevim načelima i prilagođen srpskoj jezičnoj normi. Pobjedom hrvatskih vukovaca potisnula se kajkavština i čakavština u oblikovanju standardnoga jezika, umjesto etimološkog pravopisa uveden je fonološki i skovan je novi naziv toga jezika, naime *hrvatski ili srpski* odnosno *hrvatsko-srpski* književni jezik. Hrvatski nesinkretizirani množinski padežni nastavci zamijenjeni su sinkretiziranim nastavcima (G. *jelena,* D. *jelenima,* L. *jelenima*, I. *s jelenima*). Uvedeno je pisanje /*ije*/ umjesto tradicionalnog hrvatskog /*ie*/. Započelo je razdoblje izdavanja vukovskih gramatika i rječnika.

Tako je Ivan Broz je po narudžbi Khuenovog režima izradio *Hrvatski pravopis* 1892. na fonološkim načelima držeći se Vukovih i Daničićevih pravila. Taj pravopis postao je obvezatan za sve škole. Sedam godina kasnije, 1899. Maretić objavljuje svoju *Gramatiku i stilistiku hrvatskoga ili srpskoga jezika.* Najoštriju kritiku te gramatike dao je Antun Radić u časopisu *Obzor* istaknuvši da to ne može biti gramatika ni hrvatskoga ni književnoga jezika, jer u njoj nema niti jednoga hrvatskoga književnika, nego samo Vuka. Djela hrvatskih pisaca iz razdoblja romantizam i realizma preštampavana su na novi pravopis, kako bi se dokazalo fonološko pravopisno usmjerenje starijih hrvatskih pisaca i promijenjeno je akcentsko znakovlje koje su Hrvati rabili još od Bartola Kašića. U razdoblju između dva svjetska rata hrvatski književnici su se opirali standardizaciji hrvatski vukovaca, koji su imali potporu vlasti. Maretić je napisao novu knjigu *Hrvatski ili srpski jezični savjetnik*, u kojoj se obračunao s kajkavizmima u hrvatskom jeziku, nazivajući ih barbarizmima koji narušavaju književno jedinstvo Hrvata i Srba. Zatim je odstranio hrvatske riječi poput časnik, *povijest, tvrtka* i zamijenio ih s *oficir, historija, firma.* Osnivanjem komisije, u Kraljevini Jugoslaviji, za jedinstvenu srednjoškolsku terminologiju ušli su u zajedničke školske udžbenike mnogi nazivi, koji su se rabili pretežito u Srbiji, a neki su se zadržali sve do danas. Ako zanemarimo kratki pokušaj ustaških vlasti da raskinu sa

srpskohrvatskom jezičnom praksom, stav AVNOJ-a kojim je priznao pravo svakomu narodu na vlastiti jezik i narodno ime, djelovalo je obećavajuće. Međutim, već 1954. unitarističke snage provele su tzv. *Novosadski dogovor* u kojem stoji da Srbi, Hrvati i Crnogorci imaju jedan jezik s dva izgovora: ekavskim i ijekavskim te da zajednički jezik mora imati i zajednički pravopis. Potpisnici su se, dakle, sastali u Novome Sadu u organizaciji Matice srpske radi potrebe donošenja jedinstvenoga pravopisa i ujednačivanja ponajprije hrvatskoga i srpskoga nazivlja za sve struke, a onda i jezičnoga ujednačivanja uopće. Time se vokabular srpske književne sredine počeo sve više širiti po Hrvatskoj. Nepodnošljivim učincima ovoga dogovora uzvratilo se 1967. donošenjem *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskoga književnoga jezika* od strane hrvatskih jezikoslovaca. Započeo je rad na rječniku hrvatskoga književnoga jezika i izrada *Hrvatskoga pravopisa* trojice autora: Stjepana Babića, Božidara Finke i Milana Moguša. Vlast se u vidu proljećarskih progona žestoko obračunala i s hrvatskim jezikoslovljem. *Hrvatski pravopis* je zabranjen i uništena je sva njegova naklada, prestao je rad na hrvatskom rječniku i stradali su mnogi hrvatski kulturni djelatnici.

Međutim, unatoč oštrim represivnim radnjama komunističke vlasti svijest o zasebnosti hrvatskoga jezika ostala je. Raspadom Jugoslavije i uspostavom neovisne Republike Hrvatske hrvatski jezik se mogao slobodno istraživati i samostalno izgrađivati. I evo nas danas u 2024. godini kada je kao kruna hrvatskoj jezičnoj standardizaciji od borbi filoloških škola u drugoj polovici 19. stoljeća, a i prije, do *Deklaracije o hrvatskom jeziku,* konačno donesen i *Zakon o hrvatskom jeziku.* Ali što se do danas od pogrešaka iz prošlosti ispravilo? – Tek nešto malo. Vukovska osnovica ostala je do dana današnjega. Pravopis i gramatika više-manje ostali su onakvima kakvima su ih zamislili hrvatski vukovci. A kad je riječ o tronarječnoj književnoj tradiciji, ona je u hrvatskih pisaca ostala samo u leksiku, ali ne i u gramatici. Time je napuštena trodijalekatnost hrvatskoga jezika u gramatici, što je šteta, jer jezik ne čini samo leksik.

Godine 1998. osnovano je *Vijeće za normu hrvatskoga jezika* na čelu sa Stjepanom Banićem pri Ministarstvu znanosti i tehnologije. Ovo vijeće, kako si je samo stavilo za cilj, imalo je odstraniti srpske utjecaje u hrvatskoj normi. Najmanje tih zahvata je bilo na području gramatike. Poput iliraca, i tada je savjetovano da se upotrebljava enklitička zamjenica *ju* umjesto *je* te da se u upotrebljava duži oblik u G. jednine muškoga i srednjega roda (*dobroga* umjesto *dobrog*). Također se savjetovalo razlikovanje D. jednine *dobromu* i L. jednine *dobrome* te primjenjivanje suglasničkih nastavaka u I. jednine ženskoga roda na *-i* (s riječi) umjesto tradicionalnog *-ju* (riječju) kako su propisali ilirci.

Što se pravopisa tiče, on i danas stvara podijele, kao što je stvarao 1864., a polemike se često svode na politička optuživanja. Najbolje to prikazuje popis novinskih

članaka, koji su se pojavili od 2000. do 2001., a koje je skupio i s komentarom popratio Stjepan Babić zajedno sa Sandom Ham. Autori su članke svrstali u pet skupina: 1) iskaze samih autora ili njihove članke;

2) iskaze izdavača; 3) malobrojne objektivne novinarske komentare; 4) senzacionalne članke bez činjenica (najbrojniji); 5) politikantske članke usmjerene na degradaciji *Hrvatskoga pravopisa* i njegovih autora, naročito S. Babića.

Od dva pravopisna priručnika, *Hrvatski pravopis* trojice autora i *Pravopisni priručnik* Anića i Silića, prvi je uveden u školstvo. Njega se smatra nasljednikom pravopisa iz 1971., tzv. Londonca. *Hrvatski pravopis* trojice autora Babića, Finke i Moguša prvi put je izašao 1996., a 2000. je izašlo njegovo popravljeno izdanje. Ni takav nije uspio zadovoljiti svu znanstvenu, kulturnu i opću javnost. Rasprava se vodila oko pisanje *t* i *d* ispred slova *c*, pisanje pokrivenog *r* (grješka ili greška) te odvojeno pisanje *ne* ću. Danas je ostavljeno dvojako pisanje riječi, koje imaju *t* i *d* ispred *c*, pa se tako može pisati *zadatci* ili *zadaci*, *podatci* ili *podaci*. U pisanju pokrivenog *r* prihvatio se oblik *rje*, ali je samo u četiri sačuva zapis *re*: *vrijeme = vremena*, *vremenit; privrijediti = privreda; upotrijebiti = potreba; naprijed = napredan.*[4] Rastavljeno pisanje niječne čestice *ne* s enklitičkim oblikom pomoćnoga glagola *htjeti* (*ne ću, ne ćeš*) pokušalo se uvesti kako bi se ujednačilo pisanje s ostalim glagolima (*ne znam, ne razumijem, ne pišem*). Ovo je imalo i politički razlog, jer je suautor potvrdio da su tako propisali, jer je sastavljeno pisanje neću nametnula srpska strana 1929. i 1960., što je protivno pisanju hrvatske tradicije *ne* ću.[5] Posebno žustru raspravu uzrokovao je projekt, kojim se htjelo troslov *ije* zamijeniti dvoslovom *ie*. Ovo je zastupao Dalibor Brozović tvrdeći da fonološki gledano pisanje *ije* ne odgovara hrvatskomu izgovoru, jer Hrvati uglavnom oba odraza, dugi i kratki, izgovaraju kao *je*. Međutim to se odbacilo, ne jezikoslovnim argumentima, nego političkom nepodobnošću, budući da se ovo pravilo primjenjivalo u vrijeme NDH, a zanemaruje se da je to bila pravopisna praksa i u 19. stoljeću. To su sve problemi, koji more današnju hrvatsku jezično-pravopisnu normu, a koje su ilirci djelomično uspješnije riješili, pa postavljamo pitanje: ne bismo li trebali razmisliti o svojevrsnoj restandardizaciji na temelju ilirske norme odnosno norme zagrebačke filološke škole? Osim toga, na početku je rečeno da je

[4] Ilirci nisu imali problem s tim jer su prije nego su upotrijebili pisanje ie i je, koristili znak ě i time su riješili pravopisne nedoumice. Problem je jedino što se nije ujednačio izgovor. Obzirom na trodijalekatnost našega jezika, možda rogato e i nije bilo toliko loše.

[5] Ne mogu se složiti s ovim. Ovo nikako ne vrijedi za 19. st. kada se sve pisalo sastavljeno po uzoru na češki pravopis, a gledajući iz kuta fonološkoga pravopisa sastavljeno pisanje niječne čestice bilo bi prikladnije, jer se tako i ovako u izgovoru ne čuje posebno ne i glagol, već oni ovije dolaze spojeno kao jedna riječ.

pitanje standardnoga jezika pitanje odabira, a to podrazumijeva, htjeli ne htjeli, utjecaj ideoloških kretanja njegovih sastavljača. Stoga, zašto se ne bismo opredijelili za preporodna jezična kretanja?

Izvori

Osnova slovnice slavjanske naréčja ilirskoga, u: *Danica ilirska*, br. 10., 11., 12., 14., Zagreb, 5. III. 1836.

Zakon o hrvatskom jeziku (Narodne novine, br. 14/24).

Poučiteljni zabavnik. Književni dogovor, u: *Narodne novine,* br. 76., Zagreb, 3. IV. 1850. https://www.matica.hr/vijenac/772/svim-umom-i-srcem-za-zakon-o-hrvatskom-jeziku-35346/

https://www.matica.hr/kolo/772/zlatna-formula-hrvatskoga-jezika-ca-kaj-sto-kao-kulturno-dobro-35724/

Literatura

Babić, Stjepan – Ham, Sanda (2004): *Pravopisni rat*. Komentirana bibliografija publicističkih članaka o hrvatskom pravopisu objavljenih u 2000. i 2001. godini, u: *Jezik*, Vol. 51.

Babukić, Vjekoslav (1854.): *Ilirska slovnica*, Institut za hrvatski jezik, 2014., Zagreb.

Bašić, Nataša (2021.): *Vukovci i hrvatski jezični standard: hrvatski u srpskohrvatskom tijesku*, Hrvatski studiji sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.

Jonke, Ljudevit (1957.): Ideološki osnovi Zagrebačke filološke škole 19. Stoljeća, u: *Filologija,* No. 1.

Katičić, Radoslav (1978.): O početku novoštokavskoga hrvatskoga jezičnog standarda, o njegovu položaju u povijesti hrvatskoga književnog jezika i u cjelini standardne novoštokavštine, u: *Filologija*, No. 8.

Moguš, Milan (1995.): *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*, Zagreb. Oczkowa, Barbara (2010.): *Hrvati i njihov jezik*, Školska knjiga, Zagreb.

Stančić, Nikša (2018.): Josip Juraj Strossmayer u hrvatskoj politici. Politika i nacionalna ideologija, u: *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*. *Razred za društvene znanosti*, No. 535.

Zerina Brkić

Zwischen Wörtern und Bildern: Die Übersetzung metaphorischer Komposita im Rahmen des Coronavirus ins Bosnische, Kroatische, Serbische

Metaphorische Komposita stellen ein sprachlich wie kognitiv hochkomplexes Phänomen dar, das insbesondere im Deutschen eine bemerkenswerte Ausdruckskraft entfaltet. Durch die kreative Verbindung zweier oder mehrerer Lexeme entsteht nicht nur eine semantische Verdichtung, sondern häufig auch eine konzeptuelle Neuordnung, die metaphorisches Denken sprachlich manifestiert. In der Übersetzung solcher Strukturen ins Bosnische, Kroatische oder Serbische treten eine Vielzahl systemischer, semantischer und kultureller Herausforderungen zutage, die in der bisherigen Translationsforschung nur randständig behandelt wurden. Die südslawischen Zielsprachen verfügen zwar grundsätzlich über vergleichbare morphologische und metaphorische Ressourcen, jedoch unterscheiden sich ihre idiomatischen Präferenzen, metaphorischen Konventionen und stilistischen Normen zum Teil erheblich vom Deutschen. Diese Unterschiede werfen zentrale Fragen für die Übersetzbarkeit metaphorisch konstruierter Komposita auf: Lassen sich metaphorische Konzepte äquivalent übertragen, ohne dass ihre semantische Tiefenstruktur oder metaphorische Wirkung verloren geht? In welchem Maße sind kreative oder adaptierende Eingriffe notwendig, um eine funktionale Entsprechung im Zieltext zu erzielen? Und wie verhält sich die metaphorische Motiviertheit der Ausgangseinheit zur semantischen Transparenz der Zielsprache?

Schlüsselwörter: substantivische Komposita, Metaphern, Übersetzungsvorgänge

1. Einleitung

Die weltweite Verbreitung des Coronavirus (COVID-19) hat nicht nur das Gesundheitswesen, die Wirtschaft und den Alltag tiefgreifend verändert, sondern auch deutliche Spuren in der Sprache hinterlassen. Im Zuge der Pandemie entstanden zahlreiche neue Begriffe und metaphorisch geprägte Ausdrucksweisen, die dazu beitragen, die komplexen, oft bedrohlich wirkenden Erfahrungen sprachlich zu fassen und kommunizierbar zu machen. Besonders im Deutschen ist in dieser Zeit eine große Anzahl **substantivischer Komposita** entstanden – Wortneubildungen, bei denen mehrere Lexeme zu einer neuen Bedeutungseinheit zusammengefügt werden. Während sie im Deutschen generell ein zentrales Wortbildungsphänomen darstellen, übernehmen sie im Kontext der Pandemie eine besondere Funktion: Sie dienen nicht nur der Benennung neuer Situationen und Entwicklungen, sondern strukturieren unsere Wahrnehmung, ermöglichen emotionale Verarbeitung und machen abstrakte Phänomene verständlich. So entstehen kreative, häufig metaphorische Kombinationen wie Lockdown-Legende, Viruswelle, Coronafrust oder Schnutenpulli, die sowohl gesellschaftliche Reaktionen als auch psychische Belastungen widerspiegeln.

Der empirische Teil der Arbeit richtet seinen Fokus insbesondere auf die **Übersetzung dieser metaphorischen Komposita ins Bosnische, Kroatische und Serbische**. Dabei stellt sich die Frage, ob entsprechende Äquivalente existieren, die die gleiche Bildhaftigkeit und Wirkung transportieren, oder ob **Neuschöpfungen** notwendig sind, um die metaphorische Bedeutung in der Zielsprache angemessen wiederzugeben.

2. Übersetzung von Metaphern

Snell-Hornby (1996: 120) stellt folgende Behauptung bezüglich der Übersetzbarkeit[1] von Metaphern auf:

> „The essential problem posed by metaphor in translation is that different cultures, hence different languages – even those within the Western cultural community – conceptualise

[1] A. G. Oettinger (1960) beschreibt Übersetzung als die Umwandlung bzw. Ersetzung von Zeichen – auch als Repräsentationen oder Elemente bezeichnet – einer Sprache durch entsprechende Zeichen einer anderen Sprache. Zwischen den Elementen der Ausgangs- (AS) und der Zielsprache (ZS) soll dabei Sinnidentität bzw. semantische Äquivalenz bestehen. Bemerkenswert ist, dass Oettinger keinen grundsätzlichen Unterschied zwischen der Transliteration und der Übersetzung zwischen natürlichen Sprachen sieht. Vielmehr betrachtet er die Transliteration als ein vereinfachtes Modell für den allgemeinen Übersetzungsprozess natürlicher Sprachen (vgl. Koller/Henjum 2020: 104).

and create symbols in varying ways, and therefore the sense of a metaphor is frequently culture-specific.“[2]

Es zeigt sich, dass die Metaphern kulturspezifisch sind und die Übersetzung vor diesem Hintergrund häufig eine Herausforderung für den Übersetzer ist, da die Metaphern in einigen Fällen unübersetzbar sind. Bak (2007: 98) hebt ebenfalls die kulturspezifische Bedeutung von Metaphern hervor und stellt fest, dass die „kulturspezifischen Aspekte der Metapher“ bestimmte Assoziationen in der Ausgangssprache auslösen und nicht unbedingt in der Zielsprache. Viele Metaphern können nach dem Autor nicht übersetzt werden, da sie von den Erfahrungen einer Kultur und der Lebensgemeinschaft beeinflusst werden (vgl. Bak 2007: 102). Schäffner (2006: 284) führt hierfür ein Beispiel aus der Tierwelt an, wo beispielsweise der Drache in Europa ein Symbol für Unglück ist und in China hingegen eines für Glück. Mit diesem Exemplar verdeutlicht die vorher genannte Autorin, dass bestimmte Vorstellungen in unterschiedlichen Kulturen auch unterschiedlich formuliert werden, wobei diese Assoziationen auch diachronisch geändert werden können, was wiederum zu neuen Schwierigkeiten beim Übersetzen führt.

Das Wesen der Metapher besteht vor allem darin, ihre Natur und Bildhaftigkeit zu verkörpern. Beim Rezipienten sollen dadurch gewisse Emotionen und Ansichten wachgerufen werden. Hier hat der Übersetzer die wichtigste Aufgabe und zwar die jeweilige Metapher in die Zielsprache so zu übertragen, dass diese Emotionen und Ansichten authentisch erhalten bleiben. Er muss an dieser Stelle ebenfalls entscheiden, ob er die Metapher beibehält oder nicht, ob er eine originale Formulierung wählt oder doch die allgemeine (vgl. Bak 2007: 77).

Es ist augenscheinlich, dass die wohl bekannte Metapher „Die Sonne lacht“ in allen Sprachen übersetzt werden kann, weil die Sonne ein positives und angenehmes Element der Natur in jeglichen Kulturen darstellt. Weinrich (1976: 287) geht von seiner Theorie der Bildfelder aus und ist der Meinung, dass Metaphern leichter übersetzt werden können als Wörter und zwar unter der Bedingung, dass das mit der Metapher verbundene Bildfeld in Ausgangs- und Zielkultur gleichermaßen vorhanden ist.

Ferner kann festgestellt werden, dass vor allem durch die Subjektivität Fehler bei der Übersetzung auftreten können und somit Missverständnisse nicht vermieden

[2] „Das wesentliche Problem, welches Metaphernübersetzung mit sich bringt, besteht darin, dass unterschiedliche Kulturen und damit unterschiedliche Sprachen - auch diejenigen innerhalb der westlichen Kulturgemeinschaft - Symbole auf unterschiedliche Weise konzipieren und erzeugen, weshalb die Bedeutung einer Metapher häufig kulturspezifisch ist.“ (Übersetzung Z. B.)

werden können. Hrustić (2015: 127) merkt hier auch an, dass bei der Übersetzung darauf Acht gegeben werden soll, dass Informationen aus der Ausgangssprache in die Zielsprache so vollständig wie möglich übertragen werden, wobei die Normen der Zielsprache strikt beachtet werden.[3] Mešić (2023: 138) hebt darüber hinaus die Wichtigkeit des Verhältnisses zwischen den einzelnen Konstituenten hervor, damit eine Übersetzung als erfolgreich betrachtet werden kann.

Koller/Henjum (2020: 296) gehen von drei Übersetzungsverfahren4 aus:

1. **Übersetzung sensu stricto**: Die ausgangssprachliche Metapher wird in der Zielsprache wiedergegeben.
2. **Substitution**: Das zugrundeliegende Bild in der Ausgangssprache wird durch ein anderes Bild in der Zielsprache ersetzt.
3. **Paraphrase**: Die Metapher der Ausgangssprache wird umschrieben und nicht als Metapher übersetzt.

Bezüglich der Übersetzbarkeit von Metaphern vertritt Hofmann (1980: 96) die Auffassung, dass kühne[5] Metaphern leichter übersetzt werden können als konventionelle Metaphern. Diese zeichnen sich jedoch auch durch einen hohen Grad an Übersetzbarkeit aus, unter der Annahme, dass sie zur Weltliteratur gehören (vgl. Koller/Henjum 2020: 297).

Was die Übersetzung okkasioneller Metaphern (ebd.) betrifft, können folgende Übersetzungsvorgehensweisen unterschieden werden:

1. **Verfahren I:** Okkasionelle Metapher im Original → okkasionelle Metapher in der Übersetzung
2. **Verfahren II**: Okkasionelle Metapher im Original → lexikalisierte Metapher
3. **Verfahren III**: Okkasionelle Metapher im Original → Neutralisierung in der Übersetzung

[3] Hrustić (2015) vermerkt, dass jedoch auf sprachlicher Ebene nur selten eine vollständige Übereinstimmung zwischen zwei Sprachen besteht, sodass in der Übersetzungstheorie Prinzipien entwickelt wurden, die die Transformationen bestimmen, die im Übersetzungsprozess auftreten.

[4] Vinay/Darbelnet (1995) gehen von sieben Übersetzungsverfahren aus: Entlehnung, Lehnübersetzung, wortgetreue Übersetzung, Transposition, Modulation, Äquivalenz und Adaption.

[5] Hinsichtlich kühner Metaphern zieht N. Hofmann (1980: 96) den gleichen Schluss wie R. van den Broeck: „Weitgehend unproblematisch muten dagegen die ‚rein poetischen' Metaphern und Vergleiche an, die zum einen leicht erkennbar und zum anderen wegen der abendländischen Bildkongruenz und der kognitiv-kreativen Fähigkeit des Rezipienten, zwischen unbekannt-exotischen und vertrauten Sinnbezirken Analogien zu konstruieren, auch in der Zielsprache ohne Verlust der Bildkraft nachvollzogen werden können."

4. **Verfahren IV**: Nicht-metaphorisches Element im Original → Metapher in der Übersetzung (Kompensation)[6]

2. 1. Äquivalenztypen nach Bak (2007)

Der Übersetzer stellt sich oft die Frage, ob die zu übersetzende Einheit aus der Ausgangssprache in die Zielsprache ganz authentisch übertragen werden kann, also wie äquivalent die Übersetzung im Endeffekt werden kann. Hierzu stellt Bak (2007: 78) verschiedene Arten dar:

- **semantische und pragmatische Äquivalenzart**
  Es handelt sich hier um eine 1:1 Übereinstimmung zwischen der Ausgangs- und Zielsprache. Bei diesem Äquivalenztyp kann der Text entweder durch Substitution oder wörtliche Wiedergabe übersetzt werden.
- **Bildverlust**
  Bei dieser Art der Äquivalenz findet eine 1:0 Übereinstimmung statt. Der Grund dafür mag darin liegen, dass der Dolmetscher die Metapher als solche nicht erkennt oder dass sie in der Zielkultur unbekannt ist.
- **Bildüberhöhung**
  Der metaphorische Ausdruck ist im Zieltext poetischer als er es im Ausgangstext ist, was zu Übersetzungslücken führen kann.

2. 2. Äquivalenztypen nach Koller/Henjum (2020)

Werner Koller und Kjetil Berg Henjum (2020) unterscheiden fünf Äquivalenztypen, die im nächsten Kapitel ausführlich erläutert werden:

- denotative Äquivalenz
- konnotative Äquivalenz
- textnormative Äquivalenz
- pragmatische Äquivalenz
- formal-ästhetische Äquivalenz

[6] Erfolgt die Übersetzung gemäß Verfahren I, so lässt sich von einer Metaphernübersetzungsäquivalenz unter Erhalt der okkasionellen Charakteristik sprechen. Eine Umsetzung nach Verfahren I und II führt zu einer Metaphernübersetzungsäquivalenz, bei der das Merkmal der Metaphorizität gewahrt bleibt. Werden die Verfahren I, II und IV kombiniert, ergibt sich daraus die Gesamtdichte der Metaphern im jeweiligen Zieltext (vgl. Koller/Henjum 2020: 298).

2. 2. 1. Denotative Äquivalenz

Im Hinblick auf die denotative Äquivalenz merken Koller/Henjum (2020: 265) an, dass die Lexik bzw. Wörter und feste Syntagmen einer Sprache der primäre Gegenstand bei der Beschreibung denotativer Äquivalenzbeziehungen sind. Im lexikalischen Bereich unterscheiden die oben genannten Autoren fünf Entsprechungstypen: Eins-zu-eins-, Eins-zu-viele-, Viele-zu-eins-, Eins-zu-Null- und Eins-zu-Teil-Entsprechungen.

- **Eins-zu-eins-Entsprechung**
  Hier steht der Ausdruck in der Ausgangssprache in einem Verhältnis 1:1 zum Ausdruck in der jeweiligen Zielsprache.

Koller/Henjum (2020: 266) geben folgende Beispiele an:

dt. *Kalendarjahr* → frz. *année civile*
dt. *fünf* → schwed. *fem*
frz. *bouc émissaire* → dt. *Sündenbock*
dt. *die Schweiz* → frz. *la Suisse*

Es kann zu Übersetzungsschwierigkeiten nach Koller/Henjum (2020: 266) kommen, wenn beispielsweise in der Zielsprache synonymische Variationen auftreten: engl. *car* → dt. *Auto/Wagen*, frz. *samedi* → dt. *Samstag/Sonnabend*, engl. *scanner* → dt. *Scanner/Abtastgerät/Abtastvorrichtung*, engl. *appendicitis* → dt. *Appendizitis/Entzündung des Wurmfortsatzes/Blinddarmentzündung*. Hier handelt es sich aber um Synonyme nur auf der denotativen Ebene, da sie auf der konnotativen Ebene nicht gleichrangig sind.

- **Eins-zu-viele-Entsprechung**

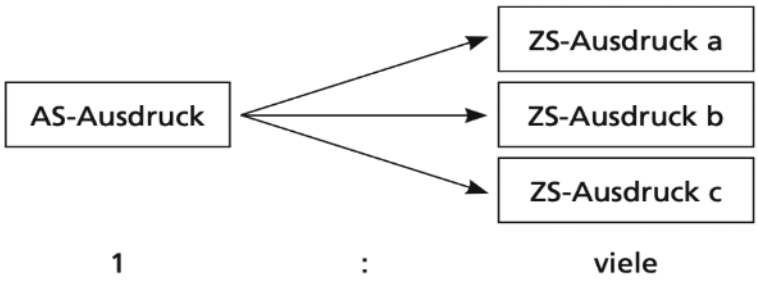

Abbildung 2: Eins-zu viele-Entsprechung nach Koller/Henjum (2020: 266)

Dieser Bezugsrahmen setzt voraus, dass es in der Ausgangssprache nur einen Ausdruck gibt, während in der Zielsprache mehrere Varianten gegeben sind. Koller/Henjum (2020: 266f.) geben diese Exemplare zur Veranschaulichung an:

engl. *control* → dt. *Regelung – Steuerung – Bedienung – Regelgerät – Regler – Steuergerät – Bedien*(*ungs*)*organ* [7]

dt. *Großvater* → schwed. *morfar – farfar*

Bei der Übersetzung kann es zu folgenden drei Situationen nach Koller/Henjum (2020: 267f.) kommen:

1. Man kann aus dem Kontext erschließen, welcher Ausdruck zu wählen ist, d.h., ob beispielsweise bei *Großvater* die Rede von dem Großvater väterlicherseits (*farfar*) oder vom Großvater mütterlicherseits (*morfar*) ist. 8
2. Im Textzusammenhang spielt es keine Rolle, ob es sich um *farfar* oder *morfar* handelt.
3. Es kommt zu Übersetzungsschwierigkeiten, wenn im Kontext eine unspezifizierte Ausdrucksweise gefordert wird: Wer möchte nicht gern *Großvater sein*? → schwed.? Daraus wird ersichtlich, dass auf dieser Textebene eine Lücke, die rein textbedingt ist, vorhanden ist, da schwedische Wörter *farfar* und *morfar* im Deutschen den Großvater sowohl von der Mutter als auch vom Vater bezeichnen. Dies ist für alle Oberbegriffe einer Sprache gültig, die in anderen Sprachen mit diversen Unterbegriffen erfasst werden. Ähnliches gilt für den deutschen Ausdruck *Gezeiten*, in welchem *Ebbe* und *Flut* mit einbezogen sind, während das Russische keinen Oberbegriff hat, sondern jeweils Ausdrücke für Ebbe und Flut. Des weiteren können sich bei den Eins-zu-vielen-Entsprechungen die Schwierigkeiten steigern, wenn in der Zielsprache bestimmte Ausdrücke beibehalten werden müssen, während sie in der Ausgangssprache unausgedrückt bleiben. Koller/Henjum (2020: 268) geben folgendes Beispiel dafür an: Im Englischen bleibt das Beispiel *a friend of mine* genus-unspezifiziert, während es im Russischen und Deutschen näher spezifiziert werden muss, das heißt, es stellt sich die Frage, ob es sich um *eine Bekannte* oder *einen Bekannten* handelt. Wenn das Geschlecht aus dem Textzusammenhang erschlossen werden kann, dann gibt es keine Schwierigkeiten bei der Übersetzung.

[7] R.W. Jumpelt (1961: 44), zitiert nach Koller/Henjum (2020: 266).

[8] Nach M. Wandruszka (1969: 37) handelt es sich bei dieser Unterscheidung allerdings ohnehin nur um eine „Sprachregelung der Ämter und Schulen".

Man müsste aber an dieser Stelle anmerken, dass in literarischen Texten der Zwang besteht, das Geschlecht genau zu definieren, damit man weiß, ob sich der Autor an eine Frau oder einen Mann wendet.

- **Viele-zu-eins-Entsprechung**

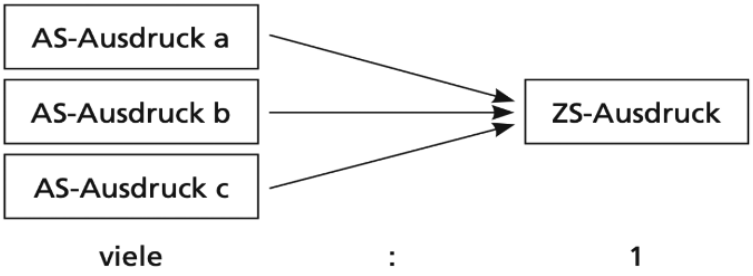

Abbildung 3: Viele-zu-eins-Entsprechung nach Koller/Henjum (2020: 268)

Bei diesem Äquivalenztyp gibt es in der Ausgangssprache viele Ausdrücke für ein bestimmtes Wort, während in der Zielsprache nur ein passender Begriff dafür vorhanden ist:

schwed. *leka – spela* → dt. *spielen* [9]
engl. *control – control unit – regulator – governor* → dt. *Regler*
schwed. *morfar – farfar* → dt. *Großvater* (aufgehobene Differenzierung)

Man kann bei der Übersetzung die aufgehobene Differenzierung beispielsweise durch Adjektive, Zusammensetzungen, Adverbien und Genitive ausdrücken: schwed. *morfar* → dt.*Großvater* mütterlicherseits. In Textzusammenhängen, wo die Spezifizierung nicht obligatorisch ist, genügt die Wiedergabe nur mit dt. *Großvater*.

[9] *leka* wird verwendet, wenn es um das Spielen der Kinder geht, *spela* dagegen, wenn es sich um ein Musikinstrument handelt (vgl. Koller/Henjum 2020: 268).

- **Eins-zu-Null-Entsprechung**

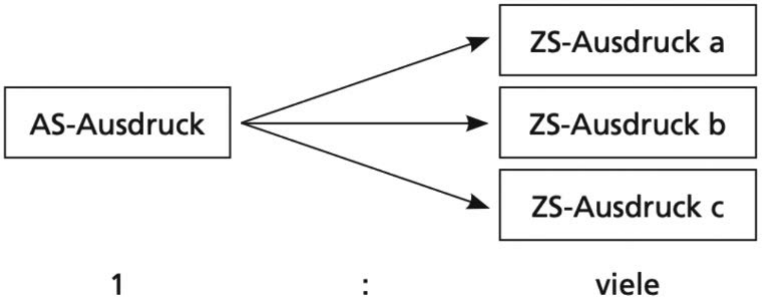

Abbildung 4: Eins-zu-Null-Entsprechung nach Koller/Henjum (2020: 269)

Bei den Eins-zu-Null-Entsprechungen kann es nach Koller/Henjum (2020: 269) zu sogenannten echten Lücken kommen, wie die Exemplare deutlich machen[10]:

engl. *layout* → dt. ?
engl. *performance* (Linguistik) → dt. ?
engl. *fast-breeder reactor* → dt. ?
dt. *Bundesgerichtshof* → schwed. ?
schwed. *ombudsman* → dt. ?
dt. *Berufsverbot* → frz. ?

Um diese Lücken zu vermeiden, bieten die oben genannten Autoren (2020: 270) folgende Vorgehensweisen bei der Übersetzung an:

1. Beibehaltung des jeweiligen Ausdrucks der Ausgangssprache in die Zielsprache:
   a) unverändert als Zitatwort (Fremdwort): engl. *joint venture* → dt. „*joint venture*“ → dt. *Joint Venture*; engl. *public relations* → dt. *Public Relations*; dt. *Berufsverbot* → frz. *le Berufsverbot*; schwed. *ombudsman* → dt. *der Ombudsmann*; norw. *flatbrød* → dt. *das Flatbrød.*

[10] Solche Leerstellen im Zieltext ergeben sich insbesondere bei der Übersetzung von *Realia-Bezeichnungen* – also sogenannten landeskonventionellen bzw. im weiteren Sinne kulturspezifischen Elementen. Darunter fallen Ausdrücke und Benennungen für politische, institutionelle, soziokulturelle oder geografische Gegebenheiten, die für bestimmte Länder charakteristisch sind. Mit den daraus resultierenden Eins-zu-Null-Entsprechungen und den entsprechenden Übersetzungsverfahren hat sich die linguistisch orientierte Übersetzungswissenschaft umfassend auseinandergesetzt (vgl. Koller/Henjum 2020: 59).

b) vollständige oder nur teilweise Angleichung an phonetische und morphologische Normen der Zielsprache: schwed. *ombudsman* → dt. *der Ombudsmann*; engl. *performance*, *linking* → dt. *die Performanz*, *das Linking*; engl. *layout* (Verb) → dt. *layouten*; dt. *umgelautete Vokale* → engl. *umlauted vowels*; engl. *recycling* → frz. *le recyclage.*

2. Lehnübersetzung: Man übersetzt wörtlich die Ausdrücke in die Zielsprache: engl. *bomb carpet* → dt. *Bombenteppich*, frz. *tapis de bombes*; dt. *Der Deutsche Fußballbund* → schwed. *Tyska fotbollsförbundet*; engl. *data processing* → dt. Datenverarbeitung.
3. Man wählt in der Zielsprache einen Ausdruck mit einer am nächsten liegenden Entsprechung zum Ausdruck in der Ausgangssprache. Einige Beispiele dafür: engl. *performance* (Linguistik) → dt. *Sprachverwendung*; engl. *public relations* → dt. *Öffentlichkeitsarbeit – Kontaktpflege – Werbung – Propaganda.*
4. In diesem Verfahren versucht man, den bestimmten ausgangssprachlichen Ausdruck in der Zielsprache zu umschreiben oder zu definieren: engl. *nonfoods* → dt. *Produkte, die keine Lebensmittel sind*; engl. *runner* → dt. *sich rasch verkaufendes Produkt*. Jedoch kann diese Vorgehensweise nur begrenzt angewendet werden, denn sobald ein bestimmter Gegenstand öfters genannt oder terminologisch erfasst werden muss, sind nicht selten die Verfahren 1 bis 3 die einzige Lösung.
5. Adaption: Darunter versteht man die Ersetzung eines ausgangssprachlichen Ausdrucks durch einen Sachverhalt, welcher im kommunikativen Kontext eine entsprechende Funktion in der Zielsprache hat: engl. *Burberry* wird ein dt. *Lodenmantel*.

- **Eins-zu-Teil-Entsprechung**

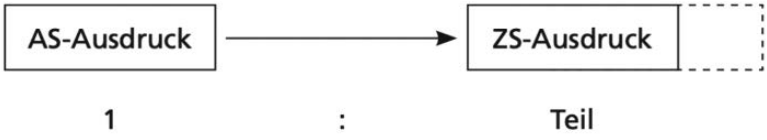

Abbildung 5: Eins-zu-Teil-Entsprechung nach Koller/Henjum (2020: 273)

Koller/Henjum (2020: 274) geben für Eins-zu-Teil-Entsprechungen die Farbbezeichnungen an, da in unterschiedlichen Sprachen die Farbenbandbreite auf verschiedene Art und Weise aufgeteilt wird, da beispielsweise dem *Rot* in einer vierteiligen Skala nicht das *Rot* zutrifft, wie es die siebenteilige Skala vorsieht. Es gibt aber noch andere Lösungen, Farben bis ins kleinste Detail sprachlich zu erfassen, wie z. B. anhand der Ableitungen (*gelblich*) oder des Vergleichs (*rot wie Blut*, *horizontblau*, *zitronengelb*).

Dieses Übersetzungsverfahren kommt ebenfalls durch den Vergleich größerer und kleinerer Wortfelder in verschiedenen Sprachen zum Ausdruck. Koller/Henjum (2020: 274f.) geben dafür das passende Beispiel[11]:

Deutsch *Hexe* und englisch *witch* entsprechen sich nicht ganz: das englische Wort hat neben sich das Wort hag mit den Elementen ‚alt', ‚hässlich', ‚Frau (ohne Zauberkraft)'; sollen diese Elemente betont werden, so wird hag gebraucht. Die Folge ist, dass bei *witch* die Elemente des Schönen, Jugendlichen, Zauberhaften stärker oder häufiger in den Vordergrund treten als bei *Hexe* […]. Vom Deutschen aus gesehen kann man auch sagen, dass sich *witch* bereits der Bedeutung von *Fee* nähert. Betrachtet man anderseits englisch *fairy*, so stellt man fest, dass hier (im Vergleich zu *Fee*) das Kleine, Elfenhafte, stärker vorherrscht; auch kommt *fairy* viel häufiger im Plural vor als *Fee* (*dance of fairies* usw.). Das Wort ist also wiederum „verschoben", und zwar gegen die Bedeutung von deutsch Elfe hin. Englisch *elf* wiederum geht stärker gegen deutsch *Kobold*. Die Bedeutungen der englischen Wörter im Vergleich mit den entsprechenden deutschen können etwa so dargestellt werden:

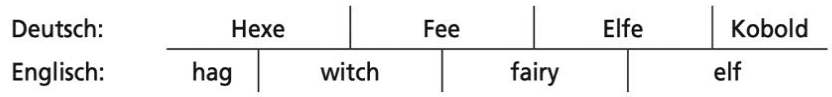

Abbildung 6: Bedeutung englischer Wörter im Vergleich zu entsprechenden deutschen nach Koller/Henjum (2020: 275)

Schöne Beispiele für Eins-zu-Teil-Entsprechungen sind außerdem sogenannte unübersetzbare Wörter: dt. *Geist*, *Stimmung*, frz. *esprit*, russ. *toská*, *néga*, schwed. *lagom*. Deutsche Wörter wie *Sinn*, *Geist*, *Verstand*, *Feinsinnigkeit* sind Teil-Entsprechungen zu frz. *esprit*; dt. *Sehnsucht*, *Sorge*, *Melancholie*, *Trauer*, *Niedergeschlagenheit*,

[11] E. Leisi (1973: 94f.), zitiert nach Koller/Henjum (2020: 274f.).

Langeweile zu russ. *toská* und engl. *mind*, *intellect*, *intelligence*, *thinking faculty*, *spirit*, *human spirit* zu dt. *Geist* (vgl. Koller/Henjum 2020: 275).[12]

2. 2. 2. Konnotative Äquivalenz

Von konnotativer Äquivalenz sprechen Koller/Henjum (2020: 279) wenn betreffende Ausdrücke nicht nur eine denotative Bedeutung haben, sondern auch wenn „mit der spezifischen Art der sprachlichen Erfassung des Denotats [...] zusätzliche konnotative Werte vermittelt [...]".

Im Folgenden seien acht übersetzungsrelevante konnotative[13] Dimensionen, die vom Deutschen her gewonnen sind, von den vorher erwähnten Autoren (2020: 282ff.) angeführt. Diese werden zusätzlich durch passende Beispiele näher veranschaulicht, um zu zeigen, dass sie auch auf andere europäische Sprachen angewendet werden können:

1. Konnotationen der Stilschicht (konnotative Werte wie [+ gehoben], [+ dichterisch], [+ normalsprachlich], [+ umgangssprachlich], [+ Slang], [+ vulgär])

Beispiele: *sterben* ist normalsprachlich-unmarkiert, *entschlafen* und das Zeitliche *segnen* gehören der gehobenen Stilschicht an, *abkratzen* ist salopp-umgangssprachlich, *krepieren* und *verrecken* sind vulgär.

2. Soziolektale Konnotationen, d. h. **Konnotationen sozial (gruppenspezifisch) bedingten Sprachgebrauchs** (konnotative Werte wie [+ studentensprachlich], [+ soldatensprachlich], [+ Sprache der Arbeiterschicht], [+ Sprache des Bildungsbürgertums]

---

[12] Die Übersetzungsschwierigkeiten, die sich aus dem Sachverhalt der Eins-zu-Teil-Entsprechung ergeben, sollten weder über- noch unterschätzt werden. Im konkreten Übersetzungsfall bereiten sie keineswegs immer Schwierigkeiten, denn eine Teilentsprechung kann in einem bestimmten Textzusammenhang durchaus als adäquate Übersetzung fungieren. Es ist auch möglich, dass eine Teilentsprechung, die an sich nicht den vollen Inhaltsbereich des AS-Ausdrucks abdeckt, im Kotext im AS-Sinne definiert wird (d. h. der ZS-Ausdruck nimmt neue Bedeutungsqualitäten an). In Texten aber, wo es auf das ganze Inhaltsspektrum oder auf die genaue Wiedergabe einer (Teil-)Bedeutung des AS-Ausdrucks ankommt, weil erst damit ein angemessenes Verständnis in der ZS gewährleistet ist, und/oder wo die einheitliche und durchgängige Wiedergabe eines AS-Ausdrucks gefordert ist, stößt die Übersetzung und die Übersetzbarkeit an ihre Grenzen. Als Übersetzungsverfahren kommen in diesen Fällen nur noch kommentierende Verfahren in Frage (vgl. Koller/Henjum 2020: 276).

[13] Zum Begriff der Konnotation, siehe das Kapitel „Übersetzung und Varietätenlinguistik: Soziostilistische Probleme der Übersetzung" in J. Albrecht (2005).

Beispiel: In einem Brief an den Übersetzer Victor Barrucand (6.3.1891) weist Henrik Ibsen auf Übersetzungsschwierigkeiten in „Vildanden“ („Die Wildente“) hin, die mit der Verwendung verschiedener Register des Dänisch-Norwegischen als Mittel der individuellen Charakterisierung und gleichzeitig der sozialen Markierung der Personen, d. h. mit der soziolektalen Dimension zusammenhängen „Die Wildente“ enthält zudem ganz besondere Schwierigkeiten, indem man mit der norwegischen Sprache gut vertraut sein muss, um verstehen zu können, wie konsequent jede einzelne Person im Stück ihre eigentümliche, individuelle Art hat, sich auszudrücken, wodurch gleichzeitig das Bildungsniveau der betreffenden Person markiert wird. Wenn zum Beispiel Gina spricht, muss man unmittelbar hören können, dass sie nie Grammatik gelernt hat und dass sie den unteren Gesellschaftsschichten entstammt. Und so auf je verschiedene Weise für alle anderen Personen auch. Die Aufgabe des Übersetzers ist also keineswegs einfach zu lösen (vgl. Koller/Henjum 2020: 282-283).

3. Geographische Konnotationen (konnotative Werte wie [+ überregional], [+ plattdeutsch], [+ berlinerisch], [+ schwäbisch], [+ österreichisch])

Beispiel: Thomas Manns „Buddenbrooks“ verkörpert die Mischung von Plattdeutsch und Standardsprache: „Hür mal, Smolt, un ihr annern Lüd! Wer nu’n verstännigen Kierl is, der geht naa Hus un schert sich nich mihr um Revolution und stört hier nich de Ordnung.“ „Die heilige Ordnung!“ unterbrach Herr Gosch ihn zischend.“

4. Konnotationen des Mediums (konnotative Werte wie [+ geschriebensprachlich], [+ gesprochensprachlich])

Beispiel: In Alfred Döblins „Berlin Alexanderplatz“ machen gesprochensprachliche Formen wie *Versteh ick nicht* (standardsprachlich *Das verstehe ich nicht*), *Ick möchte nicht in dem seine Haut stecken* (standardsprachlich *Ich möchte nicht in seiner Haut stecken*) in großem Umfang Gebrauch. Ferner wird Dativ statt Akkusativ verwendet und man stößt auf unzählige berlinerische Eigenschaften wie *Molle* (Glas Bier).

5. Konnotationen der stilistischen Wirkung (konnotative Werte wie [+ veraltet], [+ gespreizt], [+ papierdeutsch], [+ modisch], [+ euphemistisch], [+ anschaulich], [+ bildhaft])

6. Konnotationen der Frequenz (konnotative Werte wie [+ gebräuchlich], [+ wenig gebräuchlich])

Beispiel: In der deutschen Pressesprache werden Fremdwörter häufiger verwendet als im schwedischen Sprachgebrauch. Des Weiteren ist die Verbindung *sein + zu-Infinitiv* frequenter als im Schwedischen und ebenfalls müssen zusammengesetzte

Adjektive und komplizierte deutsche Satzkonstruktionen im Schwedischen öfters zerteilt werden.

7. Konnotationen des Anwendungsbereichs (konnotative Werte wie [+ gemeinsprachlich], [+ fachsprachlich], [+ medizinische Fachsprache])

Beispiel: Medizinische Angelegenheiten werden in der Allgemeinsprache und in der Fachsprache unterschiedlich formuliert:

Information für den Arzt: *akute Zervizitis, akute oder subakute rezidivierende Entzündungen des Genitalbereiches*, *anamnestisch bekannter infizierter Abort, postpartale Endometritis*, *die nicht länger als 3 Monate zurückliegen*

Information für die Patientin: *akute oder subakute wiederholt auftretende Entzündungen der Ge-schlechtsorgane*, *fieberhafte Fehlgeburt und/oder Entzündung der Gebärmutterschleimhaut*, *die nicht länger als 3 Monate zurückliegen*

8. Konnotationen der Bewertung (konnotative Werte wie [+ positive Bewertung [eines Sachverhalts]], [+ negative Bewertung], [+ ironisierende Bewertung])

Beispiel: Wenn man sagt: „Bei dieser Arbeit hast du dir auch nicht gerade ein Bein ausgerissen.“, dann meint man damit, dass sich jemand bei der Arbeit nicht angestrengt hat. In dieser Redensart erkennt man eine ironische Bewertung, die aber zum Beispiel bei der Übersetzung im Norwegischen verloren geht: „Dette arbeidet har du tatt litt for lett på.“ („Mit dieser Arbeit hast du es dir ein bisschen zu leicht gemacht.“).

2. 2. 3. Textnormative Äquivalenz

Die Herstellung textnormativer Äquivalenz bedeutet, dass man beispielsweise in Vertragstexten, Gebrauchsanweisungen, Kochrezepten, Geschäftsbriefen und wissenschaftlichen Texten deren sprachliche Normen und Textsortenkonventionen beibehält (vgl. Koller/Henjum 2020: 288). Die in der Zielsprache gültigen Textnormen haben die Aufgabe, dass der Dolmetscher Sprachveränderungen durchführt, welche nicht aus Unterschieden zwischen der Ausgangs- und Zielsprache erläutert werden können (englische und niederländische Kochrezepte sind gutes Beispiel dafür).

„Die Beschreibung und Korrelierung solcher Sprachverwendungsmuster in einzelnen Textgattungen ist eine zentrale, bisher eher stiefmütterlich behandelte Aufgabe der sprachenpaar- und textbezogenen Übersetzungswissenschaft.“ (Koller/Henjum 2020: 289)

Den Grundstein für solche Untersuchungen machen nicht nur Übersetzungen aus, sondern auch Paralleltexte, denn wie Koller/Henjum mit Verweis auf Neubert (1983: 104) feststellen, ist ein wohlgeformter Text nicht nur Addition wohlgeformter Sätze.

2. 2 .4. Pragmatische Äquivalenz

Unter pragmatischer Äquivalenz versteht man die Einstellung der Übersetzung auf die Leser in der Zielsprache (vgl. Koller/Henjum 2020: 290). Dabei ist die Aufgabe der Übersetzungswissenschaft, „die für bestimmte Sprachenpaare und Texte hinsichtlich bestimmter Empfängergruppen geltenden kommunikativen Bedingungen zu analysieren und die Prinzipien und Verfahren der Herstellung pragmatischer Äquivalenz zu erarbeiten“ (ebd.). Hier gerät der Übersetzer in Konflikt, denn er stellt sich nun die Frage, wie weit er in den Text eingreifen darf, bedenkend, dass er ihn auf den Empfänger in der Zielsprache einstellen soll.

Darüber hinaus geht es auch hier um die Gefahr der Leserunterschätzung und Leserüberschätzung. Das erste würde bedeuten, dass der Dolmetscher das Verstehenspotential des Lesers zu gering einschätzt und auch an Stellen kommentiert, wo es nicht nötig wäre. Im zweiten Fall gelingt er zur Einsicht, dass der Leser in der Zielsprache nicht wie er selbst zeitgleich die Kultur der Ausgangs- und Zielsprache beherrscht. Koller/Henjum (ebd.) führen hierfür als Beispiel den Roman „Lillelord“ des norwegischen Schriftstellers Johan Borgen an, in welchem der Satz *Det var 17. mai i september* (dt. Übersetzung *Es war ein 17. Mai im September*) vorkommt. Der Übersetzer fügt dieser Stelle noch die Fußnote mit der Bemerkung: *Norwegischer Nationalfeiertag*. Im Grunde trifft das zu, aber der norwegische Nationalfeiertag, im Unterschied zum Deutschen, ist mit viel Pomp und Defilee versehen, was dem deutschen Leser letztlich nicht vermittelt wird.

Letztendlich spielt auch die Frage der Abgrenzung von übersetzender Textreproduktion und Textproduktion eine bedeutende Rolle. Obwohl die Grenzen fließend sind und nicht einfach getrennt werden können, „gehören fremdsprachige Texte, in denen ein AS-Text[14] für eine Empfängergruppe in der ZS[15] bearbeitet wird, die in entscheidenden Merkmalen von der Empfängergruppe der AS abweicht, nicht zu den Übersetzungen, in denen pragmatische Äquivalenz realisiert wird“ (vgl. Koller/Henjum 2020: 291). So kann eine Bearbeitung eines juristischen Fachbuches, welches nur auf einen bestimmten Kreis von Fachjuristen beschränkt ist, für „the man in the street“ (ebd.) nicht als Übersetzung gelten.

[14] Abkürzung AS steht für Ausgangssprache.

[15] Abkürzung ZS steht für Zielsprache.

2. 2. 5. Formal-ästhetische Äquivalenz

Unter formal-ästhetischer Äquivalenz verstehen Koller/Henjum (2020: 294) „Ausnutzung der in der ZS vorgegebenen Gestaltungsmöglichkeiten, ggf. unter Schaffung neuer Gestaltungsformen ‘Analogie der Gestaltung’ in der Übersetzung“. Dieser Typ von Äquivalenz wird von Riß (1976: 21) folgendermaßen beschrieben:

> „Sie [die Übersetzung] orientiert sich am Eigencharakter des Kunstwerks und nimmt den Gestaltungswillen des Autors zur Richtschnur. Lexik, Syntax, Stil und Aufbau werden so gehandhabt, dass sie eine dem expressiven Individualcharakter des AS-Textes analoge ästhetische Wirkung in der ZS erzielen können.“
>
> Hier hat die Übersetzungswissenschaft die Aufgabe, formal-ästhetische Äquivalenz im Hinblick auf Vers, Reim, Rhythmus, Ausdrucksformen in Syntax und Lexik, Sprachspiel usw. zu analysieren. Formal-ästhetische Gestaltungsmittel haben in nicht-literarischen Texten eine andere Bedeutsamkeit als in literarischen, denn für literarische Texte sind diese Gestaltungsmittel grundlegend. Ohne sie verliert ein literarisches Werk seine literarische Beschaffenheit.
>
> Allerdings gilt das nicht für Sachtexte, welche ebenfalls in ‘ent-ästhetisierter’ Form ihre Sachtextfunktion(en) erfüllen können“ (vgl. Koller/Henjum 2020: 295).
>
> In Bezug auf die Übersetzbarkeit von Metaphern berufen sich die vorher erwähnten Autoren (ebd.) auf R. van den Broeck (1981: 84):
>
> „Finally it seems reasonable to assume that ‚decorative‘ metaphors (as e. g., in journalistic prose) will impose lower requirements on the translator than ‚creative‘ ones (as in poetry); to the degree that they are less relevant for the communicative function of the text – at least in so far as their ‚vehicles‘ are concerned - they may often either be substituted by TL-specific equivalents or paraphrased.“[16]

3. Empirische Analyse der Übersetzung der Metaphern im Rahmen des Coronavirus

Bei der Übersetzung der Komposita mit metaphorischer Bedeutung im Rahmen des Coronavirus aus der deutschen in die bosnische, kroatische, serbische Sprache folgt man in dieser Untersuchung dem Übersetzungsverfahren von Koller/Henjum (2020: 296). Die Autoren unterscheiden dabei verschiedene Verfahren zur Übersetzung von Metaphern, die sowohl die sprachlichen als auch die kulturellen Unterschiede

[16] “Schließlich liegt die Annahme nahe, ‘dass dekorative’ Metaphern (wie z. B. in journalistischer Prosa) geringere Anforderungen an den Übersetzer stellen als ‘kreative’ Metaphern (wie in der Poesie); soweit sie für die kommunikative Funktion des Textes - zumindest was ihre ‘Vehikel’ betrifft - weniger relevant sind, können sie häufig entweder durch TL-spezifische Äquivalente ersetzt oder paraphrasiert werden.“ (Übersetzung Z.B.)

zwischen den Sprachen berücksichtigen. Die Theorie bietet den Übersetzern eine fundierte und systematische Herangehensweise zu bieten, um metaphorische Ausdrücke adäquat zu übertragen. Koller/Henjum identifizieren drei verschiedene Übersetzungsverfahren von Metaphern:

1. **Übersetzung sensu stricto (wörtliche Übersetzung)**: Die ausgangssprachliche Metapher wird in der Zielsprache wiedergegeben.
2. **Substitution (Ersetzung)**: Das zugrundeliegende Bild in der Ausgangssprache wird durch ein anderes Bild in der Zielsprache ersetzt.
3. **Paraphrase (Umschreibung)**: Die Metapher der Ausgangssprache wird umschrieben und nicht als Metapher übersetzt.

Die Übersetzung von Metaphern ist oft ein vielschichtiges Phänomen, weil sie nicht lediglich Wörter, sondern auch kulturelle und emotionale Bedeutungen transportiert. Übersetzer sehen sich daher nicht nur mit der sprachlichen Struktur, sondern auch mit den kulturellen Assoziationen, den historischen Hintergründen und der kontextuellen Bedeutung der Metapher konfrontiert (vgl. Weininger 2013: 23).

Im nächsten Schritt wird näher auf die einzelnen Übersetzungsvorgänge eingegangen und diese werden mit Beispielen illustriert. Anzumerken ist dabei, dass vom Januar 2002 bis zum Januar 2021 in deutschsprachingen Online-Nachrichtenmeldungen Exemplare gesammelt wurden.

3. 1. Übersetzung sensu stricto (wörtliche Übersetzung)

Das Verfahren der „Übersetzung sensu stricto“ nach Koller/Henjum (2020) zielt darauf ab, die Übersetzung möglichs präzise und exakt zu gestalten. Dieses Verfahren umfasst sowohl die sprachliche als auch die kulturelle und kontextuelle Dimension. Der Übersetzer wird in diesem Ansatz als ein präziser Handwerker betrachtet, der die Bedeutung und Form des Ausgangstextes in der Zielsprache unverfälscht und korrekt überträgt, ohne auf kreative Freiheiten oder Interpretationen zurückzugreifen.

Im vorliegenden Korpus entfallen 32 % der untersuchten Fälle auf Exemplare auf dieses erste Übersetzungsverfahren:

1. Deutschland braucht die bundesweite *Corona-Ampel*.[17]

Im Folgenden wird auf den Begriff Corona-Ampel eingegangen. Dabei stützt sich die Darstellung auf die Definition im Neologismenwörterbuch des Instituts für

[17] https://www.sueddeutsche.de/politik/corona-ampel-kommentar-1.5047759 (Stand 26.02.2025).

Deutsche Sprache (IDS). Die *Corona-Ampel* ist ein Konzept, welches eingeführt wurde, um den aktuellen Status der COVID-19-Pandemie zu überwachen und entsprechende Maßnahmen zu ergreifen. Dieser Begriff verweist auf ein Ampelsystem, das den Schweregrad der Pandemie in einem bestimmten Gebiet oder Land veranschaulicht.[18]

Übersetzung: Njemačkoj je potreban nacionalni *korona semafor*.[19]

In den B/K/S-Online-Portalen scheint dieser Ausdruck weit verbreitet zu sein, wie die folgenden Beispiele belegen:

- Inače *korona semafor* je trenutno u eksperimentalnoj primjeni, a najavljeno je da će početkom septembra početi normalna primjena, pa još nije konkretno jasno kako će izgledati i njegove posljedice po škole.[20]
- Austrija je u petak uvela tzv. *korona-semafor* koji bi lokalnim vlastima trebao omogućiti da uvedu specifične mjere protiv koronavirusa u nadolazećoj zimskoj sezoni.[21]
- EU uvodi *korona-semafor*. Označavaju sigurna i rizična područja, ali jedna boja dominira. Članice EU imaju sasvim različite mjere u borbi protiv pandemije i nema naznaka da će se to promeniti.[22]

Ein bemerkenswerter Aspekt besteht darin, dass einige kroatische und serbische Medien den Ausdruck – analog zum Deutschen – mit einem Bindestrich schreiben, während in Belegen im Bosnischen kein Bindestrich zwischen den beiden Konstituenten gesetzt wird.

Nach der amtlichen Regeln der Rechtschreibung der kroatischen Sprache werden aber die Komposita mit der Erstkomponente *korona* zusammengeschrieben und ohne Bindestrich, wie beispielsweise *koronabolnica*, *koronafobija*, *koronakriza*, *koronamjere* oder *koronašoping* (vgl. Blagus Bartolec 2021: 31). Eine erweiterte Liste solcher Zusammensetzungen ist ebenfalls im Online-Begriffsverzeichnis zum Coronavirus zu finden (ebd.).

---

[18] https://www.owid.de/docs/neo/listen/corona.jsp#coronaampel (Stand 26.02.2025).

[19] Übersetzung Z.B.

[20] https://balkans.aljazeera.net/news/world/2020/8/17/u-austriji-najavljen-normalan-pocetak-skolske-godine (Stand 26.02.2025).

[21] https://www.novilist.hr/novosti/austrija-uvela-korona-semafor/ (Stand 26.02.2025).

[22] https://srpskainfo.com/tag/korona-semafor/ (Stand 26.02.2025).

Daraus lässt sich schließen, dass die korrekte Schreibung bezüglich der Corona-Komposita den Autoren, in diesem Fall den kroatischen, Schwierigkeiten bereitet, was auf unterschiedlichen Faktoren zurückgeführt werden kann.

Einerseits hat die Corona-Pandemie zu einer raschen Entstehung neuer Begriffe und Ausdrücke geführt, die zunächst weder sprachlich normiert noch orthographisch standardisiert waren. Solche Neologismen entstehen häufig spontan, ohne dass unmittelbar klare Regeln zu ihrer Schreibung vorliegen. Die Orthographie solcher Wortneubildungen entwickelt sich meist schrittweise, sodass insbesondere in den frühen Phasen der Pandemie eine gewisse Unsicherheit hinsichtlich ihrer Schreibung bestand. Andererseits fehlt es häufig an eindeutigen und allgemein akzeptierten Richtlinien von sprachpolitischen Institutionen oder normgebenden Stellen für die Schreibung neu gebildeter Zusammensetzungen mit dem Element *korona*. Es entsteht der Eindruck, dass die Einhaltung orthographischer Normen nicht streng überwacht wird, besonders in schnelllebigen digitalen Medien. Dadurch entstehen inkonsistente Schreibweisen, wie man feststellen kann, da einige Portale zusammengesetzte Wörter mit einem Bindestrich schreiben (*korona-semafor*), obwohl die Rechtschreibung eine Zusammenschreibung ohne Bindestrich vorsieht.

Belege aus den bosnischen Medien veranschaulichen die Schreibweise des Übersetzungsäquivalents (*korona semafor*), wie Bulić (2022: 36) in Bezug auf die Rechtschreibung argumentiert:

„Zajednički nazivi mikroorganizama pišu se malim početnim slovom: *bakterija*, *bakterije*, *rikecija*, *rikecije*, *virus*, *virusi*, *gljivice*, *virus korona / korona virus*, *virusi korona / korona virusi (velika porodica virusa)*, *papiloma virus*, *papiloma virusi.*“[23]

2. *Corona-Baby*. Wann wurde jemals über ein Jahr so viel geschimpft wie über 2020? Unsere Autorin hat gsleichzeitig mit den ersten Meldungen aus Wuhan eine Tochter bekommen.[24]

Laut IDS bezeichnet der Ausdruck *Corona-Baby* ein Kind, welches während des weltweiten Lockdowns oder in der Zeit der pandemiebedingten Einschränkungen zur Welt gekommen ist.[25]

[23] „Gemeinsame Bezeichner für Mikroorganismen werden mit kleinem Anfangsbuchstaben geschrieben: *Bakterium, Bakterien, Rickettsie, Rickettsien, Virus, Viren, Pilze, Coronavirus/ Corona-Virus, Coronaviren/Corona-Viren* (große Virenfamilie), Papillomavirus, Papillomaviren.“ (Übersetzung Z.B.)

[24] https://www.sueddeutsche.de/leben/corona-baby-2020-1.5159165?reduced=true.

[25] https://www.owid.de/docs/neo/listen/corona.jsp#coronababy (Stand 26.02.2025).

Übersetzung: *Korona beba*. Kada je ikada bilo toliko prigovora na godinu kao na 2020.? Naša autorica je dobila kćerku u isto vrijeme kada su stigli prvi izvještaji iz Wuhana.[26]

Der Ausdruck *korona beba* findet sich ebenfalls in der Berichterstattung von *Dnevni avaz*:

„Imran, *korona beba*, proslavio prvi rođendan.“[27]

3. Willkommen im *Corona-Herbst*. Deutschland diskutiert über steigende Fallzahlen und das Beispiel USA zeigt, warum das Warten auf Übersterblichkeit keine Option ist.[28]

Der Begriff *Corona-Herbst* bezieht sich auf die spezifische pandemische Situation, während der Herbstmonate in der COVID-19-Pandemie. Er wurde in vielen Ländern verwendet, um die zu dieser Zeit zunehmenden Herausforderungen im Zusammenhang mit der Pandemie zu beschreiben, insbesondere angesichts steigender Infektionszahlen und der fortgesetzten Maßnahmen zur Eindämmung des Virus.[29]

Übersetzung: Dobrodošli u *korona jesen.* Njemačka raspravlja o povećanju broja slučajeva, a primjer SAD-a pokazuje zašto čekanje na višak mortaliteta nije opcija.[30]

In den bosnischen, kroatischen und serbischen Medien finden sich variierende Schreibweisen des Ausdrucks *korona jesen*, was auf eine fehlende Einhaltung der orthographischen Standards hinweist. Ein Beleg in *Dnevni avaz* illustriert die Schreibung mit einem Bindestrich: „Đikić napisao 10 savjeta: Kako se pripremiti na *korona-jesen*“.[31]

Belege in kroatischen und serbischen Nachrichtenmeldungen belegen die Schreibweise ohne einen Bindestrich:

---

[26] Übersetzung Z.B.

[27] https://avaz.ba/vijesti/bih/655236/imran-korona-beba-proslavio-prvi-rodendan (Stand 26.02.2025).

[28] https://www.spiegel.de/wissenschaft/medizin/willkommen-im-corona-herbst-a-7966ff8f-fa69-4380-9c83-9fe35af1cbd3 (Stand 26.02.2025).

[29] https://www.owid.de/docs/neo/listen/corona.jsp#coronaherbst (Stand 26.02.2025).

[30] Übersetzung Z.B.

[31] https://avaz.ba/globus/svijet/590976/dikic-napisao-10-savjeta-kako-se-pripremiti-na-korona-jesen (Stand 26.02.2025)

- 10 savjeta za *korona jesen*: Znanstvenik iznio mjere kojih bi se Hrvatska trebala pridržavati.[32]
- O čemu ćete danas pričati: Čeka li nas teška „*korona jesen*“, šta će biti sa rezultatima izbora u RS, Ukrajina proglasila Rusiju „terorističkom državom“.[33]

Die Problematik in Bezug auf die Schreibweise tritt wieder in Erscheinung, wodurch noch einmal die Unsicherheit im Bereich der Rechtschreibung deutlich wird.

4. Diskussion um Videoclips der Bundesregierung zu *Corona-Helden*. Wie kann man junge Menschen dazu bringen, Corona-Maßnahmen wie Kontaktbeschränkungen einzuhalten? Mit Humor, dachte sich die Bundesregierung.[34]

Der Ausdruck *Corona-Held* wird verwendet, um Menschen zu beschreiben, die sich während der COVID-19-Pandemie durch besondere Helferbereitschaft, Tapferkeit und Engagement hervorgetan haben.[35]

Übersetzung: Diskusija o videoklipovima savezne vlade o *junacima korone*. Kako možete natjerati mlade ljude da se pridržavaju mjera korone, kao što su ograničenja kontakta? Sa humorom, mislila je savezna vlada.[36]

Ähnliche Übersetzungsäquivalente lassen sich in kroatischen und bosnischen Nachrichtenmeldungen vorweisen:

- Bio je slučajni *junak pandemije*: Ovo je osam Beroševih grijeha.[37]
- Žene kao pravi *heroji korona-krize*.[38]

[32] https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/10-savjeta-za-korona-jesen-znanstvenik-iznio-mjere-kojih-bi-se-hrvatska-trebala-pridrzavati-15015680 (Stand 26.02.2025)

[33] https://www.nedeljnik.rs/o-cemu-cete-danas-pricati-ceka-li-nas-teska-korona-jesen-sta-ce-biti-sa-rezultatima-izbora-u-rs-ukrajina-proglasila-rusiju-teroristickom-drzavom/ (Stand 26.02.2025)

[34] https://www1.wdr.de/nachrichten/themen/coronavirus/corona-bundesregierung-coronaspot-besonderehelden-reaktionen-100.html (Stand 26.02.2025).

[35] https://www.owid.de/docs/neo/listen/corona.jsp#coronaheld (Stand 26.02.2025).

[36] Übersetzung Z.B.

[37] https://www.24sata.hr/news/bio-je-slucajni-junak-pandemije-ovo-je-osam-berosevih-grijeha-758808 (Stand 26.02.2025)

[38] https://www.dw.com/hr/žene-kao-pravi-heroji-korona-krize/a-56808906 (Stand 26.02.2025)

Dieses Beispiel veranschaulicht, dass das Wort *Corona* einerseits als *korona* übersetzt werden kann und andererseits als *pandemija*. Zwar stehen beide Begriffe in einem engen Zusammenhang, jedoch beziehen sie sich auf unterschiedliche Aspekte der Gesamtsituation und tragen jeweils spezifische Bedeutungen. Während *korona* das Virus bzw. die Krankheit selbst bezeichnet, verweist *pandemija* auf die weltweite Ausbreitung und die umfassenden gesellschaftlichen Folgen der Erkrankung. Die Unterscheidung zwischen diesen Begriffen ist insofern bedeutsam, als sie unterschiedliche Perspektiven auf die Krise eröffnen – die eine konzentriert sich auf das medizinische Phänomen, die andere auf dessen globale Auswirkungen und gesellschaftliche Reaktionen.[39]

5. Im *Corona-Stress*. Wer zurzeit im Homeoffice arbeitet, hat längst gemerkt: Die viele Zeit, die man uns versprochen hat, gibt es gar nicht. In der Corona-Krise verfliegen die Tage schneller denn je.[40]

Übersetzung: U *korona stresu*. Svako ko trenutno radi od kuće odavno je primijetio da količina vremena koja nam je obećana i ne postoji. Tokom korona krize, dani lete brže nego ikad.[41]

In den Online-Portalen treten unter anderem folgende Übersetzungsmöglichkeiten klar hervor, was auf die Vielfalt lexikalischer Entsprechungen und die Dynamik der Sprachverwendung im digitalen Raum hinweist:

- *Stres u doba korone*. Sačuvati mentalno zdravlje tokom epidemije korona virusa važno je koliko i izbjeći zarazu.[42]
- Šabović: *Stres* opasan rizik u *doba pandemije koronavirusa*.[43]
- Novo istraživanje o *kovid-stresu* u Srbiji: „Svaka šesta osoba imala znakove psihijatarskih problema tokom pandemije.“[44]

---

[39] https://wirtschaftslexikon.gabler.de/definition/pandemie-122530 (Stand 14.03.2025).

[40] https://www.welt.de/kultur/plus206850853/Im-Corona-Stress-Man-kommt-zu-gar-nichts-mehr.html (Stand 26.02.2025)

[41] Übersetzung Z.B.

[42] https://balkans.aljazeera.net/videos/2020/8/10/stres-u-doba-korone (Stand 26.02.2025)

[43] https://www.vijesti.ba/clanak/488445/sabovic-stres-opasan-rizik-u-doba-pandemije-koronavirusa (Stand 26.02.2025)

[44] https://www.euronews.rs/magazin/zdravlje/43859/novo-istrazivanje-o-kovid-stresu-u-srbiji-svaka-sesta-osoba-imala-znakove-psihijatarskih-problema-tokom-pandemije/vest (Stand 26.02.2025)

6. *Corona-Tsunami* in Kirgistan. Die Zahlen zu den COVID-19-Fällen spiegeln nicht das wahre Ausmaß der Tragödie in Kirgistan wider, glaubt Maren Ernst.[45]

Das Institut für deutsche Sprache definiert dieses Exemplar folgendermaßen: „nahende, als bedrohlich empfundene gesellschaftliche oder wirtschaftliche Entwicklung, die auf die COVID-19-Pandemie und deren Folgen zurückgeführt wird“.[46]

Übersetzung: *Cunami korone* u Kirgistanu. Brojke o slučajevima COVID-19 ne odražavaju stvarne razmjere tragedije u Kirgistanu, smatra Maren Ernst.[47]

Die Belege in den bosnischen, kroatischen und serbischen Medien zeigen, dass für das deutsche Wort *Tsunami* regelmäßig die angepasste Form *cunami* verwendet wird, wobei die metaphorische Bedeutung – eine plötzliche, überwältigende Welle – erhalten bleibt. Im Deutschen wird der Ausdruck *Corona-Tsunami* mit Bindestrich geschrieben, was eine klare Abgrenzung zwischen dem Erstglied *Corona* (als Verweis auf das Virus) und dem Zweitglied *Tsunami* (als Metapher für das Ausmaß und die Wucht der Pandemie) markiert. In bosnischen Medien hingegen erfolgt die Schreibung von *korona cunami* in der Regel ohne Bindestrich, was den ortografischen Konventionen für zusammengesetzte Wörter im Bosnischen entspricht. Das Wort *tsunami* gehört darüber hinaus zum internationalen Wortschatz und ist in zahlreiche Sprachen – darunter auch ins Bosnische – übernommen worden, wobei die Schreibweise teils angepasst wurde, um der jeweiligen phonologischen und orthographischen Norm zu entsprechen.

Die serbischen Medien berichten ebenfalls von Corona-Tsunami:

- *Korona cunami* - U Španiji ne znaju kako će preživeti kastastrofu koronavirusa![48]
- *Korona cunami* hara Evropom: U poslednja 24 sata u Italiji registrovano 28.000 novozaraženih, u Mađarskoj preminulo 90 ljudi.[49]

[45] https://www.dw.com/de/corona-tsunami-in-kirgistan/a-54485251 (Stand 26.02.2025).

[46] https://www.owid.de/docs/neo/listen/corona.jsp#coronatsunami (Stand 26.02.2025).

[47] Übersetzung Z.B.

[48] https://www.pink.rs/koronavirus/192909/korona-cunami-u-spaniji-ne-znaju-kako-ce-preziveti-katastrofu-koronavirusa (Stand 26.02.2025).

[49] https://www.prva.rs/vesti/info/korona-cunami-hara-evropom-u-poslednja-24-sata-u-italiji-registrovano-28-000-novozarazenih-u-madarskoj-preminulo-90-ljudi-2036483 (Stand 26.02.2025)

- *Cunami korone* u Francuskoj: Za 24 sata više od 260 hiljada zaraženih.[50]

Anhand dieser Beispiele lässt sich feststellen, dass es diverse Übersetzungsäquivalente gibt. Der Unterschied zwischen *korona cunami* und *cunami korone* liegt hauptsächlich in der Wortstellung, was zu einer leichten Veränderung der Betonung und Interpretation führt. *Korona cunami* setzt die Betonung auf das Virus *korona* und verwendet *cunami* als Metapher für die Welle oder den plötzlichen, überwältigenden Anstieg von COVID-19-Fällen. In dieser Reihenfolge wird das Bild eines Tsunamis vermittelt, der durch das Virus ausgelöst wird, also eine *Corona-Welle* oder *Welle der Corona-Infektionen*. Demgegenüber steht bei *cunami korone* das Wort *cunami* am Satzanfang, was im Bosnischen stilistisch geläufiger ist. Diese Variante legt den Fokus stärker auf das Phänomen des Tsunamis, während das Genitivattribut *korone* die Ursache spezifiziert. Dadurch wirkt die Formulierung bildhafter und betont stärker die metaphorische Kraft des Ausdrucks, indem suggeriert wird, dass der Tsunami von Corona selbst ausgeht.

7. *Corona-Mutationen* – In Deutschland wächst die Sorge, dass sich die Corona-Varianten aus Großbritannien und Südafrika ausbreiten.[51]

Wie bereits aus der Bezeichnung hervorgeht, handelt es sich bei diesem Begriff um eine veränderte Variante des SARS-CoV-2-Virus.[52]

Übersetzung: *Mutacija korone* - U Njemačkoj raste zabrinutost da će se proširiti varijante korone iz Velike Britanije i Južne Afrike.

In den B/K/S-Medien ist dieser Ausdruck folgendermaßen belegt:

- Pollard: Bit će mnogo novih *mutacija korone*.[53]
- WHO: U Kini nema novih *mutacija korone*.[54]

---

[50] https://www.novosti.rs/planeta/svet/1073298/francuska-korona-virus-. (Stand 26.02.2025).

[51] https://zdfheute-stories-scroll.zdf.de/corona-mutation/index.html (Stand 01.03.2025).

[52] https://www.owid.de/docs/neo/listen/corona.jsp#coronamutation (Stand 01.03.2025).

[53] https://balkans.aljazeera.net/news/world/2021/1/17/pollard-bit-ce-mnogo-novih-mutacija-korona-virusa-u-2021 (Stand 01.03.2025).

[54] https://www.index.hr/vijesti/clanak/nema-novih-mutacija-korone-u-kini-kaze-who/2426434.aspx#google_vignette (Stand 01.03.2025).

- Stručnjaci: *Korona virus mutira* i ima osam tipova.[55]

Auffällig ist, dass einige Online-Portale anstelle einer Nominalphrase wie *mutacija korone* ein Verb verwenden, etwa in Form von *korona virus mutira*, um einen aktiven Prozess zu beschreiben. Durch den Einsatz des Verbs wird der Fokus auf die Dynamik und die fortlaufende Veränderung des Virus gelegt – die Mutation wird als aktiver Vorgang dargestellt. Auf der anderen Seite unterstreicht *mutacija korone* das Resultat der Mutation oder deren Phänomen. Dieser Bezeichnung wird verwendet, wenn man über die Mutation als konkretes Ereignis oder Konzept spricht.

8. Vor dem nächsten *Corona-Gipfel* der Ministerpräsidenten mit Bundeskanzlerin Angela Merkel zeichnet sich keine einheitliche Linie ab.[56]

Im Kontext des Coronavirus bezeichnet diese Metapher ein Treffen von führenden politischen Entscheidungsträgern, um sich mit den Auswirkungen des Coronavirus zu befassen und gemeinsame Entscheidungen diesbezüglich zu treffen.[57]

Übersetzung: Prije sljedećeg *samita o koroni* premijera sa kancelarkom Angelom Merkel ne pojavljuje se jedinstvena linija.[58]

Belege in den B/K/S-Medien lassen ähnliche Belege aufweisen:

- SAD: *Samit* UN-a *o koroni* pozornica za kinesku propagandu.[59]

3. 2. Paraphrase

Auffällig bei dieser Analyse ist, dass in den meisten Fällen das letzte Übersetzungsverfahren, beziehungsweise die **Paraphrase** (67 %), angewendet wird. Deutsche Komposita

[55] https://balkans.aljazeera.net/news/world/2020/3/31/strucnjaci-korona-virus-mutira-i-ima-osam-tipova (Stand 01.03.2025).

[56] https://www.mdr.de/nachrichten/sachsen/politik/corona-gipfel-lockerungen-kretschmer-100.html (Stand 03.03.2025).

[57] https://www.owid.de/docs/neo/listen/corona.jsp#coronagipfel (Stand 03.03.2025).

[58] Übersetzung Z.B.

[59] http://zdravlje.avaz.ba/vijesti/globus/613513/sad-samit-un-a-o-koroni-pozornica-za-kinesku-propagandu (Stand 03.03.2025).

bestehen aus mehreren Teilen, die zu einem einzigen Wort verschmolzen werden (z. B. *Krankenhaus* = *krank* (*en*) + *Haus*). Im Bosnischen hingegen werden solche Begriffe normalerweise als analytische Ausdrücke verwendet, d.h. durch eine Kombination von mehreren Wörtern, nicht durch die Bildung einer Komposita. Statt *Krankenhaus* würde man im Bosnischen/Kroatischen/Serbischen *bolnica* oder *zdravstvena ustanova* verwenden, was eine Paraphrasierung darstellt. Bei der vorliegenden Analyse wurde das *Deutsch-kroatische Wörterbuch der lexikalischen Innovationen 2015–2021* von Čaušević et al. (2022) als zentrale Referenzquelle herangezogen.[60]

Besonders bei neu entstandenen Begriffe und Neologismen im Zusammenhang mit der COVID-19-Pandemie fehlt häufig ein etabliertes Äquivalent in der Zielsprache. Ein Parallelkorpus hilft dabei, den Begriff in verschiedenen Kontexten zu sehen, was eine genauere und treffendere Übersetzung ermöglicht. Wörterbücher bieten eine erste Orientierungshilfe, um die grundlegende Bedeutung eines Begriffs zu verstehen und die Feinheiten der Übersetzung zu verfeinern.

Im nächsten Schritt werden exemplarisch einige Ausdrücke angeführt, die in der Zielsprache nur umschrieben wiedergegeben werden können. Anschließend wird eine Definition des jeweiligen Begriffs zur besseren Verständlichkeit angegeben. Ausdrücke wie *Geistergastronomie* oder *Corona-Eltern* haben oft keine etablierten Entsprechungen in der Zielsprache, insbesondere wenn es sich um pandemiebedingte Neologismen handelt. Die vorgängige Definition im Deutschen trägt dazu bei, den semantischen Kern des Begriffs zu erfassen und dessen adäquate Wiedergabe im Zieltext sicherzustellen. Sie ermöglicht es, den Begriff im richtigen Kontext zu erfassen und Missverständnisse bei der späteren Übersetzung zu vermeiden.

1. Die Landesregierung hat sich der Forderung aus Leipzig gebeugt und *2G-Bändchen* für die ganze Innenstadt erlaubt.[61]

Laut des Instituts für deutsche Sprache (IDS) lautet die Definition dieses Ausdrucks folgendermaßen: „am Handgelenk getragenes Band, mit dem der unkomplizierte

[60] Das *Deutsch-kroatische Wörterbuch der lexikalischen Innovationen 2015–2021* wurde im Rahmen eines Studentenprojekts von der Universität Zagreb und der Universität Leipzig gemeinsam herausgegeben. Es ist ein wissenschaftliches Werk, das neue und sich entwickelnde lexikalische Einheiten in beiden Sprachen, Deutsch und Kroatisch, dokumentiert, die zwischen 2015 und 2021 entstanden oder populär wurden. Ziel dieses Projekts war es, die Sprachentwicklung und den Einfluss globaler Trends auf die kroatische und deutsche Sprache zu analysieren.

[61] https://www.bild.de/regional/leipzig/leipzig-news/corona-shopping-mit-baendchen-in-leipziger-city-kommt-78804934.bild.html.

Nachweis darüber erbracht wird, zu den zwei Personengruppen mit speziellem Gesundheitsstatus (gegen das SARS-CoV-2-Virus vollständig Geimpfte oder von einer COVID-19-Infektion Genesene) zu zählen, für die das Einkaufen in bestimmten Geschäften während der COVID-19-Pandemie gestattet ist".[62]

Übersetzung: Državna vlada povinovala se zahtjevu iz Leipziga i dozvolila *papirnate narukvice kao dokaz o preboljenju ili potpunom cijepljenju tijekom pandemije koronavirusa*" za cijeli centar grada.[63]

Belege in den B/K/S-Medien zeigen, dass kein Übersetzungsäquivalent existiert. Dies könnte damit zusammenhängen, dass das 2G[64] ein Konzept ist, das in vielen Ländern unterschiedlich gehandhabt wird und somit keine etablierte Übersetzung für diesen spezifischen Begriff gegeben ist. Aus diesem Grund ist es in solchen Fällen erforderlich, den betreffenden Ausdruck zu paraphrasieren, um das Verständnis für das Zielpublikum zu gewährleisten.

2. Stuttgart - Jetzt, wo es wieder Hefe, Mehl und sogar Klopapier gibt, kommen sie aus ihren Löchern gekrochen: die *Aluhutbürger*.[65]

Aluhutbürger bezeichnet „Person, die eine von anderen als unglaubwürdig beurteilte Vorstellung, dass bestimmte Geschehnisse von bestimmten Personen bewusst herbeigeführt und gesteuert werden und sich nicht natürlich oder wie gemeinhin angenommen entwickelt haben, für wahr hält".[66]

Übersetzung: Stuttgart - Sada kada su kvasac, brašno, pa čak i toaletni papir ponovo dostupni, oni izlaze iz svojih rupa: *osobe koje vjeruju u teorije zavjere.*[67]

---

[62] https://www.owid.de/docs/neo/listen/corona.jsp#2g-baendchen (Stand 03.03.2025).

[63] Übersetzung Deutsch-kroatisches Wörterbuch der lexikalischen Innovationen 2015-2021.

[64] Eine Richtlinie zur Eindämmung der COVID-19-Pandemie, wonach nur zwei Personengruppen mit speziellem Gesundheitsstatus (gegen das SARS-CoV-2-Virus vollständig Geimpfte oder von einer COVID-19-Infektion Genesene) bestimmte öffentliche Einrichtungen oder Veranstaltungen besuchen dürfen. https://www.owid.de/docs/neo/listen/corona.jsp#2g (Stand 03.04.2025).

[65] https://www.stuttgarter-zeitung.de/inhalt.fuenf-minuten-pop-das-zeitalter-der-aluhutbuerger.6ff34425-c9c1-40c7-830f-dacae19b01a4.html (Stand 03.03.2025).

[66] https://www.owid.de/docs/neo/listen/corona.jsp#aluhutbuerger (Stand 03.03.2025).

[67] Übersetzung Deutsch-kroatisches Wörterbuch der lexikalischen Innovationen 2015-2021.

In serbischen Medien wird dieser Begriff mit *teoretičari zavere* wiedergegeben, während in kroatischen Online-Medien die Variante *teoretičari zavjere* verwendet wird:

- *Teoretičari zavere* iz čitavog sveta koristili su desetine tragičnih smrti da bi širili dezinformacije o vakcinama.[68]
- U Hvatskoj manje *teoretičara zavjere* nego na početku pandemije.[69]

3. Bei der Gruppe der Kinder, die der städtische Träger nicht berücksichtigen konnte, handele es sich um Familien, in denen die Eltern zwar eine Unabkömmlichkeitsbescheinigung vom Arbeitgeber vorlegen konnten – aber nicht aus den sogenannten systemrelevanten Berufen. „*Blaulichtkinder* haben absoluten Vorrang“, betont Schulze.[70]

Unter *Blaulichtkinder* versteht man Kinder von Eltern in einem systemrelevanten Beruf (z.B. Polizei oder Notfalldienst), die während der COVID-19-Pandemie vorrangig in Kindertageseinrichtung betreut werden.[71]

Der Begriff leitet sich von den Blaulichtern der Fahrzeuge dieser Rettungsdienste ab, die als Symbol für Notfall und Einsatzbereitschaft[72] gelten.

Übersetzung: Kod grupe djece koju gradska vlast nije mogla uzeti u obzir, radi se o porodicama u kojima su roditelji mogli da podnesu potvrdu o neophodnosti od poslodavca – ali ne iz takozvanih sistemski relevantnih zanimanja. Apsolutnu prednost imaju *djeca u predškolskoj ustanovi zbog roditelja zaposlenog u nekoj od hitnih službi*, naglašava Schulze. [73]

In den Online-Portalen lassen sich keine Beispiele finden, da es in der osnischen Sprache keinen direkten Ausdruck gibt, der sowohl die spezifische Bedeutung als

[68] https://www.bbc.com/serbian/lat/svet-66428769 (Stand 03.03.2025).

[69] https://www.slobodnaevropa.org/a/hrvatska-istrazivanje-cijepljenje-korona-teorije-zavjere/32031874.html (Stand 03.03.2025).

[70] https://www.stuttgarter-nachrichten.de/inhalt.in-stuttgart-fahren-kitatraeger-auf-sicht-kitabetreuung-auch-im-schichtbetrieb.22db27a2-cbd7-44b5-b938-b07c989a5963.html (Stand 03.03.2025).

[71] https://www.owid.de/docs/neo/listen/corona.jsp#blaulichtkind (Stand 03.03.2025).

[72] https://www.duden.de/rechtschreibung/Blaulicht (Stand 03.03.2025).

[73] Übersetzung Deutsch-kroatisches Wörterbuch der lexikalischen Innovationen 2015-2021.

auch die bildhafte Konnotation dieses Begriffs vermittelt. Somit ist eine genaue Erklärung dieser Metapher notwendig, um den gleichen Kontext und Symbolik in den B/K/S-Sprachen zu vermitteln.

4. Laschet fordert effektive *Corona-Bremse*. Für Armin Laschet ist die Lage sehr, sehr ernst. Einen Lockdown will er vermeiden.[74]

Übersetzung: Laschet traži *efikasno uvođenje restrikcija u borbi protiv koronavirusa*. Za Armina Lascheta je situacija veoma, veoma ozbiljna. On želi izbjeći lockdown.[75]

Einige Belege in den bosnischen Online-Portalen zeigen, dass auf eine metaphorische Übersetzung dieses Begriffs zurückgegriffen wird. Die deutsche Metapher *Corona-Notbremse* wird hierbei als *hitna korona kočnica* wiedergegeben. An diesem Beispiel sieht man, dass sie das Wort *Bremse* direkt übernommen und übersetzt wird; das Element *Corona* wird weglassen und es als *eilig* übersetzen:

- Njemačka popušta mjere: Angela Merkel smatra da je *hitna kočnica* imala efekta.[76]

5. *Corona-Eltern*: Zerrissen, müde, wütend. Eltern kommen seit der regulären Schließung von Kindergärten und Schulen wegen der Corona-Krise an ihre Grenzen - und wünschen sich endlich eine Lösung.[77]

Übersetzung: *Roditelji dodatno opterećeni pandemijom korona virusa*: rastrzani, umorni, ljuti. Roditelji su dostigli svoje granice od redovnog zatvaranja vrtića i škola zbog koronakrize - i konačno se nadaju rješenju.[78]

Die bosnische Version des Portals *Deutsche Welle* übernimmt den deutschen Ausdruck in wörtlich übersetzter Form und verwendet die Bezeichnung *korona-roditelji*:

[74] https://www.faz.net/aktuell/politik/inland/laschet-fordert-eine-effektive-corona-bremse-17023100.html (Stand 03.03.2025).

[75] Deutsch-kroatisches Wörterbuch der lexikalischen Innovationen 2015-2021.

[76] https://radiosarajevo.ba/vijesti/svijet/njemacka-popusta-mjere-hitna-kocnica-imala-je-efekta/419282.

[77] https://www.dw.com/de/corona-eltern-zerrissen-müde-wütend/a-53386540 (Stand 03.03.2025).

[78] Übersetzung Deutsch-kroatisches Wörterbuch der lexikalischen Innovationen 2015-2021.

- Tijekom prvog lockdown-a na proljeće 2020., mediji su počeli pisati o tzv. korona-roditeljima i njihovim pokušajima da spoje posao i brigu o djetetu. Godinu dana kasnije situacije nije bolja. Posebno trpe majke.[79]

Der Autor verzichtet auf längere Umschreibung und übernimmt den Ausdruck aus dem Deutschen. Auffällig ist hierbei, dass das Äquivalent die gleiche Struktur in der bosnischen Sprache behält und mit einem Bindestrich geschrieben wird. Die Regeln der Rechtschreibung in der bosnischen Sprache forden aber, Ausdrücke aus zwei Komponenten getrennt zu schreiben, wenn sich diese auf einen Terminus beziehen und wenn das erste Element unverändert bleibt (vgl. Bulić 2022: 154).

6. Tipps gegen den *Corona-Koller*. Deutschland mag nicht mehr, doch noch ist kein Ende der Epidemie in Sicht. Was also tun?[80]

Übersetzung: Savjeti za *frustraciju zbog epidemioloških mjera tokom pandemije koronavirusa*. Njemačka više ne može, ali još uvijek se ne nazire kraj epidemije. Šta da radimo?[81]

In zahlreichen Nachrichtentexten liest man oft den Ausdruck *korona-frustracija*, welcher unserer Ansicht nach passend ist, da er das Gefühl widerspiegelt, das viele Menschen während der Pandemie erleben – Frustration, Isolation und das Gefühl der Entfremdung:

- Dosta je *korona-frustracije*! Kako vratiti dobro raspoloženje.[82]

Eine weitere Umschreibung ist in diesem Fall nicht erforderlich, da der Ausdruck *korona-frustracija* eine gut treffende Beschreibung für die Auswirkungen der Pandemie auf die mentale Gesundheit, insbesondere wenn Menschen sich in einer Art

[79] https://www.dw.com/bs/godina-dana-korona-roditelja-između-pritiska-i-burn-outa/a-57109382 (Stand 03.03.2025).

[80] https://www.spiegel.de/familie/corona-tipps-gegen-den-corona-koller-a-030560e8-6381-4a59-9364-2f360bf3fc9b (Stand 03.03.2025).

[81] Deutsch-kroatisches Wörterbuch der lexikalischen Innovationen 2015-2021.

[82] https://n1info.ba/zdravlje/dosta-je-korona-frustracije-kako-vratiti-dobro-raspolozenje/ (Stand 03.03.2025).

Koller-Gefühl befinden. Auffällig ist erneut hier die Rechtschreibung. Der Autor schreibt den Ausdruck mit einem Bindestrich, was auf ein sogenanntes Halbkompositum hinweist. Durch die Verwendung des Bindestrichs wird deutlich gemacht, dass die Rede von einer speziellen Art der Frustration ist, die durch die Pandemie ausgelöst wird.

7. Das große *Covid-19-Radar* zeigt in interaktiven Graphiken und mithilfe vieler Zahlen, wie sich die Pandemie ausbreitet.[83]

Übersetzung: Veliki *računalni program za izradu interaktivne karte žarišta koronavirusa na temelju osobnih podataka* pokazuje kako se pandemija širi interaktivnom grafikom i uz pomoć puno brojeva.[84]

Die Autoren bevorzugen in manchen bosnischen Nachrichtenmeldungen den Terminus *pandemijski radar* und im weiteren Text erklären sie, was damit gemeint ist:

„Velika Britanija će surađivati sa Svjetskom zdravstvenom organizacijom (WHO) na razvoju „pandemijskog radara", sustavu koji bi pomogao u brzom prepoznavanju novih sojeva koronavirusa i globalnom praćenju nastajajućih bolesti, čime bi se osiguralo da svijet „više nikada ne bude uhvaćen nepsreman".[85]

Aus diesem Beispiel geht hervor, dass während der Pandemie viele neue Begriffe, Technologien und Konzepte entstanden sind, die der Öffentlichkeit nicht vertraut waren. Das Wort *pandemijski radar* ist ein neu eingeführter Fachbegriff, was zu Unsicherheiten in seinem Gebrauch führt:

8. Das *Corona-Tagebuch***.** Die Einschläge kommen näher. Jeder kennt mittlerweile einen oder eine, die positiv auf Corona getestet wurde. Oder kennt jemanden, der jemanden kennt. [86]

[83] https://www.focus.de/reisen/reisewarnung-wo-sie-noch-gilt-und-wo-urlaub-2020-moeglich-ist_id_11911066.html (Stand 10.03.2025).

[84] Übersetzung Deutsch-kroatisches Wörterbuch der lexikalischen Innovationen 2015-2021.

[85] https://www.vecernji.ba/svijet/svjetska-zdravstvena-organizacija-i-velika-britanija-radit-ce-na-razvoju-pandemijskog-radara-1494184 (Stand 10.03.2025).

[86] https://www.br.de/radio/bayern2/sendungen/zuendfunk/corona-tagebuch-bjoern-bicker-106.html (Stand 10.03.2025).

Übersetzung: *Medijsko objavljivanje iskustva tokom pandemije koronavirusa*. Uticaji su sve bliži. U međuvremenu svi znaju nekoga ko je bio pozitivan na koronu ili poznaje nekoga ko zna nekoga.[87]

An dieser Stelle ist die Paraphrase sinnvoll, da es bei diesem Beispiel nicht um eine persönliches Tagebuch handelt, sondern vielmehr um eine chronologische Aufzeichnung der Ereignisse rund um die Pandemie in den Medien. Man könnte ansonsten *Corona-Tagebuch* als *koronadnevnik* übersetzen, wie die kroatischen Medien berichten:

- *Korona-dnevnik* splitske obitelji: Grunf bi reka 'Imali smo mi i većih problema, pa ih nismo riješili', a naš čovik 'S đavlom došlo, s đavlom ošlo'.[88]

Ein zentraler Aspekt dabei ist wieder die Rechtschreibung der Zusammensetzungen mit dem Element *Corona*. Nach den Regeln der kroatischen Rechtschreibung werden solche Komposita zusammengeschrieben, sodass Formen wie *koronadnevnik*, *koronamjere* oder *koronakriza* der geltenden Norm entsprechen.

9. Neues anzugehen, das könnte auch bedeuten, gerade jetzt andere zu unterstützen, soweit die *AHA-Regeln* das zulassen, sagt Hans-Peter Unger.[89]

Laut des Leibniz-Instituts für Deutsche Sprache steht die *AHA-Regel* für **A**bstand + **H**ygiene + **A**lltagsmaske.[90]

Übersetzung: Rješavanje novih stvari, također može značiti, podržavati upravo sada one, ukoliko to dozvoljavaju takozvana pravila AHA (A- razmak, H - higijena, A- svakodnevna maska), kaže Hans-Peter Unger.[91]

Der Ausdruck *AHA-Regel* ist in erster Linie ein in Deutschland etabliertes Akronym, welche drei grundlegende Schutzmaßnahmen gegen COVID-19 zusammenfasst:

---

[87] Übersetzung Deutsch-kroatisches Wörterbuch der lexikalischen Innovationen 2015-2021.

[88] https://slobodnadalmacija.hr/split-i-zupanija/split/korona-dnevnik-splitske-obitelji-grunf-bi-reka-imali-smo-mi-i-vecih-problema-pa-ih-nismo-rijesili-a-nas-covik-s-davlom-doslo-s-davlom-oslo-1047919 (Stand 10.03.2025).

[89] https://www.abendblatt.de/hamburg/article230703020/Tipps-Depression-Corona-Herbst-dunkle-jahreszeit-winterdepression.html (Stand 10.03.2025).

[90] https://www.owid.de/docs/neo/listen/corona.jsp#aha-regel (Stand 10.02.2025).

[91] Übersetzung Z.B.

Abstand, Hygiene und Alltagsmaske. Dieser Ausdruck wurde in Bosnien und anderen Balkanstaaten nicht übernommen, da keine Belege in den Portalen feststellbar sind. Der eine Grund könnte sein, dass die Abkürzung AHA spezifisch für den deutschen Sprachraum ist und sie ist in anderen Sprachen weniger eingängig oder verständlich.

Henzelmann (2021: 7) hebt hervor , dass die Herausforderung für den Übersetzer nun darin besteht, eine gelungene Lösung für das Akronym zu finden, da die Übersetzung des Elements *Regel* als *pravilo* oder im Plural *pravila* relativ einfach ist. Dieser Ausdruck (ebd.) wird auch vom Robert Koch-Institut (Abkürzung RKI), der zentralen Einrichtung der Bundesregierung im Bereich der Seuchenbekämpfung, verwendet, wo als kroatisches Äquivalent der entsprechende Begriff *Pravila AHA* (*držanje razmaka*, *vođenje računa o higijeni*, *nošenje maske u svakodnevnom životu*) vorgeschlagen wird. Henzelmann (ebd.) vermerkt an dieser Stelle, dass diese Metapher in der kroatischen Sprache im Plural steht (*pravila*), mit dem daran angehängten deutschen Akronym AHA, wobei sich in der Klammer die Erklärung befindet, wofür diese Buchstaben stehen. Es werden nicht nur Substantive verarbeitet, sondern auch deren diskursive Klassifizierung genutzt, weshalb deverbale Substantive (*držanje*, *vođenje*, *nošenje*) Anwendung finden. Allerdings wird das Akronym im Gegensatz zu etwas anderen kroatischen Übersetzung des Bundesgesundheitsministeriums nicht als solches widergegeben; da es den Ausdruck *Pravilo DHS* (*držati **D**istancu + poštivati **H**igijenu + a tamo*, *đe u **S**vakidašnjici postane tijesno*, *nosite masku*) bevorzugt (vgl. Henzelmann 2021: 8). Das kroatische Bundesgesundheitsministerium verwendet hier das Nomen Regel im Singular *pravilo* und fügt das Akronym DHS hinzu. Es folgen Erklärungen in Klammern mit Hilfe von Verben und Substantiven, wobei anstelle des einheimischen Begriffs Abstand das Fremdwort Distanz verwendet wird.

Darüber hinaus wird dem Autor augenscheinlich (ebd.), dass das Akronym S (für Alltag - *svakidašnjica*) gewählt wird, obwohl sich im Original dahinter der Ausdruck Alltagsmaske (bosnisch/kroatisch/serbisch *svakodnevna maska*) verbirgt.

10. Tausende *Querdenker* stecken deutschlandweit Millionen Flugblätter in die Briefkästen.[92]

Das Institut für deutsche Sprache gibt folgende Definition dafür an: „Person, die die allgemein gültigen Verhaltensregeln zur Eindämmung der COVID-19-Pandemie

[92] https://www.t-online.de/nachrichten/deutschland/id_88732780/propaganda-feldzug-querdenker-stecken-millionen-corona-flyer-in-briefkaesten-.html (Stand 10.03.2025).

sowie weitere staatliche Regelungen im Zusammenhang mit der Pandemie (politisch und weltanschaulich unterschiedlich motiviert) ablehnt."[93]

Übersetzung: Hiljade *protivnika epidemioloških mjera za suzbijanje pandemije* stavljaju milione letaka u poštanske sandučiće širom Njemačke.[94]

In einem kroatischen Beitrag behält der Autor den Begriff *Querdenker* und in der Klammer übersetzt er ihn als *lateralni mislioc*i:

- Ipak, posljednjih dana Putinovi obožavatelji i apologeti javno izražavaju svoje simpatije u zemlji u kojoj bi se to mnogo manje očekivalo - u Njemačkoj. U ponedjeljak je tako u njemačkom gradu Kasselu održan prosvjed takozvanih *querdenkera* (*lateralnih mislioca*) na kojem su se miješale poruke protiv covid-potvrda i drugih epidemioloških mjera i poruke podrške Putinovom ratu.[95]

Die Übersetzung von *Querdenker* als *lateralni mislioci* auf Kroatisch ist grundsätzlich eine interessante Lösung, erfasst aber nicht die die gesamte Bedeutung des Begriffs im deutschen Kontext. *Lateralni mislioci* bezieht sich auf Menschen, die kreative Denkweisen verfolgen, Probleme auf neue und oft nicht-traditionelle Weisen lösen. Die Entsprechung *lateralni mislioci* ist ein eher neutraler oder positiver Begriff, der jemanden beschreibt, der innovative und unkonventionelle Ansätze verfolgt.[96]

Im Deutschen beschreibt es aber vielmehr Menschen, die gegen offizielle Maßnahmen sind, Verschwörungstheorien verbreiten oder sich gegen den Mainstream stellen, ohne wissenschaftliche oder fundierte Argumente.[97]

Lateralni mislioci beschreibt in Bezug auf Corona nicht vollständig die politische und gesellschaftliche Dimension des Begriffs *Querdenker*, vor allem in seinem negativen Kontext.

---

[93] https://www.owid.de/docs/neo/listen/corona.jsp#querdenker (Stand 10.03.2025).

[94] Übersetzung Z.B.

[95] https://www.index.hr/vijesti/clanak/antivakseri-masovno-podrzavaju-putina/2349469.aspx. (Stand 10.03.2025).

[96] https://www.studysmarter.de/studium/bwl/beratung-bwl/laterales-denken/ (Stand 13.02.2025).

[97] https://www.owid.de/docs/neo/listen/corona.jsp# (Stand 13.02.2025).

Die bosnische Version des Nachrichtenportals *Deutsche Welle*[98] bietet in diesem Zusammenhang mehrere Übersetzungsmöglichkeiten:

- Korona i *Querdenkeri* u Njemačkoj?
- Pokret *Querdenker* sada je pod budnim okom njemačke tajne službe.
- No, slike demonstranata koji se tuku sa policijom ne odgovaraju imidžu koji o sebi imaju *Querdenkeri*, u slobodnom prevodu - oni koji misle drugačije.

Erstens wird der Begriff im Original aus der deutschen Sprache übernommen; zweitens wird diese Metapher als *Querdenker-Bewegung* übersetzt und die dritte Variante ist, dass der Autor die freie Übersetzung vornimmt und diesen Ausdruck als *oni koji misle drugačije* übersetzt. Man muss aber an dieser Stelle festhalten, dass es bei dieser Bewegung nicht darum geht, anders zu denken, sondern das aktuelle Geschehen kritisch zu hinterfragen, weshalb diese freie Übersetzung nicht vollkommen zutrifft.

Hrustić (2015: 119) spricht bei solchen Fällen von einer „echten lexikalischen Lücke“, da für manche Ausdrücke, die übersetzt werden müssen, kein entsprechender Terminus in der Zielsprache vorhanden ist. Des weiteren erläutert die Autorin, dass immer die Rede von „derzeitigen Lücken“ ist, welche aufgrund der Entwicklung von neuen Ausdrücken - bedingt durch technische oder andere Fortschritte außersprachlicher Realität - entstehen. Der Übersetzer hat hier die Aufgabe, diese Lücken zu schließen. Hrustić (ebd.) bietet einige Vorschläge an und unter anderem auch die Umschreibung oder Paraphrase, was für das Exemplar *Querdenker* eine praktische Lösung ist.

11. *Covid-Heulboje* - Lafontaine attackiert Lauterbach.[99]

Der Begriff *Corona-Heulboje* ist eine Mischung aus einer spezifischen deutschen Redewendung (Heulboje - jemand, der sofort anfängt zu weinen)[100] und einem aktuellen gesellschaftlichen Thema. In dem Begriff *Heulboje* stammt Boje vom niederdeutschen Wort *Boje*, was ursprünglich Schwimmkörper oder Markierungsboje

[98] https://www.dw.com/bs/korona-i-querdenkeri-u-njemačkoj/a-57019942 (Stand 13.02.2025).

[99] https://www.welt.de/politik/deutschland/article232418679/Facebook-Posting-Covid-Heulboje-Lafontaine-attackiert-Lauterbach.html (Stand 13.03.2025).

[100] https://www.redensarten-index.de/suche.php?suchbegriff=eine%2BHeulboje&bool=relevanz&gawoe=an&sp0=rart_ou&sp1=rart_varianten_ou&von=reg (Stand 13.03.2025).

bedeutet. Eine Boje ist ein schwimmendes Objekt, das oft im Wasser verwendet wird, um bestimmte Bereiche zu kennzeichnen, zum Beispiel in der Schifffahrt. Sie wird manchmal auch als Signal verwendet.[101]

Im Zusammenhang mit dem Ausdruck *Heulboje* hat *Boje* eine metaphorische Bedeutung. Eine *Heulboje* bezeichnet also jemanden, der ständig „herumschwimmt" und „über die Wasseroberfläche heult" — also eine Person, die ständig laut und auffällig jammert oder sich beschweren würde, ähnlich wie eine Boje, die ständig an der Oberfläche des Wassers sichtbar ist.

Übersetzung: *Covid-osoba koja kao sirena na pretjeran način upozorava na koronu* - Lafontaine napada Lauterbacha.[102]

Diese Übersetzungsproblematik spricht Henzelmann (2021: 8) ebenso an und übersetzt diese Metapher als *zavijajuća bova* oder *zavijajuća cijev*, welche für die Navigation von Schiffen steht, die Signale durchs Heulen sendet; was metaphorisch für Person steht, welche Alarm aufgrund düsterer Zukunft schlägt.

Der vorher genannte Autor fügt an dieser Stelle hinzu, dass man *Corona-Heulboje* auch mit *paničar* übersetzen könnte, jedoch mit der zusätzlichen Paraphrase „koji kao sirena preterano i fanatički upozorava na koronu". In den bosnischen/kroatischen/serbischen Medien sind keine entsprechenden Übersetzungen zu finden, die eben den metaphorischen Sinn beibehalten. Man findet nur den Ausdruck *paničar* (auf radiosarajevo.ba und vecernji.hr).

3. 3. Substitution

In diesem Korpus ist nur ein Beispiel enthalten, welches sich anhand des Verfahrens der Substitution übersetzen lässt. Es bezieht sich auf den Prozess, bei dem ein sprachliches Element in der Ausgangssprache durch ein anderes sprachliches Element in der Zielsprache ersetzt wird, um den gleichen oder einen ähnlichen Effekt zu erzielen.

1. Was tun gegen den *Corona-Bauch*? Übergewicht kann medizinisch gesehen ein echter Risikofaktor sein und den Verlauf von Covid-19 verschlechtern.[103]

---

[101] https://educalingo.com/de/dic-de/boje#google_vignette (Stand 15.03.2025).

[102] Übersetzung Z.B.

[103] https://www1.wdr.de/mediathek/audio/wdr/corona-podcast/audio-was-tun-gegen-den-corona-bauch-100.html (Stand 15.03.2025).

Die ursprüngliche Definition dieses Begriffs lautet: „durch Bewegungsmangel, Langeweile, Stress usw. während der COVID-19-Pandemie angegessenes Fettgewebe“.[104]

Übersetzung: Šta se može protiv *škembe*? Iz medicinske perspektive, prekomjerna tjelesna težina može biti pravi faktor rizika i pogoršati tok Covid-19.[105]

Für *Corona-Bauch* bietet sich *korona stomak* als Übersetzung an, da der Ausdruck leicht verständlich ist im Kontext der Pandemie; jedoch konnten keine Belege in den bosnischen/kroatischen/serbischen Online-Berichterstattungen nachgewiesen werden.

Interessant ist dabei das Übersetzungsäquivalent *škemba* aus dem Türkischen.[106]

Ursprünglich bezeichnet es Bindegewebe von Tieren, welches als Speise dient, und Rahmen der Pandemie erhält es eine neue Bedeutung und bezieht sich auf das überschüssige Fett.

4. Schlussfolgerung

Die Übersetzung von Corona-Metaphern erfolgt in erster Linie durch eine Paraphrase oder Umschreibung, aber sie ist häufig auch eine Kombination aus direkter Übertragung und dem Einsatz kulturell relevanter Begriffe. Dabei ergeben sich Herausforderungen bei der Übertragung von Metaphern mit tiefergehenden, symbolischen Bedeutungen, da deren Wirkung stark vom kulturellem Hintergrund und gesellschaftlicher Wahrnehmung anhängt. Selbst wenn viele Metaphern ähnlich erscheinen, erfordert die genaue Übersetzung oft eine Feinabstimmung, um den Kontext korrekt zu erfassen. Metaphern entstehen stets aus den Erfahrungen, Werten und der Weltanschauung einer bestimmten Gesellschaft. Was in einer Kultur als klar und bedeutungstragend erfasst wird, kann in einer anderen unverständlich oder unpassend erscheinen.

In der vorliegenden Arbeit nimmt das Verfahren der Paraphrase den größten Anteil (67 %) ein, gefolgt von der wörtlichen Übersetzung (32 %). Interessant dabei ist, dass das Verfahren der Substitution nur einmal belegbar ist. Ein praktischer Grund dafür könnte sein, dass es in der Zielsprache keine passende Metapher gibt, die den

[104] https://www.owid.de/docs/neo/listen/corona.jsp#coronabauch (Stand 15.03.2025).

[105] Deutsch-kroatisches Wörterbuch der lexikalischen Innovationen 2015-2021.

[106] https://www.aa.com.tr/ba/obrazovanje/turcizmi-u-jezicima-balkanskih-naroda/354769 (Stand 15.03.2025).

gleichen Kontext, die gleiche Bedeutung oder den gleichen Effekt wie die Originalmetapher hat. In solchen Fällen bevorzugen Übersetzer möglicherweise eine wörtliche Übersetzung oder eine andere Technik, wie z.B. eine Erklärung oder Adaptation, statt eine Substitution vorzunehmen. Außerdem haben nicht alle Metaphern in jeder Sprache eine Entsprechung. Ein einfaches Ersetzen einer Metapher durch eine andere könnte den ursprünglichen Sinn verzerren.

Literaturverzeichnis

1. Bak, Pavel (2007): Die Metapher in der Übersetzung. Wien/Frankfurt: Lang.
2. Blagus Bartolec, Goranka (2021): Sojevi i varijante koronavirusa - kako ih zapisivati. Online unter: https://hrcak.srce.hr/268173 (Stand 03.02.2025).
3. Bulić, Refik (2022): Bosanski pravopis. Tuzla: Institut za bosanski jezik i književnost.
4. Čaušević, Lejla et al. (2022): Njemačko-hrvatski rječnik leksičkih inovacija 2015-2021. Deutsch-kroatisches Wörterbuch der lexikalischen Innovationen 2015-2021. Filozofski fakultet u Zagrebu. Online unter: https://apps.unizg.hr (Stand 14.12.20249.
5. Henzelmann, Martin (2021): Savremene njemačke leksikološke inovacije i njihov prijevod na crnogorski jezik. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost. Online unter: https://linguamontenegrina.me (Stand 10.03.2025).
6. Hofmann, Norbert (1980): Redundanz und Äquivalenz in der literarischen Übersetzung: dargestellt an fünf deutschen Übersetzungen des Hamlet. Tübingen.
7. Hrustić, Meliha (2015): Prevođenje u teoriji i praksi. Tuzla: Institut za bosanski jezik i književnost.
8. Koller, Werner/Henjum, Kjetil Berg (2020): Einführung in die Übersetzungswissenschaft. 9. Auflage. Tübingen: Narr Francke Attempto Verlag.
9. Mešić, Sanela (2023): Pragmatische Dimension beim Übersetzen von juristischen Fachtextsorten. Tešanj: Planjax Komerc.
10. Reiß, Katharin (1976): Textyp und Übersetzungsmethode. Der operative Text. Kronberg/Ts: Scriptor Verlag.
11. Schäffner, Christina (2006): Metaphern. In: Handbuch Translation (2).
12. Snell-Hornby (1996): Translation Studies: An Integrated Approach. Revised ed. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins.
13. Weiniger, Anna (2013): Grundlagen, Funktionen und kognitive Potentiale alltagssprachlicher Metaphern im Fremdsprachenunterricht. Zeitschrift für interkulturellen Fremdsprachenunterricht 18: 1. Seite 21-34. Online unter: https://zif.tujournals.ulb.tu-darmstadt.de/article/id/2344/ (Stand 14.02.2025).
14. Weinrich, Harald (1976): Sprache in Texten. Stuttgart: Klett Verlag.

Internetquellen

1. https://www.sueddeutsche.de/politik/corona-ampel-kommentar-1.5047759 (Stand 26.02.2025).
2. https://www.owid.de/docs/neo/listen/corona.jsp#coronaampel (Stand 26.02.2025).
3. https://balkans.aljazeera.net/news/world/2020/8/17/u-austriji-najavljen-normalan-pocetak-skolske-godine (Stand 26.02.2025).
4. https://www.novilist.hr/novosti/austrija-uvela-korona-semafor/ (Stand 26.02.2025).
5. https://srpskainfo.com/tag/korona-semafor/ (Stand 26.02.2025).
6. https://www.sueddeutsche.de/leben/corona-baby-2020-1.5159165?reduced=true.
7. https://www.owid.de/docs/neo/listen/corona.jsp#coronababy (Stand 26.02.2025).
8. https://avaz.ba/vijesti/bih/655236/imran-korona-beba-proslavio-prvi-rodendan (Stand 26.02.2025).
9. https://www.spiegel.de/wissenschaft/medizin/willkommen-im-corona-herbst-a-7966ff8f-fa69-4380-9c83-9fe35af1cbd3 (Stand 26.02.2025).
10. https://www.owid.de/docs/neo/listen/corona.jsp#coronaherbst (Stand 26.02.2025).
11. https://avaz.ba/globus/svijet/590976/dikic-napisao-10-savjeta-kako-se-pripremiti-na-korona-jesen (Stand 26.02.2025)
12. https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/10-savjeta-za-korona-jesen-znanstvenik-iznio-mjere-kojih-bi-se-hrvatska-trebala-pridrzavati-15015680 (Stand 26.02.2025)
13. https://www.nedeljnik.rs/o-cemu-cete-danas-pricati-ceka-li-nas-teska-korona-jesen-sta-ce-biti-sa-rezultatima-izbora-u-rs-ukrajina-proglasila-rusiju-teroristickom-drzavom/ (Stand 26.02.2025)
14. https://www1.wdr.de/nachrichten/themen/coronavirus/corona-bundesregierung-coronaspot-besonderehelden-reaktionen-100.html (Stand 26.02.2025).
15. https://www.owid.de/docs/neo/listen/corona.jsp#coronaheld (Stand 26.02.2025).
16. https://www.24sata.hr/news/bio-je-slucajni-junak-pandemije-ovo-je-osam-berosevih-grijeha-758808 (Stand 26.02.2025)
17. https://www.dw.com/hr/žene-kao-pravi-heroji-korona-krize/a-56808906 (Stand 26.02.2025)
18. https://wirtschaftslexikon.gabler.de/definition/pandemie-122530 (Stand 14.03.2025).
19. https://www.welt.de/kultur/plus206850853/Im-Corona-Stress-Man-kommt-zu-gar-nichts-mehr.html (Stand 26.02.2025)
20. https://balkans.aljazeera.net/videos/2020/8/10/stres-u-doba-korone (Stand 26.02.2025)
21. https://www.vijesti.ba/clanak/488445/sabovic-stres-opasan-rizik-u-doba-pandemije-koronavirusa (Stand 26.02.2025)
22. https://www.euronews.rs/magazin/zdravlje/43859/novo-istrazivanje-o-kovid-stresu-u-srbiji-svaka-sesta-osoba-imala-znakove-psihijatarskih-problema-tokom-pandemije/vest (Stand 26.02.2025)
23. https://www.dw.com/de/corona-tsunami-in-kirgistan/a-54485251 (Stand 26.02.2025).
24. https://www.owid.de/docs/neo/listen/corona.jsp#coronatsunami (Stand 26.02.2025).
25. https://www.pink.rs/koronavirus/192909/korona-cunami-u-spaniji-ne-znaju-kako-ce-preziveti-katastrofu-koronavirusa (Stand 26.02.2025).

26. https://www.prva.rs/vesti/info/korona-cunami-hara-evropom-u-poslednja-24-sata-u-italiji-registrovano-28-000-novozarazenih-u-madarskoj-preminulo-90-ljudi-2036483 (Stand 26.02.2025)
27. https://www.novosti.rs/planeta/svet/1073298/francuska-korona-virus-. (Stand 26.02.2025).
28. https://zdfheute-stories-scroll.zdf.de/corona-mutation/index.html (Stand 01.03.2025).
29. https://www.owid.de/docs/neo/listen/corona.jsp#coronamutation (Stand 01.03.2025).
30. nhttps://balkans.aljazeera.net/news/world/2021/1/17/pollard-bit-ce-mnogo-novih-mutacija-korona-virusa-u-2021 (Stand 01.03.2025).
31. https://www.index.hr/vijesti/clanak/nema-novih-mutacija-korone-u-kini-kaze-who/2426434.aspx#google_vignette (Stand 01.03.2025).
32. https://balkans.aljazeera.net/news/world/2020/3/31/strucnjaci-korona-virus-mutira-i-ima-osam-tipova (Stand 01.03.2025).
33. https://www.mdr.de/nachrichten/sachsen/politik/corona-gipfel-lockerungen-kretschmer-100.html (Stand 03.03.2025).
34. https://www.owid.de/docs/neo/listen/corona.jsp#coronagipfel (Stand 03.03.2025).
35. http://zdravlje.avaz.ba/vijesti/globus/613513/sad-samit-un-a-o-koroni-pozornica-za-kinesku-propagandu (Stand 03.03.2025).
36. https://www.bild.de/regional/leipzig/leipzig-news/corona-shopping-mit-baendchen-in-leipziger-city-kommt-78804934.bild.html. (Stand 03.03.2025).
37. https://www.owid.de/docs/neo/listen/corona.jsp#2g-baendchen (Stand 03.03.2025).
38. https://www.stuttgarter-zeitung.de/inhalt.fuenf-minuten-pop-das-zeitalter-der-aluhutbuerger.6ff34425-c9c1-40c7-830f-dacae19b01a4.html (Stand 03.03.2025).
39. https://www.owid.de/docs/neo/listen/corona.jsp#aluhutbuerger (Stand 03.03.2025).
40. https://www.bbc.com/serbian/lat/svet-66428769 (Stand 03.03.2025).
41. https://www.slobodnaevropa.org/a/hrvatska-istrazivanje-cijepljenje-korona-teorije-zavjere/32031874.html (Stand 03.03.2025) (Stand 03.03.2025).
42. https://www.owid.de/docs/neo/listen/corona.jsp#blaulichtkind (Stand 03.03.2025).
43. https://www.faz.net/aktuell/politik/inland/laschet-fordert-eine-effektive-corona-bremse-17023100.html (Stand 03.03.2025).
44. https://radiosarajevo.ba/vijesti/svijet/njemacka-popusta-mjere-hitna-kocnica-imala-je-efekta/419282. (Stand 03.03.2025).
45. https://www.dw.com/de/corona-eltern-zerrissen-müde-wütend/a-53386540 (Stand 03.03.2025)
46. https://www.dw.com/bs/godina-dana-korona-roditelja-između-pritiska-i-burn-outa/a-57109382 (Stand 03.03.2025).
47. https://www.spiegel.de/familie/corona-tipps-gegen-den-corona-koller-a-030560e8-6381-4a59-9364-2f360bf3fc9b (Stand 03.03.2025).
48. https://n1info.ba/zdravlje/dosta-je-korona-frustracije-kako-vratiti-dobro-raspolozenje/ (Stand 03.03.2025).
49. https://www.focus.de/reisen/reisewarnung-wo-sie-noch-gilt-und-wo-urlaub-2020-moeglich-ist_id_11911066.html (Stand 10.03.2025).

50. https://www.vecernji.ba/svijet/svjetska-zdravstvena-organizacija-i-velika-britanija-radit-ce-na-razvoju-pandemijskog-radara-1494184 (Stand 10.03.2025).
51. https://brf.be/sport/1374027/ (Stand 10.03.2025).
52. https://www.owid.de/docs/neo/listen/corona.jsp#geisterrennen (Stand 10.03.2025).
53. https://slobodnadalmacija.hr/split-i-zupanija/split/korona-dnevnik-splitske-obitelji-grunfbi-reka-imali-smo-mi-i-vecih-problema-pa-ih-nismo-rijesili-a-nas-covik-s-davlom-doslo-s-davlom-oslo-1047919 (Stand 10.03.2025).
54. https://www.mozzartsport.com/ostali-sportovi/vesti/trka-duhova/288742 (Stand 10.03.2025).
55. https://www.br.de/radio/bayern2/sendungen/zuendfunk/corona-tagebuch-bjoern-bicker-106.html (Stand 10.03.2025)
56. https://www.abendblatt.de/hamburg/article230703020/Tipps-Depression-Corona-Herbst-dunkle-jahreszeit-winterdepression.html (Stand 10.03.2025).
57. https://www.owid.de/docs/neo/listen/corona.jsp#aha-regel (Stand 10.02.2025).
58. https://www.t-online.de/nachrichten/deutschland/id_88732780/propaganda-feldzug-querdenker-stecken-millionen-corona-flyer-in-briefkaesten-.html (Stand 10.03.2025).
59. https://www.owid.de/docs/neo/listen/corona.jsp#querdenker (Stand 10.03.2025).
60. https://www.index.hr/vijesti/clanak/antivakseri-masovno-podrzavaju-putina/2349469.aspx. (Stand 10.03.2025).
61. https://www.studysmarter.de/studium/bwl/beratung-bwl/laterales-denken/ (Stand 13.02.2025).
62. https://www.owid.de/docs/neo/listen/corona.jsp# (Stand 13.02.2025).
63. https://www.dw.com/bs/korona-i-querdenkeri-u-njemačkoj/a-57019942 (Stand 13.02.2025).
64. https://www.welt.de/politik/deutschland/article232418679/Facebook-Posting-Covid-Heulboje-Lafontaine-attackiert-Lauterbach.html (Stand 13.03.2025).
65. https://www.redensarten-index.de/suche.php?suchbegriff=eine%2BHeulboje&bool=relevanz&gawoe=an&sp0=rart_ou&sp1=rart_varianten_ou&von=reg (Stand 13.03.2025).
66. https://educalingo.com/de/dic-de/boje#google_vignette (Stand 15.03.2025).
67. https://www1.wdr.de/mediathek/audio/wdr/corona-podcast/audio-was-tun-gegen-den-corona-bauch-100.html (Stand 15.03.2025).
68. https://www.owid.de/docs/neo/listen/corona.jsp#coronabauch (Stand 15.03.2025).

II. POVIJESNE TEME

Mr. sc. Vedran Petrović*

Katolički umjetnički sakralni objekti u Sjeveroistočnoj Bosni

Sažetak

Katolički umjetnički sakralni objekti u Sjeveroistočnoj Bosni predstavljaju vrijedno povijesno i kulturno naslijeđe kroz koje se očituje položaj i trajnost katoličke zajednice na ovome prostoru. Njihov nastanak i razvoj usko su povezani s povijesnim razdobljima: od osmanskih zabrana gradnje i očuvanja vjerskih prava, preko razdoblja obnove i procvata u doba austro-ugarske uprave, do novih arhitektonskih i umjetničkih izraza u 20. stoljeću. U središtu istraživanja nalaze se crkve i samostani u Tuzli, Breškama, Drijenči, Lukavcu, Brčkom, Tramošnici, Zoviku, Ulicama, Tolisi i Domaljevcu, kao i franjevački samostan Dubrave. U njima se očituju različiti stilovi, od historicističkih i neoklasicističkih rješenja do modernističkih zahvata, uz sudjelovanje domaćih i stranih arhitekata i umjetnika. Posebna pozornost posvećuje se ulozi franjevaca koji su, unatoč političkim i društvenim teškoćama, bili nositelji graditeljskih i umjetničkih pothvata te čuvari identiteta hrvatskog katoličkog puka. Sakralni objekti ujedno su i svjedoci povijesnih mijena, od osmanske dominacije i austro-ugarske modernizacije do izazova u razdoblju jugoslavenskog komunističkog režima i obnove nakon ratnih razaranja u Domovinskom ratu krajem 20. stoljeća. Njihova umjetnička i arhitektonska vrijednost ne može se odvojiti od njihove uloge u stvaranju kolektivnog pamćenja i kulturnog nasljeđa lokalnih zajednica.

Ključne riječi: katolička sakralna umjetnost, crkve u Sjeveroistočnoj Bosni, franjevački samostani, župne crkve, sakralna baština

Aspekti sakralne umjetnosti u katoličkim crkvama

Još u srednjem vijeku franjevci su udarili solidne temelje crkvenom graditeljstvu i likovnom uređenju sakralnih prostora. Mnoge srednjovjekovne katoličke crkve i

* Doktorand povijesti na Zagrebačkom sveučilištu.

samostani uništeni su do kraja XVII. stoljeća. Ostala su samo tri samostana s crkvama u Kraljevoj Sutjesci, Fojnici i Kreševu te skromne crkve u Podmilačju i Varešu. Koliko je uništeno umjetničkih predmeta u crkvama i samostanima može se samo nagađati. Do sredine XIX. stoljeća, osmanske vlasti nisu dozvoljavale graditi nove sakralne objekte. Franjevci su se služili prijenosnim oltarima, nosali ih po proplancima, goletima, šumama i na njima služili misu okupljenom puku.[1]

I u takvim mučnim okolnostima franjevci su nabavljali umjetničke slike i skulpture, srebrene, zlatne, filigranske kaleže, svijećnjake, kadionice, relikvijare i sl. U drugoj polovici XIX. stoljeća, u vremenu kada je vrhovna vlast u Carigradu pod pritiskom stranih sila bila prisiljena kršćane pravno izjednačiti s muslimanima i kada se trudila modernizirati, franjevci su to znali iskoristiti. Do konca osmanske vladavine podignut je lijep broj crkava, od kojih su neke za to vrijeme zaista monumentalne i arhitektonski skladne.[2]

U razdoblju austrougarske vlasti sakralna arhitektura doživljava procvat. Izgrađeno je nekoliko zapaženih crkava i samostana. Glavninu su ih projektirali arhitekti Josip Vancaš[3] i Karlo Paržik.[4] Crkve su likovno opremane kipovima tirolskih i bavarskih radionica. U periodu između dvaju svjetskih ratova građevine po projektu Karla

---

[1] Anđelko Barun, *Svjedoci i učitelji*, Povijest franjevaca Bosne Srebrene, Sarajevo-Zagreb, 2003., str. 484.

[2] Anđelko Barun, *Nav. dj.*, str. 485.

[3] Josip Vancaš (Sopron, 22. ožujka 1859 – Zagreb, 15. prosinca 1932) bio je arhitekta. Josip Vancaš studirao je na Visokoj tehničkoj školi u Beču 1876.–81., a zatim radio u atelieru F. Fellnera i H. Helmera u svojstvu crtača na projektima za neka kazališta, pa i za Hrvatsko narodno kazalištu u Zagrebu. U tom ateljeu Vancaš je bio orijentiran na renesansni stil, što će mu kasnije naročito dobro doći u Sarajevu. Na poziv bosanske vlade dolazi 1883. u Sarajevo, gdje je proveo najveći dio života i bio vodeća ličnost u arhitekturi. Bio je neobično produktivan. Za vrijeme djelatnosti u Bosni 1883-1921. sagradio je 102 stambene kuće, 70 crkava, 12 škola, 10 banaka,10 palača, 10 vladinih i općinskih zgrada, 6 hotela i kavana i izveo niz pregradnja. Kao zastupnik u bosanskohercegovačkom saboru podnio je 1911. rezoluciju o zaštiti spomenika kulture u Bosni i Hercegovini.

[4] Karlo Paržik (češki: Karel Pařík) bio je češki arhitekt, rođen 1857. godine u selu Veliš pokraj grada Jičína, u Kraljevini Češkoj, tada dijelu Austrijskog Carstva. Umro je u Sarajevu 16. lipnja 1942. godine. Završio je Akademiju likovnih umjetnosti, gdje je studirao arhitekturu i građevinarstvo. U Sarajevo je stigao s 26 godina i ondje djelovao gotovo šest desetljeća. Posebno se zalagao za očuvanje povijesne jezgre grada te je predlagao urbanistička rješenja za širenje Sarajeva od Koševa prema Sarajevskom polju. Radio je i u Dalmaciji, Zagrebu i Beogradu, dok je u Sarajevu ostvario niz značajnih projekata. Nakon smrti njegova sina Marijana, jedini preživjeli član obitelji ostao je unuk Emil Paržik, koji i danas živi skromno jer je obitelji nakon Drugoga svjetskog rata oduzeta imovina od strane komunističkog režima. Karlo Paržik ostavio je dubok osobni pečat i dao velik doprinos urbanizaciji i arhitektonskoj preobrazbi Sarajeva u vrijeme austrougarske vladavine. Zgrada Zemaljskog muzeja je najznačajnije djelo arhitekte Karla Paržika.

Paržika predstavljaju novost u BiH po dispoziciji i oblikovanju građevine. Tako su izgrađeni mnogi samostani, crkve, đački konvikti i dr. Sredinom šezdesetih godina komunističke vlasti mijenjaju taktiku prema Crkvi, počinju dopuštati gradnje sakralnih objekata. Od tada će se franjevci posvetiti većoj graditeljskoj aktivnosti i umjetničkom opremanju crkvenih prostora. Do 1991. izgrađeno je 30 novih župnih crkava, 90 filijalnih i veći broj manjih kapela. Izgrađeni su novi samostani, podignut je niz župnih kuća i vjeronaučnih dvorana. Poslije 1996. u izgradnji su uglavnom nove župne crkve na mjestima gdje su bile prije rušenja u zadnjem ratu.[5]

Stara župna crkva sv. Petra i Pavla u Tuzli – Dolnjoj Tuzli

Dolnja Tuzla leži na rijeci Jali. Od sjevera prema istoku ograđuje je brdo Trnovac, a od juga prema zapadu brdo Orašje. Na zapadnoj strani brda Orašje nekada se uzdizala bijela katolička crkva posvećena sv. Iliji, čije su zidine danas sravnjene sa zemljom. Mjesto na kojem je bila ta crkva još i danas nosi ime Ilinčica.[6] U sredini Dolnje Tuzle na najljepšem mjestu uzdiže se okrugla glavica na kojoj je nekada svojom ljepotom kitila grad katolička crkva sv. Petru Apostolu posvećena ujedno s franjevačkim samostanom. Kada je ovaj samostan nastao, burna vremena ne ostaviše nam podataka, ali je svakako postojao prije 1570. godine kada pobjegoše fratri iz Dolnje Tuzle u Modriču od turskog progonstva. Gonzaga govori da su ga 1580. godine Turci zapalili /BatinićDJ.fr.II, 57/, ali fratri ga opet sagradiše nedugo nakon toga. Koliki je bio ovaj samostan svojom visinom i veličinom to ne znamo, samo znamo iz putopisa o. fra Pavla Istranina iz Rovinja, koji je godine 1640. kao generalni povjerenik vizitirao franjevačku redodržavu, i u svome putopisu veli o Dolnjoj Tuzli: „(...) Grad ovjenjen zelenim voćem i okićenim brežuljcima; a samostan je bio okružen sa tri strane kućama, u njemu su bile cigle četiri sobice, i bio je priličniji špilji nego li ljudskom stanu, tako, da u sred najvedrijeg dana trebalo je užeći svieću da bi se vidjelo u njemu hoditi. Crkva je bila malo udaljena od samostana, na jednom okruglom brežuljku, koji je gospodario svojom ljepotom u gradu. Crkva je imala iz nutra u naokolo korone – pjevališta – ne toli za pjevanje koli za to, da bi mogla veći broj naroda zauzeti. Oltar veliki bijaše posve krasan te je svojim veličjem ulievao osobitu pobožnost u duh čovječji.”[7]

Turci su mrzili crkve i samostane te su ih rado palili, o čemu nam svjedoči i fra Pavao, koji u svome putopisu navodi da su dotad, tj. prije njegove svete vizite,

[5] Anđelko Barun, *Nav. dj.*, str. 487.

[6] Fra Stjepan Ikić, *Povjestne crte o Tuzli*, za tisak priredio Marko Matolić, Orašje: Centar za kulturu Orašje, Orašje, 2023. str. 59.

[7] Fra Stjepan Ikić, *Nav. dj.*, str. 63-65.

muhamedanci više puta pokušali razoriti crkvu i samostan. No svaki je put prevelika Božja providnost odvratila te udarce namijenjene katolicima i njihovim fratrima. Među crkvom i samostanom koje je spomenuti otac pohodio, bio je zvonik zasebno sazidan od cigle, na kojem se nalazilo zvono koje je ujedno otkucavalo i sate, premda sasvim neuredno. To nam pokazuje u kakvom su progonstvu i siromaštvu tada živjeli tuzlanski fratri. Samostan im je bio vrlo malen i taman, ali je podnio vrlo velika progonstva pred licem Gospodnjim, od kojih neka odšutjesmo, neka ćemo spomenuti, a neka nisu ni zapisana.[8]

Mnogi od fratara bijahu na komade isječeni, mnogi u turskim tamnicama od gladi i udaraca pogidoše, a mnogi još u tamnicama čame, kako pisa u Rim bosanski provincijal fra Mijo Radinić dne 14. lipnja 1686. Ovo isti svojim tužbenim dopisima u Rim potvrdiše bosanski gvardijani i župnici, tužeći se, da su im crkve orobljene, a mnoge i razrušene /Batinić Dj. fr. St 162-163/.[9] Fratri ne mogoše više podnositi progone i globe, ostaviše samostan u Dolnjoj Tuzli i razbježaše se po kršćanskim kućama. Ali vidjevši da progonstvo ne umanjuje, iseliše se iz Bosne 1705. u nadi opet se vratiti ako sloboda procvate. Turci odmah po odlasku fratara samostansko zemljište i druga dobra nepravedno sebi prisvojiše. Na onoj krasnoj glavici, gdje je upravo ležala crkva i samostan Turci sagradiše tvrđavu, oko godine 1740.[10] prethodno porušiše samostan i crkvu, a zvonik sa satom i zvonom ugradiše u tvrđavu.[11] Tvrđava je postojala do 1891. kada je srušena, a mjesto nje općina usadi kameniti stup sa sve četiri strane napisan jedan te isti tekst, i to latinicom, ćirilicom, goticom i turskim pismom:

„Na ovome mjestu stajaše tvrđava, koja je po narodnom predavanju građena godine 1740. porušena pod proslavljenom vladavinom Njegova Veličanstva Franje Josipa I i pod upravom ministarstva za Bosnu i Hercegovinu Benjamina Kallay-a od Nagy Kallote te dozvolom poglavara zemaljske vlade generala konjaničtva Jovana baruna Appel-a, te je ovo mjesto predato u vlasništvo gradskoj općini Dolnjo-tuzlanskoj...“

Ovo mjesto je prozvano Apleov trg, danas nosi naziv Trg Slobode.[12]

Tek kasnije pod upravom Austro-ugarske temelji crkve sv. Petra u Tuzli su blagoslovljeni 1. kolovoza 1893. godine. Tadašnje općinske vlasti nisu dopustile gradnju na onoj lijepoj glavici, gdje se nekoć nalazila crkva, a pretpostavlja se da je to

[8] Fra Stjepan Ikić, *Nav. dj.*, str. 65-67.

[9] Fra Stjepan Ikić, *Nav. dj.*, str. 67.

[10] Fra Stjepan Ikić, *Nav. dj.*, str. 81.

[11] Fra Stjepan Ikić, *Nav. dj.*, str. 83.

[12] Fra Stjepan Ikić, *Nav. dj.*, str. 81.

područje iza stare općine. Umjesto toga, nakon izvjesnih pritisaka lokalnih vlasti, svećenici su bili prisiljeni novu crkvu podići na neprikladnom zemljištu u udubljenju močvarnog i niskog dijela terena.

Dužina crkvene šupljine je iznutra od krstionice do prezbiterija[13] 25,50 m, širina 11,50 m, prezbiterij 4,50 m, sakristija 4,80 m, visina crkvenog zida 9 m, visina zvonika do na vrh križa 35,50 m. Inženjer Mihanović ostavio je na crkvi dvoja vrata, no okružni mjernik je dao zadnja zazidati pa se ista moralo opet otvarati.[14]

Poduzetnik Kordinjano je gradnju brzo izveo za samo dva mjeseca te je župnik zamolio nadbiskupa dr. Josipa Stadlera[15] da ju dođe posvetiti na blagdan sv. Franje Serafskog. Bit će posvećena prvaku apostolskom sv. Petru, nebeskom zaštitniku ove župe otkako se za nju zna.[16]

Profesor crkvene umjetnosti, svećenik Johann Graus, načinio je nacrt za oltar. Kada je došao nacrt oltara, to je prema uputi tuzlanskog inženjera Rischera naručena iz Zvornika kamena ploča koju je tamo dao napraviti kapetan Štrepel. Ploča je prispjela u Tuzlu 27. 10. 1894., sam oltar došao je 1896. Harmonij[17] je postavljen 1906., jaslice iz Münchena 1910., luster 1912., propovjedaonica od Stuflessera 1912., kip Srca Isusova 1913., a kipovi Majke Božje i sv. Ivana 1915. Nacrt pobočnog oltara koji je kasnije posvećen sv. Barbari zaštitnici rudara fra Stjepo je poslao u Sarajevo, a graditelj Vanceš ga je odobrio uz manje opaske.[18]

Crkva se našla u epicentru ubrzanog slijeganja zemljišta, tako da je osjetno oštećena i ispucala. Kako je prijetila opasnost da se uruši, oko nje su postavljeni razni

---

[13] Prezbiterij je naziv za svetište u kršćanskim crkvama. To je dio crkve za klerike. Svojstveno mu je da je od ostatka crkve ograđen posebnom ogradom (Bema, kanceli, septum, ikonostas, pričesna klupa) i da je obično za nekoliko stuba povišen od ostalog dijela crkve.

[14] Ambrozije Benković, *Tuzlansko područje negda i sada*, HKD Napredak, Tuzla, 2021., str. 256.

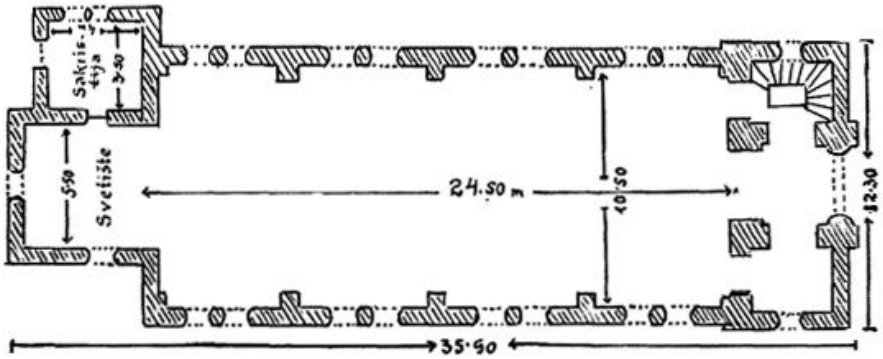
[15] Josip Stadler (Slavonski Brod, 24. siječnja 1843. – Sarajevo, 8. prosinca 1918.), bio je Vrhbosanski nadbiskup i apostolski upravitelj Banjalučke biskupije, utemeljitelj Družbe sestara Služavki Maloga Isusa, kandidat za sveca, pisac nekih od prvih i veoma znatnih filozofijskih priručnika na hrvatskome u neoskolastičkome duhu. Umro je u Sarajevu u 75. godini života na blagdan Bezgrješnog začeća, 8. prosinca 1918. Njegov nasljednik je postao Ivan Šarić. Pokopan je u sarajevskoj katedrali. Na njegovu grobu, molio je papa Ivan Pavao II., 12. travnja 1997. prigodom posjeta Bosni i Hercegovini. Pokrenut je postupak da se proglasi blaženim i svetim, u Sarajevu 20. lipnja 2002.

[16] Ambrozije Benković, *Nav. dj.*, str. 257.

[17] Harmonij glazbalo s tipkama na kojemu se zvuk proizvodi titranjem slobodnih metalnih jezičaca pokretanih strujom zraka iz mijeha što ga puni svirač posebnim pedalima. Razvio se u XIX. st. Prototip nazvan orgue expressif izgradio je 1810. Gabriel-Joseph Grenié (1765–1837).

[18] Ambrozije Benković, *Nav. dj.*, str. 258.

betonski i čelični obruči, zvani kontrafori, te stupovi stiskači, ali ni to nije ni malo pomoglo. Uz sve mjere opreza, skinut je i opasno nakrivljen toranj. Zbog toga je 1983., upravo na 90. obljetnicu njena postojanja zatvorena i potpuno uklonjena te je 1998., izgrađen novi Franjevački samostan i crkva sv. Petra i Pavla.[19]

Prilog 1. *Plan stare župne crkve sv. Petra i Pavla u Tuzli*

Prilog 2. *Župna crkva sv. Petra i Pavla u Tuzli*

[19] Fra Josip Zvonimir Bošnjaković, *Svjedok jednog vremena*, Zagreb, 2005., str. 110.

Crkva sv. Petra i Pavla sa samostanom u Tuzli

Fratri su tražili od općine zemljište u centru grada na kojem bi mogli započeti izgradnju nove crkve. Iako su tadašnje vlasti otežavale proces, franjevci su bili ustrajni te su 1979. godine, od Općinskoga sekretarijata za prostorno uređenje, izgradnju stambenih i komunalnih poslova u Tuzli dobili urbanističku suglasnost, odnosno novu parcelu za crkvu i samostan na lokaciji koja im je odgovarala. Na prijedlog fratra Vjeke Bože Jarka, a sve u cilju smanjenja troškova za javni natječaj, Crkveno-građevinski odbor zatražio je od arhitekta Zlatka Ugljena[20] da im ponudi projekt. Ugljen je godine 1979. izradio tri idejna projekta koji su kroz makete bili predočeni naručiteljima u veljači 1980. godine te je tada izabran projekt „model trokut".[21]

Izgradnja kompleksa započeta je u rujnu 1983. godine donacijama župljana, pod patronatom tadašnjeg gvardijana fra Josipa Zvonimira Bošnjakovića. Nakon izgradnje rađene su i neke manje izmjene u sklopu samostana koje nisu dio projektnog nacrta. Ulazni dio kompleksa čini trg koji vodi do crkve trapezoidnog tlocrta. S lijeve je strane ulaznog trga zvonik, oko kojega se nalazi vrt te je tu smješten prostor za Križni put. U tom prostoru nalazi se i kapelica čiji ulaz ima oblik latinskog križa. S desne se strane crkvenog objekta nalazi drugi Križni put koji dijeli crkvu i oratorij.[22] U južnom dijelu kompleksa, iza crkve, smješten je samostan zakrivljenog tlocrta koji gleda na drugu stranu parcele i izlazi na put. U sklopu kompleksa, točnije između samostana i crkve, postoji i unutarnja kapela za svećenike, koja ima oblik križa. Motiv križa apliciran je na brojnim mjestima i predmetima u crkvi, ali i izvan nje. Armiranobetonski zvonik visine 30 metara sa zapadne strane izrasta iz crkvenog kompleksa, a istočnim se dijelom spušta na tlo, ima tri zvona s lijeve strane crkve i pokriven je metalnom oplatom na kojoj je križ. Istočni i zapadni zidovi zvonika ukrašeni su utisnutim izbočenim križevima u različitim dubinama i istaknutim stupnjevitim oblicima. Krov crkve ima oblik okrnjene piramide s izrazitom kosinom na sjevernoj strani, koja je ostakljena na vrhu.[23]

Grad Tuzlu zaobišla su ratna razaranja devedesetih godina 20. stoljeća, zbog čega su crkva i samostan, kao i samostanski arhiv i zbirka umjetnina, ostali sačuvani. U

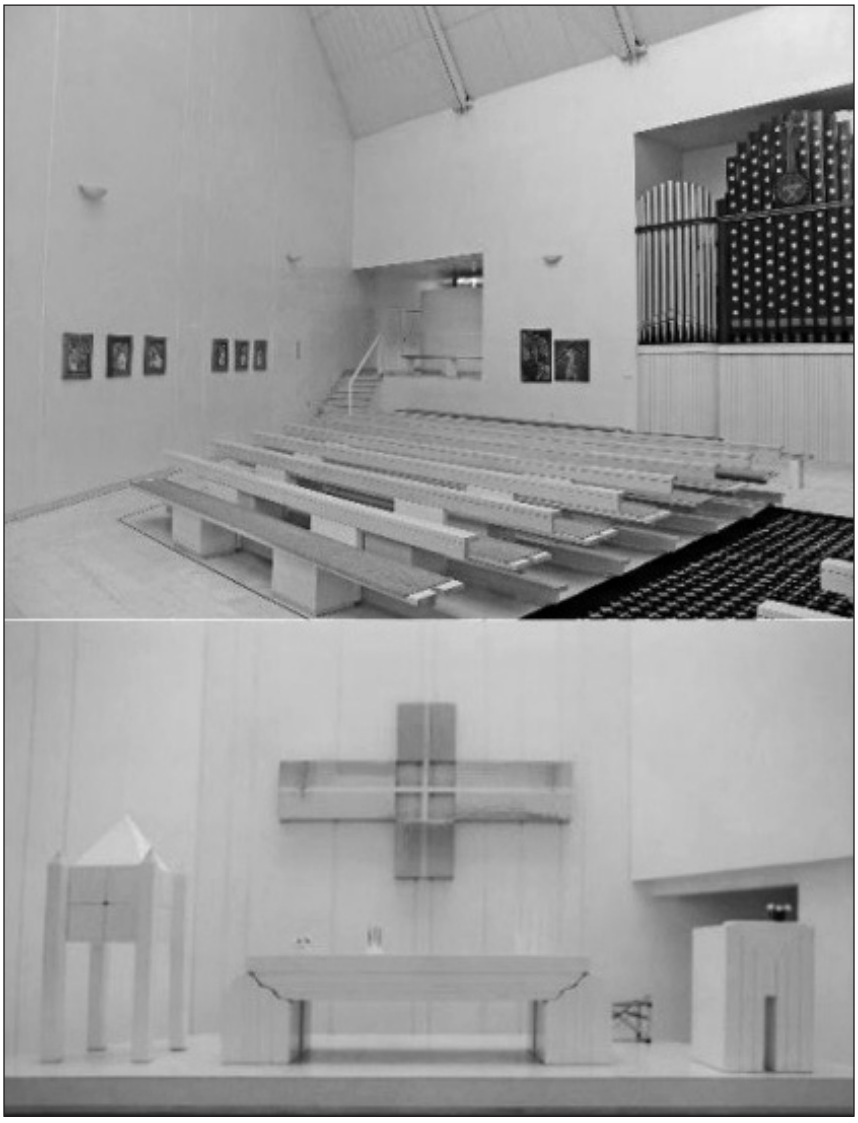
[20] Zlatko Ugljen je jedan od najpriznatijih bosanskohercegovačkih arhitekata današnjice. Rođen je u Mostaru 1929. godine. Diplomirao je na Tehničkom fakultetu, arhitektonski odsjek. Radio je kao redovni profesor na Arhitektonskom fakultetu i Akademiji likovnih umjetnosti u Sarajevu.

[21] Fra Josip Zvonimir Bošnjaković, *Nav. dj.*, str. 114.

[22] Oratorij u Katoličkoj crkvi označava posebno posvećeno ili blagoslovljeno mjesto za molitvu i bogoslužje, koje nije isto što i župna crkva. Riječ dolazi od latinske riječi "orare" – moliti.

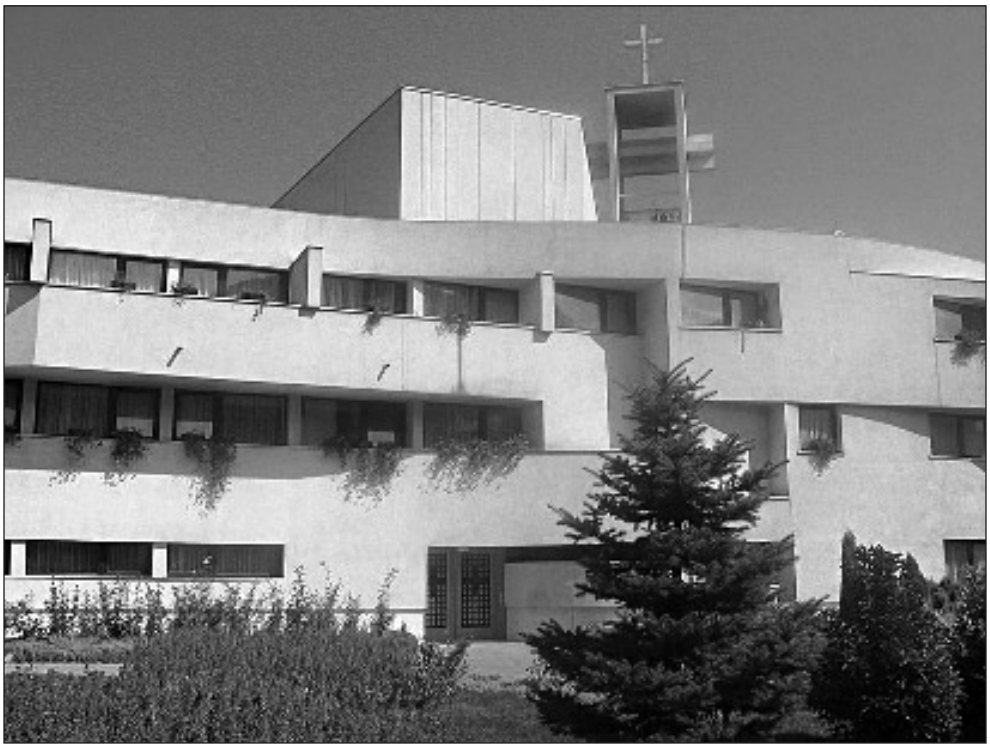
[23] Fra Josip Zvonimir Bošnjaković, *Nav. dj.*, str. 116.

sklopu samostana, pored molitvenog prostora, nalazi se Galerija Kristian Kreković, koja je otvorena 2006. godine, također prema nacrtu Zlatka Ugljena, a u kojoj se održavaju izložbe, uglavnom bosanskohercegovačkih umjetnika.[24]

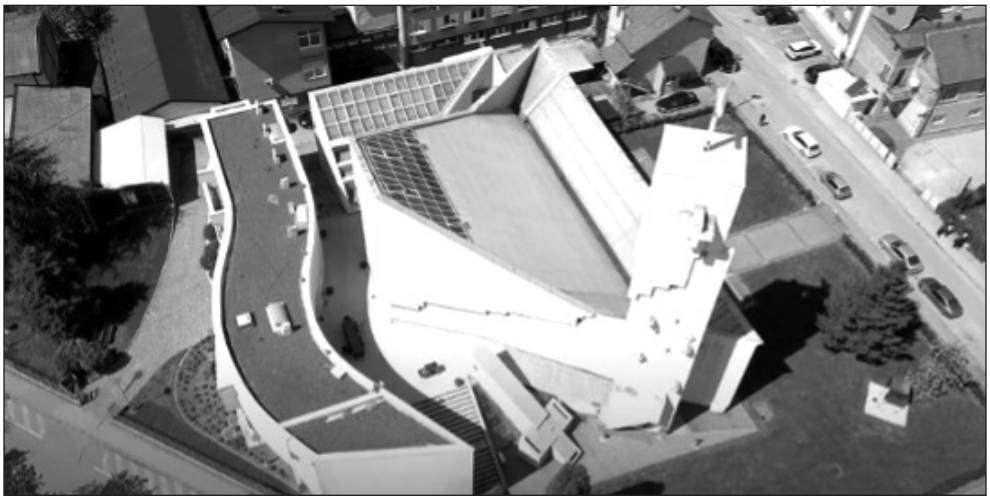

Prilog 3. *Prikaz molitvenog prostora s klupama i ispovjedaonicom i oltarni prostor Crkve sv. Petra i Pavla sa samostanom u Tuzli*

[24] Fra Josip Zvonimir Bošnjaković, *Nav. dj.*, str. 117.

Prilog 4. *Crkva sv. Petra i Pavla sa samostanom u Tuzli*

Prilog 5. *Crkva sv. Petra i Pavla sa samostanom u Tuzli pogled iz zraka*

Župna crkva u Breškama

Diferenciranje župne crkvene strukture praćen razvojem župne infrastrukture i duhovnog života počinje krajem osmanske uprave u ovim krajevima, proglašenjem župe Breške. Ova faza u nastajanju novih župnih središta praćena izgradnjom novih crkava i drugih crkvenih objekata, dovršava se u vrijeme austrougarske uprave izgradnjom crkava u Morančanima i Breškama, a kasnije i u Tuzli. Sadašnja crkva na Breškama izgrađena je 1890. godine. Prvobitnim projektom predviđena je znatno veća crkva s dva tornja, ali zbog preskupe gradnje od toga se odustalo. Ipak i pored te graditeljske redukcije objekt crkve je dobio i zadržao svoju stilsku prepoznatljivost, a posebno svoj graditeljski i pejzažni identitet u kome posebno dominira funkcija prostornog markera. Sedamdesetih godina 19. stoljeća podignuta je, a 1918. obnovljena i župna kuća nešto dalje od crkve.[25]

Objekt crkve ima podužnu, naglašenu formu, bez izrazitih podjela prema dužini, dakle po vanjskim gabaritima identična je svojoj formi iz 1890. kada je podignuta. Po vremenu nastanka (period Austro-Ugarske) tipološki spada u veću skupinu sakralnih objekata (crkava i kapela) koje su sagrađene u tom periodu. Njihova unutrašnjost je jednostavno zamišljena, izražen je samo oltarski prostor s apsidom[26] i podnožjem zvonika. Iako se oni naslućuju na čeonoj strani fasade, gdje podjelu vrši bočno utvrđeni središnji zvonik, nema izražene bočne brodove.[27] Sasvim je sigurno da crkva nije pretrpjela značajne izmjene prije prve rekonstrukcije 1962. godine. Dakle, zadržan je izvorni i prvobitni pseudoklasicistički[28] stil gradnje.[29]

U prezbiterijalnom, oltarskom dijelu crkve na kružnoj (apsidalnoj) površini iza leđa oltara oslikana su tri vitraja s tematskim sadržajima na teme: Kristovo rođenje, Raspeće i Uskrsnuće.[30] Na glavnom oltaru nalazio se tipski kip Gospe (sada u crkvenoj lađi, desno od prezbiterija), naručen u nekoj od likovnih radionica, možda u

---

[25] Mijo Franković, *Župa Breške*, Breške, 2009., str. 84.

[26] Apsida je sveti dio crkve iza oltara, najčešće polukružnog oblika, namijenjen liturgiji i simbolički označava "istočni smjer" - Kristov dolazak.

[27] Bočni brodovi su paralelni prolazi uz glavni brod crkve, namijenjeni kretanju i smještaju oltara/kapela, te doprinose veličini i funkcionalnosti crkve.

[28] Pseudoklasicistički stil gradnje crkve označava arhitektonski stil koji se pojavljuje u 19. i početkom 20. stoljeća, kada se graditelji vraćaju oblicima i načelima klasicizma (antičke Grčke i Rima, te renesanse), ali ih ne oponašaju u izvornom smislu nego ih stiliziraju, kombiniraju i pojednostavljuju - pa se zato koristi prefiks "pseudo" (kao „prividni", „imitacija").

[29] Mijo Franković, *Nav. dj.*, str. 87.

[30] Mijo Franković, *Nav. dj.*, str. 93.

tirolskoj, kakvi su rađeni i za druge crkve u Bosni. Istoga podrijetla su i kipovi Krista, sv. Josipa, sv. Franje i sv. Ante – svi raspoređeni u crkvenoj lađi. Unutarnje umjetničko uređenje crkve započelo je sredinom 80-ih godina. Župnik fra Ivan Marić pozvao je kipara Zdenka Grgića. [31] Povjerio mu je cjelokupno uređenje unutrašnjosti crkve. Budući da je zidana kamenom, Grgić se odlučio sa zidova ukloniti žbuku i osloboditi grubo tesani kamen. Vodoravnom bijelom reljefnom trakom podno prozora, u glavnoj lađi i apsidi, raščlanio je velike zidne plohe. Uklonio je drvenu galeriju iznad glavnoga ulaza koja je bila izvan namjenske uporabe i djelovala je kao strano tijelo. Izveo je potom arhitektonske korekture da bi istaknuo lukove. Tako su uslijedile arhitektonske korekcije nadvratnika i završnih lukova prozora koji su bili, iz nejasnih razloga, zazidani i završavali ravnom crtom. Dao je da se gornji zazidani dijelovi prozora otvore tako da su završavali u formi blago slomljenih lukova koji asociraju na gotiku. Izuzevši prozorske, svi ostali lukovi u crkvi su polukružni. Najveći je „trijumfalni" luk iznad ulaza u prezbiterij, a osobito se atraktivno doimaju lukovi u ulaznom dijelu crkve pred glavnim portalom, gdje su dva viša postranična luka i jedan niži između njih kroz koji se prolazi prema izlaznim vratima. Kiparu Grgiću je povjereno i likovno rješenje cijeloga prostora. Godine 1986. izveo je oltar u drvu te tri vitraja u prezbiteriju s kristološkim temama (Rođenje, Raspeće i Uskrsnuće). Istodobno radi tri reljefa u bakru (100 x 200 cm) na svakom po dvije teme: Krštenje na Jordanu i Judina izdaja, Izlječenje slijepca i Emaus, Bijeg u Egipat i Isus s djecom. Reljefi su postavljeni na lijevom zidu crkve u frizu ispod prozora. Na suprotnom zidu 1987. postavljen je križni put, reljefi u drvu. Postaje su rađene u trima odvojenim plohama i to na njihovoj donjoj polovici, dok su na gornjoj odabrane biblijske teme: Povratak izgubljenoga sina, Propovijed na gori, Izbor učenika… Grgićevi likovi na reljefima su u stiliziranoj i reduciranoj formi, ali čitljivi, asociraju na reljefe i likove u romanici.[32]

Uži lokalitet na kome je situirana crkva je ravna travnata površina obrasla lipama u drvorednoj formi s obje strane crkve. Na jednom dijelu ulazne površine u crkvu postavljen je višebojan geometrizirani cvjetni scenarij, a na lijevoj strani ispred crkve nalazi se suvremeni kip autora Zdenka Grgića, na temu uskrsnuća.[33]

---

[31] Zdenko Grgić, kipar (Kandija kod Bugojna, 1927. – Split, 2007.). Diplomirao je na Akademiji primijenjenih umetnosti u Beogradu (1953.). Zajedno s Nadom Pivac, Mersadom Berberom, Muhamedom Karamehmedovićem, Borom Aleksićem… Utemeljitelj je Akademije likovnih umjetnosti u Sarajevu (1972.), gdje je bio profesor do svoga umirovljenja. Dobitnik je više nagrada i priznanja. Radio je skulpture u kamenu, bronci i drvu, mozaike, vitraje, reljefe u drvu, bakru i bronci. Radio je u najmanje 27 crkava Bosne Srebrene: Breške, Ovčarevo, Plehan, Sarajevo, Guča Gora, Foča, Koraće, Svilaja i dr.

[32] Svjetlo riječi, posjećeno 20. rujna 2025. URL: https://www.svjetlorijeci.ba/crkva-u-breskama-2/

[33] Mijo Franković, *Nav. dj.*, str. 87.

Prilog 6. *Crkva u Breškama*

Prilog 7. *Tri vitraja s tematskim sadržajima na teme: Kristovo rođenje, Raspeće i Uskrsnuće u Crkvi u Breškama*

Župna crkva u Drijenči

Na temelju dekreta br. 617/86. Nadbiskupskog ordinarijata vrhbosanskog u Sarajevu, 12. lipnja 1986. ustanovljena je župa Drijenča odvajanjem od prostrane župe Breške.[34] Godine 1969. zalaganjem tadašnjega brežačkoga župnika, na mjestu stare drvene kapele izgrađena je zidana crkva s manjim zvonikom, koja je teško oštećena tijekom zadnjega rata. Za staru crkvu, koja je bila na mjestu današnje, građevinski materijal skupljao se od 1925. do 1927. Tadašnji župnik u Breškama fra Peregrin Brković odlučio je u Drijenči sagraditi prvo školu pa tek onda crkvu. I dan-danas pamti se njegova izjava: „Kad se sagradi škola, bit ćete pametniji pa ćete onda lakše sagraditi crkvu". Sadašnja crkva izgrađena je za samo dvije godine, 1997-1999., u prvom redu zalaganjem pokojnog župnika fra Marka Kobaša i dobrovoljnim radom svih župljana i župljanki domaćica, a napose financijskom pomoći Drijenčana iz inozemstva. Tako je u jednom teškom vremenu izrastao ovaj jedinstveni spomenik vjere i ljubavi, po mnogo čemu posebnog etnikuma majevičkih Hrvata-katolika.[35]

Samo crkveno zdanje po svojim kulturno-graditeljskim značajkama pripada tzv. tranzicijskoj arhitekturi, a po umjetničkim obilježjima je na granici stilizirane neoklasicističke crkvene gradnje koja ne pruža ili ne dopušta nikakvu originalnost arhitektonskog izraza. Zahvaljujući impresivnom, zadivljujuće lijepom i privlačnom majevičkom krajoliku u kojem je smještena, crkva izgleda vrlo slikovito jer je arhitektonski stopljena s neposrednim zemljopisnim okruženjem.[36]

Na prozorskim otvorima u apsidi crkve postavljena su dva vitraja akademskog slikara Đure Sedera:[37] sv. Franjo i sv. Anto (300x100 cm). Između njih svoje mjesto nalazi križ (260x210 cm, korpus 215x115 cm) izrađen u drvetu, rad akademskog kipara Mile Blaževića.[38] Akademska slikarica Blaženka

---

[34] Grupa autora, *Drijenča zavičaj u riječi i slici*, Drijenča, 2009., str. 69.

[35] *Drijenča zavičaj u riječi i slici*, Nav. dj., str. 75.

[36] *Drijenča zavičaj u riječi i slici*, Nav. dj., str. 76.

[37] Đuro Seder (Zagreb, 29. studenoga 1927. – Zagreb, 2. svibnja 2022.), hrvatski slikar, pjesnik i akademik. U slikarskim mu djelima prevladavaju teme religioznog sadržaja. Studirao je na Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu. 1951. je diplomirao u klasi profesora Antuna Mezdjića. Specijalizirao je slikarstvo kod prof. Marina Tartaglie. Na ALU u Zagrebu bio je redovitim profesorom od 1981. godine.

[38] Mile Blažević, kipar (Vrlika, 1954.). Diplomirao je na Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu (1984.). Radi skulpture i reljefe u bronci, drvu i terakoti te liturgijske predmete (kaleži, patene) u srebru. Dobitnik je više nagrada i priznanja. Radio je za niz franjevačkih crkava: Petrićevac, Drijenča, Sarajevo, Rama, Podsused, Sesvetska Sopnica.

Salavarda[39] na zidnim je plohama ispred prezbiterija izradila dva mozaika u umjetnom kamenu: Uskrsnuće i Krštenje na Jordanu (300x175 cm). Premda su postaje formatom malene, jačina kolorita i dubina umjetničkog izraza čine ih posebnim, iako je tehnika mozaika po sebi vrlo zahtjevna, osobito kada se radi o malom formatu. Tako je čudesni spoj umjetničkog, religioznog i lijepog ostvaren i ovdje.[40]

Prilog 8. *Župna crkva u Drijenči*

[39] Blaženka Salavarda (Knešpolje, Bosna i Hercegovina, 1960.) diplomirala je slikarstvo na ALU u Zagrebu 1986. u klasi prof. Đure Sedera. Izlagala je mozaike uglavnom u sakralnim prostorima Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Sudjelovala je na mnogim samostalnim i skupnim izložbama.

[40] *Drijenča zavičaj u riječi i slici*, Nav. dj., str. 79.

Prilog 9. *Unutrašnjost župne crkve u Drijenči*

Crkva sv. Ante Padovanskog u Lukavcu

Pored dominirajućeg trenda moderne arhitekture bila je prisutna i struja takozvane „historicističke inercije“[41]. Karl Paržik, uz Josipa Vancaša najznačajniji stvaralac iz austrougarskog stvaralačkog perioda, potpuno se oglušio o pojavu novih trendova u arhitekturi nakon završetka Prvog svjetskog rata i ostao vjeran stilskom izrazu, gdje je postigao zapažene rezultate. U tom duhu projektira i Crkvu sv. Ante Padovanskog 1928. godine u Lukavcu, koja je izvedena do 1930. godine od strane građevinskog poduzeća iz Tuzle, vlasnika Florijana Straussa. O Paržikovoj stilskoj dosljednosti

[41] Struja historicističke inercije u arhitekturi odnosi se na tendenciju da se prilikom izgradnje novih objekata ili obnova postojećih objekata koriste stilovi i elementi iz prošlih historijskih perioda umjesto da se razvija originalan i suvremen dizajn. Ova struja u arhitekturi često ima za cilj očuvanje tradicije i kontinuiteta s prošlošću, što može rezultirati da se arhitektonske forme i stilovi koji su bili popularni u određenim povijesnim periodima ponekad koriste neproporcionalno ili bez konteksta u suvremenom vremenu.

u tom periodu svjedoči i prethodno izvedena historicistička Crkva Majke Božje u Olovu iz 1925. godine.[42]

Nakon izvedbe Crkve sv. Ante Padovanskog u Lukavcu Paržik u istom duhu izvodi i Crkvu sv. Josipa u Sarajevu 1935. godine. Historicistički objekt izveden u Lukavcu se razlikuje od pomenutih crkvi u Olovu i Sarajevu po tome što je rađen u dosljednoj zidanoj konstrukciji primjerenoj historicističkoj arhitekturi. Prethodne dvije crkve su izvedene u armirano-betonskoj konstrukciji. U stilskom pogledu crkva u Lukavcu je najsličnija prethodno izvedenoj crkvi u Osovi[43] iz 1926. godine. Pogotovo se tu misli na kompoziciju volumena i motiv arkada ispod strehe sa produženim trakama niz fasadu. Izvedba crkve je, također, predstavljala posljedicu privredno-industrijskog razvoja Lukavca iz prethodnog perioda. Nadbiskup Josip Stadler je 1910. godine, odobrio osnivanje župe u Lukavcu posvećene Sv. Anđelu čuvaru. Godine 1932. godine, župa mijenja ime u Sv. Ante Padovanskog, po kojem je nazvana novoizgrađena crkva. Crkva je izgrađena po Paržikovom nacrtu bez obzira što su već postojali nacrti Josipa Vancaša iz 1909. godine. Pored crkve, u okviru istog kompleksa, 1928. godine je izvedena i župna kuća daleko manje spomeničke vrijednosti. Nacrti kuće su izvedeni od strane Florijana Straussa iz Tuzle.[44]

[42] Grupa autora, *Kulturno-historijsko i prirodno nasljeđe općine Lukavac*, Lukavac, 2015., str. 208.

[43] Župa Osova osnovana je 1673., nalazi se na području općine Maglaj.

[44] Grupa autora, *Kulturno-historijsko i prirodno nasljeđe općine Lukavac*, Nav. dj. str. 209.

Prilog 10. *Crkva sv. Ante Padovanskog u Lukavcu*

Crkva Presvijetlog Srca Isusova u Brčkom

Današnja župa Brčko osnovana je 1861., kao mjesna kapelanija odvajanjem od župe Zovik, od kada se vode matične knjige. Prvobitni zaštitnik župe bio je Sv. Mihovil arkanđel, a danas je Presveto Srce Isusovo. Izgradnja prve katoličke crkve u Brčkom započeta je 1883., a dovršena 1885. godine. Ova crkva je nazvana crkvom sv. Mihovila arkanđela. U prvom svjetskom ratu crkva je teško stradala, kao i župni dvor, a nova crkva je izgrađena 1933. godine, po projektu Karla Paržika. Paržik je uradio dvije projektne varijante za ovaj objekt, ali nacrti nisu sačuvani. Godine 1934. dograđena je i druga sakristija. Crkva je blagoslovljena 14. oktobra 1933. godine, kada i

dobiva naziv crkva Presvetog Srca Isusova. Crkva je izgrađena pored stare crkve sv. Mihovila. Projektirajući crkvene građevine Paržik rješava tlocrtne dispozicije u okvirima osnovnog historicističkog koncepta kao jednobrodne ili trobrodne građevine.[45]

Na crkvi u Brčkom dosljedno je realizirana varijanta u kojoj su na prednjoj fasadi očigledni utjecaji „hensenovske" kompozicije, a ostali volumeni (bočni brodovi, apsida i sakristije) riješeni su na novi način. Historicistički pristup prisutan je u raščlanjivanju fasada i oblikovanju otvora, a originalno odstupanje uočava se u oblikovanju nekih detalja. Ova građevina, žbukane fasade, najbogatija je po plastičnoj dekoraciji od svih Paržikovih objekata iz ovog perioda.[46]

Graditeljska cjelina sastoji se od: Crkve Presvijetlog Srca Isusova, župnog dvora i pomoćnog objekta s crkvenim dvorištem. Crkva Presvetog Srca Isusova prostorno je koncipirana kao trobrodna (sa centralnim brodom višim u odnosu na bočne brodove) zasvođena bazilika s polukružnom oltarskom apsidom. Crkva u dispozicionom smislu ima: glavni brod s narteksom,[47] krstionicu postavljenu lijevo od ulaza, dok se desno od ulaza nalazi stubište za toranj i korsku galeriju iznad narteksa, naos, bočne brodove, prostor svetilišta – oltar, iznutra polukružne osnove, dok je s vanjske strane pravokutnog oblika i dvije sakristije. Crkva je orijentirana sjeverozapad-jugoistok po dužoj osi. Dimenzije građevine su 33,60 x 16,30 m, s tim da je frontalna fasada nešto šira zbog isturenog dijela tornja, dimenzije 17,20 m. Pomoćni, bočni ulaz je smješten na jugozapadnoj fasadi objekta. Toranj zvonika je postavljen bočno (desno jugozapadno) od glavnog ulaza i u osnovi je kvadratnog oblika.[48]

[45] Stećak, Časopis za kulturno naslijeđe i stvaralaštvo, broj 1, Brčko, 2017., str. 5.

[46] Stećak, Nav. dj., str. 6.

[47] Uzdužni glavni prostor crkve (glavni brod) na početku ima ulazno predvorje "narteks", koje služi kao prijelaz u sakralni prostor.

[48] Stećak, Nav. dj., str. 7.

Prilog 11. *Crkva Presvijetlog Srca Isusova u Brčkom*

Prilog 12. *Unutrašnjost crkve Presvijetlog Srca Isusova u Brčkom*

Župna crkva u Zoviku

Na malom brdu u blizini Brčkog maloj i tijesnoj crkvici staroj preko stotinu godina, izvedenoj od lokalnih dunđera/nadničara, došao je kraj. Bila je potrebna nova, suvremena i prostrana crkva, na istoj lokaciji. Na terenu je bilo moguće graditi novi objekt par godina uz zadržavanje starog, u kojem su se u tom vremenu izgradnje okupljali vjernici na misnom slavlju. Tijekom godinu-dvije sazrelo je uvjerenje da crkvicu treba popraviti i zadržati kao memoriju, nasljeđe i dobrodošlu u dane male posjete vjernika, pogotovo u vrijeme velikog snijega. Izgrađena nova crkva, pored neophodnih prostora – prezbiterij sa sakristijom, klupama za vjernike, krstionicom i galerijom za kor, ima i prostran ulazni trijem, uobičajen pri izgradnji džamija u okruženju, čime je stvoren prirodno širok prelaz iz vanjskog svijeta u posvećeni ambijent crkve. A trijem vjernicima služi da se prije ili poslije mise okupe u druženju bilo da je nesnosna vrelina ili vrijeme kiša i snježnih padavina. Unutrašnjost crkve, fratarski skromna, komponirana je parafraziranim betonskim kontraforama[49] i toplom teksturom opeke kao oblogom zidova. Oblikovni koncept ovog sakralnog objekta bio je raskid s tradicionalnim u cilju stvaranja novog, suvremenog izraza. Na postavkama purizma i romanskih asocijacija crkva u Zoviku je trijemom izvučena u prostor, dok se zvonik, izvan crkvenog gabarita, geometrijskom konstrukcijom s triforama i kvadriforama[50], koje asociraju na romaniku, doima kao olakšani dematerijalizirani sistem konstrukcije u odnosu na svoje povijesne prethodnike.[51]

[49] Kontrafora (kontra- fortis (sila): oprečna, suprotstavljana sila; eng. counterfort/buttress, fra. contrefort), potporanj ili upornjak, je element u arhitekturi, građen usuprot zidu ili uz zid, koji služi za podupiranje ili ukrutu zida i drugih arhitektonskih elemenata. Iako se najčešće povezuju s gotičkom arhitekturom, kontrafore su uobičajena pojava u povijesti graditeljstva, najčešće kao jednostavni istaci koji podupiru bočni pritisak sila konstrukcije krovova i svodova.

[50] Kvadrifora (od talijanskog: quadrifora) tip je prozorskog okna okomito podijeljenog na četiri jednaka dijela - stupom, pilonom ili na neki drugi način. Svaki je dio nadsvođen lukom, a ponekad i cijela trifora jednim dodatnim lukom, pri čemu se u prostoru između četiriju manjih lukova i velikog luka često nalaze dekorativni elementi. Kvadrifore su se koristile znatno manje od monofora, bifora i trifora. Pojavile su se u doba romanike, a koristile i u razdoblju gotike i renesanse. Nakon toga gotovo su zaboravljene, a ponovno su se vratile u arhitekturu u 19. stoljeću, u vrijeme eklekticizma i ponovne popularizacije ranijih stilova (gotike i romanike).

[51] Grupa autora, *Restart-Arhitektura u Bosni i Hercegovini 1995-2010*, Sarajevo, 2010., str. 118.

Prilog 13. *Župna crkva u Zoviku*

Župna crkva u Ulicama

Župa Ulice, nedaleko od Brčkog, nastala je odvajanjem od župe Zovik, najprije kao kapelanija 1814., sa sjedištem u Goricama, Rajiću i od 1835., u Ulicama, da bi 1838. godine, bila proglašena župom. Godine 1837. u Ulicama je izgrađena kapela, koja je 1849. proširena i obnovljena. Godine 1870. na mjestu stare crkve izgrađena je nova, uz koju je 1887. podignut 26 m visok zvonik. Hrvatski drvorezbar Ivan Tordinac izradio je 1875. godine za tu crkvu tri oltara, za koje su potom nabavljeni kipovi Bl. Dj. Marije, Sv. Franje i Sv. Ante.[52]

Na mjestu dotrajale župne kuće podignuta je nova 1898-1901. godine. Ona je služila svojoj svrsi sve do novijeg vremena, odnosno do 1971. godine, kada je izgrađena sadašnja župna kuća koja je u zadnjem ratu devastirana i teško oštećena. Njezina obnova započela je 1999., i trajala do 2004. godine. God. 1966-69. izgrađena je nova crkva (35x20,5 m) po projektu Franje Neidhardta[53], a zvonik po nacrtu Dragutina Antolkovića. Zvono težine oko 750 kg potječe iz 1924. godine.[54]

---

[52] Fra Josip Zvonimir Bošnjaković, *Nav. dj.*, str. 99.

[53] Franjo Neidhardt, hrvatski arhitekt (Zagreb, 14.01.1907. - Zagreb, 20.11.1984.), brat je arhitekta Juraja Neidhardta i otac arhitekta Velimira Neidhardta. Projektirao je maksimirski stadion s Vladimirom Turinom, Eugenom Erlichom i Borisom Magašem (1946/1964).

[54] Fra Josip Zvonimir Bošnjaković, *Nav. dj.*, str. 100.

U novije vrijeme crkva je bila umjetnički uređena. 1978. godine ak. slikar Josip Bifel[55] dovršio je nekoliko velikih zidnih i uljanih slika: Uskrsnuće (750x614 cm), Duhovi (750x256 cm), Gospa s narodom (750x256 cm), Sv. Franjo slavi Božić (ulje, 240x360 cm), Govor na Gori (ulje, 240x360 cm), te 14 postaja križnog puta. Prezbiterij je uređen po nacrtu D. Rakića. U crkvi se nalazio još i brončani križ Š. Vulasa, kip Sv. Ante u drvu I. Križanca te slika Sv. Leopolda od D. Runtića. U zadnjem ratu crkva je teško oštećena, a toranj potpuno miniran. Umjetnička djela koja su se nalazila u crkvi su također uništena. Nakon što je izrađen projekt, na mjestu devastirane crkve izgrađena je i nova crkva.[56]

Prilog 14. *Župna crkva u Ulicama*

[55] Josip Bifel slikar (Zagreb, 27. XI 1933. – 5. VIII. 2018.). Podrijetlom je iz obrtničke obitelji. Studij je završio na Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu (1954–1959), u klasi Lj. Babića. Radio je kao nastavnik likovnog odgoja u Osnovnoj školi Sesvetski Kraljevac (1960/1961) i na Slikarskom odjelu Škole primijenjenih umjetnosti u Zagrebu (1961–1979). Od 1979. docent je na Pedagoškom odjelu Akademije likovnih umjetnosti u Zagrebu i prodekan za nastavu (1981). Na klasičan način ono u sebi integrira formu i sadržaj; ali sadržajna komponenta nema karakter "literarnosti". Prisutnost pejzaža, ljudskog lika i građevnih objekata na Bifelovim slikama, uz poneki detalj poznatih stvari svakodnevice, ostavljaju dojam slikanja prema realnosti, ali je korelacija tih konstitutivnih elemenata kompozicije izrazito iracionalna i nadrealistična. Autentični koncept svoga egzistencijalističkog nadrealističkog slikarstva umjetnik ostvaruje suptilnim tonskim kromatizmom i individualnim rukopisom pastoznih i živo strukturiranih namaza.

[56] Fra Josip Zvonimir Bošnjaković, Nav. dj., str. 102.

Crkva svetišta Gospe od Anđela u Tramošnici Gornjoj

Na brdskoravničarskom području sjeveroistočne Bosne, koje omeđuju rječice Tinja i Tolisa, prostirala se nekada velika katolička župa Tramošnica.[57] Tramošnička župa veoma je stara, jer joj prvi spomen nalazimo prije više od tristo pedeset godina. Ona je u tim starim vremenima pripadala modričkom franjevačkom samostanu sv. llije iz kojeg su franjevci obilazili njezine vjernike. Neizravni spomen potječe iz 1623. u jednom izvještaju Rimu franjevačkog provincijala fra Marjana Pavlovića u kojemu se govori da Bosna Srebrena, kao samostalna franjevačka provincija, ima sedamnaest samostana i sedamdeset tri župe. Među župama modričkog samostana on navodi Slatinu, pod kojom se vjerojatno misli na Tramošnicu, kojoj je Slatina uvijek pripadala. Direktni spomen župe sa imenom Tramošnice datira iz 1653. u izvještaju biskupa fra Marjana Maravića, koji je pohodio modrički samostan i među tri njegove župe spominje Tramošnicu.[58]

Iz 1816. navodi se podatak da je župnik župe Tramošnice fra Grgo Grgić, na brdu gdje je današnja crkva u Gornjoj Tramošnici, sagradio kapelu i novi župni stan. U dvorištu je sagradio štalu za konje, zasadio vinograd i razne voćke i šljive. Kad je župnikom postao fra Ambroža Matić 1831. sagradio je od masivnih dasaka novi i prostraniji župni stan sa pet soba, a u bašči je zasadio 50 stabala raznih voćaka i 1400 čokota vinove loze. Desetak godina kasnije fra Ambroža Matić sagradio je od solidnog drveta novu župnu crkvu dvadeset jedan lakat dugu i dvanaest lakata široku, u njoj podigao tri oltara, a povrh glavnoga oltara postavio je sliku Gospe od Anđela koju mu je poklonio prepozit đakovačke katedrale biskup Ivan Matizović.[59]

Novu crkvu od solidnijeg materijala, vjerojatno cigle i kamena, podigao je 1868. župnik fra Marjan Semunović, o čemu je sačuvana kamena ploča s urezanim slovima na latinskom jeziku koja glasi: *Haec aedes sacra ad M. D. G. et B. Mariae V. sub titulo Angelorum vel de Portiuncula dicatae ex piis fidelium oblationibus cura et solicitudine R. P. Mariani Semun ex def. et parochi surexit 1868*. U prijevodu to znači: „Ovo sveto zdanje na veću slavu Božju i Blažene Djevice Marije s naslovom od Anđela ili Porcijunkule nazvane, pobožnim darovima vjernika, brigom i marom mnogopoštovanog oca Marijana Semunovića eksdefinitora i župnika podiže se 1868.*"* Novi župnik fra Blaž Petrović na zvonik crkve podigao je 1874. i zvono, za koje se govorilo da se na daleko čulo i da je imalo jako lijepi zvon. Najveće

[57] Franjo Kristić, *Tramošnički spomenar: Prigodom dvijestaobljetnice osnivanja župe (1802.-2002.)*. Tramošnica, 2002. str. 3.

[58] Franjo Kristić, *Nav. dj.*, str. 23.

[59] Franjo Kristić, *Nav. dj.*, str. 26.

građevinske radove poduzeo je domaći sin fra Ilija Ćavarović, koji je s prekidima bio župnik u Tramošnici 21 godinu. Fra Ilija je, dobivši dozvolu od austrijskih vlasti 1888. otpočeo smiono gradnju nove velike crkve u novogotskom stilu. Zidovi crkve i temelji bili su od masivnog kamena koji su Tramošnjani dozvolom austrijskih vlasti dovozili sa zidina tvrđave u Gradačcu.[60]

Prilog 15. *Slika Gospe od Anđela*

[60] Franjo Kristić, *Nav. dj.*, str. 28.

Prilog 16. *Stara crkva svetišta Gospe od Anđela u Tramošnici Gornjoj 1900. god.*

Iste godine crkva je bila pokrivena, a sljedeće blagoslovljena i stavljena u djelomičnu upotrebu. Glavni oltar fra Iliji je poklonio fra Martin Nedić iz Tolise, i to onaj što je njemu darovao đakovački biskup Strossmayer od stare đakovačke katedrale. Crkva je bila jednobrodna, s desne strane imala je sakristiju, a kasnije je fra Bono Brkić dogradio sakristiju i s lijeve strane. Na uljepšavanju crkve radili su kasniji župnici, pa je fra Anto Lopandić 1923. povisio zvonik za 4,5 metra i nabavio novo zvono, jer su austrijske vlasti 1918. sa zvonika skinuli staro zvono i pretopili ga u top.[61]

Nakon izgradnje crkve fra Ilija Ćavarović je otpočeo graditi i novi župni stan ili kućar i sagradio ga 1892. Zgrada je bila od kamena i cigle, na kat, s više soba i vrlo lijepim natkrivenim ulazom. Izgleda da je fra Ilija, prema pričanju starih župljana, namjeravao u Tramošnici osnovati posebni samostan, pa je s tom namjerom i sagradio ovako prostrani kućar. Fra Ilijina smrt 1901. izgleda da ga je spriječila u toj namjeri.[62]

[61] Franjo Kristić, *Nav. dj.*, str. 29.

[62] Franjo Kristić, *Nav. dj.*, str. 30.

Odlukom mjesnih crkvenih vlasti, crkva je porušena 1987. godine, a neposredno pored nje 1973.–1979. sagrađena nova crkva u modernom stilu,[63] s izdvojenim visokim zvonikom do nje. Nešto ranije sagrađen je i novi župni dvor, veoma moderan i funkcionalan, s dvoranom za vjeronauk i centralnim grijanjem.[64] Uz stari župni dvor, Školske sestre franjevke sagradile su veoma lijep i moderan sestarski samostan s više soba i samostanskom kapelom, koji je 1988. useljen. Nova crkva u Gornjoj Tramošnici, župni dvor, sestarski samostan, kao i crkve u Donjoj Tramošnici, Turiću i Srednjoj Slatini u provali mržnje i ludila 1992. bile su devastirane i minirane, i do kraja rata djelomično ili potpuno porušene. Dakle 13 godina poslije izgradnje crkva je srušena. Može se reći da je bila nova. Od umjetničkih djela u njoj, bila je najpoznatija slika Gospe od Anđela. Nažalost, to vrijedno umjetničko djelo i prostrani oratorij sa slikom nestali su kada je crkva minirana. Ne zna se je li ukradena ili jednostavno uništena. Na osnovu slike toga umjetničkoga djela Vlatko Blažanović je nacrtao sliku Gospe od anđela koja se danas nalazi iznad oltara nove crkve.[65]

Crkva u Gornjoj Tramošnici srušena je do temelja, pa se počelo graditi novo svetište istog nacrta, kao i porušena crkva.[66] Obnova je bila teška i duga, ali je nova crkva, četvrta po redu, na ljeto 2002. dovršena. Budući je župa zavjetno mjesto, prijašnji župnik je od ruševina treće crkve napravio jedno brdašce iza sadašnje crkve, na koje je postavio križ pronađen na smetlištu te tako napravio kalvariju – podsjetnik na ratna događanja.[67]

[63] Franjo Kristić, *Nav. dj.*, str. 29.

[64] Franjo Kristić, *Nav. dj.*, str. 31.

[65] Novinarstvo – MCVN i Katolički tjednik, posjećeno 20. rujna 2025.
URL: http://zurnalizam.blogspot.com/2016/06/tramosnica-narodno-svetiste.html

[66] Franjo Kristić, *Nav. dj.*, str. 32.

[67] Novinarstvo – MCVN i Katolički tjednik, posjećeno 20. rujna 2025.
URL: http://zurnalizam.blogspot.com/2016/06/tramosnica-narodno-svetiste.html

Prilog 17. *Crkva svetišta Gospe od Anđela u Tramošnici Gornjoj*

Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Tolisi

Posljednja u skupini triju franjevačkih crkava u Bosni koje je Vancaš dogradio, u Tolisi nedaleko od Orašja u bosanskoj Posavini, počela se podizati 1864. godine, nešto kasnije u odnosu na situaciju na Gorici i u Gučoj Gori. Budući da je Tolisa zemljopisno mnogo udaljenija od spomenuta dva samostana, ne čudi da je tamošnja crkva podignuta prema projektu graditelja koji je proizašao i iz potpuno druge graditeljske tradicije – Gjure Eichhorna iz Osijeka koji ju je, navodno, oblikovao po uzoru na nekadašnju isusovačku crkvu sv. Mihaela u osječkoj Tvrđi. Uzor je dakako slijedio samo u osnovnim gabaritima, gradeći dvotoranjsko pročelje zaključeno trokutastim zabatom u sredini. Eichhorn prema većini izvora nije bio jedini graditelj crkve – zvonici su naposljetku izvedeni prema projektima arhitekata Dauscha (sjeverni zvonik) i Pietra Rimoldija (južni).[68]

Izgradnja je trajala dosta dugo započeo ju je fra Martin Nedić spomenute 1864. godine. Tek 1873. radove nastavlja novi župnik Bono Nedić koji je izgradio glavno pročelje i započeo zvonike. Radovi su nastavljeni za gvardijana Mate Oršolića

[68] Dragan Damjanović, Sanja Zadro, *Arhitekt Josip Vancaš i pregradnja franjevačkih crkava*, Zagreb, 2014., str. 225.

(1876.) podizanjem zvonika sa sjeverne strane, te iznova za Bone Nedića (1879.) izgradnjom južnog zvonika, tako da je crkva u konačnici završena 1881., nakon čega će biti opremljena oltarima iz stare đakovačke katedrale koje je samostanu darovao biskup Strossmayer. Četvrt stoljeća nakon dovršetka izgradnje južnog tornja toliška se crkva nalazila u dosta zapuštenom stanju, pa je 1909. tadašnji gvardijan fra Grgo Došen pozvao Vancaša da izradi projekte za njezinu pregradnju.[69]

U pročelja crkve, koju je Vancaš smatrao „najistaknutijom" među franjevačkim sakralnim građevinama Bosne i Hercegovine, gotovo ne intervenira, dijelom i stoga što su zidovi ocijenjeni vrlo zdravima. Mijenja tek kupole i vrhove tornjeva koji postaju nešto reprezentativniji u odnosu na prijašnju situaciju i stilski ponovno određeniji, barokniji. Na zidane dijelove tornjeva dograđuje jednostavne trokutaste zabate, a mjesto ranijih kupolastih kapa tornjeva, koje je stilski teško definirati, podiže neobarokne visoke razvedene kape koje su cijelo pročelje učinile mnogo višim.[70]

Prilog 18. *Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Tolisi*

[69] Isto.

[70] Dragan Damjanović, Sanja Zadro, *Nav. dj.*, str. 226.

Franjevački samostan Dubrave

Prvi je samostan u ovome kraju osnovan u XIV. stoljeću u Skakavi. U drugoj polovici XVI. stoljeća on je nasilno porušen, a franjevci su morali napustiti to mjesto. U vrijeme rata između Austrije i Turske pod konac XVII. stoljeća masovno se iseljavaju katolici iz cijele sjeveroistočne Bosne. Od velikog broja župa preostala je jedino župa Tuzla.[71] U prvoj polovici XVIII. stoljeća na području današnje dubravske župe osnovana je župa sa sjedištem u Bijeloj. Od 1834. godine, sjedište je u Dubravama, ali je župa preuzela to ime tek 1846. godine. Te je godine sagrađen župni stan. Umjesto stare drvene crkvice izgrađena je nova od kamena, a današnja crkva 1927. godine. Ljeta 1978. izgrađena je nova zgrada župnog stana, gdje je 1982. osnovan samostan, odnosno oživljen onaj što je nekoć postojao u obližnjoj Skakavi. U župnoj crkvi nalaze se dvije umjetničke slike iz novijeg vremena: *Rođenje* i *Uskrsnuće* (ulje na platnu). Ak. slikar Ljubo Lah[72] je autor obiju slika.[73]

U lipnju 1983. kao prilog proslavi oživljavanja samostana u Dubravama, otvorena je mala galerija umjetnina. Stara župna zgrada građena 1906. godine renovirana je te je u jednom njezinu dijelu smještena zbirka od nekih osamdesetak izložaba. Zbirka je nastala donacijom fra S. Pavića te u manjoj mjeri fra F. Stjepanović, a i dr. U njoj su prezentirani crteži, grafike, slike, skulpture. Postavku tvore različite umjetničke tendencije i smjerovi. Među autorima ima imena, koja drže visoko mjesto u našoj suvremenoj umjetnosti, poput Meštrovića, Kršinića, Lovrenčića, Račkog, Murtića i dr.[74]

U zadnjem ratu ta je župna crkva potpuno uništena. Izgradnja nove crkve započela je u lipnju 2002. godine po projektu Ivana Strausa. Godine 2001/02. samostan je po planu ing. arh. Zlatka Čolića obnovljen i proširen. U zadnjem ratu umjetnine su

---

[71] Grupa autora, *Blago franjevačkih samostana Bosne i Hercegovine*, Zagreb, 1990. str. 5.

[72] Slikar Ljubo Lah (1930–2010) započeo je svoje likovno obrazovanje u rodnom Sarajevu, a nastavio u Beogradu. Godine 1949. završio je Državnu školu za likovnu umjetnost i umjetne zanate, a potom Državnu majstorsku radionicu Đorđa Andrejevića Kuna u Beogradu (1950–1954). Nakon toga radio je kao profesor likovnoga odgoja u Školi primijenjenih umjetnosti i na Višoj pedagoškoj školi u Sarajevu. Radio je i za bosanske franjevce. Brojna njegova djela nalaze se u samostanskim i župnim zbirkama (Plehan, Sarajevo, Guča Gora…), a radio je i postaje križnoga puta i svetačke likove za crkve u nizu franjevačkih župa (Busovača, Dubica Gornja, Dubrave, Foča, Koraće, Plehan, Sivša, Suho Polje, Ulice, Žeravac).

[73] *Blago franjevačkih samostana Bosne i Hercegovine*, Nav. dj., str. 6.

[74] *Blago franjevačkih samostana Bosne i Hercegovine*, Nav. dj., str. 8.

spašene te je Galerija „Šimun“ ponovno otvorena 10. listopada 2001. godine. Godine 2003. nabavljen je brončani kip *Sv. Anto*, rad Mile Blaževića.[75]

Prilog 19. *Samostan i crkva Bezgrešnog Začeća BDM Dubrave*

Crkva sv. Ane Domaljevac

Župa Domaljevac nastala je 1860. godine odvajanjem od župe Tolisa i dijelom od župe Tišina. Od tada ima matične knjige. Domaljevac je najprije tretiran kao kapelanija[76], a 1864. i formalno je deklariran kao župa. 1869. izgrađena je prva skromna drvena crkvica u kojoj se nalazila zavjetna slika Sv. Ane koju je naslikao nepoznati autor. Danas se ta slika čuva u župnoj kući. 1894. godine izgrađena je nova crkva. Kamen za izgradnju crkve je dovožen iz Pećnika. U zimu 1896./1897. godine fra Mato Živković nabavio je stari oltar iz Župne crkve Svetog Mateja u Štitaru te ga postavio u novosagrađenu crkvu u Domaljevcu. S vremenom je ova crkva postala mala za potrebe vjernog naroda i moralo se razmišljati o gradnji nove. Ljudi ovog

[75] Franjevačka provincija sv. Križa – Bosna Srebrena, Dubrave – samostan i župa Bezgrešnog Začeća BDM, posjećeno 21. kolovoza 2023. URL: https://www.bosnasrebrena.ba/dubrave-samostan-i-zupa-bezgresnog-zaceca-bdm

[76] Kapelanija je zvanje, položaj, služba i stan jednog kapelana.

kraja tradicijski su vezani uz crkvu, djeca su odgajana u duhu katoličke vjere, tako da su cijele obitelji dolazile na mise i živjele uz svoju crkvu. Projekt za gradnju nove crkve je izradio F. Zukanović, a gradnja je iznova započela u jesen 1979. i potrajala je više godina. Crkva je izgrađena u modernom stilu, a u nju su preneseni kipovi iz stare crkve jer su vjernici emotivno vezani za njih. Ispred glavnog ulaza u crkvu je kip svete Ane, zaštitnice i patrona župe. Uz crkvu je i zvonik, koji je treći po visini u Bosni i Hercegovini.[77]

U crkvi se nalaze dva vitraja Đ. Sedera: *Raspeti Krist* i *Sv. Ana*. Put križa naslikao je M. Živković. Godine 2001. u crkvi je postavljeno raspelo auutora I. Križanca. U dvorištu ispred crkve postavljen je 2000. brončani kip *Sv. Ana*, rad akademskog kipara iz Zagreba Slavena Miličevića.[78] Pod konac osamdesetih godina od jedne njemačke župe dobivene su rabljene orgulje na dar.[79]

Prilog 20. *Crkva sv. Ane Domaljevac*

[77] Hrvatski glasnik, Glasilo Hrvatskog kulturnog društva „Napredak“ Župe Soli, br.249-250, Tuzla, 2017., str. 27.

[78] Slaven Miličević rođen je 1966. godine u Gradačcu u BiH. Školu primijenjenih umjetnosti završio je 1985. u Sarajevu. Kiparstvo je diplomirao na Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu u klasi profesora Šime Vulasa 1993. godine, od kada je član Hrvatskoga društva likovnih umjetnika. Poznatija su mu djela: Spomenik nadbiskupa Josipa Stadlera u Zagrebu, Reljef Pieta u Osijeku, Spomenik sv. Ivana Pavla II. ispred crkve Hrvatskih mučenika u Udbini, skulptura Ličanka u Sv. Roku, Reljef na mostu u Vukovaru, skulptura Vila Velebita u Sv. Roku, spomen-ploča Vladimiru Prelogu na Fakultetu kemijskog inženjerstva u Zagrebu itd.

[79] Franjevačka provincija sv. Križa – Bosna Srebrena, Domaljevac župa sv. Ane, posjećeno 21. kolovoza 2023. URL: https://www.bosnasrebrena.ba/domaljevac-zupa-sv-ane

Zaključak

Katolički sakralni objekti u Sjeveroistočnoj Bosni predstavljaju ne samo vjerska središta, nego i dragocjene svjedoke kulturnih procesa i društvenih previranja kroz stoljeća. Njihova sudbina prolazila je razdoblja od osmanskih zabrana gradnje i ograničenog djelovanja Katoličke crkve, preko liberalnijeg okruženja i snažnog graditeljskog zamaha u doba Austro-Ugarske, pa sve do razdoblja režimske komunističke Jugoslavije, u kojemu su usprkos ideološkim pritiscima nastali neki od značajnih modernističkih sakralnih objekata. Ratna razaranja krajem 20. stoljeća ponovno su ugrozila ovu baštinu, ali su i otvorila prostor za njezinu obnovu i reafirmaciju u novim društvenim okolnostima. Promatrani objekti, od monumentalnih crkava u Tuzli, Breškama, Brčkom i Tolisi do manjih župnih središta u Drijenči, Zoviku i Domaljevcu, ukazuju na slojevitost katoličke prisutnosti u ovome dijelu Bosne i Hercegovine. Njihova arhitektura i umjetnička oprema nose obilježja različitih stilskih epoha, od historicizma i neoklasicizma do modernizma, pri čemu se jasno očituje utjecaj kako istaknutih europskih arhitekata, tako i domaćih majstora i umjetnika. Posebna uloga pripada franjevačkom redu koji je stoljećima, unatoč nepovoljnim političkim okolnostima, bio nositelj graditeljskih, kulturnih i duhovnih inicijativa. Sakralni objekti analizirani u ovome radu nadilaze svoju liturgijsku funkciju. Oni su ujedno i nositelji kulturne memorije, simboli identiteta hrvatskog naroda te prostori u kojima se očituje povezanost vjere, umjetnosti i svakodnevnog života lokalne zajednice. Njihova trajnost pokazuje otpornost i vitalnost katoličke zajednice, a njihova ljepota i umjetnička vrijednost potvrđuju da se sakralna umjetnost u Sjeveroistočnoj Bosni razvijala u kontinuitetu prilagođujući ih lokalnim potrebama i tradiciji. Očuvanje ovih crkava i samostana od presudne je važnosti za crkvenu povijest i ukupnu kulturnu baštinu Bosne i Hercegovine. Njihova zaštita treba biti prioritet jer upravo u njima prepoznajemo kontinuitet identiteta katoličkih Hrvata u Sjeveroistočnoj Bosni.

Popis priloga

- Prilog 1., str. 6. – Plan stare župne crkve sv. Petra i Pavla u Tuzli (Ambrozije Benković, Tuzlansko područje negda i sada, HKD Napredak, Tuzla, 2021., str. 254.)
- Prilog 2., str. 6. – Župna crkva sv. Petra i Pavla u Tuzli (Ambrozije Benković, Tuzlansko područje negda i sada, HKD Napredak, Tuzla, 2021., str. 257.)
- Prilog 3., str. 8. – Prikaz molitvenog prostora s klupama i ispovjedaonicom i oltarni prostor Crkve sv. Petra i Pavla sa samostanom u Tuzli. (Fra Josip Zvonimir Bošnjaković, Svjedok jednog vremena, Zagreb, 2005., str.120.)
- Prilog 4., str. 9. – Crkva sv. Petra i Pavla sa samostanom u Tuzli. (Fra Josip Zvonimir Bošnjaković, Svjedok jednog vremena, Zagreb, 2005., str.119.)
- Prilog 5., str. 9. – Crkva sv. Petra i Pavla sa samostanom u Tuzli pogled iz zraka. (Posjećeno 18.08.2023. URL: https://www.rtvslon.ba/video-tuzlanski-vjerski-objekti-franjevacki-samostan-sv-petra-i-pavla/)
- Prilog 6., str. 11. – Crkva u Breškama (Mijo Franković, Župa Breške, Breške, 2009., str. 85.)
- Prilog 7., str. 11. – tri vitraja s tematskim sadržajima na teme: Kristovo rođenje, Raspeće i Uskrsnuće u Crkvi u Breškama. (Mijo Franković, Župa Breške, Breške, 2009., str. 92.)
- Prilog 8., str. 13. – Župna crkva u Drijenči. (Grupa autora, Drijenča zavičaj u riječi i slici, Drijenča, 2009., str. 74.)
- Prilog 9., str. 13. – Unutrašnjost župne crkve u Drijenči. (Grupa autora, Drijenča zavičaj u riječi i slici, Drijenča, 2009., str. 78.)
- Prilog 10., str. 15. – Crkva sv. Ante Padovanskog u Lukavcu (Grupa autora, Kulturno-historijsko i prirodno nasljeđe općine Lukavac, Lukavac, 2015., str. 225.)
- Prilog 11., str. 17. – Crkva Presvijetlog Srca Isusova u Brčkom. (posjećeno 18.08.2023. URL: https://tobd.ba/hr/objekti/290/katolika-crkva-presvetog-srca-isusova)
- Prilog 12., str. 17. – Unutrašnjost crkve Presvijetlog Srca Isusova u Brčkom. (posjećeno18.08.2023.URL: https://tobd.ba/hr/objekti/290/katolika-crkva-presvetog-srca-isusova)
- Prilog 13., str. 19. – Župna crkva u Zoviku (Restart – Arhitektura Bosne i Hercegovine 1995-2010, Sarajevo, 2010., str. 119.)
- Prilog 14., str. 20. – Župna crkva u Ulicama (posjećeno 19.08.2023. URL: https://www.nedjelja.ba/hr/iz-zivota/reportaza/prode-i-odlazak-i-povratak-ali-ulice-ostaju/8275)
- Prilog 15., str. 27. – Slika Gospe od Anđela. Poklon prepozita đakovačke katedrale, biskupa Ivana Matizovića, tramošničkom župniku Ambrožu Matiću, prigodom otvaranja novosagrađene crkve oko 1840. (Franjo Kristić, Tramošnički spomenar: Prigodom dvijestaobljetnice osnivanja župe (1802.-2002.). Tramošnica, 2002.)
- Prilog 16., str. 156. – Stara crkva svetišta Gospe od Anđela u Tramošnici Gornjoj 1900. godina. (Ivan Šarić, Spomen-knjiga iz Bosne: biskupu Josipu Jurju Štrosmajeru u spomen petdesetgodišnjice njegova biskupovanja 1850-1900. Naklada kaptola vrhbosanskog, Zagreb, 1900.)

– Prilog 17., – Crkva svetišta Gospe od Anđela u Tramošnici Gornjoj

(Novinarstvo – MCVN i Katolički tjednik, posjećeno 20. rujna 2025. URL:http://zurnalizam.blogspot.com/2016/06/tramosnica-narodno-svetiste.html)

– Prilog 18., str. 22. – Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Tolisi. (posjećeno 19.08.2023. URL:http://www.izbicno.info/index.php?option=com_content&view=article&id=749%3Anajava-kud-brda-na-6-danima-tolise&catid=41%3Aozupi&Itemid=1)

– Prilog 19., str. 23. – Samostan i crkva Bezgrešnog Začeća BDM Dubrave. (posjećeno 21. 08.2023. URL: https://www.bosnasrebrena.ba/dubrave-samostan-i-zupa-bezgresnog-zaceca-bdm)

– Prilog 20., str. 24. – Crkva sv. Ane Domaljevac (Hrvatski glasnik, Glasilo Hrvatskog kulturnog društva „Napredak“ Župe Soli, br. 249-250, Tuzla, 2017.)

Literatura

– Ambrozije Benković, Tuzlansko područje negda i sada, HKD Napredak, Tuzla, 2021.

– Anđelko Barun, Svjedoci i učitelji, Povijest franjevaca Bosne Srebrene, Sarajevo-Zagreb, 2003.

– Fra Josip Zvonimir Bošnjaković, Svjedok jednog vremena, Zagreb, 2005.

– Fra Stjepan Ikić, Povjestne crte o Tuzli, za tisak priredio Marko Matolić, Centar za kulturu Orašje, Orašje, 2023.

– Franjo Kristić, Tramošnički spomenar: Prigodom dvijestaobljetnice osnivanja župe (1802.-2002.). Tramošnica, 2002.

– Grupa autora, Blago franjevačkih samostana Bosne i Hercegovine, Zagreb, 1990.

– Grupa autora, Drijenča zavičaj u riječi i slici, Drijenča, 2009.

– Grupa autora, Kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe općine Lukavac, Lukavac, 2015.

– Grupa autora, Restart-Arhitektura u Bosni i Hercegovini 1995-2010, Sarajevo,2010.

– Hrvatski glasnik, Glasilo Hrvatskog kulturnog društva „Napredak“ Župe Soli, br.249-250, Tuzla, 2017.

– Ivan Šarić, Spomen-knjiga iz Bosne: biskupu Josipu Jurju Štrosmajeru u spomen petdesetgodišnjice njegova biskupovanja 1850-1900. Naklada kaptola vrhbosanskog, Zagreb, 1900.

– Mijo Franković, Župa Breške, Breške, 2009.

– Stećak, Časopis za kulturno naslijeđe i stvaralaštvo, broj 1, Brčko, 2017.

Internet

– Franjevačka provincija sv. Križa – Bosna Srebrena, Domaljevac župa sv. Ane, posjećeno 21. kolovoza 2023.
  URL: https://www.bosnasrebrena.ba/domaljevac-zupa-sv-ane
– Franjevačka provincija sv. Križa – Bosna Srebrena, Dubrave – samostan i župa Bezgrešnog Začeća BDM, posjećeno 21. kolovoza 2023.
  URL: https://www.bosnasrebrena.ba/dubrave-samostan-i-zupa-bezgresnog-zaceca-bdm
– Novinarstvo - MCVN i Katolički tjednik, posjećeno 20. rujna 2025.
  URL: http://zurnalizam.blogspot.com/2016/06/tramosnica-narodno-svetiste.html
– Svjetlo riječi - crkva u Breškama, posjećeno 20. rujna 2025.
  URL: https://www.svjetlorijeci.ba/crkva-u-breskama-2/

Abstract

Catholic sacred art monuments in Northeastern Bosnia represent a valuable historical and cultural heritage that reflects the position and continuity of the Catholic community in this region. Their origin and development are closely tied to different historical periods: from Ottoman prohibitions on construction and restrictions on religious rights, through the era of renewal and flourishing under Austro-Hungarian rule, to new architectural and artistic expressions in the 20th century. At the center of this research are churches and monasteries in Tuzla, Breške, Drijenča, Lukavac, Brčko, Tramošnica, Zovik, Ulice, Tolisa, and Domaljevac, as well as the Franciscan monastery in Dubrave. These sites embody various styles, ranging from historicist and neoclassical solutions to modernist interventions, with contributions from both local and foreign architects and artists. Special attention is given to the role of the Franciscans who, despite political and social difficulties, were the main initiators of building and artistic endeavors and the guardians of the identity of the Croatian Catholic people. The sacred monuments also stand as witnesses to historical transformations, from Ottoman domination and Austro-Hungarian modernization to the challenges of the Yugoslav communist regime and the post-war reconstruction following the devastation of the Homeland War in the late 20th century. Their artistic and architectural value cannot be separated from their role in shaping the collective memory and cultural heritage of local communities.

Keywords: Catholic sacred art, churches in Northeastern Bosnia, Franciscan monasteries, parish churches, sacred heritage

Robert Andrejaš, mag. art.

Kratka priča o tisućljetnoj povijesti razvoja svjetlosnih slika do zvaničnog priznanja fotografije 19. kolovoza 1839.

Svjetlost prije svega

Svjetlost i slike koje ona stvara, postoje oduvijek, te izazivaju divljenje i strahopoštovanje. Svjetlost je od Hiperiona u Grčkoj, Jupitera, najmoćnijeg od svih Bogova u Rimu i raznih Bogova u mnogim religijama i vjerovanjima priznata kao Božje djelo, kao nešto sveto i nedodirljivo. Svjetlost je pojava koju su oduvijek ljudi smatrali božanskim djelom.

U dijelu Genesis (postanak), židovske svete knjige Tôrāh (knjiga zakona), Knjizi postanka u kršćanskom Starom zavjetu, te islamskom Tevratu, zajedničkoj svetoj knjizi abrahamskih religija, knjizi koju je ljudima od Boga prenio Mojsije (u Islamu Musa) stoji da je svjetlost stvorena odmah nakon neba i zemlje, kao nešto najvažnije o čemu ovisi sav život:

Postanak 1:1 – U početku Bog stvori nebo i zemlju.

Postanak 1:2 – Zemlja bijaše pusta i prazna; tama se prostirala nad bezdanom i duh Božji lebdio je nad licem voda.

Postanak 1:3 – I reče Bog: ‘Neka bude svjetlost.’ I bi svjetlost.

Postanak 1:4 – I vidje Bog da je svjetlost dobra i rastavi svjetlost od tame.

Postanak 1:5 – Svjetlost prozva Bog dan, a tamu prozva noć. Tako bude večer, pa jutro – dan prvi.

U Proslovu Evanđelja po Ivanu, Svjetlo je sam Bog.

Ivan 1,5 – I Svjetlo svijetli u tami, i tama ga ne obuze.

Ivan 1,6 – Pojavi se čovjek

Ivan 1,7 – On dođe kao svjedok da svjedoči za Svjetlo.

Ivan 1,8 – On ne bijaše Svjetlo, nego – da svjedoči za Svjetlo

Ivan 1,9 – Svjetlo istinito

Isus za sebe kaže:

Ivan 8,12 – „Ja sam svjetlo svijeta. Tko mene slijedi, sigurno neće ići po tami, nego će imati svjetlo koje vodi u život."

U Kur'anskoj suri En-Nur (svjetlost), u 35. ajetu piše:

Nur 35 – Allah je izvor svjetlosti nebesa i Zemlje! Primjer svjetlosti Njegove je udubina (u zidu) u kojoj je svjetiljka, a svjetiljka u staklu, a staklo (se pričinja) kao jarka zvijezda koja se pali iz blagoslovljenog stabla maslinova, ni istočnog ni zapadnog, čije ulje gotovo da osvjetljava ako ga vatra i nije dohvatila. (To je) svjetlo nad svjetlom. Bog upućuje Svome svjetlu koga hoće i Bog donosi primjere svijetu, Bog zna svaku stvar.

Najranija povijest – svjetlost i njeni odrazi

Iz toga razloga je čovjek oduvijek težio ka tome da tu svjetlost i slike koje ona stvori zadrži za sebe. Moguće je vidjeti kako se djeca, a često i razne životinje igraju svojom sjenom pokušavajući je zarobiti.

U dalekoj prošlosti, već u sami osvit čovječanstva, ljudi su pokazali želju prema zadržavanju slika koje je stvorila svjetlost, te su u pećinskom slikarstvu prvi motivi bile sjene gdje su naši preci stvorili negativne obrise svojih ekstremiteta (šaka). Takve obrise nalazimo na raznim stranama svijeta u približno istom razdoblju. U Španjolskoj je prije 40.800 godina u pećini El Castillo nastalo 45 negativnih obrisa šaka na zidovima pećine, dok je na drugom kraju svijeta, u špilji Pettakere, na jugu otoka Sulawesi u Indoneziji je prije nešto više od 40.000 godina nastalo 26 crvenih i bijelih negativnih obrisa šaka. U oba slučaja je očito da su primitivni ljudi imali težnju zadržati sliku sjene svoje ruke kakvu je stvarala svjetlost.

Uz te crteže nailazimo i na slike životinja u obje pećine. Želja da se ti prolazni prizori zadrže je dakle postojala od samog postanka čovječanstva.

Camera Obscura, u svom prirodnom obliku, bez ikakvog utjecaja čovjeka, starija je od samog postanka čovječanstva. Stoga najstarijim razdobljem možemo smatrati postojanje slika koje je svjetlo stvaralo prolazeći kroz male pukotine u tamne dubine pećina, ili kroz lišće kada su te slike projicirane u tamnim dubinama šume. Nastankom čovječanstva, te slike su obzirom na to da su bile obrnuto prikazane, u nedostatku objašnjenja te pojave, smatrane magijom. Jasni i realni prikazi koji su postali vidljivi djelovanjem tih prirodnih Camera Obscura su, sasvim sigurno, utjecali na likovno izražavanje praljudi. Početak prvog razdoblja fotografske prapovijesti, koje je jednako staro kao i prapovijest čovječanstva, najduže je i najstarije razdoblje u razvoju fotografije. To razdoblje određuje primjećivanje osnovnih pojavnih oblika Camere Obscure.

Do opisivanja principa Camere Obscure, ljudi su samo Bogovima priznavali pravo da stvore vjeran prikaz svijeta koji nas okružuje. Brojni znanstvenici su izveli nebrojeno mnogo pokusa upravo sa ciljem da i sami uspiju u takvom naumu. Tisućljeća će proteći prije no što čovjek uspije trajnom fotografskom slikom zarobiti svjetlost, koja se i nalazi u korijenu riječi fotografija. Riječ fotografija je naime nastala od grčke riječi φωτός (phōtos), što je genitiv riječi φῶς (phōs), i označava svjetlost, te riječi γραφή (graphé) koja u slobodnom prijevodu znači ispisivanje ili crtanje. Prema tome riječ fotografija u prijevodu znači crtanje svjetlom.

Rana povijest fotografije – Camera Obscura

Nakon zapažanja svjetlom oblikovanih prikaza koji nastaju prolaskom svjetla kroz prirodne oblike, ti principi su primijenjeni pri stvaranju prvih camera obscura. Proteklo je dugo razdoblje dok ta pojava nije konačno opisana.

Poznavanje optičkog prijenosa slike Camerom Obscurom, za sada, možemo pratiti do najranijeg postojećeg pisanog zapisa o cameri obscuri, kojeg možemo naći u spisima kineskog filozofa i osnivača Mohisma Mo Dia, u Europi poznatijeg kao Mozi ili Mo-tzu (Tengzhou, oko 470. p. n. e.–oko 391 p. n. e.). U svojim opisima, Mo Di je ustvrdio kako Camera Obscura sliku okrene naopako, jer svjetlost putuje pravolinijski iz svojih izvora. Njegovi učenici razvili to u manje teorije optike.

Rani europski opisi Camere Obscure pripadaju Aristotelu (Stagira u Traciji, 384. p. n. e.–Halkida, 322. p. n. e.), koji je opisao svoje promatranje polumjesečastog oblika djelomično pomračenog sunca čija se nejasna slika projicirala na zemlju kroz male

otvorena situ i kroz lišće u krošnji, te je zabilježio da je projicirana slika na zemlji oštrija što je otvor manji.

Nakon više od 13 stoljeća, mnogo preciznije opise Camere Obscure i njenih principa ostavlja arapski naučnik Abū ʿAlī al-Ḥasan ibn al-Ḥasan ibn al-Ḥaytham, poznatiji kao Ibn al-Haytham ili Alhazen i Alhacen (965. Basra–1040. Kairo), koji je opisao korištenje ove vrste uređaja u svrhu sigurnog promatranja pomračenja sunca. Tim opisima, u sljedećih pet stoljeća, služiti će se svi europski naučnici. Među njima posebno mjesto zauzima Roger Bacon (1219/20. u blizini Ilchastera, Somerset–1292. u blizini Oxforda, Oxfordshire) koji se između ostalih nauka posebno bavio i optikom. Njegovi pokusi su otvorili put razvoju optike i primjeni leća, što će kasnije omogućiti transformiranje Camere Obscure u modernu fotografsku kameru.

Najraniji tiskani opis Camere Obscure (bez grafičkog prikaza), 1521. godine u svom komentaru prijevoda Vitruvijevog djela De arhitectura donosi Cesare di Lorenzo Cesariano, italijanski slikar i arhitekta (Milano 1475.–Milano 1543.) koji je uz Leonarda da Vincija radio na uređenju utvrde Visconti u Milanu te njenom pretvaranju u moderni dvorac obitelji Sforza.

Camera Obscura se nakon toga, u jednom dugom razdoblju povremeno spominje, te se prvi put 1545. g. nalazi jedna štampana ilustracija ovog principa u knjizi De radio astronomico et geometrico liber, nizozemskog liječnika i matematičara Reinera Gemme Frisiusa. Prije Frisiusa, Leonardo Da Vinci je zabilježio dva opisa Camere Obscure u svojim spisima ali oni nisu objavljeni prije 1797. g.

Prvu pisanu referencu o korištenju leća u Cameri Obscuri dao je matematičar i liječnik, Girolamo Cardano (1501.–1576.). On je 1550. godine opisao značajno poboljšanje funkcionalnosti Camere Obscure, Napisao je brojne knjige iz oblasti matematike i medicine, ali njegova najpopularnija djela bile su knjige De subtilitate libri, objavljena 1550. g, i njen nastavak De subtilitate rerum, objavljena 1557. g. Ta djela pokrivaju širok spektar prirodnih, povijesnih, i drugih tema, anegdote, fizičke pokuse, i opise izuma. U knjizi De subtilitate libri, Cardano je opisivao optičke principe, te je opisao i korištenje bikonveksnih leća u kombinaciji s Camerom Obscurom, što je najranije poznato spominjanje takve naprave. U knjizi su detaljno opisana poboljšanja koja je moguće postići na slikama koje je tamna komora uz takvu konfiguraciju mogla prikazati, a to su prvenstveno bile povećana oštrinu i intenzitet slike.

Giovani Batista della Porta ili Giambattista della Porta (Napulj, oko 1535.–Napulj, 1615.) u II izdanju svoje knjige Prirodne magije (lat. Magiae Naturalis) je posebice u Poglavlju VI, dao jasan opis Camere Obscure, sa i bez leća. Na osnovu toga opisa mu se često, iako pogrešno, pripisuje izum Camere Obscure.

Giovanni Della Porta je osam godina nakon izuma Girolama Cardana proširio saznanja o korištenju konveksnih leća u Cameri Obscuri diljem svijeta, objavljujući ih u svojoj, za to vrijeme, megapopularnoj knjizi. Della Portina knjiga napisana je jednostavnim i popularnim stilom, pa je postigla veliki uspjeh i prevedena je na arapski i nekoliko europskih jezika, čime je pomogao u širenju znanja o razvoju Camere Obscure.

Athanasius Kircher, je dao ilustraciju i podroban opis camere obscure koja se sastojala od vanjske kocke načinjene od neprozirnog, laganog i dovoljno čvrstog materijala da osigura nepropusnost za svjetlo, te da ponese leće koje su ugrađene u centre bočnih zidova. Unutarnja četverostrana prizma je izrađena od prozirnog papira za crtanje. Ulaz u unutarnju prizmu predviđen je kroz otvor na podu, odnosno, cijela konstrukcija se pažljivo spuštala tako da je umjetnik ostajao unutar nje. Predviđeno je da cijelu napravu, na ugrađenim ručkama, mogu transportirati dva čovjeka. Svjetlo u tu kutiju može ući samo kroz ugrađene leće, koje su zapravo bile primitivni objektivi.

Do osamnaestog stoljeća, Camera Obscura je dobila različite vrste objektiva, od kojih su se nekima, kombiniranjem leća, mogla i mijenjati žarišna dužina. Camera obscura je u više izvedbi bila općeprihvaćeno pomoćno sredstvo u slikarstvu, a kako je još 1572. godine u svojoj knjizi Optica, Friedrich Risner opisao pokretnu cameru obscuru, ona više nije vezala umjetnike za statične objekte, već su oni mogli svoju tamnu sobu (cameru obscuru) nositi sa sobom na više lokacija.

Mogućnost prijenosa posebno je našla primjenu u geodeziji i kartografiji, gdje ju je 1620. godine koristio njemački astronom i matematičar Johann Kepler (Weil der Stadt, 1571.– Regensburg, 1630.), prilikom mjerenja u Gornjoj Austriji. Za rad je koristio crni šator s optičkim sklopom na vrhu, koji je imao bikonveksnu leću i zrcalo, a ono je preusmjeravalo sliku na ploču za crtanje. Ovakvi šatori ostali su u upotrebi još naredna dva stoljeća.

Godine 1589. Giovanni Battista della Porta predstavio je upotrebu zrcala za okretanje i ispravljanje slike u Cameri Obscuri, što je bila daleka preteča za kasnija istraživanja redovnika Johanna Zahna na istom polju. Portini eksperimenti s lećama i zrcalima čime poboljšava oblik Camere Obscure, uklapaju se u Portinu ideju korištenja tehnologije u svrhu postizanja vizija čudesnog, jer i ti uređaji funkcioniraju kao generatori čuda, s ciljem poticanja mašte gledatelja.

Skoro jedno stoljeće poslije, 1685. godine, redovnik Johann Zahn (Karlstadt am Main, 1641.–1707.) napravio je temeljnu modifikaciju Camere Obscure, umetnuvši unutar prijenosnih kamera, zrcalo od 45° iza leće koja bi bez toga zrcala sliku projicirala na matirano staklo, obrnuto u odnosu na prirodno stanje. Zrcalo je po vertikali

ispravljalo projekciju, te je pružalo puno ugodniji i prirodniji odraz tadašnjim korisnicima, u velikoj mjeri slikarima.

Camera obscura je već sredinom sedamnaestog stoljeća postala dovoljno precizno izrađena da posluži za fotografsku upotrebu, ali se fotografski materijal nije razvijao istom brzinom kao same kamere. Johann Zahn je predstavljajući svoju Cameru Obscuru 1685. g, gotovo 150 godina prije nego što je tehnologija omogućila trajno bilježenje fotografija, prikazao kameru koja je bila dovoljno mala, prenosiva i tehnološki napredna u toj mjeri da bude praktična za snimanje fotografija (zapravo bilježenje slike na neku vrstu medija). Ugradnjom zrcala u kameru Johann Zahn je postavio i početni temelj razvoja modernih SLR (danas DSLR) fotografskih aparata, koji su dogradnjom pentaprizme (koja sliku rotira bočno) dobili današnji oblik i ispravljenu projekciju.

Izumi koji su vodili ka fotografiji

Heinrich Shulze (1687.–1744.), kirurg, kemičar, filozof, teolog, filolog te profesor anatomije i nekoliko drugih predmeta na Universität Altdorf i Universität Halle, tek je 1725. g. otkrio kako tamnjenje tvari pomiješanih sa srebrnim nitratom pod svjetlosti sunca nastupa zbog svjetlosti, a ne zbog zagrijavanja uzrokovanog sunčevim svjetlom. U eksperimentima sa srebrnim nitratom, oko 1717. g, otkrio je da kaša od krede i dušične kiseline u kojoj je bilo otopljeno srebro, potamni od utjecaja sunčeve svjetlosti, ali ne i izlaganjem toplini vatre. Kako bi osigurao zanimljivu demonstraciju svojih eksperimenata postavio je šablone sa riječima na boce napunjenu smjesom sa srebrnim nitratom i postavio ih izravno izložene sunčevoj svjetlosti, koja je proizvela kopije teksta u mračnim likovima na površini sadržaja. Ti prikazi su bili vidljivi sve dok nisu bili izbrisani mućkanjem boce ili dok ih ukupna izloženost svjetlu nije izbrisala. Budući da su te slike proizvedene djelovanjem svjetla, čak i ove prolazne slike u tekućini možemo smatrati prvim fotografijama.

Na temelju toga su mnogi njemački izvori navodili Schulzea kao izumitelja fotografije, iako Schulze u svom radu nije pronašao sredstva za trajno očuvanje slike, postavio je temelje kasnijim istraživanjima ka tom cilju.

Fotografija u znanstvenoj fantastici

Charles Francois Tiphaigne de la Roche francuski pisac je 1760. napisao roman koji bi se danas svrstao u znanstvenu fantastiku. Pod nazivom Giphantie, što je anagram

njegova imena, izdana je knjiga u kojoj autor opisuje svoja imaginarna putovanja i otkriva pogled na ono što je prošlo, što sada prolazi i... ono što će se u svijetu tek dogoditi. U afričkoj pustinji je bio pod udarom jakih vjetrova, koji su porasli do sile uragana. Bio je podignut u zrak i napola u nesvijesti prenesen u lijepi vrt u stranoj zemlji. Tamo je upoznao duha koji je rekao: „Ja sam guverner ovog otoka koji se zove Giphantie". Uz guvernera kao vodiča Tiphaigne će istražiti čuda „otoka".

Dijelovi teksta su prevedeni sa engleskog jezika iz reprinta Poglavlja X, engleskog prijevoda iz 1761. knjige „Giphantie" i prikazuju izvanredno proročanstvo „zaustavljanja" prolaznih slika prirode" djelovanjem svjetlosti.

Charles Francois Tiphaigne de la Roche, Giphantia: ili, pogled na ono što je prošlo, što sada prolazi i vrijeme ovoga stoljeća, što će proći, u svijetu (London: tiskarna Robert Horsfield, 1761), pp . 93–100.

„Nekoliko koraka od bučnog svijeta, zemlja se otvorila, i tu se pojavljuje silazak četrdeset ili pedeset koraka trčanja, podno kojih se nalazi podzemni put. Guverner me je poveo tim putem i nakon što smo prošli nekoliko tamnih okuka, doveo me napokon ponovno na svjetlo.

Proveo me je do dvorane osrednje veličine, ne puno ukrašene, gdje sam bio pogođen pogledom koji je izazivao moje zaprepaštenje. Kroz prozor sam vidio more za koje mi se činilo da je oko četvrt milje udaljeno. Nebo puno oblaka koje prenosi samo ono blijedo svjetlo koje prethodi oluji, more koje bjesni i udara u podnožje visoke planine. Obala je izbijeljena pjenom valova koji se razbijaju na plaži.

Kojom čudom (rekoh sebi) nebo, maloprije spokojno, odjednom tako smračeno? Kojim čudom vidim ocean u središtu Afrike?..."

„…Govoreći ove riječi, brže-bolje sam potrčao kako bih se na svoje oči uvjerio u tako nevjerojatnu stvar. No, u pokušaju da promolim glavu kroz prozor, udario sam u nešto što sam osjećao kao zid. Zapanjen udarcem, te još mnogim tajnama, povukao sam se nekoliko koraka unazad.

Tvoja žurba (rekao je guverner) prilika je tvojim pogreškama. Taj prozor, taj ogromni horizont, ti gusti oblaci pod kojim bjesni more, sve su samo slike. Jedno čuđenje preraslo je u drugo. Došao sam blizu kako bih provjerio sliku za koju sam u žurbi pomislio kako je java. Moje oči su još uvijek prevarene realnošću motiva i samo sam dodirom jedva mogao uvjeriti um kako je jedna slika uspjela izazvati takvu iluziju…"

„…Naši učenjaci (nastavi guverner) nisu tako sposobni slikari kao priroda. Ti ćeš suditi po njihovim načinima rada. Ti znaš da zrake svjetlosti, koje se ogledaju u

različitim tijelima, mogu napraviti sliku i boje tijela na svim poliranim površinama, na mrežnici oka, na primjer, na vodi, na staklu. Naši učenjaci su proučavali prirodu kako bi riješili ove prolazne slike, pronašli su potrebne tvari koje su jako viskozne, koje pravilno otvrdnu i suše se, te uz pomoć kojih slika bude napravljena u tren oka. Oni ne pokrivaju slikom komad platna, niti ga drže pred predmetom koga imaju namjeru naslikati. Prvi učinak ogledala je da se slika u njemu ogleda, da se na njemu vide sva tijela, daleko i blizu, čiju sliku svjetlo može prenositi. No, ono što staklo ne može učiniti, platno, pomoću viskozne tvari, zadržava slike. Ogledalo prikazuje objekte točno; ali ne zadrži ništa; naša platna pokazuju slike istom točnošću, i sve ih zadržavaju. Ovaj dojam slike je napravljen u trenutku kada je svjetlo palo na platno, koje se odmah odnese u neko mračnom mjesto i sat vremena nakon toga, fini odraz se osuši te imate sliku toliko vrijednu da je ne može oponašati umjetnost, niti oštetiti vrijeme."

Svaki poznavatelj načina nastanka kemijske fotografije, prepoznat će u ovom djelu dosta precizan opis postupka, što je vrlo neobično, jer u vrijeme nastanka djela ne postoje podaci o uspješnom zadržavanju fotografskih slika.

Nestalne fotografije

Na prijelazu stoljeća javlja se Thomas Wedgwood (1771.–1805.), koji je bio jedan od vodećih znanstvenika i koji je u ranom razvoju fotografije uspio proizvesti nestalne slike na platnu i bijeloj koži.

Wedgwood je prva osoba koja je pouzdano dokumentirano koristila foto-osjetljive kemikalije kako bi zadržala siluetu slike na trajnom mediju kao što je papir ili koža, te prva poznata osoba koja je pokušala napraviti fotografiju camerom obscurom. Poznati su pokušaji za zadržavanje slike nastale izlaganjem svjetlu, kemikalija osjetljivih na svjetlo koje su provodili britanski znanstvenici Thomas Wedgwood i Sir Humphrey Davy (Penzance, 1778.–Ženeva, 1829.) krajem XVIII. stoljeća. 1802. Thomas Wedgwood, i Sir Humphrey Davy predstavili su rad pod naslovom Izvještaj o metodi kopiranja slika na staklo i pravljenja profila djelovanjem svjetla na srebro-nitrat. Njihov rad je bio vrlo blizu uspjehu, jer je proizveo nešto što se najbolje može opisati kao fotogrami. Međutim, oni nisu uspjeli fiksirati te slike. Oko 1800, Thomas Wedgwood i Humphry Davy proizveli su vidljivu i dobru, ali još uvijek nepostojanu sjenu slike na obloženom papiru i koži. 1802. godine su ustvrdili da se te slike, odmah nakon snimanja moraju čuvati u tami, u protivnom se trajno gube.

Izumitelj fotografije

Joseph Nicéphore Niépce (Chalon-sur-Saône, oko 1765.–Saint-Loup-de-Varennes, 1833.), francuski izumitelj, danas obično poznat kao izumitelj fotografije i pionir u tom području.

Ovaj izumitelj, ne manju ulogu ima i u izumu prvog motora sa unutarnjim sagorijevanjem pod nazivom Pyréolophore koga su on i njegov stariji brat Claude Félix Abel Niépce (1763. Chalon-sur-Saône, France–1828. Kew, England) izumili 1806. g. Patent im je odobren od strane Napoleona Bonapartea 20. srpnja 1807. godine, nakon što je uspješno pogonio čamac uzvodno na rijeci Saône. Braća Niépce su kao uspješni izumitelji, uz brojne druge oblasti (hidraulični strojevi za dopremu vode, unapređenje bicikla, sistem ubrizgavanja goriva…), zajedno istraživali i fotografiju, sve do odlaska starijeg brata Claudea u Englesku, u potrazi za plasmanom njihovog motora. Kako su prolazile godine, a francuski patent je isticao 1917. g, u želji da ne izgube kontrolu nad izumom, Claude seli prvo u Pariz, a zatim u London tražeći sigurnost za projekt. 23. prosinca 1817. dobiva patent od kralja Georgea III, međutim, izum ni tada ne uspijeva na tržištu. Claude ostaje u Engleskoj, gdje se preselio u Kew, gdje 1828. g. mentalno bolestan i umire nakon što je potrošio cjelokupno bogatstvo obitelji u pokušajima promocije motora na tržištu.

Nicéphore Niépce (rođen kao Joseph Niépce), studirao je na Oratorian koledžu u Angersu. Na studiju je izučavao razne znanosti i eksperimentalne metode. Brzo je postigao uspjeh i počeo je raditi kao profesor na fakultetu. Nakon toga, Niépce služio je kao stožerni časnik u Napoleonovoj francuskoj vojsci, provodeći niz godina u Italiji i na Sardiniji, gdje je zajedno sa Claudeom, koji je bio mornarički časnik u francuskoj mornarici, pokušavao kemijskim putem dobiti stalne slike sa camere obscure. Pojedinosti tih opita su ostale nepoznate, ali su rad nastavili nakon što su se braća Niépce posvetila, između ostalog, stvaranju što vjernijih litografija koje je u francuskoj tog doba postajale sve popularnije, te pronalazaštvu, na svom imanju Le Gras u blizini Chalon-sur-Saône.

Izum fotografije – Fotografija na metalu

Nakon odlaska brata Claudea u Englesku, Nicéphore se sve više posvećuje pokušajima stvaranja litografija uz pomoć kemijskih postupaka, odnosno zadržavanju slika koje nastaju osvjetljavanjem. Niépce je odlučio razviti fotokemijski postupak kojim bi prenosio bakroreze na litografski kamen. Spisi iz 1816. pokazuju da Niépce nije uspio u potpunosti fiksirati slike koje je camerom obscurom osvjetljavao na papir

premazan sa srebrnim kloridom, iako je očito bio prvi koji je imao neki uspjeh u sličnim pokušajima. Na taj način je snimio dvorište svoje kuće, i kao rezultat je dobio prepoznatljiv negativ snimljenog motiva, jer su dijelovi motiva koji su u stvarnosti svijetli, zbog tamnjenja srebra na tim mjestima, reproducirani kao tamni. U nastavku svog rada Niépce je pokušao da načini otisak kroz te negative i iako mu to nije uspjelo, svojim radom je omogućio kasnija otkrića od kojih možemo spomenuti Talbotovo. Bio je nezadovoljan takvim rezultatom, iako je smatrao kako bi mogao naći način da trajno zaustavi tamnjenje cijelog papira kada bude izložen svjetlu pri gledanju. Zbog toga je Niépce usmjerio svoju pozornost na druge tvari koje su bile osjetljive na svjetlo.

Na kraju, svoja istraživanja koncentrira na bitumen iz Judeje, asfalt koji se javlja u prirodi, i koja se koristi u razne svrhe. U Niépceovo vrijeme umjetnici su ga često koristili kao oblogu otpornu na kiseline za bakrene ploče, pri izradi bakropisa. Ono što je zanimalo Niépcea bila je osobina bitumenskog premaza da postaje manje topljiv na mjestima izloženim svjetlosti. Niépce je rastapao bitumen u lavandinom ulju, otapalu koje se često koristi u lakovima i firnisima. Nakon toga, u tankom sloju je otopinu nanosio na litografski kamen, list cinkovog lima ili staklo. Nakon sušenja, na premazanu površinu je položio crtež koji je prethodno nauljio i učinio ga providnim i pustio da sunce djeluje na površinu. Asfalt se pod utjecajem svjetlosti stvrdnuo a zatim je isprao ploču uljem. Upotrebljive rezultate dobio je na metalnim pločama. Dijelove ploče koji su odgovarali tamnim detaljima motiva, očistio je do glatkog metala a zatim nagrizao kiselinom. Taj postupak je nazvao heliografijom, što doslovno znači sunčev crtež.

1822, Niépce je stvorio sliku za koju se najčešće tvrdi kako je bila prva trajna fotografska slika. To je bila kontaktna kopija gravure Pape Pia VII, ali je poslije uništena kada je autor pokušao otiskati kopije. U prepisci sa bratom Claudeom iz 1824. navodi kako je tada napravio prvi pravi uspjeh u korištenju bitumena, te stvorio trajnu fotografsku sliku pomoću camere obscure. Ta fotografija nastala na litografskom kamenu, kasnije je nestala. Takve slike je kasnije jednostavno otiskivao tiskarskom tintom na listove običnog papira, kao svaki drugi bakropis, gravuru ili litografiju, ali ploče koje se koriste za ispis su stvorene fotografskim putem, a ne napornim i netočnim ručnim graviranjem ili crtanjem na litografski kamen. To su, u suštini, najstariji fotokopije.

Tako je nastala slika koja prikazuje jedan od tri najstarija poznata fotografska predmeta koja je stvorio Nicéphore Niépce 1825. godine i predstavlja reprodukciju Flamanske gravure iz 17. Stoljeća, na kojoj je prikazan muškarac s konjem. To je otisak tinte na papiru, najranije poznate „preživjele“ heliografije (heliography), koja nastaje kemijskim jetkanjem površine osvijetljene metalne ploče.

Niépce je nakon toga pravio kopije gravura postavljanjem na metalne ploče od legure kositra i olova ili cinka u namjeri da napravi klišeje za tiskanje. Najbolji portret koji je tada nastao bio je portret-heliografija kardinala d'Amboisea koji je napravio 1826. g.

Prvu sačuvanu fotografija je, prema do danas prihvaćenim istraživanjima stvorio Nicéphore Niépce 1826. godine. Nicéphore Niépce je na ploči od legure kositra i olova prevučenih asfaltnim lakom, Ta fotografija je predstavljala pogled s prozora potkrovlja kuće obitelji Niépce. i poznatija je pod nazivom Pogled s prozora u Le Gras. Svijetle dijelove motiva na takvim fotografijama je predstavljao stvrdnuti asfalt dok su tamni bili goli sloj legure.

Fotografija je sačuvana i za sada je to najstarija postojeća fotografija. Za vrijeme ekspozicije pri snimanju te fotografije, obično se kaže da je bilo osam ili devet sati, ali to je pretpostavka koja se uglavnom temelji na činjenici kako sunce osvjetljava objekte na suprotnim stranama. Takav efekt je mogao nastupiti zbog lučne putanje koju sunce ispisuje na nebu tijekom jednog dana, što ukazuje na (najmanje) cjelodnevnu izloženost. Kasniji istraživači često tvrde i kako je zapravo bila potrebna višednevna izloženost kako bi u takvoj kameri bila adekvatno eksponirana slika na ploči prevučenoj bitumenskim premazom, zbog slabe osjetljivosti toga materijala na svjetlo, kombinirano sa objektivima relativno male svjetlosne snage (današnji autori bi najčešće pisali: „spori objektivi").

Postoje autori poput Rolanda Barthesa, koji u svojoj knjizi Camera Lucida, (La chambre claire: Note sur la photographie), navodi kako fotografija Pogled s prozora u Le Gras nije najstarija sačuvana fotografija, već je to fotografija stola sa večerom, autora Nicéphorea Niépcea snimljena na staklenoj ploči presvučenom bitumenskim premazom, još 1823. godine, u prvoj fazi Nicéphoreovih heliografija. Drugi autori za istu fotografiju navode 1827. 1832. ili čak 1833. godinu kao godinu nastanka. Po tome ta fotografija više ne bi pripada heliografijama, već bi tada kao tehnika bila navedena physautotypija. Točan postupak izrade danas nije moguće utvrditi jer je original na staklu slučajno uništen oko 1900. godine.

Kada Niépce u rujnu mjesecu 1827. g. dolazi u posjetu bratu Claudu, u grad Kew u blizini Londona, donosi sa sobom fotografiju pogleda snimljenog s prozora u Le Grasu, gravuru kardinala d´Amboisea i još nekoliko heliografskih reprodukcija. U Kewu se Joseph Nicéphore Niépce upoznao sa botaničkim ilustratorom Francisom Bauerom, kojemu je pokazao donesene rane fotografske radove, među kojima je Pogled s prozora u Le Grasu bio jedini primjer fotografije snimljene Camerom Obscurom. Bauer, shvaćajući značaj pronalaska, insistira da Niépce uputi dopis kralju

Georgeu IV i Kraljevskom društvu. Niépce je je predao zahtjev, ali nije htio otkriti nikakve posebne detalje o postupku, tako da je Kraljevsko društvo odbilo zahtjev zbog zabrane priznavanja neobjavljenih tajnih procesa.

Prije povratka u Francusku, Niépce je oba dokumenta i sve primjerke ostavio Baueru. Nakon toga, Niépce je napustio rad sa limom od legure kositra i olova, te je počeo rad na posrebrenom bakarnom limu, koji je bio puno pogodniji za izradu tiskarskih ploča, na kojima je zatamnjivanjem jodnim parama poboljšao i kontrast, ali to ipak nije imalo utjecaja na potrebu za dugotrajnim izlaganjem svjetlosti. Josepha Nicéphorea Niépcea, s obzirom na postupak, smatramo pronalazačem postupka mehaničke reprodukcije u fotografiji. Autor je svojim radovima (gravurama i fotografijama) dao zajedničko ime: heliographie (sunčev crtež).

Svijetu bez današnjih oblika razonode, u vrijeme kada su si bilo kakve oblike zabave mogli priuštiti samo vrlo bogati 3. siječnja 1822. godine, pronalazač Louis Jacques Mandé Daguerre (Cormeilles-en-Parisis, 1787.–Petit-Bry-sur-Marne, 1851.) predstavlja prvo Diorama kazalište u Parizu, koje svakome pruža jednu dostupnu razonodu kojom svaki posjetitelj, po prvi puta, ulazi u svijet oživljenih prizora. Izum Diorame pruža vrlo suvremeni, realistični prikaz motiva koje većina nikada u stvarnosti neće vidjeti i motiva koje nikada neće moći posjetiti. Prizori neizmjerno lijepih predjela koji igrom svjetla polako tonu u san uz prelijepe noćne prizore, iznenadne promjene vremena sa grmljavinom i vjetrom ili vulkan koji nedugo zatim eruptira, tada, početkom XIX. stoljeća bilo je mogućno doživjeti samo u Daguerreovoj Diorami.

To kazalište je sadržavalo na poseban način napravljene slike na ogromnim platnima koje su prikazivale različite prizore ovisno o tome, osvjetljava li svjetlo prednju ili stražnju stranu tih slika. Takva kazališta su sadržavala posebne otvore koji su se otvarali ili zatvarali ovisno o potrebi za osvjetljenjem prednje, djelomično osvjetljenje prednje i stražnje strane ili samo stražnje strane naslikanog platna. Kako bi postigao što realnije prikaze, Daguerre je često osnovne konture crtao uz pomoć Camere Obscure, te je već dugo pokušavao te slike i zadržati bez potrebe za slikanjem. Kao poznati mladi pariški pozorišni slikar, Daguerre je bio dosta imućan i prilične iznose je trošio na pokušaje da dođe do postupka kojim bi zadržao slike koje je promatrao kroz cameru obscuru.

Fotografiju Pogled s prozora u Le Gras, Niépce je najvjerojatnije snimio svojom fotografskom kamerom za koju je koristio akromatske leće (objektiv) kakve je izumio pariški optičar Louis Vincent Chevalier. Niépcea je te leće kupio od njegovog (Louisovog) sina, također optičara Charles Louis Chevaliera (Paris, 1804.–Paris, 1859.) 1825. godine, koji je po proizvodnji takvih leća bio poznat u Parizu. Tada ga je

Nicéphore Niépce uputio u svoje napore za dobivanje trajne slike uz pomoć camere obscure. Kasnije će Chevalier upoznati Joseph Nicéphore Niépcea sa Louis Jacques Mandé Daguerreom, što će u nastavku dovesti do stvaranja novih fotografskih postupaka physautotype i daguerréotype.

Chevalier je u toj mjeri bio fasciniran mogućnostima fotografije da 1832. godine osniva vlastitu tvrtku za proizvodnju isključivo fotografskih leća čiju proizvodnju je stalno unapređivao, a potom i proizvodnju prvih fotografskih kamera, u početku prema originalnim Daguerreovim planovima. Kasnije u istoj tvrtki nastaje i prva sklopiva kamera, te mnogobrojni objektivi sve većih svjetlosnih otvora i različitih veličina. To su bili početci fotografske industrije koja je u sljedeća skoro dva stoljeća doživjela tada nezamisliv razvoj. Charles Louis Chevalier je toliko bio opčinjen saznanjima da i sam počinje stvarati fotografije. Panoramsku fotografiju Pariza je snimio 1844. godine, jednom od posljednjih kamera koje je proizveo za potrebe topografskih fotografa. Nakon što je pariški optičar Charles Louis Chevalier, impresioniran onim što je vidio kod Niépcea, upoznao Daguerrea sa njegovim otkrićima, rodila se ideja o partnerstvu koje je u konačnici i dovelo do priznavanja fotografije od strane francuske vlade.

1829. godine Joseph Nicéphore Niépce ulazi u partnerstvo s Louis Jacques Mandé Daguerreom. Zajedno su 1832. godine razvili physautotypiju (physautotype), poboljšani postupak koji koristi destilat ulja lavande otopljene u alkoholu kao fotoosjetljivu tvar. Otopina se nanosi na metalne ili staklene ploče, nakon čega se suši i poprimi bijelu boju. Nakon višesatnog eksponiranja u cameri obscuri, te razvijanja u parama otapala koje uzrokuju da najmanje osvijetljena područja postaju proporcionalno transparentna, stvara se fotografska slika koja je bila pozitivna kada se gleda prema tamnoj podlozi. Navodno, to nisu bile trajne fotografije, čak i kada se čuvaju na tamnom mjestu, ali se naknadnom kemijskom obradom slika mogla fiksirati i podloga trajno potamniti. Partnerstvo je trajalo do Niépce smrti 1833. godine, nakon čega Daguerre nastavio eksperimentirati, te na kraju razvio proces koji je dosta podsjećao na physautotypiju. Taj postupak je nazvao „daguerreotypia".

Niépce je bio vrlo uspješan istraživač, na žalost bez sredstava jer je njegov brat Claude svo porodično bogatstvo u svom rastrojstvu potrošio u pokušajima da njihov genijalni izum motora sa unutarnjim sagorjevanjem učini tržišno uspješnim, dok je Daguerre bio poslovan čovjek sa puno poznanstava koji bez Niépceovih saznanja vjerojatno nikad ne bi pronašao Daguerréotypiu. Tek kada mu je Niépce predstavio svoja dostignuća i posebno nakon zajedničkog pronalaska physautotypije koja je najviše i ličila na daguerreotypiu, Daguerre je mogao nastaviti svoj rad na čvrstim temeljima pronalazaka Josepha Nicéphorea Niépcea koji je umro 1833. g.

Nakon što su pionirski fotografski procesi Louis Daguerrea i Henrya Foxa Talbota javno objavljeni u siječnju 1839, Bauer je zagovarao da Nicéphore Niépce ima pravo biti priznat kao prvi izumitelj postupka za izradu trajnih fotografija. Primjerci djela Nicéphorea Niépcea konačno bili izloženi u Kraljevskom društvu 9. ožujka 1839. godine. Nakon Bauerove smrti 1840. godine, ti radovi su prošli „kroz nekoliko ruku" i povremeno su izlagani kao povijesna zanimljivost. Pogled s prozora u Le Gras je zadnji put viđen 1905. godine, a potom je pao u zaborav. Povijesna slika je naoko izgubljena početkom 20. stoljeća, ali ju je povjesničar fotografije Helmut Gernsheim uspio pronaći 1952. godine u ostavštini botaničkog ilustratora Francisa Bauera, zaboravljenu u jednom londonskom skladištu. Od 2008. godine, Niépceova fotografija, Pogled s prozora u Le Gras, nalazi se izložena u Harry Ransom Humanities Research Center na Sveučilištu Texas u Austinu.

Iako je Niépceov proces nakon uvođenja daguerreotypie bio praktično zaboravljen zbog svoje male osjetljivosti na svjetlo, od 1850-ih do duboko u 20. stoljeću, tanki premaz bitumenom naširoko se koristi kao spor, ali vrlo učinkovit i ekonomičan premaz za izradu tiskarskih ploča.

Nakon Niépceove smrti 1833. godine, njegov sin Jacques Marie Joseph Isidore (Nice, Alpes-Maritimes, 1805.–Givry, Saône-et-Loire, 1868.) sklopio je ugovor o nastavku partnerstva s Daguerreom, te mu tim postupkom osigurao pristup svim pojedinostima dotadašnjih istraživanja. Dvije godine nakon Niépceove smrti, 1835. g, Daguerre otkriva da se živinom parom može razviti gotovo nevidljiva ili latentna slika i time, uz korištenje usavršenog modela Camere Obscure koga mu je isporučio Charles Chevalier, smanjiti vrijeme eksponiranja sa najmanje 8-9 sati na oko pola sata. U maju 1837. g. otkriva i način da te slike fiksira rastvorom obične kuhinjske soli, a kasnije u rastvoru natriumthiosulfata, čime je stvorio otopinu za fiksiranje koja se koristi bez izmjena do današnjih dana i tim pronalaskom on zaokružuje postupak stvaranja fotografska djela. Iako se njegov postupak u velikoj mjeri zasnivao na istraživanjima Nicéphorea Niépcea i na njihovom zajedničkom radu, Daguerre u namjeri potpunog prisvajanja časti, taj postupak naziva Daguerréotypie.

Poslije mnoštva pokušaja da pronalazak unovči, 1838. godine, Louis Daguerre je osigurao pokroviteljstvo Francoisa Aragoa koji je izum 07. siječnja 1939. godine prezentirao francuskoj vladi u namjeri da ista prihvati patent. Na ovaj sporazum reagirao je Isidore Niépce, koji je tvrdio kako Daguerre koristi plodove rada njegovog oca Nicéphorea. Iako mu je kasnijim odlukama francuska vlada dala za pravo, Niépce će u tada povijesti fotografije dobiti manje priznanje za svoj doprinos. Kasnije su povjesničari vratili Niépcea iz relativnog zaborava, te je danas opće poznato da je njegova heliography bila prvi poznati uspješan primjer onoga što mi danas nazivamo fotografijom.

Prirodnjak Gay-Lussak, član gornjeg doma, podržao je Aragoovu molbu za kupovinu pronalaska uz jedan argument: ako pronalazak ostane u rukama pojedinca, postoji opasnost da će dugo vremena stajati u mjestu; objavljen, međutim, bit će uskoro usavršen idejama drugih. 3. srpnja 1839. godine francuska vlada je kupila prava na izum daguerreotypie u ime naroda Francuske, kako bi taj izum potom, 19. kolovoza 1839. besplatno ustupili cijelom svijetu kako bi se mogao nesmetano razvijati. Za uzvrat dodjeljuje legiju časti Daguerreu te određuje da je odgovarajuća nagrada za Daguerrea godišnju stipendija od 6.000 franaka do kraja života. Isidoreu Niépceu, sinu Nicéphorea Niépcea, u zamjenu za objavljivanje tehničkih pojedinosti Nicéphoreovih istraživanja, dodjeljuje stipendiju od 4.000 franaka godišnje. Toga dana je, na zajedničkom sastanku Akademije nauka i Akademije lijepih umjetnosti u Parizu, Arago je u svom izvještaju otkrio pojedinosti ovoga, prvog predstavljenog i lako izvedivog, metoda fotografije. Od tada se 19. kolovoza obilježava kao rođendan fotografije. Daguerre je nakon objavljivanja pronalaska postao slavan i pored materijalne koristi izum fotografije donosi mu i brojne počasti. Imenovan je počasnim članom Akademije nauka, a odlikuju ga i brojni strani vladari.

Objavljivanje je izazvalo strah za budućnost slikarstva i potpunu nevjericu u izvedivost postupka koji bi samu prirodu natjerao da napravi svoju sliku, jer je po shvaćanju mnogih želja da se zadrže prolazni odrazi predstavljala svetogrđe.

Kada se stišala euforija zbog novog pronalaska, pored dobrih, prepoznate su i loše strane postupka koji je uvijek davao samo unikatnu fotografiju i kopiranje nije bilo moguće, slika koja je prikazana na daguerreotypiama je bila obrnuta kao u ogledalu i bilo je potrebno, pri promatranju slika koje su imale metalni sjaj, pronaći kut gledanja kako bi se obrisi jasno razaznavali.

Daguerreotypiom, zbog potrebne dužine eksponiranja 20–30min. nije bilo moguće snimati portrete, sve dok se zalaganjem fotografa i naučnika iz Europe i Amerike nije znatno usavršila i sama kamera i postupak daguerreotypie. Crno bijela fotografija je, po mišljenju Edwarda Steichena, jednog od vodećih fotografa modernog doba, obzirom na kvalitetu slike, oštrinu detalja i široku skalu tonova, zapravo već dostigla svoj vrhunac u doba daguerreotypie. Nedostatak Daguerreotypie je taj što je, ovisno o kutu promatranja, mogla izgledati kao negativ, pozitiv ili oboje istodobno, te je bilo potrebno pažljivo pronaći kut pod kojim vidimo pozitivnu sliku.

Pojava daguerreotypie je proizvela masovnu želju za upoznavanjem postupka i pojavu velikog broja daguerreotypista i daguerreotypista amatera, te se pojavila i potreba za fotografskom literaturom. Tu potrebu su prvi prepoznali William Henry Fox Talbot pišući u veljači 1839. godine brošuru u kojoj je bila posebna publikacija o

fotografiji, a slijedili su ga u srpnju 1839. g. Karl Von Frankestein iz Graca sa prvim fotografskim priručnikom te Daguerre 20. kolovoza.1839. sa svojim prvim izdanjem priručnika. To su bili prapočetci svih fotografskih publikacija.

Pet dana prije povijesnog događaja 19. kolovoza 1839. godine, Miles Berry, zastupnik patenta je u Daguerreovo ime podnio u Velikoj Britaniji zahtjev za patent No.8194 iz 1839. pod nazivom: „Nova ili poboljšana metoda dobivanja spontanih reprodukcija svih slika koje se nalaze u fokusu Camere Obscure". Patent se primjenjivao u Velikoj Britaniji sa kolonijama i njenoj teritoriji u inozemstvu.

Jedan od poznatih kupaca tog patenta je William S. Johnson, otac John Johnsona koji je uz Alexandera S.Wolcotta izumio fotografsku kameru koju su 8. svibnja 1840. godine patentirali i sin Williama Johnsona, John Johnson.

Wolcott & Johnson kamera je ogledalna kamera bez objektiva, koja se temelji na odrazu konkavnog ogledala koje je izradio Henry Fitz, i radi na sličnom principu kao zrcalni teleskopi, te omogućuje skraćenje vremena eksponiranja sa 30 minuta na 5 minuta, uz korištenje Daguerreove kemijske formule. Wolcott & Johnson kamera je dobila prvi američki patent za fotografiju (US Patent No.1582) iz 8.5.1840. godine

Fotografija na papiru

Friedrich Gerber, profesor anatomije i fiziologije Veterinarskog fakulteta Univerzitetu u Bonnu, objavljuje 19. siječnja 1839. godine u *Schweizerischen Beobachter*, da je još 1836. godine napravio prve uspješne pokuse te da je mogao trajno zadržati slike Camere Obscure na papiru prevučenim srebro kloridom. Ipak, izum je objavio tek nakon objavljivanja Daguerreovog izuma, a fotografije su ostale nedostupne. U uvodu njegove knjige „Priručnik opće anatomije ljudi i domaćih životinja" iz 1840. godine daje uputu o korištenju na svjetlo senzibiliziranog papira presvučenog srebro kloridom za zadržavanje slike mikroskopa pomoću svjetlosti koja kroz njega prolazi.

Hippolyte Bayard bio je nepriznati pionir fotografije. Kod izuma fotografije, pa i kod brojnih drugih izuma vezanih uz fotografske postupke ili tehniku, često dolazi do neslaganja, netočnosti ili što u vrijeme kada je nastajala fotografija, jednostavno neinformiranosti prouzročenom sporošću protoka informacija početkom XIX stoljeća. Spisak „oštećenih" je predug, ali tu svakako uz brojne nejasnoće za koje se lako mogu pronaći uzroci, nailazimo na primjer koji se, proučavanjem brojnih izvora od više autora, možem nazvati jednostavno prevarom. Riječ je o izumu koji Hippolytea Bayarda (1801.–1887.) svrstava u pionire fotografije. Zapravo, ovog izumitelja i fotografa se često smatra *izgubljenim pionirom fotografije*. On je izumio proces poznat

kao izravni ispis pozitiva. U njegovom procesu, papir prevučen srebro kloridom se izlaže svjetlu zbog čega taj papir potpuno pocrni. Prije eksponiranja u kameri, papir se natopi kalijevim jodidom. Nakon eksponiranja, papir sa latentnom slikom se ispere u otopini hyposulfite sode i osuši. Dobivena slika je unikatna fotografija koja nije predviđena za daljnje reproduciranje. Tako dobiven materijal ima vrlo slabu osjetljivost na svjetlost te su potrebne ekspozicije vrlo duge (više od 10 minuta u prosječnim uvjetima), pa je ova metoda bila prilagođena prvenstveno snimanju statičnih predmeta poput arhitekture ili pejzaža, dok su ljudi pri fotografiranju trebali zatvoriti oči kako bi se izbjegle dvostruke slike (otvorenih i zatvorenih očiju) uzrokovane treptanjem. Fotografije napravljene ovim postupkom su predstavljene na prvoj svjetskoj javnoj izložbi fotografija, već 24. lipnja 1839., skoro dva mjeseca prije predstavljanja fotografije. Jedan od izložaka je i prikaz Windmills, Monmartre formata 8,5x10cm. rađen u tehnici direktnog pozitiv printa, 1839. godine. Bayard je tvrdio kako je njegov izum fotografije stariji od izuma Louis Jacques Mande Daguerrea, ali je međutim, zahvaljujući prijateljskim odnosima François Aragoa i Daguerrea, bio nagovoren da odgodi najavljivanje njegovog procesa na Francuskoj Akademije znanosti. Razlog je bio taj što je Aragoov prijatelj Louis Daguerre bio izumitelj suparničkog procesa pod imenom *daguerreotypia*. Aragoov sukob interesa će koštati Bayarda priznanja kao jednog od glavnih izumitelja fotografije. Bayard je na kraju prodao pojedinosti postupka Francuskoj Akademije znanosti 24. veljače 1840. godine za 600 franaka, kako bi kupio bolju opremu. Bayardov fotografski put time, na sreću, nije dovršen. Bayard bio pionir snimanja autoportreta, kao i pionir komunikacije fotografskim medijem. U vrijeme kada su se još svi oduševljavali jednostavnim prikazom predmeta i prirode iz okruženja, Bayard je poslao jednu jaku poruku kroz sadržaj svoje najpoznatije fotografije. Riječ je zapravo o prvom fotografski izraženom protestu, o prvoj poruci koju netko upućuje javnosti koristeći fotografiju kao medij. Ta fotografija je Autoportret utopljenika iz 1840. godine, u tehnici direktnog pozitiv printa, i uz sve svoje pionirske osobine, ta fotografija je i prvi osmišljen umjetnički izraz vlastitih osjećaja kroz fotografiju. Bayard u komentaru tog „protesta“ na potpuno novi način fotografske komunikacije, komentira svoje stanje i kao „zaboravljeni“ pionir fotografije izražava se u jednoj od svojih najpoznatijih i najzanimljivih slika. Autoportret na kome je sebe predstavio kao utopljenika koji se utopio u ravnodušnosti i zanemarivanju, izložen je uz podroban opis:

„Tijelo koje vidite ovdje je Monsieur Bayard, izumitelj postupka koji vam je upravo prikazan. Koliko ja znam ovaj neumorni eksperimentator je svojim otkrićem bio okupiran blizu tri godine. Vlada, koja je previše velikodušna prema Monsieur Daguerre, rekla je da ne može učiniti ništa za Monsieur Bayard, a bijednik je potom sebe utopio. Oh hirovi ljudskog života ....! ... On je bio u mrtvačnici nekoliko dana, a nitko

ga nije prepoznao. Dame i gospodo, bit će bolje proći uz strahu od smrada koji kruži, jer kao što možete primijetiti, lice i ruke od gospodina počinju propadati."

U kasnijoj karijeri, unatoč početnim poteškoćama u fotografiji, Bayard je i dalje bio produktivan fotograf. Bio je jedan od osnivača Francuskog fotografskog saveza. Bio je jedan od prvih fotografa koga je 1851. godine Komisija za historijske spomenike angažirala kako bi fotografski dokumentirao arhitekturu, u svrhu očuvanja arhitekture i povijesnih znamenitosti Francuske. Uz svoju tehniku direktnog pozitiv tiska i slanog tiska, koristio je fotografski proces izrade fotografija na papiru, koji je razvio posebno za potrebe dokumentiranja povijesnih spomenika. Kombinirao je dva negativa, jedan kako bi ispravno eksponirao nebo, a drugi za krajolik ili zgrade. Ta ideja poznata kao kombinirani tisak počela se koristi 1850-ih.

Elektronska fotografija u prapovijesti fotografske slike

Iako veliki broj zaljubljenika, elektronsku fotografiju doživljava kao produkt modernog doba, ona nije nastala odjednom i njeni korijeni su potpuno isti kao i korijeni kemijske fotografije.

Elektronska still video i digitalna fotografija su, sa jedne strane, neodvojivo vezana uz „kemijsku fotografiju" i predstavlja logični slijed u povijesti cjelokupne fotografije, dok s druge strane, u početcima fotografije nije niti postojala ta podjela. Pokušaji zadržavanja svjetlosnih slika nisu bili vezivani uz određeni postupak, već su mnogi znanstvenici u svojim područjima djelovanja pokušavali ostvariti uspjeh. Uspješni pokušaji elektronskog prijenosa slike su imali, tada neslućene, dalekosežne posljedice po cjelokupnu svjetsku fotografiju.

Kombinacija grčkih riječi zeros (nulu) i graphein (pisanje), opisuje fenomene pomoću kojih nastaju slike stvaranjem uzoraka elektrostatskog naboja, koji zatim postaju vidljivi pomoću nabijenih čestica za označavanje. Procesi pomoću kojih se elektrostatički naboji koriste za reprodukciju slike mogu se pratiti do formiranja uzoraka naboja Lichtenberga (1778.), koji još uvijek nose njegovo ime. *Lichtenberg figure* izvorno su pripremljene raspršivanjem prašine po površini nabijenih izolatora koji su bili zaiskreni.

Desetljeće kasnije, Villarsy (1788.) je uspio odrediti polaritet Lichtenbergovih figura korištenjem mješavine praha Pb i S. Prvu praktičnu demonstraciju elektrostatičkog snimanja napravio je Ronalds ranih 1840-ih. Instrument koji je proizveo Ronalds zvao se elektrograf i uključivao je pomicanje igle, koja je bila spojena na

gromobran, preko površine izolacijske smole. Uzorak naboja, induciran atmosferskim elektricitetom, postao je vidljiv posipanjem površine nabijenim česticama praha.

Ti primjeri pokazuju kako povijest elektronske fotografije nije započela u dvadesetom stoljeću, kako bi često tvrdili poznavatelji, već je ta povijest trajala od prve ideje o zadržavanju svjetlosnog traga. Stoga je potpuno logično to što su se pokusi događali istodobno i u području elektronskog stvaranja slike, kada su se događali pokusi u stvaranju „kemijske" fotografije. Svakako, do izuma elektronske digitalne fotografije kakva je danas poznata, vodio je cijeli niz postupaka, patenata i pronalazaka u elektronskom prijenosu i stvaranju slike, te cijelo jedno razdoblje elektronske still video fotografije, koja je često, pogrešno, poistovjećena sa digitalnom fotografijom.

Kraj prapovijesti je i u fotografiji definiran početkom pismenosti. Fotografska pismenost nastaje oprvim trajnim zapisima fotografske slike na medij. Time je omogućeno da fotografska slika postane vidljiva većem broju promatrača, te da prenese autentično fotografovo viđenje motiva (često i stav, kao i osjećaje). Fotografija je, već u prvim danima postojanja, postala cjelovit medij vizualne komunikacije među ljudima i temelj medijima koji su građeni na njenim idejama.

Šefko Sulejmanović

Čaršijska česma – ponosna tuzlanska ljepotica

Čaršijska česma u Tuzli jedan je od najstarijih i najljepših tuzlanskih simbola. Uz slane bunare i tuzlansku kozu, najčešće je isticani motiv na razglednicama i prospektima grada Tuzle. Tuzlaci je s razlogom i ponosom nazivaju *tuzlanskom ljepoticom*. Bila je i ostala inspirativan izraz mnogih slikara, fotografa, pjesnika i drugih umjetnika. Kada je u Zagrebu 1933. godine priređena izložba građevinskih objekata istaknutih po svojoj vrijednosti i ljepoti, kao što su mostovi, česme, kapele, turbeta i sl., bila je izložena i fotografija *Velike gradske česme* u Tuzli. *Tadašnji žiri ocijenio je da je naša česma najljepši objekat te vrste u Bosni i Hercegovini i tada je nazvana ljepoticom.* (Trifković, 1990: 209) Kao što vidimo, ponekada se spominje kao *Velika*, a još češće kao *Gradska česma*, jer je i najveća i najljepša česma u ovome gradu. O njenoj ljepoti u novije doba govori i podatak da je BH Pošta njen motiv 2007. godine uvrstila među pet najljepših bosanskohercegovačkih česama na poštanskim markicama. U svakodnevnom životu Tuzle daleko je više od samog simbola; ožednjele prolaznike napaja vodom, produhovljene svojom ljepotom.

*

Čaršijska česma izgrađena je u austrougarsko doba, tačnije 1888. godine. Tako se njen nastanak, bar u stručnim i znanstvenim krugovima veže za dolazak Austrougarske monarhije na ove prostore i izgradnju prvog tuzlanskog vodovoda, što je simbolično i faktički predstavljalo *evropeizaciju i modernizaciju naše Zemlje*, kao i grada Tuzle. Autori naklonjeni modernizmu kažu kako je Tuzla u to vrijeme *iz osmanske čaršije, počela izrastati u lijep i moderan srednjoevropski grad.* (Kapetanović, Redžić, 2016: 9). Da li je na mjestu sadašnje Čaršijske česme postojala neka druga

česma, osim indicija, za sada nema pouzdanih podataka. Zna se da je znameniti Gazi Turali-beg doveo pitku vodu *sa lokaliteta Pašina glava i bio je dug četiri kilometra,* u periodu 1548 - 1572. godine. (Šečić, 2015: 108) Pored sakralnih i mnoštvo utilitarnih objekata (*hajrata*) u Donjoj Tuzli, izgradio je i javnu banju (*hamam*) koja je bila situirana na današnjem Trgu žrtava genocida u Srebrenici*,* vjerovatno na mjestu današnje Fontane. (Trifković, 1990: 12) Vodovodna trasa od Pašinih njiva *morala je ići pored njegove džamije gdje je vjerovatno bila česma pa kroz čaršiju opet vjerovatno sa česmom pa sve do hamama*. (Djedović, 2006: 60) Zbog svega navedenog realno je pretpostaviti da je baš na ovome mjestu još od tada postojala javna česma, a da je navedene 1888. godine zapravo podignuta nova na istome mjestu, ali u funkcionalno bogatijem i vizuelno dojmljivijem formatu. Da ovakva mišljenja imaju realnu historijsku osnovu, postoje najmanje tri uvjerljiva razloga. Prvo, tu je od 16. stoljeća postojala Čaršijska (*Hadži Hasanova*) džamija te je sasvim realno da je uz džamiju postojala i česma za obredno pranje vjernika (*abdest*) prije samog ulaska u džamiju. Drugo, bilo je to poslovno središte Čaršije gdje se svakodnevno okupljao veliki broj ljudi, posebno u vrijeme pazarnih dana. I treće, za vrijeme postojanja tuzlanske palanke i kamenog utvrđenja, prostor oko Čaršijske džamije činio je urbanu jezgru kasabe. Tako frekventan urbani prostor bez čiste i pitke vode bio je nezamisliv za čaršiju osmanskoga tipa, tako da je i nova česma mogla biti samo modernizirana nadgradnja na zatečeno stanje, u duhu novog civilizacijskog miljea. Najstariji vodovod u Tuzli i njenoj okolini pronađen je na lokalitetu Gornje Tuzle. Po ocjeni struke, potiče iz rimskoga doba, a njegova starost se procjenjuje na 1.800 godina.

U obimnoj i veoma lijepo opremljenoj monografiji pod nazivom *100 godina vodovoda u Tuzli* se kaže da su građani Tuzle, *prije gradnje prvog gradskog vodovoda* [1910] koristili vodu iz *izvora, bunara i gradskih česmi. Osim izvora, postojalo je nekoliko česmi, izgrađenih u osmansko doba...* (Kapetanović, Redžić, 2016: 9-10) Svakako da se u ovom narativu pod *prvim gradskim vodovodom* misli na vodovod iz austrougarskog, a ne osmanskog doba. Pošto se voda *u česmama i bunarima, često miješala sa slanom vodom*, koje je u Tuzli uvijek bilo, vjerovatno je i to bio jedan od krupnih razloga da znameniti Turali-beg dovede u Tuzlu pitku vodu sa udaljenosti od nekoliko kilometara. Prije gradnje Velike česme i *prvog gradskog vodovoda* u Tuzli i njenoj periferiji je bilo više česama, a najpoznatije su: Poljska česma kod Poljske džamije, Čaršijska česma pred Čaršijskom džamijom, Kujunđuša kod Jalske džamije, Podajanuša u Džindić mahali, Saračuša u Gornjem Brdu, Paša bunar ili Strugovnik, Teobesija ili Lelekovac pod brdom zvanim Borić. Česma Istočnik nalazila se na putu za staro katoličko groblje pod Ilinčicom, a pod vrhom Ilinčice, na starom putu za Dubrave i danas se nalazi česma zvana Kulukčinica. (Ćilimković, 1996: 139-140)

* *

Gradnja Čaršijske ili Velike česme u Tuzli započeta je 1887. godine prema projektu koji je izradio ing. Franc Mihanović, austrougarski arhitekta hrvatskog porijekla. U Tuzlu je došao *iz Zagreba 1884. godine kao okružni inženjer*. (Leder, 1990: 49) Prije toga projektovao je obnovu Šarene (Behram-begove) džamije [završena 1888], u istom pseudomaurskom stilu, a zatim i adaptaciju Behram-begove medrese s prepoznatljivim portalom (1907). Za tako zahtjevan projekat, kao što je bila izgradnja Gradske česme, trebao je poseban građevni materijal. Historiografija i predaje kažu da je bijeli kamen dopreman iz majdana Hreša kod Sarajeva, a zeleni kamen smaragdne boje, poznatiji kao andezitni tuf, iz sela Rajića između Vlasenice i Nove Kasabe. Prema istim izvorima, Gradsku česmu su gradili talijanski majstori koji su bili vješti u radu s kamenom, kao što su porodice Mott, Gojo, Daldon i Bancher, koje su se doselile u Bosnu s dolaskom Austro-Ugarske monarhije (1878). (Knežiček, 2023: 6-8) *Ondašnje vlasti kaptirale su dva izvora koji su se nalazili na sjevernoj strani grada i keramičkim cijevima sprovodili vodu do ove česme.* (Ćilimković, 1996: 141) Nakon godinu dana od početka radova, Velika česma, sa šest slavina, svečano je otvorena u septembru 1888. godine. *Otvaranju je prisustvovao veliki broj građana u želji da iskaže divljenje ovom objektu. Gradska česma je postala centar okupljanja građana, i s ponosom je pokazivana svim gostima grada kao izuzetno lijep objekat.* (Trifković, 1990: 209)

Kada je dovedena voda iz Podstupara, ceremonija svečanog otvaranja vodovoda priređena je ispred Gradske česme uz prisustvo velikog broja građana. Tako je ova česma bila svjedokom jednog od najznačajnijih datuma za tuzlansko građanstvo. Gradonačelnik Tuzle hafiz Osman-ef. Vilović sa svojim saradnicima, uprkos velikim otporima i opstrukcijama, nije mogao na bolji način ispratiti prvu deceniju dvadesetog stoljeća. Otvorio je savremeni vodovod 2. decembra 1910. godine, čime je značajno unaprijedio život građana i nastavak industrijskog i urbanog razvoja Tuzle. *Tog dana u 11 sati u prisustvu velikog broja građana (...) otvorio je svih šest slavina na čaršijskoj česmi.* (D. Trifković) Projektom je predviđeno da vodovod može zadovoljiti potrebe Tuzlaka za narednih dvadeset godina. Četiri godine nakon vodovoda izgrađen je prvi dio kanalizacione mreže u Tuzli.

* * *

Čaršijska česma iz 1888. godine služila je svojoj namjeni sve do pred Drugi svjetski rat kada su se na objektu pojavile velike pukotine a pojedini dijelovi počeli su da se odvajaju od objekta usljed slijeganja terena. Njeno kube počelo je izlaziti iz vertikale,

da bi na kraju i dovodi vode prestali da funkcionišu. Zbog toga je Gradsko vijeće odlučilo da renovira česmu u izvornom obliku tako što će svaki kamen biti obilježen i kasnije ponovo postavljen na svoje staro mjesto. Sve je prekinuo Drugi svjetski rat. Da bi se spriječilo propadanje postojećeg građevnog materijala, Narodnooslobodilački odbor donio je odluku da se česma u cijelosti razmontira. Svi očuvani elementi česme privremeno su odloženi u spremište stare Beledije. Tamo su ostali prilično dugo, oko 30 godina. U namjeri da sačuva stare i preostale objekte u Tuzli, da ih sanira i restaurira, Skupština opštine Tuzla je u februaru 1980. godine usvojila Program obnove i revitalizacije stare gradske jezgre. U okviru tog obimnog Programa predviđena je i obnova stare Gradske česme i njeno vraćanje u okrilje tuzlanske čaršije. Izvođač radova bilo je renomirano građevinsko preduzeće „Vranica“ iz Sarajeva.

Obnovljena česma svečano je puštena u funkciju na Dan oslobođenja Tuzle, 2. oktobra 1988. godine na 100. godišnjicu njene izgradnje. Čast da presiječe svečanu vrpcu na obnovljenoj Gradskoj česmi pripala je poznatom tuzlanskom umjetniku i piscu Dragiši Trifkoviću, koji je dao najveći doprinos da se sačuva i obnovi *ovo neprocjenjivo bogatstvo naše arhitekture i kulturne baštine.* Česmu je otvorio predsjednik Skupštine opštine Tuzla mr. Mirza Muradbegović. Vremenom, bosanska godišnja doba i ljudski nehat ostavljali su svoje tragove na njenom lijepo izvajanom licu. Od tada pa do danas, Česma je više puta obnavljana. Posljednja obnova prilično oronule Čaršijske česme izvršena je u aprilu 2025. godine. Projektnim rješenjem i kvalitetom izvedenih radova u javnosti je izazvala polemike i podijeljena mišljenja.

* * * *

Bez sumnje, Čaršijska česma u Tuzli jedan je od najznačajnijih historijskih simbola i najljepših spomenika grada Tuzle i bh. arhitekture. Danas između Čaršijske džamije i grandiozne Fontane na Trgu otmjeno pomiruje dvije goleme kulture. I dok Fontana sa žubornim vodoskocima i bisernim kapima zavodljivo osvaja posmatrača, kao da zna da z*vuk vode vrijedi više od svih pjesnikovih riječi*, dotle Čaršijska česma smjerno i nenametljivo nudi prolazniku slatke gutljaje hladne vode, umija preplanula lica i osvježava umorne dlanove, kao što je to od starina i činila. Ne pita ni ko si, ni šta si, ni odakle si. *Sagni se i pij, niko se ne ljuti* - kako to ljudska i pjesnička duša kaže. Dočekala je i preživjela ova česma mnoge epohe i ratove, tuge i radosti. Pamti ona i mnoga dobra, hrabrost i plemenitost bosanskohercegovačkog čovjeka. Ovdje su se sretale mnoge tuzlanske generacije, provodile svoje slobodno vrijeme, ovdje se i pjevalo i veselilo i ašikovalo. Uz to, svaka generacija je na ovome nemirnom prostoru okusila rat, neimaštinu i strah od najgoreg. Na svu sreću, uvijek je ovdje bilo više dobrih

ljudi, nego pobornika mržnje i nemira. Ni česma nije nestala ni prestala točiti svoje srebrne niti. Nastavila je šapatom pričati kako više nema kaldrmisanih sokaka, ni velikih avlija, ni visokih drvenih taraba, ni starih drvenih prozora, ni visokih drvenih krovova, ni starih ljudi koji se skrušeno zahvaljuju Bogu na kapljici vode. Duga je to i pomalo magična priča, bosanske zbilje, maurskog šarma i pratećeg čaršijskog nama. Ponosna i stasita *tuzlanska ljepotica* zaslužuje najljepše ruho što se rukom može tkati i najveću pažnju što je zahvalni ljudi mogu dati. Jer česma je poput nasmijane majke zagledane u svoju dobrodušnu djecu koju poji na svojim izdašnim prsima. Zar takvoj djeci dolikuje biti nešto drugo doli jedno - braća i sestre. Za takvu djecu mudri Rumi kaže, *da postaju jedna rijeka koja u radosti teče okeanu.*

Literatura

Ćilimković, Džemal, 1996, *Tuzla u osmansko doba*, Regionalni istorijski arhiv Tuzla, Tuzla.

Djedović, Rusmir, 2006, „Doprinos Tur Ali-bega i njegovih potomaka u urbanom i teritorijalnom razvoju Tuzle“, *Veliki vakifi Bosne*, zbornik radova, BZK Preporod Tuzla, Tuzla, 51-70.

Kapetanović, Jasna, Redžić, Asja (ur.), *100 godina vodovoda u Tuzli*, dostupno na: https://vik-tuzla.ba/wp-content/uploads/2016/04/100-godina-vodovoda-u-tuzli.pdf (Pristup: 30.7.2025)

Knežiček, Tihomir, 2023, *30 godina Udruženja Italijana u Tuzli*, Centar za kulturu Tuzla, Tuzla.

Mandžić, Enver, 2019, *Tuzla u sjećanju*, PrintCom, Tuzla.

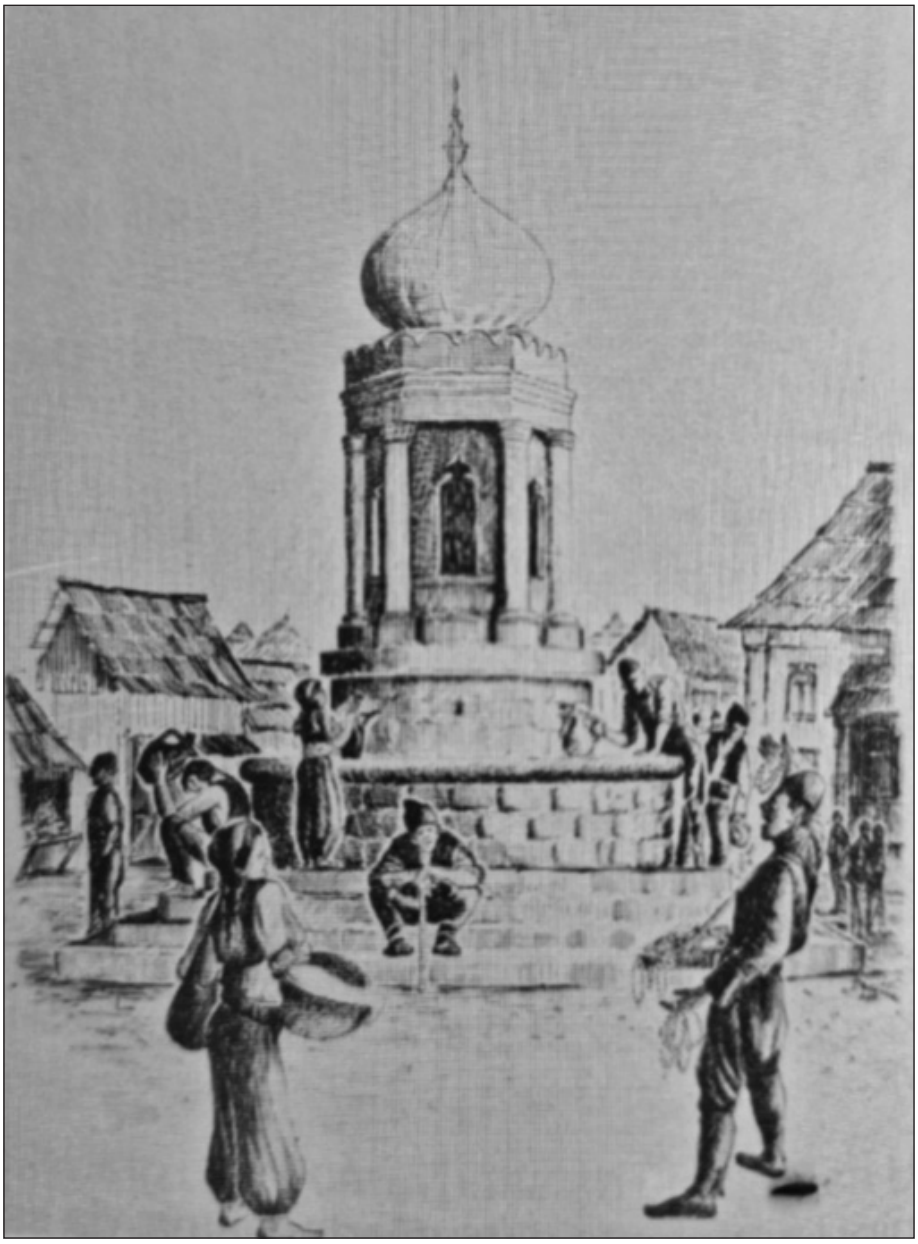
Mehmedović, Ahmed, 2018, „Vilović, Osman-efendija, hafiz“, *Leksikon islama*, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 525.

Šečić, Emir, 2015, „Tuzla - grad vakufa ili grad soli: povodom 443 godine Gazi Turali-begove vakufname (15.2.1572.-15.2.2015.)“ *Novi Muallim*, god XVI, br. 61, Udruženje ilmijje IZ u BiH, Sarajevo, 105-108.

Trifković, Dragiša, 1990, *Tuzlanski vremeplov*, knjiga IV, DP Grafičar Tuzla, Tuzla, 209-212.

U Tuzli pronađen vodovovod iz Rimskog doba, dostupno na: https://volimtuzlu.ba/index.php/grad-tuzla/grad-tuzla-novosti/10004-u-tuzli-pronaden-vodovod-iz-rimskog-doba (Pristup: 1.8.2025)

PRILOZI

Prilog 1: *Prvobitni izgled Čaršijske česme u Tuzli iz austrougarskog perioda (D. Trifković)*

Prilog 2: *Sa otvaranja Vodovoda u Tuzli 1910. godine*, str. 50

Prilog 3: *Gradska česma. Razglednica je 7. IV 1911. poslata iz Tuzle u Sopran (Mandžić, 39)*

Prilog 4: *Silva Savinović, predsjednica IO SO Tuzla, drži govor na otvaranju Čaršijske česme, 2.10.1988. godine*

Prilog 5: *Sa otvaranja Čaršijske česme u Tuzli, 2. oktobra 1988. godine*

Prilog 6: *Današnji izgled Čaršijske česme u Tuzli, 2025. godina*

Prilog 7: *Čaršijska česma između Čaršijske džamije i fontane na Trgu žrtva genocida u Srebrenici*

Darko Zorić*

Opismenjavanje kod Hrvata u Bosni i Hercegovini u prvoj polovici 20. stoljeća

Kulturno-povijesni ogled

Sažetak:

U seljačkim školama fra Didaka Buntića za šest godina njihova postojanja (1911.–1917.) čitati i pisati je naučilo oko 14.000 hercegovačkih Hrvata. Ovaj istinski pučki pokret, ponikao u muci i bijedi obespravljenih hercegovačkih seljaka, postavio je temelje masovnog opismenjavanja Hrvata u Bosni i Hercegovini, s kojim će tri desetljeća kasnije nastaviti Napredak. U masovnim kampanjama koje je 1937.–1941. proveo Napredak u suradnji sa zagrebačkom Seljačkom slogom opismenjeno je oko 100.000 ljudi u Bosni i Hercegovini. Uspjeh ovih pothvata time je veći što se upornim zalaganjem svih aktera uspio stvoriti prisan odnos povjerenja između inteligencije i seljaka, koji se u konačnici pretočio u sveopću ideju narodnoga zajedništva i boljitka u vremenima iznimno nepovoljnih gospodarskih, društvenih i političkih prilika pred i u vrijeme dva svjetska rata. Na temelju arhivske građe, glasila, statističkih pokazatelja i dosadašnjih istraživanja, autor razmatra uzroke nepismenosti i nastojanja na njezinu suzbijanju unutar zajednice hrvatskoga naroda u kontekstu širih društveno-političkih prilika toga vremena.

Ključne riječi: analfabetski tečajevi, Fra Didak Buntić, Napredak, opismenjavanje, Rudolf Herceg, Seljačka sloga, Seljačke škole

* Matica hrvatska.

Školstvo i pismenost u Bosni i Hercegovini u prvoj polovici 20. stoljeća

Uspostavom austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini 1878. uslijedila je reforma školstva koje je do tada bilo pod kontrolom vjerskih zajednica. Prema *Rezultatima popisa žiteljstva u BiH od 10. listopada 1910.* (1912: 42), Austro-Ugarska je po svom dolasku zatekla veliki broj mekteba te 54 katoličke i 56 pravoslavnih osnovnih škola. Nova uprava otvara prve državne osnovne i srednje škole, a do 1884. preuzima i franjevačke pučke škole, ostavljajući franjevcima u nadležnost samo vjersku poduku (Mandić 1939: 61). Bio je to postupan i spor proces, uvjetovan brojnim poteškoćama. Raspoloživa financijska sredstva za predviđenu reformu školstva bila su nedostatna, a nedostajalo je i učiteljskog kadra. Ženska djeca rijetko su polazila u školu jer se smatralo da im obrazovanje nije potrebno, dok su kod muslimanskog stanovništva za to postojali i vjerski razlozi. Kako bi se i muslimanska ženska djeca pridobila za školu, otvarane su škole za djevojčice ili, kada to nije bilo moguće, organizirana su ženska odjeljenja u mješovitim školama, ali bez naročita uspjeha. Ženska djeca nisu mogla redovito pohađati gimnazije, nego samo slušati predavanja i na kraju godine polagati ispite, pa je u gimnazijama bio veoma mali broj učenica. Zakonom o obveznoj nastavi od 28. 6. 1911. propisana je obveza polaska u školu za djecu s navršenih sedam godina. Međutim, ženska djeca s navršenih deset i muška s navršenih jedanaest godina nisu mogla upisati prvi razred, što je dodatno usložnjavalo situaciju.

U školskoj 1910./11. u Bosni i Hercegovini je postojalo 487 osnovnih škola (331 općih, 146 konfesionalnih i 10 privatnih), s ukupno 42.578 učenika (*Rezultati popisa 1910,* 1912: 42). Ovakva školska mreža nije mogla ni izbliza zadovoljiti tadašnje potrebe. Osim toga, škole su otvarane poglavito u gradovima, a prednost pri upisu imala su djeca stranih činovnika, tako da su seoska djeca u najvećoj mjeri bila uskraćena za mogućnost školovanja (Nikić 1978: 69).

Sve ove okolnosti pridonijele su enormnoj nepismenosti među domaćim stanovništvom. Prema popisu iz 1910. u Bosni i Hercegovini bilo je 87,84% nepismenog stanovništva starijeg od šest godina. U nekim krajevima skoro da i nije bilo pismenog stanovništva, tako u Cazinu, gdje je nepismenosti iznosila čak 97,35%. Najveći broj nepismenih bio je po selima. U pogledu spola, nepismenost kod žena bila je za 10,27% veća u odnosu na onu kod muškaraca. Prema konfesionalnoj pripadnosti, nepismenost je bila najveća kod muslimana i to 94,65%, a nešto manja kod pravoslavaca (89,92%) te katolika (77,45%), dok je kod ostalih vjerskih skupina (židova i evangelista) nepismenost bila znatno niža i iznosila 38,27% (*Rezultati popisa 1910,* 1912: 43-45).

Sedam godina kasnije, pred kraj Prvoga svjetskog rata, stanje u školstvu jedva da se promijenilo. U školskoj 1917./18. u Bosni i Hercegovini je radilo 416 osnovnih škola, ne računajući muslimanske konfesionalne škole. Od toga je u Tuzlanskom okrugu 97, Mostarskom 89, Banjalučkom 71, Sarajevskom 64, Travničkom 54 i Bihaćkom 41 osnovna škola (Papić 1984: 16-20). Prema podacima iz Arhiva BiH školski sustav u Bosni i Hercegovini u školskoj 1917./18. činilo je 10 srednjih škola, od čega tri javne i tri privatne gimnazije, tri realne gimnazije i jedna realka, 15 stručnih škola, od čega tri javne i jedna privatna učiteljska škola, jedna trgovinska, jedna tehnička, dvije zanatlijske, četiri ženske stručne škole, jedna šerijatska škola i dvije bogoslovije, 520 narodnih škola, od čega 13 javnih i 9 privatnih građanskih škola te 440 javnih i 58 privatnih osnovnih škola, te veći broj mekteba. U pogledu nastavnog kadra, u sedam srednjih škola radilo je 155 nastavnika, od kojih ni jedna žena, u 14 stručnih škola radilo je 105 nastavnika i 28 nastavnica, u 453 narodne škole podučavalo je 501 nastavnik i 657 nastavnica, dok je u muslimanskim konfesionalnim školama radilo 2.642 učitelja, od kojih ni jedna žena. Žene su podučavale samo u učiteljskim, ženskim stručnim, građanskim i osnovnim školama, dok se u svim drugim školama nastavno osoblje sastojalo od muškaraca. Sedam postojećih stručnih škola pohađalo je 2.193 muških i 190 ženskih đaka, u 14 stručnih škola polazilo je 472 učenika i 465 učenica, u 453 narodne škole bilo je 44.780 dječaka i 16.518 djevojčica. U muslimanskim konfesionalnim školama nastavu je pohađalo 63.523 učenika i 5.890 učenica. Škole u kojima nije bilo ni jednog ženskog đaka su tehničke stručke, zanatlijske, šerijatske, bogoslovije i mektebi starijeg sistema (Arhiv BiH, f. ZV, 46/1918). Postojao je evidentan nedostatak učiteljskog kadra, što je posebno izraženo kod ženskog nastavnog osoblja.

Nakon rata i ulaska Bosne i Hercegovina u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, školstvo je povjereno Zemaljskoj vladi BiH, koja je za svoj rad odgovarala Ministarstvu prosvjete u Beogradu. Stranim školama iz perioda austrougarske uprave rad je zabranjen još u vrijeme Države Slovenaca, Hrvata i Srba. Tako je u studenom 1918. u Mostaru ukinuta mađarska škola i jedno njemačko odjeljenje, kao i škola na mađarskom jeziku u Trebinju (Papić 1984: 22). Što se tiče konfesionalnih škola, muslimanske i katoličke škole su nastavile s radom u istom obliku, dok su pravoslavne škole preimenovane u državne. S početka je to dovelo do ubrzanog otvaranja državnih škola u mjestima sa većinskim pravoslavnim stanovništvom. No kapaciteti ovih nekada pravoslavnih škola brzo su iscrpljeni pa su vlasti morali poduzeti mjere u cilju suzbijanja nepismenosti.

S tim u vezi Zemaljska vlada BiH 1. rujna 1919. donosi *Mnijenje o suzbijanju nepismenosti*:

Državi doduše dopušta upotrijebiti silu, gdje se radi o postizanju njezinih vitalnih ciljeva (…) *U konkretnom dakle slučaju valja najprije ispitati, da li je pismenost državljana životno pitanje države* (…) *Širiti se i cvasti svakako je najprvo životno pitanje država. Završetkom svjetskog rata biće da je prestalo i širenje država za nekoliko generacija. Naše je dakle, da radimo na procvatu naše države ... Pitanje suzbijanja nepismenosti kod djece od 7. do 11. godine je riješeno zakonom od 28. VI. 1911. o obaveznoj nastavi. No i ovaj se zakon obazire da ne bude pretvrd, jer država ne može u manjim razmacima osnivati škola, obazire se na udaljenost i rastrkanost naših sela i kuća po selima, pa osniva škole postepeno, a prema tome istom i sili djecu na polazak u škole. Tako bi isto postepeno valjalo i postupati sa obukom nepismenih iznad jedanaeste do 40. godine i siliti na nauku samo ona sela i najbližu im okolicu, koja su više na okupu. Bolje je i manje započeti, a u tome što više postići, nego veliko zakuhati, pa ne uspjeti* (Arhiv BiH, f. ZV, 46/1919).

U izvještaju Vlade narodnog jedinstva upućenom Ministarstvu prosvjete u Beogradu u aprilu 1920. navodi se da postojećim školama obuhvaćeno svega 20% djece i da je potrebno dodatnih oko 200 škola. Stanovništvo je opismenjavano i kroz analfabetske tečajeve. Školske 1919./20. u Bosni i Hercegovini održana su 103 analfabetska tečaja koje je pohađalo 4.040 polaznika (Arhiv BiH, f. ZV, 149/1920; 59/1920). Ubrzano su otvarane nove škole, pa je do kraja 1921. otvoreno 85 novih škola. U 1927. otvoreno je 30, a u 1928. novih 15 škola. U narednom periodu postignuti su ozbiljniji pomaci u razvitku školske mreže. S početka 1929. u šest bosanskohercegovačkih oblasti radile su 654 osnovne škole sa 61.492 đaka i 1.630 nastavnika. Udio ženske djece u ukupnom broju đaka i dalje je bio izuzetno nizak (12.618), dok se udio žena među nastavnim kadrom (739) približio broju muških učitelja (891). Najveći broj škola imala je Vrbaska oblast, njih 152, a najmanji Bihaćka, sa 64 škole. Kako bi se bar djelomično riješio deficit nastavnog osoblja, organizirani su tečajevi za podučavanje nestručnih predmeta. Polaznici su morali imati prethodno završenu srednju školu, a tečajeve su mogli pohađati i već svršeni nastavnic (Papić 1984: 23-25).

Iako je za deset godina Kraljevine SHS postignut vidan učinak u pogledu širenja školske mreže, najveći broj stanovništva u Bosni i Hercegovini bio je nepismen. Prema statističkim pokazateljima Popisa stanovništva Kraljevine Jugoslavije iz 1931., u 53 bosanskohercegovačka kotara je 1.675.283 ili 72,1% stanovnika starijih od deset godina nepismeno, što je za 27,5% više od prosjeka u Kraljevini Jugoslaviji i 66,5% više od onoga u Dravskoj banovini (današnjoj Sloveniji). Prema spolu prednjači ženska populacija s 87,5% nepismenih, za razliku od 56,5% nepismenih kod muškaraca. U odnosu na pojedine kotare, najniža stopa nepismenosti od 41,7% zabilježena je u sarajevskom kotaru, a najviša od 86,1% u Prozoru (*Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931.*). Doda li se k tome činjenica da su iz rezultata

popisa izostavljena djeca uzrasta 6-10 godina te da su kao pismeni računati i polupismeni, koji su znali samo čitati, razvidno je da je stvarna nepismenost bila znatno veća od one statističke. Brojni su čimbenici uvjetovali ovakvo poražavajuće stanje, prvenstveno nedostatan broj škola i učiteljskog kadra. S druge strane, i tamo gdje je bilo dovoljno škola, polaznost je često bila niska, pa je u školskoj 1937./38. svega 40% školskih obveznika krenulo u školu (*Prosvjetno predavanje u Zagrebu* 1939: 60). Ovo se pogotovu odnosi na žensku djecu, čije se obrazovanje smatralo izlišnim. Nerijetko su i upisana djeca izostajala s nastave zbog radova na gospodarstvu, vremenskih neprilika ili udaljenosti. Bilo je jasno da postojeća školska mreža ne može udovoljiti potrebama i prilikama toga vremena.

Položaj hercegovačkih Hrvata pod austrougarskom upravom

U osvit dvadesetoga stoljeća budi se nacionalna svijest kod svih naroda Bosne i Hercegovine, kao svojevrstan otpor asimilaciji. Pokreću se prve hrvatske novine Hercegovački bosiljak (1883.), Novi hercegovački bosiljak (1884.) i Glas Hercegovca (1885.), a sa radom počinje i prvo hrvatsko pjevačko društvo Hrvoje (1888.). Osnivaju se nacionalne kulturne udruge upravljene kulturnom uzdizanju i prosvjećivanju - Jevrejsko kulturno-prosvjetno i humanitarno društvo La Benevolencija (1892.), Hrvatsko potporno društvo za potrebe đaka srednjih i visokih škola Bosne i Hercegovine (1902., od 1907. HKD Napredak), Srpsko prosvjetno i kulturno društvo Prosvjeta (1902.) i Gajret (1903.). Sve ove udruge ulagale su velike napore u prosvjećivanje svoga puka. Formiraju se fondovi za financiranje darovitih i potrebitih đaka, izdaju se prosvjetni časopisi, osnivaju knjižnice i čitaonice te povremeno organiziraju i analfabetski tečajevi.

U Zapadnoj Hercegovini sve više raste nezadovoljstvo prema politici aktualnih vlasti. Hercegovački seljaci se u to vrijeme suočavaju s brojnim izazovima na gospodarskom, kulturnom i političkom planu. Nepravičan odnos austrougarske monarhije prema Hrvatima katolicima u Bosni i Hercegovini otvoreno je iznio profesor latinskog i grčkog u Franjevačkoj klasičnoj gimnaziji na Širokom Brijegu i utemeljitelj mjesnoga odbora Hrvatske narodne zajednice, fra Didak Buntić (krsnoga imena Franjo), u svome pismu narodnome zastupniku Ivanu Šusteršiću:

> *Naše katoličko hrvatsko pučanstvo u Hercegovini nije ništa drugo, nego bijelo roblje, kome je sva njegova zarada monopolizirana, a nadnica ima 31 heler. 'Švaba nas je ogubao!' Zapostavljeni smo u školstvu, u gospodarstvu i u potporama tako, da doseljenici iz*

monarhije uživaju 90% od svega, što spada na nas katolike, a 10% domaći. Pa eto nam sada sabora. Na 350.000 domaćih katolika otpast će 5 zastupnika, a na 50.000 doseljenika 11 zastupnika. Rabin čifutski je virilist, upravitelj vakufskih dobara je virilist, potpredsjednik rišćanske crkvene autonomije je virilist, a naši provincijali, ti u istinu katolički knezovi ništa, i svak će imati pasivno pravo glasa, osim zločinca i franjevca. Der Mohr hat seine Sache getan! [Maurin je odradio svoj posao!, Friedrich von Schiller u Fiescova zavjera u Genovi] Zar su dakle to zaslužili ti sinovi, oci, spasitelji, prvaci i vođe svoga naroda od one monarhije, za koju su uvijek spravni bili sve žrtvovati i pregorjeti; naprama kojoj su ljubav zasvjedočili ne riječima nego djelima odvažnim i muževnim, progonstvom, imetkom i vlastitim životom? (Knezović 1938: 72-73).

Uoči donošenja Zemaljskog ustava za BiH, Buntić 20. studenoga 1909. upućuje pismo Zajedničkome ministru financija i upravitelju BiH, barunu Istvanu Stefanu Burianu, u kome oštro protestira zbog marginalizacije Zapadne Hercegovine te zahtijeva usklađenje predstojećeg Ustava s prilikama i potrebama tamošnjega puka: „Ovu Vam spomenicu posvećuje katolički narod Hercegovine kao jednu kitu cvijeća, u kojoj doduše nećete naći lijepih i mirisavih ruža, ali tim više gorkog pelina i čemerike, kojim cvijećem obiluje Hercegovina." U pogledu budućeg narodnog zastupstva Buntić traži da svaki punoljetni državljanin može birati i biti izabran u predstavnička tijela te da se među viriliste uvrsti osim biskupa i provincijal franjevačkoga reda u Hercegovini: „radi osobitih i neprolaznih zasluga ovoga reda koli za naš narod toli za monarhiju …, a to u ostalom odgovara i brojnoj snazi katoličkoga žiteljstva Hercegovine, koja broji 150.000 duša." Naročit značaj Buntić pridaje duhanu, zahtijevajući od Buriana veće otkupne cijene, ukidanje davanja desetine na duhan agama, zabranu sadnje duhana u Bosni i ukidanje državnih plantaža te osnivanje udruge uzgajivača duhana:

Duhansko je pitanje Hercegovcu životno pitanje, pitanje hljeba, pitanje njegova obstanka. Duhan je njegov prvi i glavni proizvod, jedina njegova zarada, od okupacije monopoliziran (...) *Jedanaest mjeseci neprekidno traje naš rad o duhanu. A kako smo tek od države za taj naš rad oštećeni? Dokazano je* (…) *da mi kao kmetovi – sadioci duhana ne dobivamo poprečno više od 30 helera* (…) *Mi plačemo i kukamo nad ovom nepravdom, gospodine ministre, do neba se čuje, ali nas Vi ne čujete ili možda ne hajte za nas. Je li pravo, preuzvišeni gospodine ministre, da mi sadioci duhana, koji smo tek dvadeseti dio bosanko-hercegovačkog pučanstva, doprinosimo u samom porezu i duhanu više nego jednu desetinu čitavog državnog prihoda? Reći će se, gospodine ministre, da nije nitko prisiljen baviti se sadnjom duhana. Na ovo odgovaramo: Hercegovcu je mriet ili se seliti ili duhan saditi, drugo nam ne preostaje* (…) *Ovako, preuzvišeni gospodine, ne može ići dalje. Stoga apeliramo* (…) *da smjesta odredite Vama podčinjenim organima, neka vrše Vašu rieč, koju ste nam u ovogodišnjim delegacijama dali, i da ne sile narod, da se laća nezakonitih sredstava i očajnih u obranu svoga bitka i obstanka.*

Nadalje, Buntić traži odvodnju poplavljenih polja, smanjenje poreza u stočarstvu te vraćanje prava ispaše na pojedinim planinama. Žali se i na lošu cestovnu infrastrukturu, nedostatak pošta i brzojava te manjak škola:

Razvitku našega stočarstva mećane su sve moguće zapreke kao što su: visoki porez na koze, zabrana pašnjaka, nasilno odstranjivanje s običnih planina ... gdje je Hercegovac od pamtivjeka orao, pasao i kosio. Državne ceste s ovu stranu Neretve nemamo ni punih 150 km, tako da dođe na 2.000 četvornih kilometara tek 100 km ceste, a na pojedinoga žitelja samo metar i po. Kroz ovih 30 godina mi smo dali državi šro u novcu, što u radu preko 4.500.000 kruna, a to se je potrošilo većinom tamo kuda nijedan naš stanovnik neće nikada proći. Cijelo područje od okupacije do danas nije dobilo niti samo jedan poštanski ili brzojavni ured. Doduše nalazi se jedan, i to u Ljubuškom, ali je taj obstojao i za turske uprave. Do nazad nekoliko godina nismo imali u svemu nego 10 pučkih škola, tj. Na 10.000 žitelja jednu! No hvala Bogu pod upravom Vaše Preuzvišenosti jedino ondje možemo zabilježiti znatan napredak, jer nam se je taj broj škola sada podvostručio, te želimo ... da barem svaka župa bude imati po jednu školu, jer i sada dolazi jedna pučka škola tek na 4.000 duša. Mi se u čudu pitamo: gdje je taj toliko spominjani civilizatorni rad uprave krou ovih 30 godina?! Ima ga dakako, ne možemo poreći. No sav je on koncentriranu glavnom gradu i oko željezničkih pruga, gdje to zahtieva strategija i interesi stranaca. Tamo je ras, tamo je napredak, pače luksuz, koji čini nemili i neugodni kontrast sa zapuštenim selima i seoskim pučanstvom, koje je stvoreno rek bi jedino zato, da plaća poreze i d asluži spomenutim interesima. Ono je njiva: uviek košena, a nikad gnojena; krava mužena, a nigda hranjena ... Gotovo sav duhan (31.000q), od koga država ima dohotka četiri puta više nego od svih bosanskih šuma, daje ovaj kraj, a dobiva za nj neznatnu odkupninu. A šta se je tu investiralo i utrošilo ? 20 pučkih škola, 150 km ceste, 2 državne kuće i jedna štala za magarce. To su nam sve kulturne tečevine kroz 30 godine uprave.

U konačnici Buntić zahtijeva od Buriana da se za biskupiju Mostarsko-Duvanjsku odvaja pripadajuća trećina svote za bogoštovnu nastavu, kao i pravo na izbor biskupa iz Hercegovine:

Od te goleme svote troši se u Hercegovini u gore rečenu svrhu samo 11.000 kruna, dotično prema broju katoličkog pučanstva, a još više prema poreznoj snazi odpalo bi na Hercegovinu jedna podpuna trećina, što bi iznosilo 44.933 krune! Hercegovina ima 130.00 katoličkog hrvatskog pučanstva, a to je više nego jedna trećina cielog bosansko – hercegovačkog hrvatskog katoličkog žiteljstva (…) *U interesu je kako naroda tako i svećeništva, da u svom duhovnom poglavaru vidi oca, narodnog čovjeka i svojega duhovnog pastira, a ne tek plaćenog vladinog činovnika. Stoga se mi katolici Hercegovine ne odričemo našega staroga prava, po kome svećenstvo naše biskupije ima pravo birati trojicu između sebe, i predložiti ih Sv. Stolici, od kojih jednoga mora odobriti i potvrditi za biskupa. To je naše staro, neprieporeno pravo, priznato i potvrđeno koli od svjetovne toli od duhovne vlasti*

(…) *ako bi vlast mimoišla to naše pravo – smatrali bi katolici Hercegovine težkom povredom i očitim nasiljem, kome se oni nikad neće pokoriti (Buntić 1932: 9-10).*

Seljačke škole fra Didaka Buntića

Kako od Buriana nije dobio nikakav odgovor na svoje pismo, niti su vlasti poduzele bilo što po pitanju unaprjeđenja stanja u Hercegovini, Buntić odlučuje da sam preuzme inicijativu: „Meni ne treba ni vlada ni njena pomoć, ja moram odgojiti narod, da on bude samosvjestan i upućen na samoga sebe. Ja hoću da narod dobije pouzdanja u samoga sebe i svoje žuljeve, a da ne čeka milost vladinu… Samosvijest i samopouzdanje moramo buditi i odgajati u našem narodu!“ (Barišić 1922: 114-15). U Hercegovini je oko 1910. postojalo svega deset osnovnih škola na 112.000 hercegovačkih katolika, a i te škole je austrougarska uprava naslijedila od fratara iz osmanskoga doba. Od 8.000 župljana Širokoga Brijega jedva 300 da je bilo pismeno (Gavran 1988: 103). Buntić je znao da je ovako velika nepismenost glavni uzrok izrabljivanja njegova naroda od strane vlasti i da će mu najviše pomoći ako ga opismeni. Za uspjeh tako velika poduhvata bilo je potrebno pridobiti široke narodne mase i podstaknuti ih da aktivno sudjeluju u vlastitom opismenjavanju, ako se želi postići bilo kakav značajniji napredak u tom smislu (Buntić 1914: 163).

Ukidanjem uredbe Zemaljske vlade o zabrani održavanja privatnih analfabetskih tečajeva bez pedagoške izobrazbe 1910. Buntiću se otvara put za ostvarenje zamišljenoga pothvata: opismenjavanje što većeg broja ljudi za kratko vrijeme putem analfabetskih tečajeva, po uzoru na one u Hrvatskoj. Nakon što je 1910. dovršio izgradnju širokobriješke crkve, Buntić odlazi u Zagreb kako bi se upoznao s načinom rada *Društva sveučilišnih građana za poduku analfabeta* (kasnije *Klub ABC*), koje je tamo već neko vrijeme s uspjehom organizirao analfabetske tečajeve. Tom prilikom pokretač društva, Rudolf Herceg, daruje Buntiću tzv. *Abecedarke*, udžbenike za opismenjavanje odraslih koje je pisao Herceg (Sušac 1937: 125).

Po povratku u Hercegovinu Buntić se susreće s problemom nedostatka kvalificiranog kadra kojeg je bilo potrebno angažirati za opismenjavanje stanovništva. Na raspolaganju je imao samo mjesnog učitelja i nekolicinu fratara, koji su mu bili spremni pomoći. Stoga za učitelje uzima lokalne odbornike Hrvatske narodne zajednice na Širokom Brijegu i druge pismene seljake (Buntić 11/1914: 163). U svakom selu širokobriješke župe postavljen je po jedan čovjek koji zna dobro čitati i pisati, a koji će narod podučavati u čitanju i pisanju. Ovi analfabetski tečajevi nazvani su Seljačke škole Hrvatske Narodne Zajednice. Po naravi su ove škole više sličile pravim školama nego tečajevima. Svrha seljačkih škola bila je, osim da se puk brzo nauči čitati i

pisati, pouka iz poslova na gazdinstvu, vjere, gospodarstva i kulture, a obuka je trajala najmanje četiri godine (Mandić 1917: 32-33). Buntić je najbolje učitelje postavljao za nadzornike, čiji je zadatak bio da nadgledaju rad učitelja u seljačkim školama i obavještavaju Buntića o napretku opismenjavanja. Svake nedjelje prije i poslije svete mise fra Didak Buntić je ispitivao učenike te pozivao učitelje na instrukcije i dogovore. Seljačke škole su imale i školski red kojeg su svi učenici bili dužni poštivati (Lasić 1917: 146-47). Opismenjavanje se u seljačkim školama provodilo brže i učinkovitije nego putem organizirane mreže državnih osnovnih škola, kojih je bilo veoma malo. Pored toga, starost polaznika pri upisu nije bila bitna, pa su se opismenjavali i stariji ljudi. Zbog toga je Buntićeva metoda opismenjavanja dala odlične rezultate, za što zavrjeđuje priznanje i divljenje (Raspudić 2004: 81).

S početka je odaziv za ove škole bio veoma slab. Narod je bio nepovjerljiv prema novome, a smatralo se i da škole kvare mladež: „Uspjeh je njihova rada prve godine (1911.) ako se uopće tako nazvati može, najviše uslijed nemara i slaba odaziva u narodu veoma neznatan, bolje rekavši nikakav bio. Jedva je nekoliko desetaka učenika pristupilo godišnjem ispitu“ (Buntić 12/1914: 179). Osim toga, Buntić je iste godine postavljen za ravnatelja Franjevačke gimnazije, što je iziskivalo dodatna zalaganja. Početkom 1912. fra Didaku je pošlo za rukom da otvori pet škola u četiri sela i da nagovori nekoliko seljaka da se upišu u školu. Međutim, zbog nepovjerenja u novi način opismenjavanja i međusobnoga ruganja mnogi su učenici napuštali škole prije kraja obuke (Mandić 1917: 34). Kako bi privolio što više seljaka da upišu školu, Buntić je neumorno iznalazio načine da im ukaže važnost prosvjećivanja. U svojemu pismu župniku u Rasnu, fra Luji Radošu, od 16. listopada 1913. navodi:

> *Čuo sam da su Rašnjaci mnogi očekivali da ću im o cestam govoriti; kažite im neka budu mirni, cestu će dobiti jer je baš njihova cesta kod mene na prvom redu i pod prvim brojem. Kažite im i to da svak pa i vlada računa sa narodom u toliko u koliko je on prosvjetljen i prema tome da uvažuje njihove želje i potrebe. Zato one čitanke i tablice niesu ništa drugo nego mine i lagumi s kojim se ceste i ostale njihove potrebe izvode* (Iz rukopisne ostavštine 1972: 65).

Buntić se posebno zalagao za uključivanje žena u poduku. Pri tome je valjalo premostiti s time povezane predrasude, koje su među ovdašnjim narodima bile duboko ukorijenjene. Bojazan koja je vladala među pukom da će sve pismene žene biti obvezne dvoriti ranjene i bolesne vojnike, Buntić je vješto osporio tvrdnjama da će upravo nepismene žene morati obavljati takove zadatke, za što će se on osobno založiti kod vlade. Energično se zalagao za podizanje svijesti o značaju obrazovanja za žene:

Velite, da škola nije nužna za ženske: no ja vam kažem, da uprav na to važnost polažem da se i naše žene školuju isto tako kao i muški, jer je mjerilo naobrazbe svakog pojedinog naroda naobrazba njegove žene i na kom je stupnju naobraženosti njegova žena, na tome je i ostali narod. Ne veli li i naša poslovica, da tri ugla kuće stoje na ženi, a četvrti na čovjeku. K tome je, kako vam mora biti poznato, majka prvi i glavni učitelj svoga poroda, koga nitko do jedinoga Boga nadomjestiti ne može, pa čemu će majka naučiti svoju djecu, te svoje najmilije učenike, ako je i sama neznana i neuka? (Buntić 12/1914: 180).

U svojoj čvrstoj nakani da među pukom, napose ženama, stvori pozitivnu sliku o važnosti njihova obrazovanja, Buntić je bio vrlo domišljat. Tako je jedne prilike iskoristio dekret pape Pia X. iskoristio da djevojke potakne da se same zauzmu oko svoga opismenjavanja. Naime, predmetna odredba propisuje da se mladenci po vjenčanju moraju vlastoručno potpisati na ženidbeni ugovor, što znači da moraju znati čitati i pisati. Međutim, mogućnost datu istim dekretom da se umjesto nepismenih zaručnika potpišu svjedoci, fra Didak je namjerno prećutio, kako bi kod djevojaka stvorio bojazan da će ostati neudate ako ne nauče čitati i pisati (Buntić 12/1914: 180-81). Ubrzo je ovakav pristup pokazao i prve rezultate, tako da je prema Buntićevu (12/1914: 181) izvješću već u trećoj godini rada seljačkih škola bilo skoro više ženskih nego li muških polaznika.

Unatoč poteškoćama s kojima se fra Didak susretao, njegovo zalaganje za podizanje pismenosti među hercegovačkim seljacima urodilo je plodom. Samo u jesen 1912., poslije prvoga javnog ispita, otvoreno je 18 novih seljačkih škola u širokobriješkoj župi (Mandić 1939: 62-63). U Brotnju se 1914. otvara i prva seljačka škola van širokobriješke župe. Buntić šalje 1.050 početnica i 150 Hercegovih abecedarki tamošnjem upravitelju obuke, fra Grgi Vasiljeviću, koji mu zauzvrat piše da će, ako se nastavi sa takvim radom, nepismenost u njegovoj velikoj župi od 7000 župljana potpuno iskorijeniti za samo godinu dana (Buntić 12/1914: 182). U 1915. otvaraju se seljačke škole u Gorancima i Gracu. Te godine su u širokobriješkome kraju postojale 33 seljačke škole, sa 1.529 učenika i to 612 muških i 917 ženskih (Mandić 1916: 65-66), a naredne godine otpočinju sa radom i škole u Drinovcima, Gorici, Humcu, Posušju, Posuškom Gradcu, Studencima i Vitini (Mandić 1939: 63). Novi provincijal, fra David Nevistić, zvanično priznaje seljačke škole 1917. te preporučuje franjevcima da se maksimalno zauzmu za širenje ovih škola po svim hercegovačkim župama (Okružnica hercegovačkog provincijala 1917: 31-32). U ovoj, zadnjoj godini rada, seljačke škole rade u gotovo svim franjevačkim župama u Hercegovini (Mandić 1939: 64), a list *Kršćanska obitelj* uvodi rubriku „Vjesnik Hrvatskih seljačkih škola“, u kojoj se redovito objavljuju izvješća o radu ovih škola (Mandić 1917: 36).

Uspjehu seljačkih škola ponajprije su doprinijeli javni ispiti. Održavani su na Duhove ispred Franjevačkog samostana na Širokom brijegu, ali i u drugim župama u kojima su postojale seljačke škole, kao u Grljevićima, Gorancima, Humcu, Mostaru i Rasnu. Bile su to prave narodne svečanosti kojima su nazočile brojne ugledne osobe. Najboljim učenicima fra Didak je dijelio darove, koji su ih s velikim veseljem primali (Barišić 1922: 115). Ovakvim javnim i svečanim prezentiranjem godišnjeg uspjeha i napretka pridavana je velika važnost radu učenika, dok se istodobno među pukom razvijala ljubav prema knjizi i prosvjeti. Kako bi se za seljačke škole potakao što veći interes, Buntić je na javnim ispitima uveo natjecanja. Selo sa najboljim rezultatima na ispitu kao nagradu bi odnosilo barjak (Hrvatski narod i knjiga 1917: 2). Prvi javni ispit seljačkih škola održan je 24. svibnja 1912. ispred franjevačkog samostana na Širokom Brijegu. O tome Buntić zapisa:

> *Druge godine 1912. bio je doduše nešto bolji. Na ispit ih je došlo kojih 150 i to većinom iz tri škole. Ispitu je prisustvovao čitavi odbor 'H.N.Z.' te školski upravitelj narodne osnovne škole gosp. Nikola Ostojić. Napose je svojom prisutnosti odlikovao ovaj rad naših škola velč. o. fra Bariša Drmić, gvardijan i nadzornik mjesta, koji je tom prigodom rekao lijepo slovo ističući svoju radost i veselje nad tom pojavom i uvažujući rad 'H.N.Z.' Njegovu moralnu potporu i ljubav, kojom je on i kasnije pratio ovaj rad naše zajednice ne može naš odbor nikako zaboraviti niti je dostatno ocijeniti. Tom je prigodom najboljim učenicima podijeljeno 50 nagrada lijepog pučkog molitvenika mnp. o. fra Anđela Nuića (*Buntić 1914: 179-80).

Poslije prvoga javnog ispita povećava se broj polaznika javnih ispita, a usporedo i broj škola i učenika. Interes za seljačke škole porastao je jednako kod žena i muškaraca, bez obzira na dob (Lasić 1917: 146). Na javni ispit 1913. je, od preko 1.000 učenika koje je u čitanju i pisanju podučavalo 18 seoskih učitelja, a u crkvenome i narodnom pjevanju dva profesora franjevačke gimnazije, pristupilo njih oko 700 (Buntić 12/1914: 180). U pismu od 1913. Buntić upoznaje predsjednika Napretka, Antuna Tandarića, s činjenicom da je (prve) školske 1910./11. imao desetak, druge stotinjak, a te godine 1.200 ljudi u analfabetskim tečajevima (Nikić 2000: 63-64). Na javnom ispitu 24. svibnja 1914. sudjelovalo je 1.500 polaznika, 800 muških i 700 ženskih (Dobržanski 1914: 31). Iste godine je, 31. svibnja, održan javni ispit i u Kočerinu (Knezović 1938: 32). U 1915. na javni ispit je pristupilo 1.374 učenika, od čega 850 ženskih, većinom odraslih (*Rad seljačkih škola 'H.N.Z.' u ratno doba 1915: 166*). Javni ispiti su te godine održani i u Grljevićima, Mostaru i Kočerinu (Sušac 1937: 126; *Hercegovački Hrvat* 1916: 33; *Seljačke škole Hrvatske narodne zajednice* 1915: 174). Godine 1916. u javnom ispitu na Širokom Brijegu 1. lipnja sudjelovalo je 30 škola sa 700 učenika, od čega preko 80% ženskih. Svaka škola

je stala sa svojim učiteljem s hrvatskom zastavom ispred (M.N. 1916: 182). Ove godine javni ispiti su održani i u Gorancima i na Humcu (*Analfabetski tečajevi u Hercegovini* 1917: 28-32).

S vremenom su se seljačke škole iz Hercegovine proširile i na područje Bosne. Na popularizaciji ideje seljačkih škola radio je Ivo Dobržanski, urednik lista *Hrvatska narodna zajednica*. Nakon javnoga ispita 1914. Dobržanski je napisao knjigu *Seljačke škole Hrvatske Narodne Zajednice za Bosnu i Hercegovinu*, u kojoj je detaljno opisao rad ovih škola. Objavio je i *Početnicu ili Bukvar za nepismene (analfabete)* po Buntićevoj metodi te raznim novinama redovito slao izvješća o radu seljačkih škola. Godine 1916. otvorena je seljačka škola u Varešu (Varešak 1916: 107-08), a potom 1917. i u Kreševu, gdje je učitelj Marko Pavičić otvorio tečaj za nepismene na koji se odmah prijavilo 50 učenika (*Analfabetski tečajevi* 1917: 14). Iste godine je u Otinovcima kod Kupresa župnik Juraj Veseličić otvorio hrvatske seljačke škole i učenicima nabavio veći broj Početnica (*Analfabetski tečaj u Banjoj Luci* 1917: 68). U banjalučkom kotaru akciju opismenjavanja predvodio je Buntićev sljedbenik Ivan Sušac, koji je 1916. iz Kočerina premješten za učitelja u Banja Luku. Kampanja je provedena 1924./25., za koje vrijeme je opismenjeno preko 2.000 ljudi. U opismenjavanju su pomogli katolički i pravoslavni svećenik, hodža, kulturna društva Napredak, Gajret i Prosvjeta, kao i Ministarstvo prosvjete, koji su osigurali nagrade i početnice (Sušac 1937: 125-127; *Iskaz o uspjehu analfabetskih tečajeva* 1346/40). Polaznici tečajeva su bili uzrasta od 7 do 37 godina, a učitelji od 12 do 50 godina. Vjerski službenici su za učitelje postavljali najčestitije i najpismenije ljude po selima te nadgledali vođenje i uspješnost tečajeva prema Suščevom naputku. U svojoj molbi za pomoć u liječenju Sušac navodi da je u periodu 1913.-25. održao oko 200 tečajeva, na kojima je opismenjeno oko 4.000 ljudi, od čega 1.500 Hrvata i 2.500 Srba (*Iskaz o uspjehu analfabetskih tečajeva* 1346/40).

Pojavom velike gladi u Hercegovini s početka 1917., fra Didak Buntić i franjevci prestaju sa aktivnostima u svezi sa seljačkim školama i posvećuju se spašavanju gladne hercegovačke djece njihovim privremenim preseljenjem u Slavoniju (Mandić 1939: 64). Školske 1916./17. s radom je nastavilo svega par seljačkih škola. Te godine se na analfabetski tečaj kod školskog upravitelja Nikole Ostojića i njegove supruge Jozefine Ostojić upisalo 120 osoba, od čega je njih 92 završilo s dobrim uspjehom. Ti učenici su naučili pisati i čitati, računati, te se podučeni iz zemljopisa, povijesti, gospodarstva i kućanstva, a za nagradu su dobili svaki po dvije knjige i pribor za školu (*Analfabetski tečaj na Širokom Brijegu* 1917: 65). U seljačkim školama Hrvatske narodne zajednice je za svega šest godina njihova postojanja čitati i pisati naučilo oko 14.000 ljudi (Mandić 1939: 64). Buntić je 1914. odlikovan viteškim

križem austrijskoga cara Franje Josipa I. za svoj prosvjetni rad i zasluge. Po završetku Prvoga svjetskog rata, aktivno se uključuje u politički život Kraljevine SHS te 1918. postaje član Narodnoga vijeća SHS u Zagrebu i narodni zastupnik u beogradskoj skupštini. Nakon izbora za provincijala Hercegovačke franjevačke provincije 1919. napušta Široki Brijeg i seli u franjevački samostan u Mostaru. O njemu zapisa Knezović (1938: 30): „… ovakav muž mogao je da pobije ogradu konzervativnosti našega naroda, štono živi tako reći još patrijarhalnim životom, i da ga zagrije za pismenost i za školu, da izvede onako veliko djelo, pred kojim čovjek zapanjen stoji.“

Analfabetski tečajevi Hrvatskog kulturnog društva Napredak pred donošenje Zakona o narodnim školama 1929.

Pučko opismenjavanje među hrvatskim narodom u Bosni i Hercegovini nakon Prvoga svjetskog rata usko je povezano s onodobnim društveno-političkim prilikama u Hrvatskoj, napose djelovanjima tamošnjih seljačkih pokreta. Koncem Prvoga svjetskog rata Središnji zemaljski odbor porodica mobiliziranih i u ratu poginulih vojnika u Zagrebu, na čelu s dr. Šilovićem, intenzivno se zalaže za suzbijanje nepismenosti. Za voditelja ove djelatnosti postavljen je 1919. publicista i kulturni djelatnik Rudolf Herceg. Namjera Odbora bila je da se za što kraće vrijeme opismeni što veći broj ljudi. U tu svrhu je prihvaćena i preuzeta Buntićeva metoda opismenjavanja, kao najbrža i najlakša za ove potrebe. Na Hercegovu inicijativu i uporno zalaganje su 1919. po selima i većim mjestima oformljeni odbori i organizacije za suzbijanje nepismenosti, koje su predvodili učitelji ili učeniji seljaci. Zadatak odbora bio je na jesen i zimu organizirati analfabetske tečajeve za odrasle u školama i seoskim domovima. Izaslanici Središnjega zemaljskog odbora prethodno su budućim učiteljima držali tečajeve i dijelili priručnike, kako bi se ovi uputili u Buntićev metod opismenjavanja. Predmetne priručnike priređivao je Pero Lasić, nekadašnji Buntićev učenik koji je ujedno pomagao Hercegu u ovoj kampanji. Osim po selima i većim mjestima, analfabetski tečajevi Središnjeg zemaljskog odbora održavani su i u Zagrebu (Krajačić 1921: 71-72). Međutim, uslijed tadašnjih političkih prilika ove aktivnosti su obustavljene, sve do osnivanja Seljačke sloge. Seljačku slogu utemeljio je Rudolf Herceg 11. listopada 1925. u Zagrebu, kao kulturno-prosvjetno društvo Hrvatske seljačke stranke, čiji je Herceg bio član. Društvo je dijelilo iste programske ciljeve kao i njegova matična stranka koja je te godine ušla u Narodnu skupštinu, poglavito podizanje pismenosti među seljacima. Prema njegovoj zamisli „imala bi Seljačka Sloga biti organizacija svega kulturnog rada po hrvatskim selima“ (*Seljačka sloga kao dobrotvorna organizacija* 1928: 3). Za prve četiri godine djelovanja oformljeno je 214 ogranaka. Seljačka sloga je godišnje opismenjavala preko 4.000, a u zadnjoj godini svog rada

1928./29. preko 10.000 ljudi (*Glavna skupština Seljačke sloge* 1929: 77). Od 1926-28. izlazilo je glasilo *Seljačka prosvjeta*, koje je 1936. promijenilo naziv u *Seljačka sloga*. Promjenom političkih okolnosti i uvođenjem Šestosiječanjske diktature 1929. društvo privremeno prestaje sa radom.

Suradnja Napretka i Hercega počela je još prije osnivanja Seljačke sloge, u vrijeme dok je Napretkom predsjedao Aleksa Đebić. U 1922. Napredak naručuje od Hercega 50 njegovih *Abecedarki*, a u 1926. nešto veću količinu - između 200 i 300 komada. Razlog za ovako male narudžbe bio je financijske prirode, s obzirom na to da Napredak zbog drugih započetih aktivnosti nije mogao izdvajati dodatna sredstva za ove priručnike. Od Oblasnog odbora sarajevske oblasti Napredak je 1928. tražio novčanu pomoć za održavanje analfabetskih tečajeva, za šta je Odbor na sjednici od 25. travnja odobrio samo 2.000 dinara. Međutim, ubrzo je udruga počela primati poticaje od privatnih osoba iz Zagreba, a kasnije i od Seljačke sloge (Arhiv BiH 2603/14; 131/42; 2005/51; 2512/52).

Zahvaljujući financijskoj potpori, Napretku polazi za rukom da 1929. započne s masovnijim održavanjem analfabetskih tečajeva. Tečajevi su organizirani u mostarskom, ljubuškom i travničkom kotaru. Vodili su ih učitelji, članovi Napretka i seljaci. Napredak je platio i putujućeg učitelja Emila Rajića da opismenjuje po travničkom kotaru. Te je godine u ovim kotarima održano oko 40 tečajeva sa 1.100 polaznika. U mostarskom kotaru održano je devet tečajeva sa 622 polaznika. Tečajevi su provedeni i u Konjicu i Fojnici. Zbog velikog uspjeha ove kampanje, Napredak je zatražio kredit od 160.000 dinara kako bi mogao proširiti kampanju. Plan je bio da se u 1930./31. tečajevi prošire i na Bugojno, Busovaču, Gornji Vakuf, Jajce i Zenicu (*Iz zapisnika XXVI. glavne godišnje skupštine* 1930: 114, 121; Marković 1930: 99; Marković 1937: 124-25; Sušac 1937: 125-27; *Stanje pismenosti u BiH* 1937: 108).

Međutim, ova kampanja je još iste godine obustavljena, Naime, Zakonom o narodnim školama u Kraljevini Jugoslaviji od 5. prosinca 1929. tečajevi za odrasle nepismene stavljeni su pod kontrolu države te su dobili status narodnih škola. Uvedena je obveza pohađanja analfabetskih tečajeva za sve osobe do 25 godina starosti bez školskog obrazovanja. Osobama dobi od 26 do 30 godina data je mogućnost da dobrovoljno upišu analfabetski tečaj, u kom slučaju su ga bili obvezni pohađati. Određeno je da će se tečajevi redovito otvarati pri svim seoskim narodnim školama. Za održavanje nastave propisan je period od 1. studenog do 1. ožujka, u večernjim satima. U mjestima gdje nije bilo školskih zgrada, zadužene su općine da osiguraju prostorije u kojima će se provoditi tečajevi. Tečajeve su ubuduće mogli držati samo učitelji narodnih škola i druga stručna lica, za što im je

predviđena posebna naknada. Otvaranje tečajeva i imenovanje nastavnika vršio je Ministar prosvjete. Tečajevi koji se održavaju u gradovima regulirani su posebnim pravilnikom. Financiranje tečajeva preuzele su banovine i država, ali je i privatnim osobama ostavljena mogućnost za pružanje financijske potpore. Za žene je predviđeno osnivanje nižih škola i tečajeva za kućanice, a za muškarce gospodarsko-zadružnih tečajeva. Nastava se zasnivala na praktičnoj osnovi, uvažavajući mjesne prilike i potrebe. Tečajevi za žene trajali su tri do šest mjeseci, a za muškarce dva do četiri mjeseca. Nastavne planove i programe kao i organizaciju rada propisivalo je Ministarstvo prosvjete. Predmetnim Zakonom ostavljena je mogućnost da kulturno-prosvjetna društva u privatnoj inicijativi provode narodno prosvjećivanje, naročito putem narodnih univerziteta na selu i industrijskim centrima. Ministarstvo prosvjete se obvezalo pomagati ovakve inicijative, s tim da je zadržalo pravo odobravanja otvaranja pojedinih ustanova, kao i pravo nadzora. Predviđeno je i donošenje posebne uredbe kojom će se odrediti postupak za objedinjavanje cjelokupne državne i privatne akcije na narodnom prosvjećivanju, a čime bi se obuhvatile sve državne i banovinske ustanove kao i sva privatna udruženja, čiji je rad na bilo koji način vezan za narodno prosvjećivanje (članak 7. i 153.-157. Zakona). Međutim, Ministarstvo prosvjete nije uvažilo Napretkov zahtjev iz 1930. da mu se omogući nastavak rada, korištenje Hercegovih Abecedarki te održavanje tečajeva u selima u čijoj blizini nije bilo škola (Arhiv BiH 3035/72; 50/73).

Naknadno uvedena ograničenja u pogledu minimalnog broja polaznika tečajeva uzrokovala su dodatne poteškoće. Naime, u dopisu načelnika Odjeljenja za osnovnu nastavu Kraljevskim banskim upravama za prosvjetna odjeljenja od 1. siječnja 1931. (*Prosvetni glasnik*, 47/1931: 18) pojašnjeno je da se analfabetski tečajevi mogu organizirati samo tamo gdje se prijavi bar 15 dobrovoljnih polaznika. To znači da se tečajevi nisu mogli održavali u manjim selima ili mjestima gdje nije bilo dovoljno polaznika, dok je istodobno privatnim inicijativama onemogućeno da u takvim slučajevima organiziraju vlastite tečajeve.

Unatoč zakonskim ograničenjima u pojedinim župama se nastavilo s radom. Tako je fra Vencel Kosir 1933. pokrenuo analfabetski tečaj na Širokom Brijegu. Kosir je uputio molbu Napretku da mu se dostavi 550 Abecedarki za 800 polaznika, naglašavajući da je tečajeve uredio tako da budu u skladu sa zakonom. Napredak je udovoljio fra Vencelovoj molbi i dostavio mu tražene Abecedarke (Arhiv BiH 320/90). Međutim, ovakve pojedinačne akcije bile su više izuzetak nego pravilo i nisu davale očekivan rezultate, dok je Napredak svoj prosvjetni rad usmjerio na knjižnice i prosvjetna predavanja (*Godišnji izvještaj Središnje uprave* 12/1937: 78).

Zajednička kampanja opismenjavanja *Napretka* i *Seljačke sloge* 1937-41.

Rad Seljačke sloge ponovno je obnovljen 10. studenoga 1935. Za predsjednika društva izabran je Herceg. Uslijed izmijenjenih političkih prilika stvaraju se uvjeti za ponovno oživljavanje prosvjetnih kampanja. Kako zakon nije dopuštao tečajeve izvan škola, Skupština Seljačke sloge je 1936. donijela zaključak da se podučavanje vrši pojedinačno, odnosno da svaki seljak u svome domu podučava druge ukućane (*Šesta redovita glavna skupština* 1936: 35).

Na ljeto 1937. Herceg obilazi Bosnu i Hercegovinu i Dalmaciju s ciljem da uspostavi suradnju za predstojeću kampanju opismenjavanja. Suradnja je dogovorena s Napretkom koji se odmah uključuje i preuzima rad u Bosni i Hercegovini (*Seljačka sloga* 1937: 181). Herceg je potom svim ograncima Seljačke sloge i Napretkovim akcionim odborima u Bosni i Hercegovini dostavio upute o načinu provođenja kampanje. Isprva je bilo potrebno sačiniti popis nepismenih dobi od 8 do 50 godina, utvrditi potrebni broj udžbenika te sačiniti proračun koliko novca mogu dati sami nepismeni, a koliko će dati ogranci i akcioni odbori, dok bi preostali dio namirila Napretkova Središnjica. Tiskani su i plakati kako bi se što više ljudi pridružilo kampanji (Herceg 1937b: 202).

Na 33. redovitoj skupštini Napretka početkom srpnja 1937. društvo je donijelo odluku o nabavci 10.000 Hercegovih Abecedarki u cilju održavanja analfabetskih tečajeva (*Iz zapisnika XXXIII. redovite skupštine 1937: 99, 105*). U narednih par mjeseci nabavljena je ipak veća količina Abecedarki (20.000 komada). Plan je bio da se s opismenjavanjem otpočne u mjestima s najvećim brojem nepismenih. Svaki kotar je dobio zadatak da izabere osobe koje će voditi kampanju te da se napravi petogodišnji plan rada (*Napretkova akcija protiv nepismenosti* 1937: 121). Na kraju svake Abecedarke stojala je motivirajuća poruka:

> *U širenju pismenosti po Hercegovoj Abecedarki sudjeluju svi dobronamjerni Hrvati. Jedni se uče čitati i pisati, drugi poučavaju svoje domare i svoje susjede, a treći se brinu za učila, to jest za Abecedarke, pisanke i olovke. U tom poslu sudjelujemo dakle svi. Posebnu zadaću preuzeše Seljačka Sloga u Zagrebu s ograncima po selima, Napredak u Sarajevu s podružnicama po svim hrvatskim krajevima i Klub ABC, društvo prosvjetnih radnika.*
>
> *Čim nepismenjak nauči čitati i pisati, poučava odmah drugoga. Na taj način ne će skoro biti nepismenih Hrvata. Što sam za to učinio ja?* (Herceg 1937a: 48)

Koncem listopada upriličena je konferencija u Sarajevu kojoj su nazočili Rudolf Herceg s blagajnikom Seljačke sloge, Rudolfom Petekom i nekolicinom narodnih

zastupnika iz Bosne, kojom prilikom je dogovoreno da će se opismenjavanje vršiti tako što će seljaci podučavati svoje ukućane i susjede. Osmišljena je hijerarhijska organizacija kampanje te način i cijena nabavke učila. U kotarima bi akcioni odbori skupljali priloge i preko Napretkove Središnjice kupovali Abecedarke, bilježnice i olovke po cijeni od 4 dinara, odnosno u pola cijene, dok bi ostatak podmirivala Središnjica. Učila se nisu dijelila besplatno jer se smatralo da ih tada seljaci ne bi cijenili. Od novca od prodaje financiralo bi se obilaženje tečajeva ili bi sredstva bila usmjerena za knjižnice (*Napredak* 14/1939: 134). Dogovoreno je da kampanja otpočne u studenom 1937. i to istovremeno u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini, s time da kampanju u Bosni i Hercegovini provede Napredak (*Dopis svim podorganizacijama* 3989/123). Svi ovi zaključci potvrđeni su i na konferenciji u Mostaru, s time što bi kampanja u Hercegovini otpočela nakon otkupa duhana (*Prosvjetna konferencija* 1937: 148). Odmah se počelo sa pripremama, tiskani su i plakati te pozivani biskupski ordinarijati u Banja Luci, Mostaru i Sarajevu na suradnju (Arhiv BiH 195/126).

U cilju što brže i učinkovitije realizacije kampanje, ustrojena je široko razgranata mreža koja povezuje Središnjicu u Sarajevu sa svim krajevima Bosne i Hercegovine. Pri Prosvjetnoj sekciji Središnjice osnovan je Odsjek za pobijanje nepismenosti koji je predvodio akciju. Na čelo Odsjeka postavljen je Napretkov urednik, prof. Ante Martinović. U svim kotarima oformljeni su akcioni odbori u koje su birani članovi Napretka, ogranaka Seljačke sloge u BiH i kotarskih organizacija Hrvatske seljačke stranke. Unutar pojedinih kotara oformljene su manje jedinice na nivou župa ili općina. Svaka župa obuhvaćala je nekoliko sela, obično njih 15 do 25. Na čelo svake župe postavljan je po jedan *hrvatski prosvjetar*, dok su se o selima i zaseocima brinuli nadzornici koji su birali pismene seljake radi poučavanja nepismenih (*Treba raditi* 1938: 119). Za prosvjetare su birani članovi Napretka, svećenici i učitelji, a nerijetko su poučavali i uz seljake (*Akcioni odbor u Čapljini prednjači* 1939: 33). Što se tiče dobi polaznika, poučavane su osobe s navršenih 13 godina i starije. Ukoliko je najbliža škola bila udaljena od sela više od 4 km, onda su poučavana i djeca dobi od 7 godina pa nadalje (Martinović 1946: 96-97). U listu *Kršćanska obitelj* objavljivani su pozivi na opismenjavanje, pa tako u jednom od poziva stoji: „Ako bi svaki njegov učenik naučio bar trojicu svojih nepismenih komšija po načinu kojim je on njih učio, to bi bila najljepša zahvalnost fra Didaku s njihove strane, i s tim bi izvršili svoju veliku dužnost“ (*Slijepi kod očiju* 1938: 11). Zbog zakonskih ograničenja poučavanje se vršilo pojedinačno po kućama ili na sijelima, mada su za veće grupe nepismenjaka po selima i dalje organizirani tečajevi.

S kampanjom se otpočelo u sarajevskom kotaru prosinca 1937. Tako je 18. prosinca na Taračin Dolu u župi Čemerno kod Ilijaša održan sastanak kome su

ispred sarajevskog akcionog odbora nazočili predsjednik odbora dr. Franjo Raguz te članovi Josip Šubić i Anto Kvesić. Sakupili su se i svi ugledni domaćini na čelu sa župnikom Mihovilom Thonom. Tom prigodom za Hrvatske prosvjetare izabrani su August Pavlović za Taračin Do i Višnjicu, Iljko Knežević za Goru i Kamenicu, Jozo Križanac za Pomenoviće i Solakoviće, Pero Ivić za Nasiće i Rijeku, te Pero Vidaković i Marko Ivanić za Kožlje i Vidotinu. Također su imenovani i nadzornici za pojedina sela - Ivica Matić za Taračin Do, Jozo Lukić, Marijan Knežević, Marko Krišto i Ilija Pranić za Goru, Lovro Jozić za Kamenicu, Ivo Ćurčić za Nasiće, Jozo Ilić za Rijeku, Šimo Pranić i August Pavlović za Višnjicu, Marko Ivanić i Jozo Jozić za Pomenoviće, Pero Bartula za Kožlje, Radoja Vidaković za Vidotinu, Juro Barić za Solakoviće i Pero Mijatović za Tisovik. Nakon nekoliko mjeseci ponovno je održan sastanak, kome je ispred sarajevskog akcionog odbora nazočio odbornik Ambroz Brozović, a prisutni su bili i gotovo svi Hrvatski prosvjetari i nadzornici. Za nadzornike su izabrani Pero Babić za Taračin Do i Stjepo Ilić za Rijeku. Prema podnesenim izvješćima u župi Čemerno je tada radilo ukupno 166 djelatnika: 38 u Gori, 18 u Kamenici, 17 u Kožlju, 7 u Nasićima, 14 u Pomenovićima, 6 u Rijeci, 11 u Solakovićima, 6 u Tisoviku, 14 u Vidotini i 24 u Višnici, prema čemu je ova župa tada bila na prvome mjestu. Tome je značajno doprinijela tamošnja Napretkova podružnica, koja je na Taračin Dolu djelovala još od 1923 (*Napredak* 1939, broj 1: 12, broj 2: 24). Sarajevski akcioni odbor je u siječnju 1938. uspio organizirati tečajeve u 103 sela. U ovom kotaru je tada djelovalo 43 prosvjetara i 92 nadzornika, koji su redovito održavali sastanke sa seljacima i svoja izvješća dostavljali odboru (*Rad Akcionog odbora u Sarajevu* 1938, 13(2): 15-16). O uspješnosti tečajeva u ovom kotaru svjedoče izvješća izaslanika koji su pri kasnijim obilascima sela utvrdili da se povećao broj polaznika te da su seljaci već počeli čitati tisak kao što je list Seljački dom i neka Napretkova glasila (*Pred svršetak rada* 1938: 41). Istog mjeseca tečajevi su održani i u prozorskom kotaru, a župnici su organizirali akcije i kod Kotor Varoši, te Brestovskom i Čemernom (*Širenje pismenosti u prozorskom kotaru; Akcija za pobijanje nepismenosti u Šipragama; Borci za pismenost* 1938, 13(2): 21-22). U Mostaru je 1938. otpočeo s radom Središnji odbor za opismenjavanje u Hercegovini. Odbor je brojao 15 članova, na čelu s fra Vendelinom Vasiljem. Zadatak odbora je da organizira rad na iskorjenjivanju nepismenosti u mostarskom kotaru te stupi u vezu s Napretkovim podružnicama u Hercegovini (*Izvrši li ti svoju hrvatsku dužnost?* 1938: 332-33). Tečajevi su uskoro održani u Zenici, Žepču, Travniku, Bugojnom, Fojnici, Širokom Brijegu, Čapljini i Duvnu (*Napredak* 1938, 13(3): 33-34). U izvješću akcionog odbora u Konjicu iz travnja predviđa se oko 500 opismenjenih (*Rad akcionog odbora u Konjicu* 1938: 37), dok odbor u Kaknju izvješćuje o poteškoćama u opismenjavanju jer muškarci nisu imali vremena od

posla, a žena iz tradicijskih razloga nisu pohađale tečajeve (*Organiziranje akcije u Kaknju* 1938: 44). Pojedini akcioni odbori s radom su krenuli tek u svibnju 1938. zbog sezone radova. U duvanjskom i livanjskom kraju, gdje su djelovali i ogranci Seljačke sloge, predviđeno oko 3.000 opismenjenih, dok je u Hercegovini tečajeve pohađalo oko 3.500 osoba, iako je Banska uprava u Splitu učiteljima zabranila da drže tečajeve (*Prvi ispit u Hercegovini* 1938: 63, *Zapadna Bosna prednjači* 1938: 52-53). Izvješća o kampanjama objavljivana su u Napretkovom glasilu u rubrici *Rad na pobijanju nepismenosti*, počev od 3. broja 1938. Kako je na početku i dogovoreno, Seljačka sloga je slala komplete za podučavanje u okolicu Travnika, Duvno, Livno i u Posavinu gdje su radili njezini ogranci, dok je Napredak pomagao svoju podružnicu u Gospiću (Arhiv BiH 795/126). U opismenjavanju je od početka učestvovalo i muslimansko stanovništvo, tako u kampanji koju je u listopadu 1937. u Zvoniku proveo sudac Josip Lazić, kao i u tečajevima u Jasenicama i Počitelju (Arhiv BiH 3858/123; Širenje pismenosti u Hercegovini 1938: 51-52).

Unatoč općenito dobrim rezultatima, kampanja je praćena brojnim teškoćama. Kao što se očekivalo, veoma mali broj žena se pridružio akciji. Tako su u Kraljevoj Sutjesci u sarajevskom kotaru svih 71 polaznika bili muškarci, dok tamošnje dvije osnovne škole nije pohađalo ni jedno žensko dijete (*Rad Akcionog odbora u Sarajevu* 1938, 13(3): 28-30). U brojnim selima skoro da nije bilo pismenih. U Kameniku je od 196 žitelja samo jedna osoba bila pismena. U župi Deževice u Fojnici, gdje je nepismenost je iznosila čak 97%, župnik je organizirao tečaj za 35 polaznika (*Deževice rade* 1938: 40). U pojedinim mjestima probleme su pravile same vlasti, tako u Travniku gdje su žandari plijenili Abecedarke po kućama. U tuzlanskom kraju teško se nalazilo onih koji će obilaziti sela (*Iz zapisnika XXXIV. glavne godišnje skupštine* 1938: 97).

Prvi javni ispit novonaučenih pismenjaka na području Bosne i Hercegovine upriličen je na Mladi Uskrs, 24. travnja 1938., u selu Taračin Do, župa Čemerno kod Ilijaša. Od 127 polaznika ispitu je pristupilo njih 74, od toga 62 muškarca i 12 ženskih. Ostali nisu došli, što zbog dubokoga snijega, što zbog neprikladnoga odijela, a stariji i žene zbog srama. Ispit je otpočeo poslije nedjeljne mise u Hrvatskom seljačkom domu „Knez Batić“. Polaznici su prvo pisali diktat, a potom su čitali stavove iz raznih članaka. Svi učenici su zadovoljili te su im kao nagrade uručene Mačekove slike. Nakon ispita nazočnima se obratio predsjednik sarajevskog Akcionog odbora, Dr. Franjo Raguz, pozivajući sve one koji su ove godine naučili, da dogodine nauče još trojicu, u duhu Mačekove preporuke. U ime Napretkove Središnjice pozdravni govor održao je dr. Ivan Subašić, potičući nazočne na uporan rad na prosvjetnome, gospodarskom i političkom jačanju. Ovaj je ispit bio

iznimno uspješan, s obzirom na to da je veći broj učenika u kratko vrijeme naučilo tečno čitati, te lijepo i brzo pisati, a mnogi su naučili i dobro računati, kao što je matematički talenat Iljko Jozić iz sela Kamenice (*Prvi ispit na području BiH* 1938: 51). Iako je kraj planinski i siromašan, a sela razbacana i bez ikakvih puteva, dobrom organizacijom, redovitim obilaženjem i sastancima uspjelo se postići zavidne rezultate.

Taračin Do, 1934., Hrvatski dom Knez Batić i župna crkva (Marić, 2004: 285)

Potkraj prve kampanje održana je prosvjetna konferencija u okviru Napretkove glavne skupštine od 3. srpnja 1938, gdje su prezentirani ostvareni rezultati. Dogovoreno je da Rudolf Herceg sačini zbirku radova polaznika tečajeva, kao i da se po većim mjestima organiziraju međudruštveni akcioni odbori radi efikasnijeg rada (*Seljačka sloga* 1938, 3(8): 243; 1939, 4(1): 24). Herceg se odmah dao na posao te iste godine u ime Kluba ABC, Seljačke sloge i Napretka tiskao knjigu *Plodovi najslađi… pisma, pjesme, priče i članci samouka*. Knjigu je uredio sa Škorjačem, a ista sadrži izbor pismenih radova hrvatskih seljaka samouka. Pjesma Ilije Mihaljevića, seljaka iz Zagoričana kod Livna, objavljena u *Plodovima najslađim*, primjer je za to da se u kampanjama moglo naučiti ne samo čitanje i pisanje, nego i literarno izražavanje:

Po svim selima da se čita bolje!
Savila se drvo liska tanka
od mog dvora do zelena bora.
Zelen bore, razširi se bolje
širi grane na sve četir strane.
Na prosvjetno mi stupimo polje,
po svim selima da se čita bolje.
(Mihaljević 1938)

U srpnju 1938. započelo se s pripremama za kampanju 1938./39. Na drugoj po redu smotri održanoj 31. srpnja 1938. kod Zagreba (Kupinec), vođa seljačkog pokreta Vladko Maček je istakao da je pismenost najvažnija u očuvanju kulture i prednosti koje donosi civilizacija (*Seljačka sloga* 1938, 3(9): 290). Maček je kao vođa seljačkog pokreta uživao veliki autoritet među pukom, što je doprinijelo uključivanju širih narodnih masa u kampanju. Odlučilo se krenuti s većim zamahom. Predviđeno je da akcioni odbori u rujnu nakon nedjeljnih misa održe sastanke i izaberu prosvjetare i nadzornike, nakon čega bi se početkom listopada priredile sabirne akcije, a u studenom organizirali tečajevi (Arhiv BiH, f. HKPD Napredak, 795/126; 3609/132). No kampanja nije otpočela kada je predviđeno. S početka je izostao je očekivani broj narudžbi za Abecedarke, a pojedini odbori su odgodili sabirne akcije predviđene za listopad (*Treba raditi* 1938, 13(10): 119). Bližili su se i jesenji skupštinski izbori, što je također utjecalo na kasniji početak kampanje. U vrijeme oko izbora u studenom, Mara Matočec, istaknuta članica seljačkog pokreta, posjećuje Sarajevo, Zenicu, Žepče, Vareš i Kakanj, gdje govori i važnosti opismenjavanja žena (*Napredak* 1938, 13(12): 150-151). Nakon izbora krenulo se s radom u Sarajevu, Zenici, Travniku, Jajcu, Fojnici, Varešu, Tesliću, Mrkonjić Gradu, Prozoru, Sanskom Mostu, Konjicu, Odžacima, Prozoru, Mostaru, Livnu, Vitini, Bosanskom Šamcu, Tolisi i tuzlanskom kraju (*Napredak* 1939, 14(2): 21-26). Učitelji su podučavali po nekoliko mjeseci uzastopno. Bile su to pretežno veće grupe nepismenih, s različitim sposobnostima za učenje, što je dodatno otežavalo rad. O tome svjedoči poučavatelj koji je vodio jednu takvu grupu: „Volio bih ja za hrvatski narod tucati kamen od zvijezde do zvijezde, nego li raditi ovaj posao, ali šta ćeš, kad se mora“ (Martinović 1939: 116). U nekim selima rad je bio otežan zbog udaljenosti i nepristupačnosti. U Pougarju kod Jajca, gdje je nepismenosti iznosila 99%, poučavatelji su za četiri dana obišli preko 30 sela, ali su zbog vremenskih neprilika morali prekinuti rad (*Jajce radi* 1939: 15). Vlasti su pokušavale vršiti pritisak na rad Seljačke sloge, prije svega iz političkih razloga i povezanosti društva za Hrvatskom seljačkom strankom, pa su dopisom od 2. veljače

1939. kotarski predstojnici Savske banovine upozoreni da je Seljačka sloga opasna organizacija prema kojoj treba postupati radikalnim mjerama (*Dopis kotarskim predstojnicima* 1939: 79). Velika većina akcionih odbora bila je u stalnoj vezi s Odsjekom, koji je tijekom godine uputio odborima pet okružnica te oko 500 dopisa (gotovo sve je pisao pročelnik Odsjeka), dok je od akcionih odbora i prosvjetnih radnika Odsjek primio preko 300 dopisa i izvješća. O tome je Napretkovo glasilo redovito donosilo prikaze, kojih je bilo oko 200. Izaslanici Odsjeka su na poziv ili samoinicijativno preko 50 puta obišli pojedine krajeve radi organizacije posla ili održavanja predavanja (*Napredak u godini 1938.-39.: Kratki osvrt* 1939: 204). Javni ispiti upriličeni su na proljeće 1939. Svim akcionim odborima, podružnicama i prosvjetarima date su upute da ispiti budu prave narodne prosvjetne svečanosti i da se polaznicima kao nagrade uruče aktualna izdanja Seljačke sloge i Napretka, pjesmarice i molitvenike (*Dopis akcionim odborima od 5.4.1939*; *Napredak* 1939, 14(4): 44; *Svečani javni ispit u Zenici 1939*, 14(5): 57). Na ispitima je za nagrade podijeljeno 3700 Božićnih i Uskrsnih knjiga (*Napredak u godini 1938.-39.: Kratki osvrt* 1939: 204). Središnjica Napretka je pred završetak kampanje koncem svibnja 1939. zatražila detaljna izvješća akcionih odbora o rezultatima tečajeva, s podacima o broju polaznika i njihovoj dobi i spolu, kao i da dostave radove polaznika radi objave u drugom izdanju *Plodova najslađih*. U Napretkovoj Božićnoj i Uskrsnoj knjizi objavljivana su pisma i pjesme polaznika tečajeva (*Dopis akcionim odborima od 26.5.1939*). Napretkova svečana godišnja skupština održana je 2. do 4. lipnja, nakon što su svi odbori završili s radom. U sklopu skupštine ponovno je upriličena prosvjetna konferencija, kojoj je nazočio i Rudolf Herceg. Iz izvješća skupštine može se zaključiti da je prosvjetna akcija te godine bila uspješna, unatoč predratnim dešavanjima. Za razliku od prethodne godine kada je radilo 18 akcionih odbora, ove godine ih je bilo 38. U kampanji 1938./39. održano je oko 1.200 prosvjetnih sastanaka i preko 60 javnih ispita, u čemu je sudjelovalo je oko 400 prosvjetara i 2.000 seljaka-poučavatelja (*Iz Zapisnika XXXV. godišnje skupštine* 1939: 94). U ovoj godini naučilo je čitati i pisati oko 22.000 duša što s lanjskim rezultatom iznosi 40.000 naučenih (*Napredak u godini 1938.-39.: Kratki osvrt* 1939: 204).

Usporedo s kampanjom opismenjavanja, Napredak je u društvenoj godini 1938-39. s punim uspjehom obavljao i svoje redovite djelatnosti. Društvo je brojalo oko 19.000 članova u 150 podružnica i 17 povjereništava rasprostranjenih po svim hrvatskim krajevima. Podijeljeno je 112 srednjoškolskih i 51 visokoškolska stipendija. U šest društvenih konvikta odgojeno je 188 srednjoškolaca – njih 94 u konviktu *Kralja Tomislava* u Sarajevu, 48 u konviktu *Kralja Petra Svačića* u Mostaru, 22 u konviktu u Banjoj Luci, 13 u ženskim konviktima *Katarine i Zore Zrinski* u Sarajevu na početku i 11 u konviktu u Tuzli. Pored glasila *Napredak*, koje je tiskano u preko 13.000 primjeraka, izlazili su godišnjaci: *Napredak, hrvatski narodni kalendar* te *Božićna* i

Uskrsna knjiga. Prvi je namijenjen gradskom stanovništvu, a druge dvije seljaštvu. Urednik svih izdanja bio je i u ovoj godini prof. Ante Martinović. Pored Središnje knjižnice u Sarajevu aktivno je radilo i 40 Napretkovih pomičnih i 8 malih knjižnica. Napretkova kulturno-povijesna zbirka obogaćena je brojnim prilozima i izvornim dokumentima. Napretkov statistički odsjek aktivno je radio na pribiranju i sređivanju statističkih podataka o društvenim, prosvjetnim i privrednim prilikama hrvatskoga naroda. Sastavljeni su pregledi o porastu stanovništva po vjeroispovijesti, kotarevima i okružjima, odnosno županijama, gdje god živi hrvatski narod, a planiralo se i izdavanje knjige *Narodna statistika*, kojom bi se obuhvatio sveukupni život hrvatskoga naroda u svim dijelovima Bosne i Hercegovine. Dovršavao se i rad *Povijesti Bosne i Hercegovine do 1463. odnosno do 1527.*, pa je planirano da se sabrani radovi daju u tisak u drugoj polovici godine. U svim hrvatskim krajevima u Bosni i Hercegovini Napredak je vodio ili inicirao proslave. Osim velikog Zakladnog Doma u Sarajevu i domova u Alipašin Mostu, Bihaću, Brčkom, Konjicu, Novom Sarajevu, Vitezu i Zenici, društvo je imalo svoje konvikte u Sarajevu i Mostaru, a gradio se i konvikt u Zagrebu. U mnogim mjestima Napredak je bio centar društvenog života, koji se razvijao u njegovim domovima, knjižnicama, čitaonicama, te na brojnim priredbama, zabavama, akademijama, predavanjima i komemoracijama. U mnogim podružnicama djelovali su pjevački i tamburaški zborovi, kao i razne sekcije. Pri Napretku je djelovala i Napretkova zadruga sa 17.500 zadrugara. Društvo je pružalo i usluge osiguranja, te je u tom periodu imalo zaključenih 12.949 polica životnog osiguranja i 6531 policu elementarnog osiguranja (*Napredak u godini 1938.-39.: Kratki osvrt* 1939: 202-05).

Povodom početka treće godine kampanje održana je 30. lipnja 1939. sada već tradicionalna smotra u Kupincu. Maček je opetovano pozvao sve da se uključe u opismenjavanje, naglašavajući da je nepismenost kod muškaraca pala ispod 10%, što je prvotno i bio cilj. Naglašen je značaj opismenjavanja žena, obzirom da je nepismenost kod njih bila iznad 25% (*Seljačka sloga* 1939, 4(9): 283). Bitan utjecaj na dalji tijek kampanje imat će državnopravna zbivanja s konca kolovoza. Naime, 26. kolovoza 1939. predsjednik Hrvatske seljačke stranke, Vladko Maček i predsjednik vlade Kraljevine Jugoslavije, Dragiša Cvetković, zaključuju u Božjakovini kod Zagreba sporazum kojim je formirana koalicijska vlada, s Mačekom kao potpredsjednikom. Istog dana donesena je Uredba o Banovini Hrvatskoj, kojim je proglašena Banovina Hrvatska, kao upravno-teritorijalna jedinica u sastavu Kraljevine, u čiji sastav ulaze i pojedini bosansko-hercegovački kotari (Brčko, Gradačac, Derventa, Travnik i Fojnica). Za predstojnika Odjela za prosvjetu Banovine Hrvatske izabran je Izidor Škorjač, istaknuti član Seljačke sloge i urednik njezinih glasila, tako da je kampanja dobila i potporu državnih institucija.

Nakon sporazuma Cvetković-Maček dolazi do pojačanog otvaranja ogranaka Seljačke sloge u Bosni i Hercegovini. Tako u Prozoru, gdje je su postojala svega dva ogranka, a nakon sporazuma je u roku od mjesec dana otvoren još 21 ogranak te preko Gospodarske sloge organizirana pomoć seljacima radi slaboga uroda (*Rad akcionog odbora u Prozoru* 1940: 56).

U rujnu i listopadu 1939. krenule su organizacijske pripreme za kampanju. Održani su sastanci akcionih odbora, kojima je uglavnom prisustvovao Martinović, a ponegdje i Herceg te odbornici Hrvatske seljačke stranke, Hrvatskog radiše i drugih organizacija koje su pružale potporu kampanji Tijekom sastanaka analizirani su prošlogodišnji rezultati i utvrđivani planovi za aktualnu kampanju. U mjestima gdje nije bilo dovoljnoga odziva, posao su preuzimali susjedni odbori. Tako su u Visokom veći dio posla preuzeli akcioni odbori Kraljeva Sutjeska, Vareš i Kakanj. Dogovoreno je da i župnici u crkvama objavljuju početak kampanje (*Napredak* 1939, 14(11): 139; *Prosvjetni sastanci u Jajcu* 1939: 127; *Rad u Visokom* 1939: 127, *Zenica se sprema* 1939: 137). U pojedinim kotarima kampanja je zabilježila ogromni uspjeh, tako u Prozoru, gdje je nepismenost s 86% pala na 15% kod muškaraca i 15% kod žena. U Doboju je pak odziv bio toliko slab da se nije uspjelo podijeliti ni sve Abecedarke (*Seljačka sloga* 1940, 5(12): 351; *Iz Doboja* 1940: 56). Dešavalo se i da se kompleti za podučavanje besplatno dijele polaznicima tečaja, kao što je to uz potporu Seljačke sloge urađeno u Brnjacima kod Kiseljaka. To je izazvalo oštru reakciju sarajevskoga akcionog odbora koji je bio zadužen za ovo područje, obzirom da su se kompleti po dogovoru prodavali po cijeni 4 dinara, pa se kod seljaka stekao dojam da su prevareni (*Dopis Akcionog odbora od 17. 4. 1940.*). Te je godine bio i slab urod, zbog čega su seljaci bili primorani odlaziti u druge krajeve, što se negativno odrazilo na odziv za tečajeve. Pored toga, kampanju su kočile vremenske neprilike te nestašica petroleja koja je onemogućavala rad noću. Unatoč svim poteškoćama kampanjom je pokriveno cijelo područje Bosne i Hercegovine. Aktivno je radilo 43 akciona odbora, od čega njih 13 u Hercegovini, a do ljeta 1940. je na ovim prostorima djelovalo i preko 160 ogranaka Seljačke sloge (*Godišnji izvještaj Središnje uprave* 1940: 84). Pravi zamah kampanja dobiva donošenjem Naredbe o analfabetskim tečajevima po selima i gradovima od 24. siječnja 1940. (*Službeni glasnik* 1940: 105-09), kojom je dopunjen Zakon o narodnim školama u Kraljevini Jugoslaviji u pogledu uvjeta održavanja analfabetskih tečajeva, tako da su ubuduće podučavati mogli „i drugi pismeni ljudi, koji su to voljni i sposobni raditi“. Uspjeh kampanje potakao je i muslimansko stanovništvo, pa je vakufska uprava u Mostaru organizirala pokret opismenjavanja među svojim stanovništvom. U Zenici, Rastovu kod Travnika, Počitelju i okolici Čapljine muslimane su podučavali i članovi Napretkovih akcionih odbora (*Iz Rastova* 1939: 71; *Mostarski akcioni odbor u poslu* 1939: 23; *Napredak* 1939, 14(11): 136; *Prosvjetni sastanak i ispit u Počitelju* 1939: 55; *Zenica se sprema* 1939: 137).

Pripreme za četvrtu kampanju počele su u ljeto 1940., dok je u Europi uveliko bjesnio Drugi svjetski rat. Na poziv Seljačke sloge u kampanju se uključuju biskupi Katoličke crkve - vrhbosanski Ivan Šarić, zagrebački Alojzije Stepinac, hvarski Miho Pušić, krčki Josip Srebrnić i kotorski Pavao Butorac. Akciji se pridružuju i škole, organizacije Hrvatske seljačke stranke te brojna kulturno-prosvjetna društva i humanitarne organizacije (*Seljačka sloga* 1940, 5(10-11): 248-261). Predstojnik Odjela za prosvjetu, Izidor Škorjač, u rujnu 1940. donosi naredbe da sve škole, uključujući i učenike i učitelje, moraju dati svoj doprinos u ovoj kampanji te da su školski nadzornici obvezni o održanim predavanjima izvješćivati Odjel (*Odluke iz rujna 1940*., Sl. glasnik Banske vlasti 1/1940, brojevi 8-10). U subotu, 12. listopada 1940., održana su predavanja, a sutra dan i propovjedi po crkvama. Tiskano je 100.000 letaka kojima se pozivalo na rad, potpisanih od strane Napretka, Seljačke sloge, Kluba ABC i preko pedeset drugih društava. Kampanju su propratile sve uglednije novine. Martinović je prešao u Klub ABC u Zagrebu, ali je ostao na čelu Napretkova Odsjeka za pobijanje nepismenosti i nastavio uređivati neka izdanja. Kako tečajevi više nisu podlijegali zakonskim restrikcijama, na Napretkovoj skupštini u srpnju 1940. je odlučeno da se poduka nastavi po Hercegovoj metodi. Ocijenilo se da je u Bosni i Hercegovini do sada opismenjeno oko 70.000 ljudi te su svi oni koji su naučili pisati pozvani da to isto nauče i barem jednoga nepismenog (*Iz zapisnika XXXVI. godišnje skupštine* 1940: 102; *Napredak* 1940, 15(10): 132-33; *Seljačka sloga* 1940, 5(10-11): 271). Napadom Njemačke na Kraljevinu Jugoslaviju 6. travnja 1941. i ovi prostori bivaju uvučeni u ratne sukobe, što cjelokupnu kampanju dovodi u stanje velike neizvjesnosti. U istom mjesecu uspostavljena je Nezavisna država Hrvatska, a rad Seljačke sloge zabranjen. Akcioni odbori u Bosni i Hercegovini polako su prestajali slati svoja izvješća. Unatoč tome, Napredak sredinom kolovoza održava godišnju skupštinu. Tom prilikom pohvaljeno je sudjelovanje žena u kampanjama te istaknuta dobra suradnja s muslimanima u istočnoj Bosni, Krajini i Prozoru. Odlučuje se čak da se suradnja sa Seljačkom slogom nastavi. Međutim, ratna dešavanja dovela su do potpunog prestanka rada (*Godišnji izvještaj Središnje uprave* 1941: 80-81, 87; *Iz zapisnika XXXVII. godišnje skupštine* 1941: 106). Seljačka sloga je za svega devet godina djelovanja u periodu 1925-41, osnovala ogranke u preko 1200 sela, a početkom 1939. imala je oko 45.000 članova (*Seljačka sloga* 1939, 4(7): 181). Nakon 1945. društvo nastavlja svoju djelatnost pod izmijenjenim okolnostima. Odlukom državnih vlasti Napretku je 1949. zabranjen rad i oduzeta cjelokupna imovina.

Ne postoje pouzdani podaci o broju opismenjenih u Bosni i Hercegovini tijekom četverogodišnje kampanje, premda je bilo nastojanja da se isti statistički obuhvate. Tako je Odsjek za pobijanje nepismenosti u Središnjici Napretka prikupljao pokazatelje o nepismenosti i uspjesima kampanje. Tiskani su obrasci sa podacima o broju ukućana i

njihovoj spolnoj i dobnoj strukturi, pismenosti i onima koji su naučili pisati i čitati na tečaju. Predviđeno je da se obrasci popunjavaju po selima i da ih akcioni odbori dostavljaju Središnjici. Dopisom od 24.2.1939. Središnjica je obavijestila odbore da se u obrasce moraju unositi potpuno točni podaci, ali je samo nekolicina odbora dostavljala obrasce (Arhiv BiH 795/126; 4548/132; *Dopis akcionim odborima od 24.2.1939*.; *Iz zapisnika XXXIV. glavne godišnje skupštine* 1938: 97; *Statistika pismenosti* 1938: 34). U nedostatku egzaktnih statističkih podataka, broj opismenjenih se procjenjivao prema broju poslanih *Abecedarki*, pri čemu se računalo da je iz jedne Abecedarke učila jedna ili dvije osobe. Međutim, pojedina izvješća pokazuju da je iz iste početnice učilo i po troje i više ljudi (*Rad Akcionog odbora u Sarajevu* 1938: 28-30), što znači da su stvarne brojke opismenjenih osoba znatno veće od broja podijeljenih Abecedarki. Prema izvješću sa Osme redovite glavne skupštine Seljačke sloge (1938: 86), u kampanji 1937./38. poslano je 24.075 *Abecedarki* u Bosnu i Hercegovinu. Od toga je 13.500 Abecedarki poslao Napredak, a više od 5.000 Klub ABC. Na temelju toga se procjenjuje da je te godine u Bosni i Hercegovini pisati i čitati naučilo bar 15.000 ljudi (*Godišnji izvještaj Središnje uprave* 1938: 77; *Iz zapisnika XXXIV. glavne godišnje skupštine* 1938: 98). U izvješću s Devete redovite glavne skupštine Seljačke sloge (1939: 179) navodi se da je u kampanji 1938./39. u Bosni i Hercegovini prodano 36.475 Abecedarki. Prema izvješćima Napretkove Središnjice računalo se da je u drugoj godini najveće prosvjetne akcije hrvatskoga naroda, opismenjeno 18.000 ljudi u Bosni i Hercegovini (*Godišnji izvještaj* Središnje uprave 1939: 78; *Zapisnik XXXV. godišnje skupštine* 1939: 94). Prema izvješću Napretkovog Središnjeg odbora u Mostaru za opismenjavanje u Hercegovini iz 1939. te je godine u Hercegovini najmanje 3.670 osoba pohađalo Napretkove tečajeve i učilo čitati i pisati (*Naše selo sve više progledava* 1939: 110-15). U 1939./40. za Bosnu i Hercegovinu je poslano 27.000 Abecedarki (*Godišnji izvještaj Središnje uprave* 1940: 84), a računalo se s oko 30.000 opismenjenih (*Iz zapisnika XXXVI. godišnje skupštine* 1940: 99). U posljednjoj, predratnoj godini kampanje 1940./41., u Bosni i Hercegovini je podijeljeno preko 35.000 Abecedarki, a opismenjeno preko 40.000 ljudi. Za samo četiri godine Napretkove velike kampanje opismenjavanja 1937.-41., u Bosni i Hercegovini je pisati i čitati naučilo preko 100.000 ljudi (*Godišnji izvještaj Središnje uprave* 1941: 81).

Kampanje koje su proveli Napredak i Seljačka sloga iziskivale su značajna financijska sredstva, od čega je najveći dio osiguran iz dragovoljnih novčanih priloga pojedinaca, tvrtki, banaka, udruga, kao i Hrvatske seljačke stranke. Izvješća o prikupljenim prilozima s imenima darovatelja redovito su objavljivana u izdanjima *Seljačke sloge*. Time se održavala transparentnost, a darovateljima omogućavao uvid u način utroška prikupljenih sredstava, što je poticalo i druge da daju svoje priloge. Kako je dogovoreno na Napretkovoj skupštini od 3. srpnja 1938., svi prilozi koje je Napredak prikupljao u Bosni i Herce-

govini slati su Seljačkoj slozi, Klubu ABC ili Rudolfu Hercegu, a veće svote *Prosvjetnom fondu dr. Mačeka*, dok je Napredak zauzvrat dobivao *Abecedarke*. Seljačka sloga, Klub ABC i Napredak su u 1939. zajednički skupili 1.981.947,50 dinara, od čega na području Bosne i Hercegovine 60.700, dok je samo grad Zagreb dao 1.267.396,50. Zadnja, Deveta redovita glavna skupština Seljačke Sloge održana je u lipnju 1939.. U 1940. skupština nije održana zbog predstojećeg rata, tako da za ovu godinu nema podataka o prikupljenim sredstvima (*Pokret za pismenost 1937.–1939.*: 5, 101-04; *Seljačka sloga* 1938, 3(8): 243, 3(10): 317; *Seljačka sloga* 1939, 4(9): 283, 4(11): 350). Najveći dio zajednički prikupljenih sredstava utrošen je za kampanju u Hrvatskoj, dok je samo mali dio usmjeren na Bosnu i Hercegovinu. Tako je od skoro dva milijuna dinara koji su prikupljeni za kampanju 1938./39. u Bosni i Hercegovini utrošeno svega 24.623,10, od toga 8.823,35 za sva putovanja u svrhu organizacije i 15.799,75 za poštarinu, nagrade na ispitima i komplete, koji su davani uz cijenu ispod nabave. Najveći dio ovih troškova pokrio je Napredak s iznosom od 16.778,75 dinara, dok je zajednički Fond za širenje pismenosti doprinio sa svega 7.844,35 dinara. Napredak nije imao više sredstava na raspolaganju, obzirom da je u 1938./39. poslovao s gubitkom od 368.735,64 dinara. Naime, ukupni Napretkovi prihodi iznosili su te godine 2.557.498,49 dinara, od toga članarine 544.042,54, dobrovoljni prilozi 181.751,65, zabave 443.034,14, društvena izdanja 261.378,90, dan Ćirilo-Metodski i Zrinsko-Frankopanski 41.473,25, prihodi društvenih nekretnina 249.983 dinara i drugi. Sveukupni rashodi iznosili su 2.926.234,13 dinara, od toga za konvikte 263.226,52, stipendije 207.500, potpore 98.270, društvenu upravu 361.488,37, društvena izdanja 265.252, knjižnicu 44.006,75, potporu hrvatskih prosvjetnih ustanova 94.267,69 dinara i drugi rashodi (*Napredak u godini 1938.-39.: Kratki osvrt* 1939: 202, 204). S druge strane, troškovi za kampanju čine najmanji dio Napretkovih ukupnih rashoda, pa je znatno više sredstava utrošeno za potpore, stipendije, društvena izdanja i sl. Osim toga, sredstva koja je Napredak ulagao u kampanju u nesrazmjeri su s ostvarivanim prihodima. Tako je prema blagajničkim izvješćima Napredak u periodu 1937-41. ostvarivao godišnje prihode između 2,5 i 2,9, a u zadnjoj godini preko 5 milijuna, odnosno ukupno 13 milijuna dinara za četiri godine trajanja kampanje. Od toga, Napredak je u kampanju uložio 111.590 dinara, odnosno svega 0,86% od ostvarenih prihoda (*Godišnji izvještaj Središnje uprave* 1938: 89-90, 1939: 78, 1940: 84, 1941: 81, 90; *Iz zapisnika XXXIV. glavne godišnje skupštine* 1938: 97-98; *Iz zapisnika XXXV. glavne godišnje skupštine* 1939: 101, 107).

Zaključak

Nepismenost u Bosni i Hercegovini u prvoj polovici dvadesetoga stoljeća poprimila je alarmantne razmjere, što je posljedica nebrige vlasti, neadekvatne obrazovne politike i povijesnoga naslijeđa. Uslijed nemoći sustava da odgovori na ovakve

izazove rađaju se ideje o vaninstitucionalnom pučkom opismenjavanju. Među hrvatskim narodom u Bosni i Hercegovini takve težnje prerasti će u istinske narodne pokrete, isprva u Hercegovini s početka dvadesetoga stoljeća, a potom diljem zemlje pred početak Drugoga svjetskog rata.

Počeci masovnoga opismenjavanja hrvatskoga puka u Bosni i Hercegovini vežu se za pojavu Seljačkih škola Hrvatske narodne zajednice na Širokom Brijegu pred početak Prvoga svjetskog rata. Ove škole plod su neumornog zalaganja fra Didaka Buntića za boljitak obespravljenih hercegovačkih seljaka. Nadahnut idejama Rudolfa Hercega i Kluba ABC iz Zagreba, Buntić je uspostavio mrežu seljačkih škola u gotovo svim župama zapadne Hercegovine. Kroz ove škole je za šest godina njihova rada opismenjeno oko 14.000 ljudi. Valjalo bi Buntiću posebno pripisati zasluge za razbijanje patrijarhalnih predrasuda o nužnosti školovanja žena, pa je u neko vrijeme broj ženskih premašivao broj muških polaznika. Teško je ocijeniti kakove razmjere bi ovaj narodni pokret poprimio da nije došlo do velike gladi u Hercegovini 1917., što je prisililo Buntića i franjevce da se okrenu spašavanju gladne djece i njihovu preseljenju u Slavoniju.

Trideset godina kasnije Napredak će, na čelu s predsjednikom Antom Alaupovićem, ovu Buntićevu ideju pretočiti u masovne kampanje opismenjavanja do tada neviđenih razmjera. Ove kampanje vođene su 1937-41. u suradnji sa Seljačkom slogom iz Hrvatske, koju su vodili Rudolf Herceg i Vladko Maček. Ustrojena je dobro organizirana i široko razgranata mreža akcionih odbora i manjih jedinica na nivou kotara i župa, pokrivajući tako sva područja gdje je živio hrvatski narod. Novčanu potporu davali su pojedinci, privredni subjekti i institucije, a kampanje. Unatoč brojnim zakonskim ograničenjima i financijskim problemima, Napretku je pošlo za rukom da za četiri godine trajanja kampanje opismeni preko 100.000 ljudi u Bosni i Hercegovini.

Od samih početaka postojala je čvrsta veza između domaćih nastojanja na suzbijanju nepismenosti i takovih zbivanja u Hrvatskoj, pri čemu važnu ulogu igraju onodobni seljački politički pokreti – Hrvatske narodne zajednice u Bosni i Hercegovini i Hrvatske seljačke stranke u Hrvatskoj.

Literatura

Akcija za pobijanje nepismenosti u Šipragama (1938) *Napredak*, 13(2): 22.

Akcioni odbor u Čapljini prednjači (1939) *Napredak*, 14(3): 33.

Analfabetski tečaj na Širokom Brijegu (1917) *Hrvatska narodna zajednica*, Sarajevo, V(6): 85.

Analfabetski tečaj u Banjoj Luci (1917) Hrvatska narodna zajednica, Sarajevo, V(5): 68.

Analfabetski tečajevi (1917) *Hrvatska narodna zajednica*, Sarajevo, V(1-2): 14.

Analfabetski tečajevi u Hercegovini (1917) *Hercegovački Hrvat*, 28-32.

Arhiv BiH Sarajevo, *fond HKPD Napredak*, 50/73, 131/42, 320/90, 795/126, 2005/51, 2512/52, 2603/14, 3035/72, 3609/132, 3858/123, 4548/132.

Arhiv BiH Sarajevo, *fond Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu*, kutija 46, godina 1918 i 1919; kutija 59 i 149, godina 1920; kutija 233.

Barišić, Josip (1922) Fra Didak Buntić, *Luč*, Zagreb, XVII(5): 114-15.

Borci za pismenost (1938) *Napredak*, 13(2): 22.

Buntić, Didak (1914) Izvještaj o radu mjesnog odbora „H.N.Z." na Širokom Brijegu 25. travnja 1914., *Hrvatska narodna zajednica*, Sarajevo, II(11): 163, (12): 179-82.

Buntić, Didak (1932) Povodom 10-godišnjice smrti Fra Didaka Buntića: Historička spomenica Fra D. Buntića ministru Burianu, *Jugoslavenski list*, 2. februara 1932.: 9-10.

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine: Knjiga III - Prisutno stanovništvo po pismenosti i starosti (1938) *Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije*, Beograd: Državna štamparija.

Deveta redovita glavna skupština Seljačke Sloge 11. 6. 1939. (1939) *Seljačka sloga*, 4(7): 179.

Deževice rade (1938) *Napredak*, 13(4): 40.

Dobržanski, Ivo (1914) *Seljačke škole Hrvatske narodne zajednice za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo.

Dopis akcionim odborima od 24. 2. 1939., *Arhiv BiH*, fond HKPD Napredak, 697/133,

Dopis akcionim odborima, podružnicama i prosvjetnim radnicima od 5. 4. 1939., *Arhiv BiH*, fond HKPD Napredak, 933/133.

Dopis akcionim odborima, podružnicama i prosvjetnim radnicima od 26. 5. 1939., *Arhiv BiH*, fond HKPD Napredak, 1319/134.

Dopis Akcionog odbora za pobijanje nepismenosti u Sarajevu od 17. 4. 1940., *Arhiv BiH*, fond HKPD Napredak, 845/137.

Dopis kotarskim predstojnicima Savske banovine od 2.2.1939. (1939) *Seljačka sloga,* 4(3): 79.

Dopis načelnika Odjeljenja za osnovnu nastavu Kraljevskim banskim upravama za prosvjetna odjeljenja od 1.1.1931., *Prosvetni glasnik: Službeni organ Ministarstva prosvete*, 47/1931, Beograd: Državna štamparija, 18.

Dopis svim podorganizacijama izvan Bosne i Hercegovine od 19. 11. 1937., *Arhiv BiH*, fond HKPD Napredak, 3989/123.

Gavran, Ignacije (1988) Rodoljub na djelu: Fra Didak Buntić, 1871-1922, u *Putovi i putokazi II.*, Livno: Svjetlo riječi: 103.

Glavna skupština Seljačke Sloge (1929) *Seljačka prosvjeta*, 4(5): 77.

Godišnji izvještaj Središnje uprave (1937) *Napredak*, 12(7): 78.

Godišnji izvještaj Središnje uprave (1938) *Napredak*, 13(7): 77, 89-90.

Godišnji izvještaj Središnje uprave (1939) *Napredak*, 14(7): 78.

Godišnji izvještaj Središnje uprave (1940) Napredak, 15(7): 84.

Godišnji izvještaj Središnje uprave (1941) *Napredak*, 16(8): 80-81, 87, 90.

Herceg, Rudolf (1937a) *Hercegova Abecedarka za poučavanje odraslih nepismenjaka*, Zagreb: Tipografije d.d.

Herceg, Rudolf (1937b), *Poruka svim ograncima Seljačke sloge*, *Seljačka sloga*, 2(9): 202.

Hercegovački Hrvat (1916), Sarajevo, 33.

Hrvatski narod i knjiga (1917) *Hrvatska narodna zajednica*, Sarajevo, V(1-2): 2.

Iskaz o uspjehu analfabetskih tečajeva u srezu banjalučkom, *Arhiv BiH*, f. HKPD Napredak, 1346/40.

Iz Doboja (1940) *Napredak*, 15(4): 56.

Iz Rastova (1939) *Napredak*, 14(6): 71.

Iz rukopisne ostavštine fra Didaka Buntića (1972), *Mir i Dobro*, (2): 65.

Iz zapisnika XXXIII. redovite godišnje skupštine Središnje uprave 4. - 7. 7. 1937. (1937)

Napredak, 12(8): 99, 105).

Iz zapisnika XXVI. glavne godišnje skupštine Središnje uprave (1930) *Napredak*, 5(8): 114, 121.

Iz zapisnika XXXIV. glavne godišnje skupštine Središnje uprave 3. - 5. 7. 1938. (1938) *Napredak*, 13(8): 97-98.

Iz Zapisnika XXXV. godišnje skupštine Središnje uprave (1939) *Napredak*, 14(8): 94, 101, 107.

Iz zapisnika XXXVI. godišnje skupštine Središnje uprave (1940) *Napredak*, 15(8): 99, 102.

Iz zapisnika XXXVII. godišnje skupštine Središnje uprave (1941) *Napredak*, 16(9): 106.

Izvrši li ti svoju hrvatsku dužnost? (1938) *Kršćanska obitelj*, 21(11): 332-33.

Jajce radi (1939) *Napredak*, 14(12): 151.

Knezović, Oton (1938) Život i rad fra Didaka Buntića, Zagreb: Narodna prosvjeta: 30, 32, 72-73.

Krajačić, Ljudevit (1921) *Spomenspis na spasavanje istarske, dalmatinske i bosansko-hercegovačke djece za vrijeme svjetskoga rata*, Zagreb: Naklada narodne zaštite, 71-72.

Lasić, Petar (1917) *Hrvatske seljačke škole u Hercegovini*, Split: Mladost.

M., N. (1916) Svečani ispit hrvatskih seljačkih škola na Širokom Brijegu, *Kršćanska obitelj*, Mostar, XVII(7-8): 182.

Mandić, Dominik (1916) Direktor franjevačke gimnazije fra Didak Buntić, *Kršćanska obitelj*, 17(3): 65-66.

Mandić, Dominik (1917) Narav i svrha hrvatskih seljačkih škola, *Kršćanska obitelj*, 18(1-2): 32-34, 36.

Mandić, Dominik (1939) Franjevačke škole u Hercegovini, *Stopama otaca: almanah hercegovačke franjevačke omladine*, V.: 61-64.

Marić, Franjo (2004): *Vrhbosanska nadbiskupija početkom trećeg tisućljeća*, Zagreb-Sarajevo.

Marković, Stipo (1930) Drugi Napretkov analfabetski ispit u okolici Travnika, *Napredak*, 5(7): 99.

Marković, Stipo (1937) Napretkovo pobijanje nepismenosti u godini 1929. i 1930., *Napredak*, (12)10: 124-25.

Martinović, Ante (1939) *Za pismenost*, Napredak, 14(10): 116.

Martinović, Ante (1946) Borba protiv nepismenosti, *Napredak: Hrvatski narodni kalendar*, Sarajevo, 96-97.

Mihaljević, Ilija (1938), *Po svim selima da se čita bolje!*, u Herceg, Rudolf; Škorjač, Izidor (ur.) *Plodovi najslađi… : pisma, pjesme, priče i članci samouka*, Zagreb.

Mostarski akcioni odbor u poslu (1939) *Napredak*, 14(2): 23.

Napredak (1938), 13(3): 33-34; 13(12): 150-151.

Napredak (1939), 1: 12; 2: 24; 14(2): 21-26; 14(4): 44; 14(11): 134, 136, 139.

Napredak (1940), 15(10): 132-33.

Napredak u godini 1938.-39.: Kratki osvrt na rad i nastojanje u prošloj društv. godini (1939) u Martinović, Ante (ur.) *Napredak, hrvatski narodni kalendar 1940*, Sarajevo: Napredak, 202-05.

Napretkova akcija protiv nepismenosti (1937), *Napredak*, 12(10): 121.

Naredba o analfabetskim tečajevima po selima i gradovima od 24.1.1940. (1940) *Službeni glasnik Banske vlasti Banovine Hrvatske - Odjel za prosvjetu* 1(1-2): 105-09).

Naše selo sve više progledava (1939) *Kršćanska obitelj*, 22(4): 110-15.

Nikić, Andrija (1978), *Prosvjetni rad fra Didaka Buntića*, u Ćorić, Didak (ur.) *Fra Didak Buntić: Spomenica o 60. obljetnici spasavanja gladne djece iz Hercegovine*, Zagreb-Mostar: Kršćanska sadašnjost, 69.

Nikić, Andrija (2000) *Fra Didakova skrb za Hercegovinu: Dokumenti*, Mostar: Franjevačka knjižnica i arhiv u Mostaru.

Odluke od 4.9., 17.9. i 12.9.1940. (1940) *Službeni glasnik Banske vlasti Banovine Hrvatske*, 1(8): 591, 1(9): 764-67 i 1(10): 835-36.

Okružnica hercegovačkog provincijala o. fra Davida Nevistića o Hrvatskim seljačkim školama (1917) *Kršćanska obitelj*, Mostar, 31-32.

Organiziranje akcije u Kaknju (1938), *Napredak*, 13(4): 44.

Osma redovita glavna skupština Seljačke sloge (1938), *Seljačka sloga*, 3(3): 86.

Papić, Mitar (1984) *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1918-1941*, Sarajevo: Veselin Masleša.

Pokret za pismenost 1937 – 1939: podatci o sabranim prinosima i njihovoj upotrebi do 31. XII. 1939. (1940), Zagreb: Klub ABC, 5, 101-04.

Pred svršetak rada Akcionog odbora u Sarajevu (1938) *Napredak*, 13(4): 41.

Prvi ispit u Hercegovini (1938) *Napredak*, 13(6): 63.

Prosvjetna konferencija za pobijanje nepismenosti u Hercegovini (1937) *Napredak*, 12(12): 148.

Prosvjetni sastanak i ispit u Počitelju (1939) *Napredak*, 14(5): 55.

Prosvjetni sastanci u Jajcu (1939) *Napredak*, 14(10): 127.

Prosvjetno predavanje u Zagrebu (1939) *Napredak*, 14(5): 60.

Prvi ispit na području Bosne i Hercegovine (1938) *Napredak*, 13(5): 51.

Rad Akcionog odbora u Konjicu (1938) *Napredak*, 13(4): 37.

Rad akcionog odbora u Prozoru (1940) *Napredak*, 15(4): 56.

Rad Akcionog odbora u Sarajevu (1938) *Napredak*, 13(2): 15-16; 13(3): 28-30.

Rad seljačkih škola „Hrvatske Narodne Zajednice“ u ratno doba (1915) *Hrvatska narodna zajednica*, Sarajevo, III(7): 166.

Rad u Visokom (1939) *Napredak*, 14(10): 127.

Raspudić, Emil (2004) *Povijest školstva u Brotnju*, Čitluk: Ogranak Matice hrvatske Čitluk: 81

Seljačka sloga (1937), 2(7): 181.

Seljačka sloga (1938), 3(8): 243; 3(9): 290; 3(10): 317.

Seljačka sloga (1939), 4(1): 24; 4(7): 181; 4(9): 283; 4(11): 350.

Seljačka sloga (1940), 5(10-11): 248-261, 271; 5(12): 351

Seljačka sloga kao dobrotvorna organizacija (1928) *Dom*, 22(6): 3.

Seljačke škole Hrvatske Narodne Zajednice (1915) *Hrvatska narodna zajednica*, III(8): 174.

Slijepi kod očiju (1938) *Kršćanska obitelj*, 21(1): 11.

Stanje pismenosti u Bosni i Hercegovini„ (1937) *Napredak*, 12(9): 108.

Statistički odsjek Zemaljske vlade (1912) *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910.*, Sarajevo: Zemaljska štamparija: 42-45.

Statistika pismenosti (1938) *Napredak*, 13(3): 34.

Sušac, Ivan (1937) Rad fra Didaka Buntića i njegovih sljedbenika na pobijanju nepismenosti, *Napredak*, Sarajevo, XII(10): 125-127.

Svečani javni ispit u Zenici (1939) *Napredak*, 14(5): 57.

Šesta redovita glavna skupština Seljačke sloge 16. veljače 1936. (1936) *Seljačka sloga*, 1(2): 35.

Širenje pismenosti u Hercegovini (1938) *Napredak*, 13(5): 51-52.

Širenje pismenosti u prozorskom kotaru (1938) *Napredak*, 13(2): 21.

Treba raditi (1938) *Napredak*, 13(10): 119.

Varešak (1916) *Hrvatska narodna zajednica*, Sarajevo, IV(7): 107-08.

Zakon o narodnim školama (1929), *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, broj: 289/1929.

Zapadna Bosna prednjači u radu (1938) *Napredak*, 13(5): 52-53.

Zenica se sprema (1939) *Napredak*, 14(11): 137.

III. FILOZOFSKO-TEOLOŠKE TEME

Franjo Ninić

Obraćenje, kršćanstvo i socijalno lice vjere:
teološko-politički esej o etičkom čitanju Korizme

PROLOG

Sadržaj i teme ovoga eseja, s prilično pretencioznim naslovom, nastali su kao plod autorovih razmišljanja i tekstova napisanih za portal *Hrvatskoga glasnika* uz korizmene nedjelje 2025. godine. Budući da su tematski i koncepcijski međusobno povezani, nije ih bilo teško sklopiti u formu eseja koji sabire na jedno mjesto osnovne ideje socijalno-etičkog čitanja, kako biblijskih tekstova vezanih uz liturgiju korizmenih nedjelja, tako i kritično-teološkog čitanja našega društvenog, političkoga i religijskog konteksta. Tekstovi su u konačnoj redakciji poredani kronološki, a njihov međusobni dijalog i međuovisnost su, manjim intervencijama, dodatno naglašeni. Također su i međunaslovi dijelom preuzeti od naslovâ originalnih pojedinačnih tekstova, ranije objavljenih na spomenutim internetskim stranicama. Sačuvan je i jezik i stil prilagođen čitateljima/cama ovoga elektronskog medija, s naknadnim manjim intervencijama da bi tekst bio koherentan i da bi u ovom časopisu mogao biti objavljen u formi teološkoga eseja.

Izazovi svijeta i korizmeni put

Korizma ljeta Gospodnjeg 2025. bila je u proljeće. Stari i dobro poznati duhovni zov za više molitve, posta i dobrih djela, stajao je pred svima, kao orijentacijska točka u ovih četrdeset dana potrage za novim iskustvom vjere, razmišljanja i djelovanja kršćana u svijetu. U svijetu koji se, gledajući društvo, (geo)politiku i međunarodne

odnose, radikalno promijenio čak i u odnosu prema prošloj godini, a da ne govorimo o već pomalo zaboravljenom vremenu pandemije i izazova koje je donijelo postpandemijsko doba. Savjest je čovječanstva, papa Franjo, bio bolestan pa su svijetu nedostajale njegove intervencije u obliku zdravih, duhovnih *inputâ* svijetu i čovjeku.

Na čelo je Amerike došao Donald Trump i doslovno uzdrmao svojim ishitrenim poslovno-političkim potezima, ionako krhki, demokratski ustroj zapadnoga svijeta. Ratovi u Ukrajini i Svetoj Zemlji još uvijek uznemiruju cijelo čovječanstvo. Stalno se, u diskursu političara, bilo na Zapadu ili Istoku, ponavlja potreba o dodatnom naoružavanju i preslagivanju pozicija moći između velikih igrača, gdje su, uz SAD, još uključene Kina, Rusija, EU i novostvoreni savez BRICS, gdje su, uz spomenute Kinu i Rusku Federaciju, uključene i neke zemlje jugoistočne Azije, Afrike i Južne Amerike.

Jedna vrsta *konzervativne revolucije*, koja se očituje u porastu radikalno desnih političkih stremljenja, u skoro svim državama svijeta, dodatni je izazov za vlade, međunarodne organizacije i vjerske zajednice. Ujedno je to bio izazov i za kršćane koji su ušli u vrijeme korizmenoga duha, što im je trebalo pomoći u orijentaciji i pronalasku vlastitoga mjesta u svijetu koji doživljava radikalnu transformaciju.

U Bosni se i Hercegovini, sve ove svjetske geopolitičke i ideološke smjernice nekako preklapaju s našim nutarnjim naslijeđenim konfliktima i sudarom barem tri mala nacionalizma: bošnjačkog, hrvatskoga i srpskog. Vladajuće nacionalističke politike, često sponzorirane pripadajućim vjerskim poglavarima, samo dolijevaju vatru na iskustvo globalnoga nereda, koji se tako plastično može zapaziti u političkom i medijskom prostoru BiH.

Može li korizmeni hod probuditi barem vjernike kojima je Isus iz Nazareta orijentacijski **punkt** života i potaknuti ih na rekonstrukciju nereda, kako u vlastitim životima, tako i u našim fragmentiranim društvima i državama? Je li etičko-politički resurs kršćanstva i Isusa iz Nazareta nepovratno zarobljen u političke, ekonomske i društvene obrasce koji upravljaju našim svijetom? Je li kršćanstvo nemoćno išta promijeniti u *clash*-u tih obrazaca, politika, ideologija i stremljenja? Na ta, i neka druga, pitanja, pokušavaju odgovoriti sljedeći reci ovoga eseja.

Evo nekih zaključaka izvedenih iz teksta *Lukina evanđelja* (4,1-13) što ga čitamo u liturgiji Prve nedjelje Korizme. Isus je u pustinji. Gladan. Đavao ga testira riječima: „*Ako si Sin Božji, reci ovom kamenu da postane kruhom*“. Glad je egzistencijalna prijetnja ljudskom životu. Onaj tko nije doživio glad, u istinskom smislu potpunoga nedostatka hrane, taj ne može razumjeti ozbiljnost ove etičke i ljudske kušnje. Nju su doživjela djeca u patničkoj Gazi ili tisuće ljudi u supsaharskoj Africi. Njih nije mogla

nahraniti ideja zapadne liberalne demokracije ili teorija o ljudskim pravima, o kojima siti zapadni čovjek naširoko i nadugo raspravlja na forumima, konferencijama i *workshopovima*. Isus jest, doduše, odgovorio riječima da „čovjek ne živi samo o kruhu", čime je opravdao na jedan način potrebu da se život ne svodi na materijalističke obrasce ili ideje, ali nije – a to ne čini ni kršćanstvo u dovoljnoj mjeri – odgovorio na pitanje gladi u svijetu, nejednakosti u kvaliteti života ili u pitanju patnje djece u Gazi i na drugim, ratom obuhvaćenim, područjima našega svijeta. Apel za više solidarnosti u svijetu zarobljenom nemilosrdnom voljom za moći, a o čemu će biti govora više u nastavku, može se utemeljiti u Isusovu odgovoru provokatoru „*kako se ne živi samo o kruhu*", odnosno u tvrdnji da materijalistička ili ekonomska logika ne iscrpljuju ljudsku egzistenciju u potpunosti. Potrebno je uključiti u razgovor o transformaciji nepravednih struktura našega svijeta i ono što se naziva **duhovnom** komponentom čovjeka; uvijek sa sviješću da je konkretna solidarnost sa siromašnima, s ljudima na rubovima naših društava i religijskih zajednica neodvojiva od propovjedničkih ili teorijskih nastojanja da svijet učinimo pravednijim, boljim i sretnijim. Ovo Isusovo oduhovljenje praktične solidarnosti s *gladnima* ovoga svijeta, predstavlja osnovu za razvoj jedne vrste *korizmene etike*, koju bi kršćani trebali ubrizgati u natrulo tkivo našega društva, politike i javnoga govora.

Sljedeći *đavolji test* je moć i **volja za moći**: „*Tebi ću dati svu vlast i slavu njihovu, samo mi se pokloni*", drevna je kušnja posjedovanja moći i mogućnost upravljanja ljudima i njihovim životima. Velike i ubojite ideologije XX. stoljeća, osobito nacionalsocijalizam, fašizam i komunizam, upravo su na ovoj logici zarobile milijune ljudskih duša, a pogubile još više. Poklonstvo ideji, ideologiji, velikom vođi i sustavu, nagrađivano je obećanjem o oslobađanju od siromaštva, bogatstvu, utjecaju i značenju u društvu, odnosno u homogenoj i hermetički zatvorenoj mega-zajednici, koja je superiornija od drugih. Ona je, pri tome, dehumanizirala i pretvarala u topovsko meso, slabije, bolesnije ili naprosto ljude druge boje kože i uvjerenja, jednostavno ih ubijajući kao životinje i gušeći u plinskim komorama.

Liberalni poredak koji je nastao na ruševinama ovih antiljudskih ideologija, ponudio je, kao alternativu, **moć novca** i progresa. Sada se poklonstvo ne traži nekom vođi ili nekoj ideji, kako je to bilo ranije, nego novcu, tržištu i ekonomskim interesima velikih država. One se ne libe voditi dugogodišnje ratove, ubijati tisuće ljudi i trošiti milijarde, da bi u svom posjedu imale financijsku moć, stečenu kroz pljačku prirodnih resursa, ponajprije nafte i plina, ali i tzv. rijetkih minerala. Dovoljno je samo promotriti grabež tih velikih za prirodnim resursima Ukrajine ili, ovdje u Bosni i Hercegovini, grabež za iskopavanjem i preradom **litija na Majevici**, što bi moglo rezultirati ekološkom katastrofom, uništenjem izvora pitke vode i biološke raznolikosti na ovoj planini.

Isus je odgovorio biblijskom, hebrejskom sintagmom, koja stoji u temelju svih monoteističkih religija: „*Pisano je - 'Klanjaj se Gospodinu, Bogu svome i njemu jedinom služi!'*".

Čovjek je, od početka svoga postojanja, pribjegavao **deizmu** i klanjanju stvorenjima, od biblijskih idola, preko rimskih careva i spomenutih ideologija XX. stoljeća, do suvremenoga klanjanja novcu, političkoj naciji ili tržištu. Uvijek su ljudi bili skloniji zlatnom teletu, nego pločama zakona. Odmak od *volje za moći*, kao bitnoj odrednici ljudskog djelovanja, Isusov je i kršćanski prilog novoj etici međuljudskih odnosa. To je još jedno *korizmeno* načelo što ga treba iščitati iz ovoga teksta i koje trebi prevesti u praktično djelovanje, kako na osobnoj razini, tako i na razini društvenoga i vjerničkog života.

Treći izazov iz ovoga Lukina teksta je onaj o ljudskoj iskonskoj potrebi da bude sam božanstvo. Ili Bog! Da se igra Boga: „*Ako si Sin Božji, baci se odavde dolje.*" Čovjek je danas, kroz silni napredak u bioinženjerstvu i kroz razvoj **umjetne inteligencije (AI),** stekao ogropnu moć koju nijedna povijesna epoha čovječanstva ne pamti. Neki povjesničari, kao što je Yuval Noah Harari, smatraju da prijetnja čovjeku nije više nuklearni rat velikih sila ili globalna ekološka katastrofa, usljed nekontrolirane emisije CO^2, nego su to *interračunalne realnosti* koje može kreirati AI. Te *realnosti* mogu čovjeka, kao njihova tvorca, zarobiti u virtualnu realnost koja oponaša čak i božanske karakteristike: sveznajuća, sveprisutna i **svemoćna informacijska** mreža. Kada se ta mreža upari s bioinženjerstvom, kao što je *Neura Link* i slični projekti, postoji objektivan strah da se, na taj način, čovjek zaista kocka s ulogom božanstva u svijetu i da „*iskušava Gospodina, Boga svojega*", kako, u odgovoru provokatoru iz pustinje, kaže Isus. Oprezni pristup tehnološkom razvoju i poziv na odgovorni odnos prema moćnim produktima ljudskih ruku, dva su zadnja *korizmena etička načela* što ih se može izvesti iz teksta ovoga evanđelja, a koji završava riječima: „*Pošto iscrpi sve kušnje, đavao se udalji od njega, do druge prilike.*"

O nacionalističkom zasužnjivanju vjere

O reduciranju Korizme na jednostavnu religijsku ili poluvegansku folkloristiku, već je rečeno u prethodnim recima ovoga teksta. Spomenuta je tada i potreba da se ovo vrijeme, poželjne rekonstrukcije životne i vjerničke prakse, postavi u kontekst teološko-političkog govora, u smislu vjerničkoga sagledavanja geopolitičkih, kao i lokalnih političkih, društvenih, etičkih i ekonomskih procesa. Svi izazovi, kako društveno-politički, tako i kršćansko-vjernički, analogno su uspoređeni s Isusovim kušnjama u pustinji, kako ih evanđelist Luka opisuje u tekstu iz prve nedjelje Korizme.

Isto Lukino evanđelje iz sljedeće, druge nedjelje Korizme (Lk 9,28b-36) treba pročitati u sličnom hermeneutičkom ključu, fokusirajući se na teološku kritiku jedne vrste religijski **utemeljenoga nacionalizma**, odnosno nakaradnoga domoljublja ili patriotizma. Nije u Bosni i Hercegovini nepoznata političko-nacionalna **okupacija** vjerničkoga identiteta i pripadnosti, da bi se tako bildali, ne samo nacionalna svijest i nacionalni interesi, nego i gradila jedna vrsta barijere prema *Drugomu*, koja se često manifestira kao otvorena mržnja i netrpeljivost. Eklatantan uzorak takvih procesa može se uočiti u narativu srpskih političara u BiH, osobito Milorada Dodika, sada već bivšeg predsjednika Republike Srpske, koji u recentnom legalnom pravosudnom procesuiranju njegovih postupaka vidi udar „muslimana" (Bošnjaka) na „kršćane" (Srbe i Hrvate).

Nije srpsko političko vodstvo u BiH izolirano u takvim tumačenjima i procesima. Jedna vrsta **zarobljavanja** vjerničko-religijskog identiteta katolika u BiH vidljiva je u manipuliranju njihovim vjerničkim i crkvenim životom od strane hrvatskih političara u BiH. Budući da je, kroz dugotrajne povijesne procese, došlo do *prevođenja* konfesionalnoga identiteta katolika u Hrvate te ne postoji jasna distinkcija kršćansko-katoličkoga i hrvatskog identiteta, nerijetko se nacionalistički i politički narativ tih političara u javnosti pokušava tumačiti kao obrana vjere, *kršćanskih vrijednosti* i zapadne civilizacije. Također se može čuti da je ta *hrvatska* politika *antemurale christianitatis*, predziđe kršćanstva koje je navodno ugroženo prodorom nekog *stranog* elementa u kršćanski prostor i u navodnu kršćansku Europu. Taj *strani* element su, naravno potpuno krivo interpretirano, **islam i muslimani**. Ovim se hrvatska politika u BiH aranžira s narativom probuđene desnice u Europi, koja je, pobjedom Donalda Trumpa u SAD-u, krenula u novi *križarski* pohod na osvajanje vlasti i pozicijâ moći.

Sličan obrazac međusobnih odnosa manifestiraju **bošnjački političari** i Islamska zajednica u BiH. Budući da je, analogno Srbima kao pravoslavnima i Hrvatima kao katolicima, i nacionalni identitet Bošnjaka izveden iz konfesionalne pripadnosti islamu, nemoguće je, u političkom diskursu o tzv. obrani *Bosne i Bošnjaka,* razlučiti ono što govore politički prvaci iz toga naroda od onoga što govori vjerski lider bosanskih muslimana, reis Husein ef. Kavazović. Suprotne političke ideje i procesi se vrlo simplificirano svode na optužbe za islamofobiju, a radikalnije struje unutar toga etno-religijskoga korpusa tumače rat, agresiju, međunacionalne odnose te čak i genocid u Srebrenici, kao antibošnjačku i antimuslimansku *restauraciju kršćanske Europe*.

Zatvaranje i zasužnjivanje vjerničkoga identiteta i vjere općenito u tvrđave nacionalnih mitologija i mitomanija, kako bi pokorno služile, bilo kolektivnim, bilo individualnim, interesima etno-političkih zajednica, korelira s namjerama Isusovih

učenika iz Lukina evanđelja: „*I gle, dva čovjeka razgovarahu s njime. Bijahu to Mojsije i Ilija. Ukazali se u slavi i razgovarali s njime o njegovu Izlasku, što se doskora imao ispuniti u Jeruzalemu. No Petra i njegove drugove bijaše svladao san. Kad se probudiše, ugledaše njegovu slavu i dva čovjeka koji stajahu uza nj. I dok su oni odlazili od njega, reče Petar Isusu: „Učitelju, dobro nam je ovdje biti. Načinimo tri sjenice: jednu tebi, jednu Mojsiju, jednu Iliji“*. Nije znao što govori.

Ne treba se upuštati u hermeneutičke interpretacije ili biblijsko-teološka razmatranja o samome tekstu, nego, u skladu s teološko-političkim pristupom, ovu namjeru učenika (prvotno Petra, da načine tri sjenice, jednu Isusu, te po jednu Mojsiju, rodonačelniku Zakona i Iliji, prvom od biblijskih proroka), interpretirati upravo kao nakanu da se duhovna stvarnost, vjera u Boga, Božja sloboda djelovanja i religioznost u širem smislu **zarobi i zasužnji** u *sjenice*. Nad njima/*sojenicama* vlast i moć nema više ni Isus ni neki božanski okvir, nego isključivo volja za moću i, u bh. kontekstu, nacionalističke i tzv. patriotsko-domoljubne političke strukture, neovisno kojoj od tri dominantne skupine pripadaju.

Postoji, naravno, rizik na ovaj način interpretirati ovu biblijsku parabolu s brda preobraženja. To je učinjeno svjesno i s namjerom da se značenje ovih riječi pomakne, s pukoga propovjedničkoga ili duhovnjačkog interpretativnog okvira, u **političko-teološki prostor**. Taj kontekst daje mogućnost da konkretnu društveno-političku situaciju u BiH – ovdje je to zasužnjivanje religioznoga u nacionalno-političko – razjasnimo tekstom koji se čita i tumači na drugu nedjelju Korizme. Treba imati na umu da je, kao i kod svih drugih biblijskih tekstova, moguće i drukčije kontekstualiziranje i interpretacija.

Evanđelist Luka navodi da Petar *nije znao što govori* te da se mora slušati *Sina moga, Izabranika*. Ova apodiktička tvrdnja dolazi od *glasa iz oblaka*, simboličnoga Božjega govora koji se može čuti u biblijskim pripovijestima o izlasku iz Egipta, kad je Jahve vodio narod iz ropstva u slobodu, kao i kod događaja krštenja na Jordanu. To je, u bitnom, početak Isusova javnoga djelovanja u kojem je pozvao čovjeka i svijet na put radikalnoga obraćenja, odnosno na put one spominjane korizmene rekonstrukcije nakana i čina.

Poslušati *glas iz oblaka*, u bih. političko-teološkom kontekstu, doslovno znači otrgnuti religiozno i vjerničko iz sužanjstva političkom i nacionalnom, odnosno, osloboditi duhovnu zbilju i vjerničku egzistenciju iz ralja ovdašnjih etno-političkih kandži, analogno oslobađanju zasužnjenih Hebreja iz egipatskog ropstva.

Koliko će to biti praktično moguće pretočiti u vjerničku stvarnosti, ovisi o hrabrosti i odlučnosti vjernika i njihove sposobnosti prihvaćanja distinkcije u vlastitim

identitetima. Oni su – kako smo to utvrdili ranije – konfuzno isprepleteni jedni s drugima, u tolikoj mjeri da ih nije moguće racionalno razlikovati.

Korizmena etika, koja se pokušava razviti kroz ovaj tekst, ne može i ne smije nuditi apodiktičke tvrdnje, zapovijedi ili **recepte** za rješavanje svih ovih zapetljanih političko-vjerničkih relacija. Biblijska etika, koja stoji u fundamentu i ove korizmene etike, ne nudi nikad konačna rješenja ili gotove obrasce djelovanja. Ona je više motivacijska i apel je na savjest i odgovornost pojedinca da izađe iz prostora gdje *ne zna što govori*, u prostor i obrasce života, s onu stranu nakaradnoga domoljublja i zasužnjenog uma i vjere.

O političkoj odgovornosti vjerskih zajednica u BiH

Često se vjernici svih triju ključnih vjerskih zajednica u BiH – Katoličke crkve (KC), Islamske zajednice (IZ) i Srpske pravoslavne crkve (SPC) – istodobno nalaze u povlaštenom vremenu svojih ritualnih pokorničkih vjerničkih tradicija: u *korizmi*, mjesecu *Ramazana* i *velikom postu*. Neprocjenjiva je to šansa da u sinergiji različitih tradicija, koje zajedno čine cjeloviti mozaik bosanskohercegovačkog iskustva suživota i složenih socio-političkih odnosa, u javni, društveni i politički prostor bude odaslana snažna poruka o **odgovornosti** i pozivu na strpljenje, mir, politički dijalog i međusobno razumijevanje ovdašnjih naroda, građana i osobito zajapurenih političkih predstavnika Hrvata, Bošnjaka, Srba i svih ostalih. U takvom nastupu, uključujući i angažirano promicanje zajedničkog *weltethos-a*, baziranoga na 10 zapovijedi, vjerske zajednice i vjerski lideri u BiH ispunit će svoju, kako teološko-vjerničku egzistenciju, tako i teološko-političku funkciju, u razrovanom i nesređenom društvu i državi BiH.

Spomenute vjerničke zajednice (KC, IZ, SPC) skoro su jedini **kohezivni element** ove visoko decentralizirane, države. U oba bh. entiteta i Distriktu Brčko ove su institucije nazočne i djelatne. Kroz različite upravne jedinice, ali ponajprije kroz mrežu župa, džemata i parohija, postoji dosad nerealizirana šansa utjecaja na istinsko vjerničko ophođenje s aktualnim negativnim političkim procesima koji, ne samo da unose nemir, strah i zlodušne *ratne trube* u svakoga bih čovjeka, nego vrlo ozbiljno narušavaju i opću sigurnost u zemlji, osobito među povratnicima i tzv. manjinskim skupinama u entitetima, kantonima i drugim formama lokalne administracije u BiH.

Preduvjet za to je – a o čemu je pisano ranije – na prvom mjestu oslobađanje djelovanja vjerskih zajednica iz **sužanjstva** nacionalnim politikama te ozbiljna redefinicija pristupa društveno-političkoj zbilji u Bosni i Hercegovini, općenito. U tekstu

evanđelja što ga katolici čitaju na treću korizmenu nedjelju, stoji Isusovo upozorenje sunarodnjacima: „*Nipošto, kažem vam, nego ako se ne obratite, svi ćete tako propasti.*“ (Lk 13,5)

Obraćenje, ili rekonstrukcija vjerničkih i životnih obrazaca, ključni je etički zahtjev vjernicima i vjerskim zajednicama u sva tri ova sveta vremena: *korizmi*, *ramazanskom* i *velikom postu*. Spomenuta se redefinicija odnosi na suštinsku promjenu pristupa. Od individualističkoga razumijevanja obraćenja i vjerničke prakse, potrebno je prijeći – kako to tumači *nova* politička teologija **Johana Baptista Metza**: u društveno-kritički govor i razumijevanje društvenih i političkih procesa kao eminentnog *teološkog mjesta.*

I to ne samo u akademskom i teorijskom kontekstu, nego upravo u kontekstu kapilarnih i bazičnih zajednica, kakve su spomenute župe, džemati i parohije u Bosni i Hercegovini.

Potrebno je, svima koji u tome prostoru javno govore, propovijedaju ili pišu, a to su uglavnom obrazovani intelektualci u izravnom kontaktu s običnim čovjekom i njegovim životom, skrenuti pozornost na potrebu ove redefinicije i stvaranja okvira za potpuno drukčiji pristup onomu što se u etici i moralnoj teoriji naziva **politička odgovornost**.

Politički se koncept odgovornosti, jednako kao i koncept opće etičke odgovornosti, po sebi može tumačiti u bazičnom teološkom okviru. Moguće je, o čemu će se razmišljati u nastavku ovoga eseja, čak i formulirati nešto što se u teoriji naziva *teologija odgovornosti*. Ona se, naravno, ne iscrpljuje samo u okvirima političkoga, nego dotiče i pitanja pravednosti, etike okoliša te pitanja ekonomije, solidarnosti kao i pitanja o tehnologiji, umjetnoj inteligenciji i drugim aktualnim, moralnim i socijalnim dilemama u svijetu.

Ovaj apel za povratkom istinskom vjerničko-teološkom razumijevanju političkih i inih procesa u bh. društvu, adresiran je prvotno na prvake u strukturama svih triju vjerskih zajednica u BiH. Njihov racionalan i odgovoran diskurs može u javnosti, akademskim krugovima i među ostrašćenim političarima u BiH, zaista pridonijeti konvergenciji sada potpuno disparatnih političkih procesa, koji su uzrokovani različitim, uglavnom uskonacionalističkim i tvrdim etno-religijskim politikama.

Vodstvo, teolozi i službenici Katoličke crkve, će odgovorno-etički potencijal svoje zajednice najbolje pretočiti u apel za učinkovitu političku odgovornost na način da, *secundum loca et tempora*, principe katoličkog socijalnoga nauka, prevedu u konkretan život svojih struktura i ponude ga kao okvir i javnih socijalnih politika. To je učinjeno u Bavarskoj, s konceptom *socijalnoga tržišnog gospodarstva*,

o čemu je u svojoj knjizi *Kapital* pisao kardinal Rheinhard Marx. Vrijedan prilog tomu može biti i političko-teološka misao nekih franjevaca Bosne Srebrene, zajednice koja, kao i KC, uz svoju vezanost za cijelu teritoriju BiH, može ponuditi primjenjive teološko-političke modele, iz svoje višestoljetne svekolike nazočnosti na ovim prostorima.

Slično je i sa strukturom Islamske zajednice u BiH. Svoju redefiniciju odnosa prema političkim procesima i **nacionalnom pitanju** Bošnjaka i države Bosne i Hercegovine, trebala bi, i ova zajednica, konačno provesti. Složeni je odnos, prema političkom uopće, u islamu u BiH, dijelom olakšan geografskim položajem i povijesnim iskustvom nastanka nečega što se zove **europski islam**. IZ, njezino vodstvo i cijela struktura, baštini u svojim normativnim tekstovima, europskom kontekstu i iskustvu stoljetnoga zagrljaja s kršćanstvom zapadne i istočne tradicije, treba izroditi i utemeljen poziv na **novu političku odgovornost**. Potrebna je samo hrabrost za iskorak iz starih struktura mišljenja i djelovanja.

Što se **SPC**-a tiče, jednaki su izazovi kao i kod prethodne dvije zajednice. Uz to, istočno pravoslavlje, kada je u pitanju društveno-kritička svijest, odnosno političko-teološki kontekst, ima jednu specifičnost. Naime, u pravoslavnoj političkoj teologiji postoji pojam *sinfonia,* koji podrazumijeva jednu vrstu idealiziranoga odnosa između Crkve i države, odnosno između duhovne i svjetovne vlasti. Danas se taj koncept, poslije njegova zamiranja tijekom 20. stoljeća, pokušava vratiti u pravoslavnu teološku misao pa i u vjerničku praksu SPC-a. Proročko-kritički govor o političkoj odgovornosti u okviru ovoga koncepta, ogleda se u redefiniciji bizantskoga razumijevanja *sinfonije* u noviju, osuvremenjenu ideju, prema kojoj se Crkva brine za duhovni život i moralni kompas naroda, dok država upravlja svjetovnim poslovima te osigurava pravdu i red. Pravoslavna *sinfonia* nije ni potpuno stapanje ili podređivanje jedne institucije drugoj (kao u teokraciji ili cezaropapizmu) niti laicistička totalna separacija *trona i oltara*, nego uzajapno poštovanje i suradnja, gdje svaka sfera ima svoje granice i **odgovornost**. Treba imati na umu da se ovaj idealizirani, *sinfonijski* odnos srpske Crkve i politike, oltara i trona, može pronaći u teološkim udžbenicima i radovima progresivnijih pravoslavnih teologa, ali ga nema u narativima i praktičnim smjernicama vjernicima većine srpskih episkopa. U tom smislu, i ova prevažna kršćanska zajednica vjernika u Bosni i Hercegovini treba ***obraćenje*** u recepciji i življenju političke odgovornosti u ovoj zemlji pretrpanoj izazovima, krizama i nerazumijevanjem. Prigoda za to je vrijeme *velikoga posta*, koji bi se, i temporalno i na simbolički način, zagrlio sa spomenutim pokorničkim i transformativnim svetim vremenima katolika i muslimana.

Korizma i socijalno lice vjere

Kad su ove misli o socijalno-političkom značenju kršćanske korizme i vjere objavljene na jednom portalu, naša braća muslimani su započeli slavlje ramazanskoga Bajrama. Završetak mjeseca posta, koji se kalendarski preklopio s Korizmom kod katolika i velikim postom kod pravoslavaca (2025), koincidira sa snažnom porukom iz Lukina evanđelja, predviđenog za liturgiju četvrte korizmene nedjelje.

Tekst (Lk 15,1-3.11-32) poznat kao parabola o milosrdnom ocu ili izgubljenom sinu, jedan je od najljepših književnih uradaka iz Novoga zavjeta, a nadahnuo je, ne samo snažni val klasične kršćanske duhovnosti, temeljene na iskustvu Božjega milosrđa, obraćenja i potrebe promjene životnih obrazaca, nego i čitav spektar mogućnosti čitanja i interpretiranja istoga u socijalno-etičkom kontekstu vjere i vjerničke egzistencije.

Očeva bezgranična otvorenost praštanju kako mlađem, *izgubljenom sinu* tako i *starijemu*, koji u strahu tavori u njegovoj sjeni, u klasičnoj kršćanskoj se duhovnosti pripisuje Bogu, milosrdnom Ocu, koji bezuvjetno prihvaća čovjeka kao takvoga – sa svim njegovim kvalitetama i stranputicama – te mu hrli u susret, grli ga i stvarno ga i simbolički vraća u obitelj, u zajednicu i društvo gdje *izgubljeni* čovjek iznova stječe ljudsko dostojanstvo i privilegiju biti Božjim djetetom. U Tuzli je, na jednom baneru u središtu grada, cijeli sveti mjesec (2025.) stajala poruka: *Ramazan je mjesec Božjega oprosta*. Simbolička i stvarna povezanost ove rečenice s iskustvom iz spomenute Isusove parabole ne treba dodatnoga objašnjenja.

Nizozemski je svećenik i duhovni pisac Henri Nouwen (+1996), u svojoj knjizi *Povratak izgubljenog sina*, u susretu s detaljem slike nizozemskog baroknog slikara Rembrandta van Rijna, *Povratak razmetnoga sina* (1662), otkrio za sebe i za svoje životno poslanje ključnu socijalno-etičku poruku. Naime, Rembrandt je naslikao ruke oca koji grli *izgubljenog sina,* ne kao dvije muške, nego kao jednu **mušku** i jednu **žensku** ruku. Želio je pokazati da Bog i njegov milosrdni čin otvorenosti i bespogovornog prihvaćanja čovjeka, nema samo očinsku, **mušku** dimenziju, nego i **žensku** i majčinsku, koja se u kršćanskoj duhovnosti, pa i etici, često odbacivala, prezirala i nedovoljno vrednovala. Na Nouwena je, i njegov život, ovaj detalj utjecao presudno. Nakon gotovo dva desetljeća rada kao profesor u akademskim ustanovama: *Yale, Harvard* i Sveučilište *Notre Dame*, napustio je posao sveučilišnoga profesora, kako bi podijelio svoj život s osobama s **mentalnim invaliditetom** u zajednici *L'Arche* (hrv. *Arka*) u Torontu u Kanadi. Učinio je vidljivim i djelatnim, ne samo duboko i intipno duhovno iskustvo potrebe pomoći siromasima ovoga svijeta, onima na rubovima naših institucija i crkava, nego skrenuo pozornost na ono što bi trebalo

biti središte poslanja crkava i vjerskih zajednica: njihovo socijalno i socijalno-političko lice.

Crkvene instance u BiH, više ili manje uvjerljivo, progovore pokoju riječ o *socijalnome pitanju* ili pitanju društvene pravednosti, preko svojih priopćenja ili izjava za javnost, u kojima se protokolarno traži, između ostaloga, *pravedno društveno-političko uređenje* Bosne i Hercegovine, bez poziva i upute na proročko-kritičku baštinu kršćanstva i njegova socijalnoga nauka. Taj je nauk, kroz svoje dokumente i svoju teologiju i etiku, dostigao zaista važno mjesto u suvremenome promišljanju i vrednovanju čovjeka, društva i političkih zajednica. Ovo je još samo jedan pokazatelj da **katolički socijalni nauk, odnosno kršćanska socijalna etika, nisu još zaživjeli niti unutar Crkve**, a da ne govorimo o njihovu sustavnom promicanju ili redovitom naviještanju, kroz pastoralni ili katehetski rad.

Međutim, pitanje *socijalnoga,* unutar kršćanstva, ne spada u temu proglasa ili slijepoga pozivanja na promjenu društvenih struktura. Kršćanska socijalna etika, kao teološka disciplina unutar koje se *traga za kriterijima pravednoga zajedničkog života te za preduvjetima dobroga života za sve s jednoga određenoga, kršćanskoga stajališta*, zahtijeva od Crkve kao institucije, ali i od njezinih članova, proročko-kritički stav prema društvu, ekonomiji, a posebno prema politici. Takav stav svoje utemeljenje ima u čvrstom uvjerenju u Božje **učovječenje** u Isusu Kristu te u bezuvjetnoj **solidarnosti** Božjoj sa svojim stvorenjem i mora se čitati u *perspektivi Božje volje za spasenjem svih ljudi*. Kršćansko poimanje socijalnoga pitanja i u našem vremenu mora svoju referentnu točku imati u onoj središnjoj poruci Isusova navještaja o dolasku kraljevstva Božjega, koja također ima i svoju socijalnu dimenziju. Dovoljno je spomenuti samo Isusovu zapovijed ljubavi (Mt 22,34-40), Matejev govor o posljednjem sudu (Mt 25,31-46) u kojima se postupak prema gladnima i žednima, bolesnim i siromašnima, izjednačuje sa stavom prema Isusu samome, a posebno njegova *blaženstva* (Mt 5,3-12). **Isus nastavlja i radikalizira izrazito socijalne zahtjeve starozavjetnih proroka** (Amosa, Izaije, Jeremije i Ezekiela!) o neodvojivosti ljubavi prema Bogu od ljubavi prema čovjeku; o ništavnosti bogoštovlja (kulta), bez učinkovite ljubavi prema bližnjemu, posebno kad je ovaj u nevolji. Ovaj načelni stav prema *socijalnome pitanju* kršćanstvo je, i kao nauk i kao praksu, dijelom prožimalo cijelu njegovu povijest. Praktična briga za siromašne, bolesne ili stare bit će konstanta i provjera autentičnosti kršćanskoga života pojedinaca i zajednica (karitativni rad), a u bogoslužju, propovijedima, moralnim poukama i teološkim raspravama, iznosit će se nauk o socijalnim dužnostima vjernika, već prema potrebama vremena i konkretnih uvjeta života.

Spominjali smo ranije da Crkva ne može cjelovito naviještati evanđelje, ako istodobno ne zahvaća u konkretnu društvenu problematiku. Crkva u Europi, osobito

katoličke provenijencije, zahvaćala je i socijalno pitanje, što joj je donosilo prigovore da se previše miješa u zemaljske stvari. Kod nas je, osobito nakon demokratskih promjena, situacija nešto drukčija. Naime, crkvena hijerarhija redovito je bila u bliskoj vezi s političkom vlašću i vladajućim partijama ili je financijski bila ovisna o državi, što je onemogućavalo istinsku evanđeosku kritiku nepravednoga društva ili ekonomskoga sustava, u skladu sa svojim vlastitim socijalnim naukom. Slično je i u strukturama SPC-a i IZ. Propovjednici na župama nisu, uz iznimku vrlo korisnoga karitativnoga rada za vrijeme rata, uopće ni recipirali niti pokušali usvojiti nešto od *socijalnoga pitanja*, jer je, još uvijek, u evangelizaciji **prisutan individualistički ton** (navjestitelji su ili menadžeri koji dobro barataju s novcem ili *duhovnjaci* kojima je svaki društveni angažman stran). Trebat će još dugo, barem u ovom prostoru, da se shvati kako je i socijalna dimenzija čovjeka, sa svojim konkretnim strukturama, također predmet evangelizacije.

Poziva na promjenu mišljenja ima pnogo. Parabola o *izgubljenom sinu* jedna je od njih. „*Borba za pravdu i sudjelovanje u preobražaju svijeta u potpunosti nam se ukazuju kao sastavni dio propovijedanja evanđelja: to jest poslanja Crkve za otkup čovječanstva i njegovo oslobađanje od svake potlačenosti*“, pišu 1971. južnoamerički teolozi V. Cosmao i J. Alfaro. A njemački biskupi, u svome dokumentu *Za budućnost u solidarnosti i pravednosti* (1997) podsjećaju da „(…) *zauzimanje za solidarnost i pravednost neodvojivo pripada naviještanju evanđelja i da u bogoslužju svoje mjesto mora imati* ***ne samo koralno pjevanje nego i urlik siromašnih****, da se za kršćanina ne smiju razdvajati ‘mistika’, dakle susret s Bogom i ‘politika’, odnosno služenje društvu*“ (ZSG 46).

Društveno shvaćanje čovjeka kao osobe, princip općega dobra u socijalnoj etici, pravednost, solidarnost i supsidijarnost, trebali bi postati metodički obrasci za prevođenje socijalnoga koncepta kršćanskoga iskustva u suvremeni svijet i politiku. U vremenu korizme i osobito u kontekstu čitanja ovoga evanđeoskog teksta, za to je savršena prilika.

Taj tekst i Nouwenovo iskustvo s Rembrandtovom slikom, iziskuju da, kao *aksiom solidarnosti* i kao naš poželjni korizmeni temeljni socijalno-etički princip, usvojimo ***preferencijalnu opciju za siromašne***. Razmatran prvotno kao teološka i eklezijalna kategorija, ovaj je stav postao ozbiljnim zahtjevom za rješenjem cjelokupnoga društvenoga uređenja.

Obraćenje, nasilje nad ženama i vjernici globalisti

Prošlo je čitavih pet godina od *vremena praznih crkava* i pandemijskoga iskustva vjere u crkvama i vjerskim objektima bez vjernika. Češki teolog Tomáš Halík je u

svome tekstu *Kršćanstvo u vrijeme bolesti* iz travnja 2020. godine napisao: „*Pnogi su od nas, na početku ove neobične korizme, mislili da će ova epidemija uzrokovati samo kratkoročni blackout, smetnju uobičajenim društvenim procesima, da ćemo sve to nekako prevladati i uskoro se opet moći vratiti u stari modus. Ali to tako neće ići. I bilo bi loše ako bismo se oko toga brinuli. Poslije ovoga globalnoga iskustva svijet neće samo biti isti kao ranije – a vjerojatno i ne treba biti. Normalno je da se u vremenima katastrofe ponajprije zanimamo za materijalne stvari nužne za preživljavanje. Ali i dalje vrijedi: 'Ne živi čovjek samo o kruhu!' Sada je vrijeme da se u obzir uzmu i dublje međuovisnosti ovoga razaranja sigurnosti našega svijeta. Neizbježni proces globaliziranja očigledno je dostigao svoj vrhunac: sad se pokazuje globalna ranjivost globaliziranoga svijeta.*“

Ova 2025. godina potvrđuje Halíkove slutnje o dubokoj krizi institucionalne religioznosti, i to ne samo kršćanske, kao i o nemogućnosti vjernika i vjerskih zajednica da odgovore na duboka i aktualna životna pitanja čovjeka današnjice, koji je pod udarom globaliziranja opasnih desničarskih ideologija, nacionalizama, militarizacije, nepravednih međunarodnih odnosa, ekonomskih kriza i posvemašnjega nedostatka empatije i odgovornosti. Halík je upitao je li za Crkvu – kao jednoga od prvih ***globalnih igrača*** – tadašnje i današnje *vrijeme bolesti*, zapravo, prigoda da preispita svoju temeljnu misiju u svijetu, da postane *poljska bolnica* koja će liječiti rane ovoga svijeta – kako je to govorio Papa Franjo. Kroz prethodne retke ovoga eseja, slijedeći *inpute* iz nedjeljnih evanđelja, ukazali smo na neke smjernice javnoga, socio-političkoga prinosa, ne samo Crkve, nego i drugih vjerničkih zajednica ozdravljenju društva, osobito kod nas u Bosni i Hercegovini.

Tekst Ivanova evanđelja (8,1-11) donosi opis susreta Isusa i žene preljubnice, koju su mu doveli pismoznanci i farizeji, s namjerom da provjere njegovu lojalnost Mojsijevu zakonu koji je propisivao kamenovanje grešnice. Ivan Isusovu reakciju opisuje ovako: *Sagne se pa stane prstom pisati po tlu. A kako su oni dalje navaljivali, on se uspravi i reče im: „Tko je od vas bez grijeha, neka prvi na nju baci kamen.“ I ponovno se sagnuvši, nastavi pisati po zemlji. A kad oni to čuše, stadoše odlaziti jedan za drugim, počevši od starijih. Osta Isus sam – i žena koja stajaše u sredini. Isus se uspravi i reče joj: „Ženo, gdje su oni? Zar te nitko ne osudi?“ Ona reče: „Nitko, Gospodine.“ Reče joj Isus: „Ni ja te ne osuđujem. Idi i odsada više nemoj griješiti.“*

Može li se iz namjere farizeja i pismoznanaca iščitati namjeru nečega što se danas naziva „nasilje nad ženama“? Taj fenomen je prvorazredna etička, politička, sigurnosna pa i vjernička tegoba našega vremena. Osobito u Bosni i Hercegovini i – još uže gledano - ovdje u Tuzlanskom kantonu. Nigdje se nemoć i neodgovornost institucija svih vrsta ne pokazuje tako otvoreno kao u prevenciji i sprječavanju brutalnoga

nasilja nad ženama – od zlostavljanja u obitelji, na poslu i u zajednici, općenito, do brutalnih scena ubojstava, gdje su žene bile žrtve vlastitih muževa ili partnera druge vrste. Bezbroj je kampanja, okruglih stolova i konferencija organizirano ne bi li se odgovorilo na pitanje otkuda ta sklonost *femicidu*, tomu još pravno i teorijski nedovršenom pojmu. Brojni su i različiti odgovori iz sociološke, psihološke, politološke i teološko-vjerničke perspektive. Razlozi se traže u manjkavosti našega pravnoga i sigurnosnog okvira kao i u jednoj vrsti objektivnog patrijarhalnoga mentaliteta – koji svoje korijene ima i u rigidnim *antiženskim* narativima, unutar tradicionalnih vjerskih zajednica kod nas. Dodatni je problem unisono odbijanje svih vjerskih zajednica prihvaćanje činjenice *rodno-uvjetovanog nasilja* i, općenito, prihvaćanja samoga pojma roda, kao sociološkoga konstrukta odvojenog od spolnog identiteta. Svaki govor o *rodu*, pa čak i onaj minimalni koji je u stanju parcijalno objasniti i nasilje nad ženama, proglašava se fantazmom *rodne ideologije*, koja je smrtni neprijatelj ne samo tradicionalne obitelji i društva, nego i vjere i religije, općenito.

Rodnu ideologiju je, kao kvazi-znanstveni konstrukt u raspravu o nasilju nad ženama, u javni prostor uveo desničarski populistički pokret, koji se na svim poljima društvenoga života poziva na nužnost jedne vrste konzervativne revolucije. Zadnje vrijeme je ta revolucija dobila zamah izborom Donalda Trumpa za američkog predsjednika te jačanjem tvrdih desničarskih političkih pokreta diljem Europe i Sjeverne Amerike. Ovaj nekoherentni idejni kompleks simplificirano dijeli svijet i politiku na dva suprotstavljena pola: na **globaliste** i **suvereniste**.

Prvi su svi oni koji navodno *uništavaju* svijet propagiranjem tzv. lijevo-liberalne ideologije ili demokracije koja, u bitnom, razara sve tradicionalne vrijednosti, od ljudskoga identiteta, preko obitelji i društva, do nacionalnih država i vjerskih uvjerenja. Drugi su zapravo čuvari i branitelji svega gore nabrojenoga, s napomenom da kao metode svoje ideološke borbe koriste narative koji su ksenofobni, anti-znanstveni (spomenuta *rodna ideologija*), često mrziteljski, antiteološki i, što je najopasnije, koriste vrlo manipulativno jezik vjere ili religije kako bi opravdali svoje nakaradne koncepte. Njihov bi se jezik mogao usporediti s jezikom pismoznanaca i farizeja iz citiranoga Ivanova evanđelja: Mojsijev zakon predviđa kamenovanje žene, dakle nasilje nad njom, čak i smrt. Božanskim se autoritetom sakralizira ne samo nasilje kao takvo, nego i ideološki okvir u kojemu se dokidaju temeljne humanističke pa i evanđeoske vrednote otvorenosti, širine, solidarnosti, autokritike, slobode, jednakosti i ljubavi prema Drugom. A sve su te vrednote uključene u Isusove riječi: *„Tko je od vas bez grijeha, neka prvi na nju baci kamen.“* i *„Ni ja te ne osuđujem. Idi i odsada više nemoj griješiti.“*

Kršćanski vjernici, svjesni svoje društvene uloge i nadahnuti isusovskom etikom *kompasije*, solidarnosti i blizine onima najmanjima, rubnima u ovome svijetu,

trebali bi iznova postati ***globalni igrači*** u svijetu gdje je globalizam postao negativan pojam. Negativan u smislu, kako ga interpretiraju *trumpistički* desničari i promotori konzervativnih revolucija, a njih ima, ne samo na Zapadu, nego i ovdje u balkanskim državicama i društvima. Kršćani (i muslimani također!) trebaju se ponovno pronaći odgovornima, ne samo za promicanje *globaliziranja* svojih temeljnih etičkih i socijalnih načela, utemeljenih ne u pokoravanju konzervativnim trendovima koji ih zarobljavaju u svoje okove i dokidaju potrebu humane preobrazbe svijeta, nego u odgovorno-etičkom čitanju svojih utemeljujućih tekstova.

Memoria passionis, odgovornost i mit o nedužnosti

Na Cvjetnicu, kojom završava Korizma, a započinje Veliki tjedan i koju liturgija naziva nedjeljom muke Gospodnje, kršćanski vjernici, svake godine, čitaju evanđeoska izvješća o Isusovoj muci, smrti i pokopu. Ove, 2025. godine je to tekst iz Lukina evanđelja (Lk 22,14–23,56), čija su pojedina poglavlja socio-etički analizirana u ovome eseju.

Ovaj obredni čin sjećanja na Isusovu muku ili na *Isusovu patnju,* kako u svojoj knjizi *Memoria passionis; Provokativni spomen u pluralističkom društvu* objašnjava teolog Johann Baptist Metz, moguće je interpretirati kao ključno mjesto stvaranja nečega što ovaj teolog naziva *novom političkom teologijom*. Ova knjiga predstavlja ključno djelo te Metzove političke teologije, usredotočeno na koncept *sjećanja na patnju* kao središnji element kršćanske vjere i društvene odgovornosti. Ovdje je pokušano korizmeni put kršćana i nedjeljna evanđelja interpretirati u sličnome ključu, s fokusom na socijalno-etičke elemente kršćanstva, koji su neodvojivi od političke i društvene odgovornosti. Na kraju, korišten je Metzov okvir interpretacije pri čemu su neke načelne teme prevođene u domaći lokalni, društveni, teološki i vjernički kontekst.

Sjećanje na patnju, čak i u formi čitanja muke na Cvjetnicu, treba shvaćati kao **teološki imperativ**. Metz smatra da je kršćanska vjera neraskidivo povezana sa sjećanjem na patnju, posebno na patnju Isusa iz Nazareta (*memoria passionis, mortis et resurrectionis Jesu Christi*). Ovo sjećanje nije samo pobožni čin ili individualno i pijetističko suosjećanje s božanskom patnjom, već kritički angažman prema povijesti svjetske patnje, uključujući holokaust, Jasenovac, Srebrenicu ili Vukovar, kao i sve ratove i nepravde. Protivi se kulturi apnezije modernog društva koja zaboravlja žrtve i marginalizirane, one na rubovima društava, država i vjerskih zajednica.

Ovo ***opasno sjećanje*** na Isusovu patnju ujedno je kritika malograđanskoga i *buržoaskoga* kršćanstva. Johann Baptist Metz razvija svoju teologiju koja kršćanstvo

poziva da bude aktivno u javnoj sferi, a ne privatizirano ili reducirano na individualnu duhovnost. Kritizira *buržoasko kršćanstv* koje ignorira društvene nepravde i prilagođava se *statusu quo*, pozivajući na vjeru koja se suočava s političkim i društvenim izazovima. Ovaj esej pokušaj je, na ovaj *metzovski* način, neke od političkih i društvenih izazova (nacionalizam, porast desničarskih pokreta, zasužnjivanje vjere, političku (ne)odgovornost, tehnološke i ekološke procese) približiti čitateljima i pozvati na jednu vrstu socijalnoga i korizmenog idejnoga *obraćenja* unutar struktura i pojedinaca koji nose, kako političku, tako i religiozno-vjerničku odgovornost.

Metz, upravo u ovoj knjizi, povezuje mističnu dimenziju kršćanstva (osobito suosjećanje s patnjom) s političkim djelovanjem. Posebice, naglašava da prava kršćanska *mistika* nije bijeg od svijeta, već angažman u tom svijetu, posebno u borbi protiv nepravde i solidarnosti s potlačenima. Kako je već navedeno u tekstu o *socijalnom licu vjere*: „*Zauzimanje za solidarnost i pravednost neodvojivo pripada naviještanju evanđelja, a u bogoslužju svoje mjesto mora imati ne samo koralno pjevanje nego i urlik siromašnih, za kršćanina ne smiju se razdvajati 'mistika', dakle susret s Bogom i 'politika', odnosno služenje društvu.*"

Na Cvjetnicu se ***memoria passionis*** – i dalje interpretirajući Metza u kontekstu ovoga eseja – mora razumijevati kao sjećanje na patnju konkretnih ljudi, na konkretnim simboličkim mjestima patnje u povijesti i sadašnjosti. Za njega je Auschwitz nešto što naziva teološkim prekidom (*theologischer Aufbruch*). Metz naglašava da događaji poput holokausta, zahtijevaju novo promišljanje kršćanske teologije i vjere. **Auschwitz** postaje paradigmatski simbol ljudske patnje koji kršćane poziva da preispitaju svoje razumijevanje Boga, ne dopuštajući da govor o Bogu zanemari povijest zla i patnje. U bih. lokalnom kontekstu paradigmatski simboli mogu biti **Jasenovac**, **Vukovar**, **Ahmići** ili **Srebrenica**.

Jedan je drugi njemački teolog, nedavno preminuli Jürgen Moltmann, prigodom obilježavanja četrdeset godina od objavljivanja njegove knjige *Raspeti Bog* napisao: „*Nije se bez razloga knjigu* Raspeti Bog *nazvalo prvom njemačkom teološkom knjigom poslije Auschwitza: Isus je bio ubijen u Auschwitzu. Umro je u plinskoj komori. Isus je mučen u Argentini. Isus je umro na drvu za linčovanje u Americi.* ***Isus je strijeljan u Srebrenici.*** *Gdje se god ljude ubija, guši plinom, muči ili strijelja, Raspeti je među njima. On im pripada, oni su njegova braća i sestre. Oni su njegov narod. Imaju udjela u njegovoj patnji.*" Sve ove relacije i povezanosti trebali bi kršćanski vjernici imati u svom obzoru.

Nadalje – slijedeći Metzove teze – mora se prihvatiti da *sjećanje na patnju* nije samo retrospektivno, već i proaktivno – usmjereno na budućnost. Metz povezuje

biblijski koncept *opasnog sjećanja* s eshatološkom nadom, gdje sjećanje na prošle patnje motivira borbu za pravdu i oslobođenje u sadašnjosti. O tomu je, u ovome eseju, napisano, osobito u kontekstu potrebe kreiranja svijesti nove političke odgovornosti među vođama i članovima vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini.

Memoria passionis ujedno je *kritika postmodernog mita o nedužnosti*, smatra Metz. U knjizi se autor suprotstavlja postmodernom relativizmu koji briše odgovornost za patnju. Smatra da kršćanska vjera mora ustrajati na suočavanju s povijesnim zlom, ne dopuštajući da se ono banalizira ili zaboravi.

U tekstu *Krivnja i odgovornost*, pisanog 2024. u povodu UN-ove *Rezolucije o genocidu u Srebrenici,* napisano je sljedeće: „*Od Karla Jaspersa trebaju učiti prvotno srpski, ali i hrvatski i bošnjački intelektualci i filozofi u BiH. Učiti se načinu kako pravilno razlikovati krivnje, kako pisati, govoriti i poučavati o potrebi prihvaćanja odgovornosti, kako osobne tako i kolektivne. Od Moltmanna bi trebali ovdašnji teolozi, religiolozi i vjerski lideri učiti kako shvatiti i prihvatiti Jaspersovu metafizičku krivnju* i učiti ljude da, kao pojedinci i kao kolektivi, budu ‹pripravni nositi sa sobom sramotu svoga naroda, priznati krivnju svoga naroda (…) i surađivati na pokori toga naroda u priznavanju istine i obraćenju srca i *ponovnom-postajanju-dobrim, koliko god je to moguće'*.“

Pnogo je još dodirnih točaka Metzove *memoriae passionis* sa socijalno-etičkim čitanjem muke Gospodnje koja se sluša na Cvjetnicu. Na kraju, treba spomenuti temu **Europe i potrebe kršćanske odgovornosti**. U kontekstu europeizacije, Metz zagovara Europu koja nije isključivo sekularna, nego ukorijenjena u solidarnosti i *sjećanju na patnju*. Protivi se isključivo sekularnom poimanju Europe koje zaboravlja ili isključuje njezino kršćansko nasljeđe. A to nasljeđe, koje se pamti i živi u supatničkom, solidarnom i svome odgovorno-etičkom potencijalu, može biti garant nade u nove i obnoviteljske procese ne samo *političke* Europe, nego i humanizma i kršćanske vjere kao njezinih najvažnijih identitetskih i etičkih atributa.

EPILOG

Uskrs kao horizont nade i obnovu života

Uskrs je, kaže teolog Johann Baptist Metz, blagdan **opasnoga, provokativnog sjećanja**. Sjećanja na događaje koji su iz temelja promijenili ne samo shvaćanje i razumijevanje čovjeka, nego shvaćanje, razumijevanje i prihvaćanje svijeta u kojem živimo. Gleda li se na to globalno ili lokalno, potpuno je svejedno. Kršćani, a s njima onda i svijet, kojega su oni integralni dio, u tom *opasnome* sjećanju, ponovno pred čovjeka

i njegov život donose usud Isusa iz Nazareta, koji je, iako pravednik i *onaj koji je prošao Zemljom čineći dobro,* zbog svoje potpune vjernosti Bogu i ljubavi prema čovjeku, optužen, osuđen i ubijen od religioznih i političkih prvaka svoga naroda.

Završio je, kako to svjedoče evanđelja, mjerodavni pisani tekstovi kršćanstva, osramoćen i ostavljen na križu, simbolu gubitnika i izdajnika. **Križ** je stoga prvi i osnovni simbol toga provocirajućega sjećanja. Slika Boga na križu koji se dokraja predaje čovjeku, postala je zaštitni znak kršćanstva od njegova početka do danas. Na križu je raspeta pravednost, ljubav, solidarnost, sve one vrijednosti koje je Isus živio i o kojima je govorio i djelima potvrđivao. U Isusu patniku, koji iz blizine čovjeku i vjernosti Bogu umire na krajnje sramotni način, kršćanin, ali i svaki iskren čovjek, treba prepoznati svakoga onoga koji i danas pati koji je progonjen od moćnika, nevin strada zbog vlastitoga uvjerenja, odbačen, isključen ili ubijen iz političkih ili religioznih razloga. I jedne i druge mržnje prepun je današnji svijet.

Naši prostori i naši porušeni međuljudski odnosi, naše predimenzionirane državne i političko-religijske isključivosti, također, uzrokuju isključivanje, odbacivanje, preziranje i osuđivanje *drugoga* i drukčijeg čovjeka. Svijetu opterećenom različitim mržnjama, nesporazumima i sukobima, osobito u Svetoj Zemlji i Ukrajini, svijetu bez smisla i orjentacije, kršćani, u *provokativnom* sjećanju na Isusa, nude novi horizont i prostor nade.

Prva zajednica Isusovih učenika, rastjerana i uplašena događajima Velikoga Petka, nedugo poslije tragedije njihova Učitelja i Gospodina, počela je prvo tiho, a onda i glasno ponavljati i propovijedati jednu veliku vijest: ***Naš Učitelj je živ!*** Iz straha, iz rezignacije, iz potpunoga besmisla životnih okolnosti, iz pepela i zgarišta jedne smrti, rodio se navještaj nade i radosti. Velika ljubav na križu nije mogla nestati u tami smrti.

Isusove riječi o praštanju, milosrđu, ljubavi, pravednosti, jednakosti, o promjeni čovjeka iz temelja, nisu zanijemile u tami Golgote. One su, u iskustvu prvih svjedoka uskrsnuća, postale još glasnije i čuju se do danas, do svakoga dijela Zemlje i svemira, i do ovih strana, do zemlje Bosne i Hercegovine, do gradova i sela u kojima živimo, do svakoga čovjeka koji ih je voljan čuti.

Taj glas nade koji odjekuje tisućljećima naše uzburkane povijesti, ne daje mira nikome. Nije dao mira ni onim religioznim i političkim moćnicima Isusova doba, ne daje mira ni danas čovjeku koji se hoće sam napraviti *bogom.* Želi, jer ima financijsku, političku ili znanstvenu moć, potisnuti i opet **ubiti** Boga koji pati i umire s čovjekom.

Sjećanje, i to živo sjećanje na raspetoga Isusa u kršćanstvu, koje se, u danima Velikoga Tjedna i Uskrs, slavi i obilježava, ne treba dati mira ni nama, suvremenim

pilatima, *kajfama* i *velikim svećenicima*. Ne smije nas ostaviti u uvjerenju da su velike vrijednosti istine, pravde, jednakosti, solidarnosti, ljubavi prema čovjeku, umrle negdje tamo na nekome križu, a mi ćemo svoje postupke i odnose mjeriti po našim zemaljskim, ljudskim, pravnim, narodnim, nacionalnim, stranačkim i inim mjerilima. U tome i takvome nemiru koji raskida ljudsku umišljenost i njegov često sebični humanizam, rađa se uskrsna vjera, rađa se nova životna perspektiva, rađa se **nada** za budućnost i jedna posvemašnja novost života i novost odnosa.

Tu **novost** i taj **optimizam** koji opominje, kršćani nude svijetu kao okvir za novu civilizaciju solidarnosti, kao lijek protiv „globalizacije ravnodušnosti“ i kao svoj dar čovječanstvu kojemu neodgodivo treba nada što nosi i usmjerava razdijeljeno čovječanstvo.

Željko Kaluđerović[*], Zorica Kaluđerović Mijartović[**], Orhan Jašić[***]

Evolucija *dike* kod Oca tragedije

Sažetak: Autori u radu razmatraju *dike* kao centralni termin Eshilove *Orestije*, smatrajući da je u ovoj trilogiji prikazan, u rudimentarnoj formi, gotovo celokupan evolutivni put helenskog razumevanja pravde. Pravilnost i ritam te evolucije moguće je pratiti počevši od pojavljivanja običajnosne pravde u *Agamemnonu* i *Pokajnicama*, gde se ona manifestuje posredstvom principa *lex talionis*. U *Pokajnicama* i *Eumenidama* pokazuje se, međutim, da postoji i drugačije shvatanje pravde. Presuda odnosno pravda donosi se kroz saradnju bogova i ljudi, i to nakon suđenja pred Areopagom. Eshil ne oduzima pravdi u potpunosti božansku legitimaciju, ali se ona ipak uspostavlja glasanjem porotnika nakon iznošenja argumenata obe strane, što ukazuje na elemente zakonskog vida pravde. Uopšte, zaključak je autora, čitava atmosfera u *Pokajnicama*, a osobito u *Eumenidama*, u kojima se naglašava lično donošenje odluka i rezonovanje, upućuje na skoro isticanje principa ljudske subjektivnosti, koji će sledstveno poroditi i tzv. individualnu pravdu.

***Ključne reči**:* Eshil, *Orestija*, *Agamemnon*, *Pokajnice*, *Eumenide*, tragedija, pravda, shvatanje, evolucija

Eshilova *Orestija* (Ὀρέστεια) predstavlja jedno od najviše i najčešće komentarisanih književnih dela klasične Grčke.[1] Interpretativni napori komentatora

[*] Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Novi Sad, Odsek za filozofiju, dr Zorana Đinđića 2, 21000 Novi Sad, Srbija, zeljko.kaludjerovic@ff.uns.ac.rs

[**] Nacionalni i kapodistrijski univerzitet u Atini, Filozofski fakultet, Odsek za filozofiju, University Campus, 15703 Zografos, Atina, Grčka, zmijartovic@philosophy.uoa.gr

[***] Univerzitet u Tuzli, Filozofski fakultet, Tuzla, Odsjek za filozofiju i sociologiju, Dr. Tihomila Markovića 1, 75000 Tuzla, Bosna i Hercegovina, orhanjasic@yahoo.com

[1] Delovi ovog rada objavljeni su u prethodnom periodu u nekoliko kraćih ili dužih obrada i interpretacija. Još jedno promišljanje *dike* kod Eshila uzrokovalo je određene izmene, sadržinskog i stilskog karaktera, koje su provedene u redigovanoj verziji članka koji je pred čitaocima. Izmene su vršene radi sažimanja teksta, rasterećenja od povremenih digresija i neophodnih preciziranja uzrokovanih naknadnim uvidima autora, zbog dostupne dodatne literature i sopstvenih prevodilačkih rešenja bitnih filozofskih termina i pojmova, kao i poradi preglednijeg i tečnijeg izlaganja.

poslednjih godina usmereni su na različite kontroverze u samoj trilogiji, poput Agamemnonove krivice ili, generalno gledano, relacije slobode i nužnosti.[2] Pored fundamentalnih dilema koje se uočavaju prilikom kritičkog prosuđivanja *Orestije*, postoji i relativna jednodušnost stavova oko određenih suštastvenih pitanja. Saglasnost se prevashodno manifestuje oko ključnih tema, kao što su razumevanje pravde i razrešenje konflikta koji se razvijao u prva dva dela posredstvom poznatog suđenja koje zaključuje trilogiju, što je po mnogima i bila dramatska intencija „oca tragedije".[3]

–

Sadržina prva dva dela *Orestije*, *Agamemnona* (Αγαμέμνων) i *Pokajnica* (Χοηφόροι), izlaže se uz pomoć hora, kao perpetuirajući niz počinjenih ogrešenja o običajnosni poredak i odgovarajućih kazni. Inicijalni momenat predstavlja otmica Helene, sledi žrtvovanje[4] Ifigenije, zatim razaranje Troje, ubistvo Agamemnona i, na koncu, Klitemnestre i Egista. Konvergirajuća linija teških činova otkriva se u sceni sa proročicom Kasandrom, iz koje se može dosta saznati o mučnoj atmosferi koja okružuje Agamemnonovu kuću, i o svemu onome što je Egista nagnalo da se sveti zajedno sa Klitemnestrom. *Dike*[5] se permanentno doziva u trenucima kada se kažnjavanje zahteva i određuje (*Ag.*383, 911, 1432; *Cho.*646). Sam Agamemnon kaže (*Ag.*813-817):

---

[2] O predstavljanju, razumevanju i poimanju slobode i nužnosti uporediti: Perović, M. A. (2013). *Filozofija morala*. Novi Sad: Cenzura, 211-251.

[3] Tradicija pesnika Tespida pominje kao „oca tragedije", ali Đurić piše da to što je on stvorio još uvek nije bila „prava tragedija nego je nosilo više satirski karakter". Onaj koji je „nesumnjivo prvi umeo da tragičku radnju umetnički veže za neki moralno-religiozni ili socijalno-politički problem i da joj dade postojan oblik bio je E s h i l". Đurić, M. N. (1996). *Istorija helenske književnosti*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 243, 268.

[4] Vernan (J.-P. Vernant) i Vidal-Nake (P. Vidal-Naquet) beleže da je prinošenje žrtve jedna od dve teme, druga je lov, koje se provlače kroz celu Eshilovu trilogiju. Vernan, Ž.-P., Vidal-Nake, P. (1993). *Mit i tragedija u antičkoj Grčkoj I*. Sremski Karlovci · Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 164.

[5] Smatra se da ime *Dike* (*di-ke*) potiče od njenog oca Zevsa (*di-os*), što je verovatno Hesiodova analogija (videti, na primer, *Poslovi i dani* (ΕΡΓΑ ΚΑΙ ΗΜΕΡΑΙ) (stih 256), a pojavljuje se kod Eshila u *Sedmorici protiv Tebe* (Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας) (662) i u *Pokajnicama* (947-948): „*I divova* (Διὸς, prim. aut.) *stiže ćerka prava – s pravom pravdom* (Δίκαν, prim. aut.) *smrtnici je zovu*". Eshil. (1994). *Grčke tragedije*. Prva knjiga. Drugi deo *Orestije*: *Pokajnice*. Beograd: Srpska književna zadruga, 530-531. Prev. M. N. Đurić. Original Χοηφόροι preuzet je sa Internet adrese: http://www.mikrosapoplous.gr/texts1.htm.

U sporu sami bozi behu sudije.
Tu jezik ne presudi. Kamen po kamen
u urnu pade krvavu i Troji slom
i vojsci njenoj propast hladno nameni,
a praznom sudu samo Nada stizaše.[6]

δίκας γὰρ οὐκ ἀπὸ γλώσσης θεοὶ
κλυόντες ἀνδροθνῆτας Ἰλιοφθόρους
εἰς αἱματηρὸν τεῦχος οὐ διχορρόπως
ψήφους ἔθεντο· τῷ δ’ ἐναντίῳ κύτει
ἐλπὶς προσῄει χειρὸς οὐ πληρουμένῳ.

Nešto ranije, glasnik Taltibije govori (*Ag.*532-537):

Ni Parid se ni Troja, njegov sukrivac,
razmetat neće da ne okajaše sve.
Zbog otmice i krađe sud se nad njim izvrši,
izmače mu se lov, - on kuću očinsku
i celu zemlju zatre, sruši u propast.
Greh Prijamovi dvostruko isplatiše.[7]

Πάρις γὰρ οὔτε συντελὴς πόλις
ἐξεύχεται τὸ δρᾶμα τοῦ πάθους πλέον.
ὀφλὼν γὰρ ἁρπαγῆς τε καὶ κλοπῆς δίκην
τοῦ ῥυσίου θ’ ἥμαρτε καὶ πανώλεθρον
αὐτόχθονον πατρῷον ἔθρισεν δόμον.
διπλᾶ δ’ ἔτεισαν Πριαμίδαι θἀμάρτια.

Dike[8] predstavlja svojevrsnu odmazdu, koja pogađa ne samo počinioca, već i čitav njegov grad. Ona je, takođe, i ekspeditivna pravda jer kažnjavanje sledi neposredno nakon učinjenog dela. Običajnosna pravda je kod Eshila standardno manifestovana posredstvom, u ranijim radovima autora apostrofiranog, principa *talion*.[9] O tome

[6] Eshil. (1994). *Grčke tragedije*. Prva knjiga. Prvi deo *Orestije*: *Agamemnon*. Beograd: Srpska književna zadruga, 436. Prev. M. N. Đurić. Original Αγαμέμνων preuzet je sa Internet adrese: http://www.mikrosapoplous.gr/texts1.htm. Glavna tema *Agamemnona* pitanje je gde se nalazi pravda (525, 773, 808, 911, 913, 1406, 1432, 1535, 1546, 1577, 1604, 1611, 1615, 1660). *Dike* se u *Agamemnonu* u različitim varijacijama (*dike*, *dikaios*, *adikos*, *dikazo*, *dikaio*, *dikastes*, *anti-dikos*, *pro-dikos*, *sun-dikos*, *en-dikos*, *euthu-dikes*, *dike-p*horos) pojavljuje ukupno trideset šest puta.

[7] Eshil. (1994). Grčke tragedije. Prva knjiga. Prvi deo Orestije: Agamemnon. Beograd: Srpska književna zadruga, 424. Prev. M. N. Đurić. Original Αγαμέμνων preuzet je sa Internet adrese: http://www.mikrosapoplous.gr/texts1.htm. „Dvostruko“ plaćanje poznata je forma kazne, premda u konkretnom slučaju ona označava totalno uništenje grada. Analogija je vidljiva i u Eumenidama (Ευμένιδες) (316-320), gde se jednako govori o žestokoj kazni za one koji greše, odnosno o „krojenju pravde“ (εὐθυδίκαιοι).

[8] O imenici ženskog roda δίκη (grč. *pravda*) i raznorodnim modalitetima njenog prenosa na naš jezik konsultovati: Kaluđerović, Ž. (2015). *Dike* i *dikaiosyne*. Skopje: Magnasken, 31-32.

[9] *Lex talionis* (lat. *zakon odmazde*), neretko se tumači kao retribucija odnosno osveta ili, drugačije shvaćeno, kao pronalaženje ekvivalenta kazne tj. proporcionalno vraćanje učinjene nepravde. Videti: Kaluđerović, Ž., Jašić, O., Kaluđerović Mijartović Z. (2022). *Dike* atinskog mudraca i zakonodavca. *Gradovrh*. XVIII(18), 112-113.

izveštavaju *Ag.*1563-1564 i *Cho.*313-314, a u poslednje pomenutim *Pokajnicama* doslovno piše: „Za ubistvo ubistvom uzvrati! Ko uradi krivo, neka pati! Reč prastara tako naređuje“ (ἀντὶ δὲ πληγῆς φονίας φονίαν πληγὴν τινέτω. δράσαντι παθεῖν, τριγέρων μῦθος τάδε φωνεῖ).[10]

–

Prvi nagoveštaj da postoji i drugačije razumevanje pravde u *Orestiji* pojavljuje se u *Pokajnicama* 120, kada Elektra postavlja pitanje u trenutku dok joj horovođa daje instrukcije kako da moli:

Ko sudija, da kažem, ili osvetnik?[11] ‖ πότερα δικαστὴν ἢ δικηφόρον λέγεις;

Kada se u *Eumenidama* prvi put pojavi reč δικαστής (*grč.* sudija), ona će imati identične implikacije kao u *Pokajnicama* (*Eum.*81-83):

I onde za to naći ćemo sudije
i reči utešne i blage meleme,
i sasvim ćeš se muka tih oprostiti.[12]

κἀκεῖ δικαστὰς τῶνδε καὶ θελκτηρίους
μύθους ἔχοντες μηχανὰς εὑρήσομεν,
ὥστ᾽ ἐς τὸ πᾶν σε τῶνδ᾽ ἀπαλλάξαι πόνων·

Odgovori koji slede na Elektrino pitanje („Iskaži prosto: krvlju krv da osveti“ (ἅπλῶς τι φράζουσ᾽, ὅστις ἀνταποκτενεῖ) (*Cho.*121), „Zar ne znaš: dušmaninu zlo se vraća zlom?“[13] (πῶς δ᾽ οὐ τὸν ἐχθρὸν ἀνταμείβεσθαι κακοῖς) (*Cho.*123), jasno

[10] Eshil. (1994). *Grčke tragedije*. Prva knjiga. Drugi deo *Orestije*: *Pokajnice*. Beograd: Srpska književna zadruga, 496. Prev. M. N. Đurić. Original Χοηφόροι preuzet je sa Internet adrese: http://www.mikrosapoplous.gr/texts1.htm.

[11] Eshil. (1994). *Grčke tragedije*. Prva knjiga. Drugi deo *Orestije*: *Pokajnice*. Beograd: Srpska književna zadruga, 487. Prev. M. N. Đurić. Original Χοηφόροι preuzet je sa Internet adrese: http://www.mikrosapoplous.gr/texts1.htm. O značenju reči δικαστής s početka ovog stiha, konsultovati: Kaluđerović, Ž., Jašić, O., Kaluđerović Mijartović Z. (2024). Modaliteti *dikaiosyne* kod „oca istorije“. Živa baština. X(34), 28-38. Drugi termin, *dikeforos* jeste „osvetnik“, odnosno onaj koji „donosi pravdu“, jer je izraz δικηφόρος sastavljen od reči δίκη (pravda) i φέρω (nositi, donositi). I *Pokajnice* su posvećene problemu pravde, na koju referišu sledeća mesta: 61-65, 120, 144, 241, 244, 306-314, 330, 398, 461-462, 497, 639-645, 788, 812, 884, 935-936, 948-951, 988, 1027.

[12] Eshil. (1994). *Grčke tragedije*. Prva knjiga. Treći deo *Orestije*: *Eumenide*. Beograd: Srpska književna zadruga, 544. Prev. M. N. Đurić. Original Ευμένιδες preuzet je sa Internet adrese: http://www.mikrosapoplous.gr/texts1.htm.

[13] Eshil. (1994). *Grčke tragedije*. Prva knjiga. Drugi deo *Orestije*: *Pokajnice*. Beograd: Srpska književna zadruga, 487. Prev. M. N. Đurić. Original Χοηφόροι preuzet je sa Internet adrese: http://www.mikrosapoplous.gr/texts1.htm.

ukazuju kakvo je dominantno razumevanje pravde u *Pokajnicama*. Intrigantna je, ipak, formulacija u pitanju koja, kroz pomenutu jezičku distinkciju (δικαστής sudija) ili δικηφόρος (osvetnik), dopušta alternativu i ukazuje na duhovnu smelost Helena da načine otklon u odnosu na običajnosnu samorazumljivost događanja onog praktičkog. Helenska civilizacija je prva među starim civilizacijama koja je uspela da probije kružni i „večito isti" karakter praktičkih životnih manifestacija vlastite običajnosti. Ovo ukazuje, isto tako, na onu dublju prirodu duha koju su Heleni otkrili, naime na slobodnu refleksiju, povratnu svest o onome što se čini, odnosno na ono što je helenski čovek sebi postavio kao važeće. Pitajući sebe o načinu ispoljavanja vlastitog delanja, dakako na jedan relativno spontan način, ova povratna svest Helena postala je utemeljujuća za celinu praktičko-običajnosnog sveta.[14]

Rudimentarne forme samosvesti moguće je prepoznati u homerovsko-hesiodovskom trijumfu duha olimpijske nad starom htoničkom mitologijom. Svest o toj velikoj pobedi prisutna je u izgradnji svih praktičkih institucija, a kod Eshila je ponajbolje izražena u trećem delu *Orestije*. Erinije tako u *Eumenidama*[15] govore Hermu: „Ti mladić u prah sruši stare bogove"[16] (νέος δὲ γραίας δαίμονας καθιππάσω) (*Eum.*150), dodajući malo kasnije: „Tako rade mlađi bozi, na Pravdin (δίκας, prim. aut.) se penju presto"[17] (τοιαῦτα δρῶσιν οἱ νεώτεροι θεοί, κρατοῦντες τὸ πᾶν δίκας πλέον φονολιβῆ θρόνον) (*Eum.*162-164). U zaključku, misleći na samog Apolona i njegovu zaštitu Oresta od principa *lex talionis*, kažu: „Štiti ljude mimo zakon (νόμον, prim. aut.) božji i vlast ruši Sudiljama starim"[18] (παρὰ νόμον θεῶν βρότεα μὲν τίων, παλαιγενεῖς δὲ μοίρας φθίσας) (*Eum.*171-172).[19]

---

[14] Helenska običajnost, čiji je konkretni sadržaj sloboda duha, može se odrediti kao relativno razlikovano jedinstvo suštinskih formi življenja, gde se deo mogao posmatrati samo kao organski deo celine, a pojedinac, sa svojim svrhama, samo u skladu i harmoniji sa svrhama zajednice. Uporediti: Kaluđerović, Ž. (2024). *Istorija helenske filozofije II*. Novi Sad: Akademska knjiga, 189-190.

[15] *Eumenide* su, takođe, delo gde je problem pravde centralan (154, 171, 218, 221, 272, 291, 312, 413-414, 430-433, 439, 511, 525, 539, 550-554, 610, 612, 615, 619, 675, 749, 785, 815, 994).

[16] Eshil. (1994). *Grčke tragedije*. Prva knjiga. Treći deo *Orestije*: *Eumenide*. Beograd: Srpska književna zadruga, 547. Prev. M. N. Đurić. Original Ευμένιδες preuzet je sa Internet adrese: http://www.mikrosapoplous.gr/texts1.htm.

[17] Eshil. (1994). *Grčke tragedije*. Prva knjiga. Treći deo *Orestije*: *Eumenide*. Beograd: Srpska književna zadruga, 548. Prev. M. N. Đurić. Original Ευμένιδες preuzet je sa Internet adrese: http://www.mikrosapoplous.gr/texts1.htm.

[18] Eshil. (1994). *Grčke tragedije*. Prva knjiga. Treći deo *Orestije*: *Eumenide*. Beograd: Srpska književna zadruga, 548. Prev. M. N. Đurić. Original Ευμένιδες preuzet je sa Internet adrese: http://www.mikrosapoplous.gr/texts1.htm.

[19] Videti i: Blumenberg, H. (2017). *Rad na mitu*. Zagreb: Sandorf & Mizantrop, 486; Niče, F. (1998). *Rođenje tragedije ili helenstvo i pesimizam* (u: *Spisi o grčkoj književnosti i filozofiji*). Sremski Karlovci · Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 120.

Po Hegelovom (G. W. F. Hegel) tumačenju helenskog odnosa prema sudbini, nesumnjivo je da se konkretizacija apstrakcije apsolutne nužnosti događa u helenskoj tragediji.[20] U njoj će predstava sudbine evoluirati od apstrakcije u „sadržinsku meru mudrosti", odnosno u najveće moguće osvedočenje same običajnosti razvijene iz prve svesti o slobodi. Sudbina se pojavljuje uvučena u običajnosni krug života, a kod Eshila, te posebno kod Sofokla, ona postaje lik i legitimacija običajnosne pravde.[21]

Novi tip rezonovanja naslućuje se u delu gde Atina ispituje Erinije i Oresta pre suđenja. Atina odbija tradicionalnu ideju pravde koja se sastoji u jednostavnom zaklinjanju suprotstavljenih strana, jer želi da čuje i argumente druge strane. Po čemu se dva koncepta pravde suštastveno razlikuju vidi se i kada Atina horovođi govori: „Ti voliš pravo (δίκαιος, prim. aut.) imati no krojiti"[22] (κλύειν δίκαιος μᾶλλον ἢ πρᾶξαι θέλεις) (*Eum.*430), dodajući da ne priliči da uz pomoć zakletve nepravda pobedi.

Transformacija shvatanja pravde uočava se i u Atininoj nameri da odredi „sud porotni za palu krv"[23] (φόνων δικαστὰς ὁρκίους αἱρουμένη) (*Eum.*483). Pravda će se ogledati u moći razložnosti „najboljih" a ne u samorazumljivoj predstavi starih, što naslućuju i Erinije govoreći da će u slučaju pobede Oresta (*Eum.*490-493):

---

[20] Nesumnjivo najprominentnija definicija tragedije ona je Aristotelova iz VI glave njegove *Poetike* (Περὶ ποιητικῆς) (1449b24-28): „*Tragedija je, prema tome, oponašanje ozbiljne i cjelovite radnje primjerene veličine ukrašenim govorom, i to svakom od vrsta ukrašavanja napose u odgovarajućim dijelovima tragedije; oponašanje se vrši ljudskim djelanjem a ne naracijom i ono sažaljenjem i strahom postiže očišćenje takvih osjećaja"* (Ἔστιν οὖν τραγῳδία μίμησις πράξεως σπουδαίας καὶ τελείας μέγεθος ἐχούσης, ἡδυσμένῳ λόγῳ χωρὶς ἑκάστῳ τῶν εἰδῶν ἐν τοῖς μορίοις, δρώντων καὶ οὐ δι' ἀπαγγελίας, δι' ἐλέου καὶ φόβου περαίνουσα τὴν τῶν τοιούτων παθημάτων κάθαρσιν). Aristotel. (1983). *O pjesničkom umijeću*. Zagreb: August Cesarec, 18. Prev. Z. Dukat. Original Περὶ ποιητικῆς preuzet je iz: *Aristotelis Opera*, ex. rec. Immanuelis Bekkeri (1831-1870). ed. Academia Regia Borrusica, vol. 2. Libr. deperd. frag., Berlin. Novo izdanje je pripremio O. Gigon (1970-1987). Berlin. Sama imenica ženskog roda τραγῳδία prevodi se kao „jarčeva pesma" (dolazi od imenice muškog roda τράγος (jarac) i imenice ženskog roda ᾠδή (ἀοιδή) (pesma, pevanje, priča), moguće i zato što su prilikom obreda posvećenih Dionisu prvi izvođači bili ogrnuti jarčevom kožom. Naravno, τραγῳδία je i „tragedija", „ozbiljna drama", „uzvišena pesma", „tragičan događaj", „tužna zgoda".

[21] O sudbini, a u relaciji sa radnjom tragedije, uporediti: Burkhart, J. (1992). *Povest grčke kulture III*. Sremski Karlovci · Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 183 i dalje.

[22] Eshil. (1994). *Grčke tragedije*. Prva knjiga. Treći deo *Orestije*: *Eumenide*. Beograd: Srpska književna zadruga, 561. Prev. M. N. Đurić. Original Ευμένιδες preuzet je sa Internet adrese: http://www.mikrosapoplous.gr/texts1.htm.

[23] Eshil. (1994). *Grčke tragedije*. Prva knjiga. Treći deo *Orestije*: *Eumenide*. Beograd: Srpska književna zadruga, 564. Prev. M. N. Đurić. Original Ευμένιδες preuzet je sa Internet adrese: http://www.mikrosapoplous.gr/texts1.htm.

Zakoni će sada novi	νῦν καταστροφαὶ νέων
oboriti staro pravo,	θεσμίων, εἰ κρατή-
pobedi li stvar i delo	σει δίκα <τε> καὶ βλάβα
te ubice materine.[24]	τοῦδε ματροκτόνου.

Ono što je po Hegelu bit tragičkog, menjanje prostog toka nužnosti, manifestuje se i u Eshilovoj trilogiji u sučeljavanju običajnosnih načela, konkretno božanskih zakona i ljudskih zakona.[25] Stari bogovi pojavljuju se kao zastupnici porodičnih odnosa koji se primarno zasnivaju na elementu prirodnosti, čime oni stoje u suprotnosti sa pravom i zakonima zajednice.[26] *Eumenide*, drugačije rečeno, predstavljaju pozornicu

[24] Eshil. (1994). *Grčke tragedije*. Prva knjiga. Treći deo *Orestije*: *Eumenide*. Beograd: Srpska književna zadruga, 564. Prev. M. N. Đurić. Original Ευμένιδες preuzet je sa Internet adrese: http://www.mikrosapoplous.gr/texts1.htm. Nešto kasnije dodaje se i da će se srušiti „kuća pravde" (δόμος δίκας, *Eum.*516). Ni Apolon u *Eumenidama* nije više ono što je bio u *Pokajnicama*, tvorac strašnog i proročkog poziva na ubistvo. On je prisutan kao podržavalac, čija uloga je znatno drugačija, s obzirom da je u optužbi za ubistvo Orestov svedok, sukrivac i branilac. Stoga je jasna njegova nenametljivost u scenama suđenja, u kojima stoji pored ili iza Oresta, ne izdižući se više iznad njega. Poslednji deo *Orestije* ukazuje da jednom stečeno helensko iskustvo relativizacije moćnih božanskih sila, kao potonjeg legitimacijskog i regulacijskog temelja ljudskog delanja, omogućuje i sve naknadne mene njihove duhovne i stvarne povesti. Kod Eshila se, naime, u prelazu sa prvog na drugi i posebno treći deo Orestije, jasno pokazuje evolucija helenskog doživljaja sveta, koja ujedno predstavlja i evoluciju smisla i imanentnih modusa helenske običajnosti.

[25] Primer konfrontiranja običajnosnih načela može se zapaziti i u Sofoklovoj *Antigoni* (Ἀντιγόνη), gde se sučeljavaju moć božanskog prava Antigone i moć ljudskog prava Kreonta. Hegel je apsolutni obrazac tragedije pronašao u *Antigoni*, smatrajući da je u njoj sve dosledno izvedeno: sučeljavanje zakona *polisa* sa jedne strane i ljubavi unutar porodice i dužnosti sestre prema bratu, sa druge strane. *Pathos* žene, Antigone, jeste porodični interes, a *pathos* čoveka, Kreonta, čini dobrobit zajednice. Glavna suprotnost koju Sofokle obrađuje je, po nemačkom filozofu, suprotnost između države kao otelovljenja moralnog života u njegovoj duhovnoj opštosti i porodice kao otelovljenja prirodne moralnosti.

[26] Pominjanje relacije pa i sukoba prava „krvi", tj. porodice i prava zajednice (*polisa*), može se prikazati na primerima iz *Pokajnica* i *Eumenida*. U *Cho.*987-989 Orest priziva Helija: „*Na sudu nek mi svedok jednom bude on, da majku s punim pravom* (ἐνδίκως, prim. aut.) *smrću kaznih ja*!*"* (ὡς ἄν παρῇ μοι μάρτυς ἐν δίκῃ ποτέ, ὡς τόνδ᾽ ἐγὼ μετῆλθον ἐνδίκως μόρον τὸν μητρός). Eshil. (1994). *Grčke tragedije*. Prva knjiga. Drugi deo *Orestije*: *Pokajnice*. Beograd: Srpska književna zadruga, 533. Prev. M. N. Đurić. Original Χοηφόροι preuzet je sa Internet adrese: http://www.mikrosapoplous.gr/texts1.htm. Grčko ἐνδίκως može da se prevede „s pravom", ali *endikos* je i „pravedno", „ po zasluzi", „osnovano".
A potom dodaje (*Cho.*989-990): „*O Egistovoj smrti nije ovde reč, tog sramotnjaka stiže smrt po zakonu* (Αἰγίσθου γὰρ οὐ λέγω μόρον·ἔχει γὰρ αἰσχυντῆρος, ὡς νόμος, δίκην). Eshil. (1994). *Grčke tragedije*. Prva knjiga. Drugi deo *Orestije*: *Pokajnice*. Beograd: Srpska književna zadruga, 533. Prev. M. N. Đurić. Original Χοηφόροι preuzet je sa Internet adrese: http://www.mikrosapoplous.gr/texts1.htm. Ovaj pasus može se i nešto drugačije prevesti, s obzirom da grčko μόρον, odnosno

na kojoj Eumenide zastupaju pravo „krvi“ porodice, odnosno iskonsku vezu između sina i majke, koju je Orest ubistvom Klitemnestre raskinuo. Eumenide goneći Oresta ističu pravo „prirodne moralnosti“, koja se „već u krvi čulno zasniva i oseća“,[27] i suštinski brane tradicionalno shvatanje pravde.

Nasuprot ovog prava, nastavljajući interpretativnu shemu, novi bog Apolon stavlja supruga i „kralja“ Agamemnona koji je u svom dubljem pravu povređen. Braneći muža i gospodara Apolon brani pravo zajednice to jest *polisa* (grada-države),[28] i sa razlogom odvraća Eumenidama da zločin Klitemnestre nije bio osvećen tada bi on zaista „spoj sveti“ kojim Zevs i Hera vežu brak smatrao nečasnim i ništavnim (*Eum.*213-216). U *Eumenidama* (217-218) Apolon još kaže:

Ta ljubav suđena i Pravdom štićena	εὐνὴ γὰρ ἀνδρὶ καὶ γυναικὶ μόρσιμος
U braku važi više nego zakletva.[29]	ὅρκου ᾽στὶ μείζων τῇ δίκῃ φρουρουμένη.

Veza između muškarca i žene nije brak koji proizilazi samo iz čisto prirodne ljubavi, iz krvnog i prirodnog srodstva, već svoje ishodište ima i u svesnoj naklonosti, te zbog toga pripada slobodnoj moralnosti samosvesne volje. Na Hegelovom tragu može se reći da pojam i znanje o supstancijalnosti bračnog života jesu nešto poznije i dublje nego što je prirodna veza između sina i majke, i da sačinjavaju početak države kao realizacije slobodnog i mirnog htenja. Ovo pokazuje da momenti ljudske subjektivnosti[30] izranjaju na videlo u *Eumenidama*, dovodeći u pitanje do tada važeću i neupitnu običajnosnu ravnotežu prirodnog i duhovnog elementa helenskog života.

---

imenica μόρος iz izvornika, osim „smrti“, znači i „usud“, „suđenje“, pa i „smrtna sudbina“. Pošto u stihu 990 stoji i jedno δίκην, celina može glasiti (prev. Ž. Kaluđerović): „*Jer ovde nije reč o Egistovoj sudbini, pošto tog sramotnjaka stiže pravda (ili kazna) po zakonu*“.

[27] Hegel, G. V. F. (1975). *Estetika II*. Beograd: BIGZ, 167. Prev. V. Đaković.

[28] Euben (J. P. Euben) smatra da je tragedija bila osobena politička institucija, i da su njen oblik i sadržaj (p)održavali pravdu u *polisu*. Euben, J. P. (1982). Justice and the Oresteia. *The American Political Science Review*. 76(1), 22-33.
Mekleod (C. W. Macleod), pak, daje vlastito pojašnjenje „političkog“ u *Orestiji*, tvrdeći da se ono treba razumeti kao staranje o ljudskim bićima kao delu zajednice. Macleod, C. W. (1982). Politics and the *Oresteia*. *The Journal of Hellenic Studies*. 102, 124-144.

[29] Eshil. (1994). *Grčke tragedije*. Prva knjiga. Treći deo *Orestije*: *Eumenide*. Beograd: Srpska književna zadruga, 551. Prev. M. N. Đurić. Original Ευμένιδες preuzet je sa Internet adrese: http://www.mikrosapoplous.gr/texts1.htm.

[30] Konsultovati: Mantzanas, M (2020). The Concept of Moral Conscience in Ancient Greek Philosophy. *Conatus – Journal of Philosophy*. 5(2), 65-86.

Da Atina radikalno drugačije razume pravdu uočava se u trenutku kada poziva građane i sudije da saslušaju njen zakon za sva vremena, da se pravda baš sastoji u njenom donošenju pred Areopagom.[31] Navodi se da, iako je boginja, njoj samoj ne priliči da isključivo ona bude sudija. Mora postojati saradnja i koordinacija između bogova i ljudi,[32] pošto ljudi nisu više puki instrumenti božanske ljutnje. Rezultat je presuda koja se donosi nakon suđenja, nasuprot momentalne destrukcije koja se uočava kod običajnosnog modela pravde iz prethodna dva dela trilogije. Ovakvo razumevanje tzv. zakonske pravde zahteva prosuđivanje pre nego ritmički ciklus osvete tzv. kosmičke pravde obeležen u *Agamemnonu* i *Pokajnicama*, koji je, pokazalo se, ugrožavao egzistenciju domaćinstva i države. Prosuđivanje je stvar balansa i proporcije, dokazivanja i promišljanja, jednostavno rečeno reflektovanja stvari.

Bez obzira da li je reč o „dvostrukom" plaćanju kazne Troje, o identičnoj kompenzaciji kod *taliona* po principu „oko za oko, zub za zub", o glasanju o Orestovoj krivici u slučaju Areopaga, ili je u pitanju njena božanska ili ljudska dimenzija, pravda jeste neka vrsta ekvivalencije koja kada je narušena mora biti ponovo uspostavljena. *Dike* kod Eshila pokazuje i svoju drugu karakteristiku, korelativnost, pošto se stalno pominju dve strane koje su u sporu i njihova suodnosnost.

–

Paralelizam koji Eshil provodi između pojedinca i grada način je mišljenja koji je srodan znamenitom viđenju i poređenju utemeljitelja Akademije u njegovoj *Državi* (ΠΟΛΙΤΕΙΑ (ἢ περὶ δικαίου, πολιτικός).[33] Kao što filozof Platon koristi koncept

[31] O modalitetima funkcionisanja „Aresovog brežuljka ili brda" pisano je na samom kraju pominjanog teksta o Solonovom shvatanju pravde. Kaluđerović, Ž., Jašić, O., Kaluđerović Mijartović Z. (2022). *Dike* atinskog mudraca i zakonodavca. *Gradovrh*. XVIII(18), 113. Videti i: Dukat, Z. (1996). *Grčka tragedija*. Zagreb: DEMETRA, 180.

[32] Primer saradnje boginje i ljudi ispoljava se u trenutku kada Atina glasa zajedno sa ostalim porotnicima. Vilamovic (Wilamowitz-Moellendorf, U. v. (1914). *Aischylos-Interpretationen*. Berlin: Weidmann, (n. 24) 183-185), je čvrsto na stanovištu da je na delu tzv. *calculus Minervae*, te da Atinin glas nije bio odlučujući pri glasanju, već da je on tvorio izjednačenost glasova.

[33] Kaufman (W. Kaufmann), čak, kaže da je korak koji je Eshil načinio od Homerovog sveta prema oblasti platonovskog dijaloga daleko veći nego naredni korak koji je u istom pravcu načinio Euripid. Razlog je što je: „*Eshilovo zanimanje filosofski čistije od Euripidovog... Ni jedna euripidovska tragedija kao celina nije toliko bliska Platonu kao Orestija u celini, ili Eumenide posebno*". Kaufman, V. (1989). *Tragedija i filosofija*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada, 149-150. Prev. J. Stakić. Eshil se u *Državi*, usput rečeno, citira osam puta, a još po jednom u *Eutidemu* (ΕΥΘΥΔΗΜΟΣ (ἢ ἐριστικός · ἀνατρεπτικός), *Gozbi* (ΣΥΜΠΟΣΙΟΝ (ἢ περὶ ἔρωτος · ἠθικός) i *Fedonu* (ΦΑΙΔΩΝ (ἡ περί ψυχής).

grada da bi izrazio i bolje pokazao pojam pravednosti „na velikom“,[34] slično čini i dramatičar Eshil posredstvom Areopaga. Tako osnovani sud postaje supstitut za običajnosni *lex talionis*, uspostavljajući drugačije shvatanje pravde koja ima više izraženu „legalnu“ konotaciju i koja implicira aktivniju participaciju građana u njenoj implementaciji.

Ponekad se čini da Eshil posredstvom Areopaga želi da ontološki status pravde svede na prostu konvenciju i isključivo ljudsku stvar, gde će jedino merodavna biti razložnost i *koine doxa*,[35] što je svojevrstan protagorovski zahtev koji nije bio potvrđen ni kod Protagorinih neposrednih sledbenika. On, ipak, još uvek nema misaone smelosti da pravdi potpuno oduzme božansku legitimaciju. Eshil zahteva dodatno utemeljenje *dike*, koje će pronaći u Erinijama. Srde koje su na kraju trilogije transformisane u Milosnice ostaju u gradu u funkciji zaštitnika, odnosno kao što Areopag postaje zaštitnik pravde među ljudima, Erinije dobijaju ekvivalentnu ulogu na božanskom nivou. Ovo znači da božanska pravda, koja i dalje kažnjava silovito, osobito prestupe očeva na njihovoj deci,[36] nije pobeđena i eliminisana. Erinije, uostalom, ostaju u gradu da je u izvesnom smislu nameću, premda one same to ne zahtevaju već to čini Atina. One, istine radi, nisu više hladne osvetnice koje samo vode računa o pravima srodnika, već sfera njihove kompetencije postaje ljudska zajednica kao celina.[37] Ono što gube odričući se svoje žestine i pretnje je borbeni i osvetnički karakter, koji je bio baza principa *lex talionis* i nevolja koje su stizale sa njim. Ljudska pravda zahteva nadopunu i božansku superviziju, pa Atina poručuje (*Eum.*992-995):

---

[34] Konsultovati: Kaluđerović, Ž. (2016). Platonovo utemeljenje filozofije politike. Zbornik: *2.400* години од основањето на Платоновата Академија. уређ. одбор В. Георгиева ... [и др.]. Скопје: Филозофски факултет, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ – Скопје, 119-139.

[35] O onome što se „zajednički misli“ (**κοινῇ δόξαν**), odnosno o dogovornom karakteru *dike* i *nomosa* kod Protagore, uporediti: Kaluđerović, Ž. (2016). Pretpostavke nastanka morala. *Bošnjačka pismohrana* (Zbornik radova Simpozija “Gdje je nestao – moral“). 15(42-43). Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, 135-147.

[36] Kažnjavanje potomaka ljudi koji su učinili nešto loše generalno jeste karakteristika božanske pravde, koja se, po Herodotu (*Istorija* Ἱστορίαι), VII,137.1-2), u ovom elementu nalazi nasuprot ljudske pravde. Đurić piše da je jedna od najpoznatijih činjenica kod Eshila: „*nasledstvo teomahijske krivice predaka: nju otkajavaju i potomci*“. Đurić, M. N. (1990). *Istorija helenske etike*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 80.

[37] Obe ove uloge mogu se pronaći u *Eumenidama*, pa i ranije u *Orestiji* (*Ag.* 1190, *Eum.* 210-212; *Ag.* 59, *Eum.* 269-275).

Odanima budete l' odani	τάσδε γὰρ εὔφρονας εὔφρονες αἰεὶ
i svagda ih silno poštovali,	μέγα τιμῶντες καὶ γῆν καὶ πόλιν
vazda će vam država i zemlja	ὀρθοδίκαιον
sjati slavom pravde i poštenja.[38]	πρέψετε πάντως διάγοντες.

Izveštaj šta će sve Eumenide doneti gradu dugačak je i kompleksan. Uglavnom, prednosti su razvrstane u dve grupe, one na socijalnom i one na materijalnom planu. Ako se Eumenide budu molile protiv nesloge a za prosperitet njihova molitva će promeniti smer narušavanja ekvilibrijuma u prirodi, koji se pominje u *Agamemnonu* i *Pokajnicama*. Ovo nije tako čudno u jeziku i kulturi u kojoj je δίκη označavala i poredak celokupnog *kosmosa*.[39] Na kraju same trilogije u *Eumenidama* ovo narušavanje se koriguje i stabilizuje. Bakljada nagoveštava epohu napretka, a Eumenide se mole za različite biljke, životinje i mlade žene, i njihov dobar i uspešan razvoj. Sve dobrobiti u prirodi i prosperitet ljudskog roda idu zajedno sa utelovljenjem i etabliranjem δίκη.

Uostalom, *dike* se razumeva na sličan način, u smislu da donosi obilje i plodnost, kod Hesioda (*Poslovi i dani*, 225-237) i Homera (*Odiseja* (Ὀδύσσεια), XIX,109-114). Premda postoje i razlike, u prethodnim slučajevima pravedno prosuđivanje vladara je ono koje donosi prosperitet, dok kod Eshila to čini respekt prema institucijama, pre svega sudu, i uvažavanje bogova.[40] Sve ovo samo potvrđuje Eshilov pokušaj usaglašavanja do tada neupitnog ontološkog primata kosmičke pravde sa jedne strane i sve snažnijeg manifestovanja zakonske pravde, sa druge strane. I ne samo to, naglasak na ličnoj odluci i praktičkoj razboritosti u *Pokajnicama*, a osobito u *Eumenidama*, udariće temelje kasnijoj tzv. individualnoj pravdi. Njeni prvi znaci pojavili su se kod Hesioda[41], a puna afirmacija uslediće u sofističkoj epohi.[42]

---

[38] Eshil. (1994). *Grčke tragedije*. Prva knjiga. Treći deo *Orestije*: *Eumenide*. Beograd: Srpska književna zadruga, 587. Prev. M. N. Đurić. Original Ευμένιδες preuzet je sa Internet adrese: http://www.mikrosapoplous.gr/texts1.htm.

[39] O ovoj temi pišu i Lojd Džons (Lloyd-Jones, H. (1971). *The Justice of Zeus*. Berkeley/London: University of California Press, Index s.v. 'Dikē') i Frenkel (Fränkel, H. (1960). *Wege und Formen frühgriechischen Denkens*. München: Beck, 162-173).

[40] O ovome izveštava Solmsen (Solmsen, F. (1949). *Hesiod and Aeschylus*. Ithaca, New York: Cornell University Press, 215). Perikle veliča atinsku demokratiju zbog njenog straha od pisanih i nepisanih zakona, baš kao što i Eshil pominje strah od Areopaga i Erinija. Videti: Tukidid. (1991). *Peloponeski rat*. Beograd: Dereta, 105, II,37. O strahu (φόβος) kao motivu kod Eshila uporediti: Snel, B. (2014). *Otkrivanje duha u grčkoj filozofiji i književnosti*. Loznica: Karpos, 126.

[41] Konsultovati: Kaluđerović, Ž. (2020). Uobličavanje ideje pravde u „poemi o pravdi". *Glasnik Advokatske komore Vojvodine*. XCII(4), 727-741.

[42] Videti: Kaluđerović, Ž. (2015). *Dike* i *dikaiosyne*. Skopje: Magnasken, 192-203.

Pravda ustanovljena u *Eumenidama* na „legalan" način i u refleksivnom duhu u dobroj meri dokida i nadilazi *lex talionis* običajnosne epohe, koji više ne može neupitno važiti kao opšteprihvatljivi i samorazumljivi princip pravednog regulisanja međuljudskih, i ne samo međuljudskih, odnosa. Zato je i moguća, ranije teško zamisliva, situacija da se za neko ubistvo kaže da je učinjeno εἰ δίκαιον (s pravom) i da posledica bude još neverovatnija stvar, naime oslobađanje ubice, dakle baš ono što se desilo Orestu prilikom njegovog suđenja pred Areopagom. Eshil naglašava nešto što je implicitno bilo sadržano u atičkom „krivičnom zakonu", što sprečava beskonačnu seriju odmazdi i zabranjuje puku osvetu nad ubicom (Demosten, XXIII 39). Ovakvo shvatanje uistinu predstavlja dobru osnovu za potonja poimanja zakona[43] i pravde, od koje su, kao što kaže Platon, „sve ljudske stvari dobile ono što je u njima lepo"[44] (ὃ πάντα ἠμέρωκεν τὰ ἀνθρώπινα) (*Nom.*937d-e).

–

Iz istorijsko-filozofske perspektive posmatrano, pokušaj sinhronizovanja i izmirenja dva načela, koji se desio pri kraju *Eumenida*, bio je privremenog karaktera. To je uočljivo iz samog razvoja njihovog odnosa u trilogiji, sa sve snažnijom ulogom subjektivnosti kako se delo primiče završnici, a osobito vidljivo iz radova Sofokla, te Euripida, kod koga evolucija helenskog doživljaja sveta i smisla i unutrašnjih oblika helenske običajnosti dospeva do isticanja principa ljudske subjektivnosti. Subjektivnost je potom trajno narušila običajnosni harmonični sklad, a lepo i neposredno jedinstvo nije više moglo egzistirati u svojoj prirodnoj spontanosti, već se javila potreba za višim i drugačijim jedinstvom. Običajnosni *kosmos*[45] Helade, konačno, bio je pobeđen i slomljen povratnom svešću o delanju, čemu su doprinos dali i slavni tragičari (Eshil, Sofokle, Euripid), premda će put u kome će delatno htenje ljudi biti utemeljeno na slobodnom samopostavljanju svoje osveš-ćenje zadobiti tek mnogo vekova kasnije, kada helenska epoha već bude minuli lik duha.

---

[43] O jednakosti pred zakonom u demokratskim *polisima* dobro govore i Tezejeve reči u Euripidovim *Pribeglicama* (Ἱκέτιδες) (433-435): „*A ima l' zakon* (νόμων, prim. aut.) *pisan gdje, tu ima svak, i bogac i bogataš, pravo* (δίκην, prim. aut.) *jednako, Te mali velikoga pravdom nadbit će*" (γεγραμμένων δὲ τῶν νόμων ὅ τ' ἀσθενὴς ὁ πλούσιός τε τὴν δίκην ἴσην ἔχει, ἔστιν δ' ἐνισπεῖν τοῖσιν ἀσθενεστέροις). Eshil Sofoklo Euripid (1988). *Sabrane grčke tragedije*. Beograd: Kosmos, 356, Prev. K. Rac i N. Majnarić. Original Ἱκέτιδες preuzet je sa Internet adrese: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0121%3Acard%3D426.

[44] Platon. (2004). *Zakoni*. Beograd: Dereta, 288. Prev. A. Vilhar. Original *Zakona* (NOMOI H NOMOΘΕΣΙΑΙ) preuzet je iz: Platon. (1977). *Gesetze* Buch VII-XII. Werke: in 8 Bd.; griech. u. dt., achter band zweiter teil, Hrsg. von G. Eigler. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 424, 937d-e.

[45] Neka od mogućih značenja imenice muškog roda κόσμος jesu i „raspored", „uređenje", „red", „pravilnost", „pravilo"; „uređeni svemir", „svet". *Kosmos*, osim toga, može biti prenesen na naš jezik i kao „nakit", „ukras", „skupoceno posuđe", „odelo".

Željko Kaluđerović[*], Zorica Kaluđerović Mijartović[**], Orhan Jašić[***]

Evolution of *Dike* in the "Father of Tragedy"

Summary: The authors in this paper analyse *dike* as the central term of Aeschylus' *Oresteia*, being on the standing point that this trilogy, in rudiment form, represents almost the entire evolutionary path of the Hellenic understanding of justice. The regularity and rhythm of this evolution can be followed starting from the occurrence of morality-based justice in *Agamemnon* and *The Libation Bearers*, where it is manifested by the means of *lex talionis*. In *The Libation Bearers* and *The Eumenides* it is shown, however, that there are also different comprehensions of justice. The judgment i.e. justice is made through cooperation of gods and humans, following a trial in front of Areopagus. Aeschylus does not deprive justice entirely of divine legitimization, however it is still established based on the voting of jury members after both sides have presented their arguments, which indicates that there are elements of the legal form of justice. In general, the authors conclude, the overall atmosphere in *The Libation Bearers*, and particularly in *The Eumenides*, in which personal decision making and reasoning is emphasized, indicates the forthcoming pointing out of the principle of human subjectivity, which will subsequently bring about the so called individual justice.

Key words: Aeschylus, *Oresteia*, *Agamemnon*, *The Libation Bearers*, *The Eumenides*, tragedy, justice, comprehension, evolution

[*] University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Novi Sad, Department of Philosophy, r Zoran Djindjic 2, 21000 Novi Sad, Serbia, zeljko.kaludjerovic@ff.uns.ac.rs

[**] National and Kapodistrian University of Athens, School of Philosophy, Department of Philosophy, University Campus, 15703 Zografos, Athens, Hellenic Republic, zmijartovic@philosophy.uoa.gr

[***] University of Tuzla, Faculty of Humanities and Social Sciences, Tuzla, Department of Philosophy and Sociology, Dr Tihomil Markovic 1, 75000 Tuzla, Bosnia and Herzegovina, orhanjasic@yahoo.com

Literatura

- Aristotel. (1983). *O pjesničkom umijeću*. Zagreb: August Cesarec.
- *Aristotelis Opera*, ex. rec. Immanuelis Bekkeri (1831-1870). ed. Academia Regia Borrusica, vol. 2. Libr. deperd. frag., Berlin. Novo izdanje je pripremio O. Gigon (1970-1987). Berlin.
- Blumenberg, H. (2017). *Rad na mitu*. Zagreb: Sandorf & Mizantrop.
- Burkhart, J. (1992). *Povest grčke kulture III*. Sremski Karlovci · Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Dukat, Z. (1996). *Grčka tragedija*. Zagreb: DEMETRA.
- Đurić, M. N. (1990). *Istorija helenske etike*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Đurić, M. N. (1996). *Istorija helenske književnosti*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Eshil. (1994). *Grčke tragedije*. *Orestija*. Beograd: Srpska književna zadruga. Original Ὀρέστεια preuzet je sa Internet adrese: http://www.mikrosapoplous.gr/texts1.htm.
- Eshil. Sofoklo. Euripid (1988). *Sabrane grčke tragedije*. Beograd: Kosmos. Original Ἱκέτιδες preuzet je sa Internet adrese: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0121%3Acard%3D426.
- Euben, J. P. (1982). Justice and the Oresteia. *The American Political Science Review*. 76(1), 22-33.
- Fränkel, H. (1960). *Wege und Formen frühgriechischen Denkens*. München: Beck.
- Hegel, G. V. F. (1975). *Estetika II*. Beograd: BIGZ.
- Herodot. (2009). *Istorija*. Beograd: Dereta.
- Hesiod. (1994). *Poslovi i dani*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- Homer. (2002). *Odiseja*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Kaluđerović, Ž. (2015). *Dike* i *dikaiosyne*. Skopje: Magnasken.
- Kaluđerović, Ž. (2024). *Istorija helenske filozofije II*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Kaluđerović, Ž. (2016). Platonovo utemeljenje filozofije politike. Zbornik: *2.400* години од основањето на Платоновата Академија. уређ. одбор В. Георгиева ... [и др.]. Скопје: Филозофски факултет, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ – Скопје, 119-139.
- Kaluđerović, Ž. (2016). Pretpostavke nastanka morala. *Bošnjačka pismohrana* (Zbornik radova Simpozija “Gdje je nestao - moral“). 15(42-43). Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, 135-147.
- Kaluđerović, Ž., Jašić, O., Kaluđerović Mijartović Z. (2022). *Dike* atinskog mudraca i zakonodavca. *Gradovrh*. XCIII(1), 99-115.
- Kaluđerović, Ž., Jašić, O., Kaluđerović Mijartović Z. (2024). Modaliteti *dikaiosyne* kod „oca istorije“. Živa *baština*. X(34), 28-38.
- Kaluđerović, Ž. (2020). Uobličavanje ideje pravde u „poemi o pravdi“. *Glasnik Advokatske komore Vojvodine*. XCII(4), 727-741.
- Kaufman, V. (1989). *Tragedija i filosofija*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- Lloyd-Jones, H. (1971). *The Justice of Zeus*. Berkeley/London: University of California Press.

- Macleod, C. W. (1982). Politics and the *Oresteia*. *The Journal of Hellenic Studies*. 102, 124-144.
- Mantzanas, M (2020). The Concept of Moral Conscience in Ancient Greek Philosophy. *Conatus – Journal of Philosophy*. 5(2), 65-86.
- Niče, F. (1998). *Rođenje tragedije ili helenstvo i pesimizam* (u: *Spisi o grčkoj književnosti i filozofiji*). Sremski Karlovci · Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Perović, M. A. (2013). *Filozofija morala*. Novi Sad: Cenzura.
- Platon. (1993). *Država*. Beograd: BIGZ.
- Platon. (1987). *Eutidem* (u: *Dijalozi*). Beograd: Grafos.
- Platon. (1970). *Fedon* (u: *Dijalozi*). Beograd: Kultura.
- Platon. (1955). *Gozba* (u: *Ijon. Gozba. Fedar*). Beograd: Kultura.
- Platon. (2004). *Zakoni*. Beograd: Dereta. Original NOMOI H ΝΟΜΟΘΕΣΙΑΙ preuzet je iz: Platon. (1977). *Gesetze* Buch VII-XII. Werke: in 8 Bd.; griech. u. dt., achter band zweiter teil, Hrsg. von G. Eigler. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Snel, B. (2014). *Otkrivanje duha u grčkoj filozofiji i književnosti*. Loznica: Karpos.
- Solmsen, F. (1949). *Hesiod and Aeschylus*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Tukidid. (1991). *Povijest peloponeskog rata*. Beograd: Dereta.
- Vernan, Ž.-P., Vidal-Nake, P. (1993). *Mit i tragedija u antičkoj Grčkoj I*. Sremski Karlovci · Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Wilamowitz-Moellendorf, U. v. (1914). *Aischylos-Interpretationen*. Berlin: Weidmann.
- Žebeljev, S. A. (2017). *Demosten*. Beograd: Evoluta.

IV. PSIHOLOŠKE TEME

Dr. sc. Ema Burić[*], dr. sc. Admir Čavalić[**]

Radna motivacija: od teorijskih okvira do menadžerskih rješenja

Sažetak

Motivacija se može definirati kao unutarnji proces koji usmjerava, održava i regulira ponašanje pojedinca u pravcu ostvarivanja ciljeva. U kontekstu radnog okruženja, motivacija igra ključnu ulogu u postizanju organizacijskih ciljeva, povećanju efikasnosti zaposlenika te jačanju njihovog zadovoljstva poslom. S obzirom na to da motivacija može biti intrinzična, kada dolazi iz unutarnjih potreba i interesa, ili ekstrinzična, kada je potaknula vanjskim nagradama i poticajima, od presudne je važnosti razumjeti kako kombinirati ove faktore kako bi se postigli optimalni rezultati. Ovaj pregledni rad bavi se objašnjenjem pojma radne motivacije te sintezom relevantnih teorijskih saznanja o ovoj temi. Analiziraju se ključne teorije motivacije, vrste motivacije, načini na koje se motivacija izražava, kao i motivacijske tehnike koje menadžeri koriste kako bi povećali angažiranost i produktivnost zaposlenika. Cilj rada je pružiti sveobuhvatan uvid u mehanizme koji pokreću zaposlenike i objasniti kako različiti pristupi motivaciji mogu doprinijeti uspješnosti organizacije. Menadžeri imaju ključnu ulogu u prepoznavanju potreba svojih zaposlenika i prilagođavanju motivacijskih tehnika specifičnim karakteristikama tima. Efikasno motiviranje zaposlenika zahtijeva fleksibilnost, kontinuirano praćenje učinka i prilagodbu strategija u skladu s individualnim i organizacijskim ciljevima. Pravilno postavljena motivacijska strategija ne samo da poboljšava radne performanse, već i doprinosi stvaranju pozitivne organizacijske kulture, smanjenju fluktuacije zaposlenika i jačanju konkurentske sposobnosti kompanije.

Ključne riječi: *Radna motivacija, teorije motivacije, motivacijske tehnike*

[*] Ekonomski fakultet, Univerzitet u Zenici, ema.mustajbasic@gmail.com

[**] Ekonomski fakultet, Univerzitet u Tuzli, admir.cavalic@yahoo.com

Uvod

Motivacija je pojam kojim su se brojni teoretičari i psiholozi bavili tokom historije. Oni su pokušavali definirati ovaj pojam, istražiti ga i pronaći faktore koji motivišu ljude. Težili su otkrivanju razlika u reakcijama na različite motivacijske poticaje i pronalasku onih najboljih, univerzalnih motivacijskih tehnika. Zbog toga su se razvile mnoge teorije motivacije koje posmatraju ovu pojavu s različitih tačaka gledišta i daju različita uputstva za povećanje nivoa motivacije ljudi. Prema istraživanju „Instituta za istraživanje radne snage“ motivacija spada u šest najčešće upotrebljavanih riječi u dokumentaciji kompanija (Denny, 2000). Razlog tome je vrlo jednostavan: organizacije ostvaruju ciljeve tako što zaposleni i menadžeri u njima ostvaruju svoje radne učinke. Ostvarivanje učinaka zaposlenih i menadžera je rezultat tri ključna faktora: sposobnosti zaposlenih da ostvare učinak, šanse zaposlenih da ostvare učinak i volje ili motivacije zaposlenih da ostvare učinak (Reeve, 2010).

Motivacija se može definirati kao skup procesa koji je odgovoran za intenzitet, smjer i upornost u nastojanjima da se postigne neki cilj. Intenzitet se odnosi na to koliko se osoba trudi da postigne određeni cilj i ovaj element je najuočljiviji. Jako je bitno da se trud usmjeri tako da je koristan za organizaciju, jer u protivnom bez obzira koliko je jak intenzitet, neće biti poželjan ishod. Upornost, kao treći element, je mjera koliko dugo neka osoba može održati svoja nastojanja. Motivirana osoba ostaje pri zadatku toliko dugo koliko je potrebno da postigne cilj. Tek kada se spoje sva tri elementa, može se reći da je osoba motivirana (Robbins i Judge, 2009, str. 236).

Posebna vrsta motivacije je radna motivacija koja predstavlja skup faktora koji organiziraju, usmjeravaju i određuju intenzitet i trajanje radne aktivnosti čovjeka, a može se definirati i kao proces iniciranja i usmjeravanja napora i aktivnosti u svrhu ostvarivanja ličnih i organizacijskih ciljeva (Bahtijarević-Šiber, 1999., str. 557). Motivacija višestruko utiče na organizaciju. Prema Bahtijarević-Šiber (1999., str. 555-556) postoje tri glavna utjecaja motivacije na stanje u organizaciji:

- poboljšanje proizvodnosti, efikasnosti i kreativnosti rada,
- poboljšanje kvaliteta radnog života u organizaciji,
- jačanje konkurentske sposobnosti i uspješnosti poduzeća.

Teorije motivacije

Sve teorije motivacije se mogu podijeliti i predstaviti na više načine. U ovom radu, one će biti podijeljene na rane i savremene. Tri najpoznatije rane teorije motivacije su teorija hijerarhije potreba, teorija X i Y i dvofaktorska teorija. Teorija hijerarhije

potreba naziva se još i Maslowljeva hijerarhija potreba prema njenom tvorcu Abrahamu Maslowu. Prema Robbins i Judge (2009, str. 237), ova teorija pretpostavlja da u svakom ljudskom biću postoji hijerarhija od pet potreba i to:

- Fiziološke potrebe: glad, žeđ, zaklon, seks i druge tjelesne potrebe
- Sigurnosne potrebe: sigurnost i zaštita od fizičkih i emocionalnih povreda
- Društvene potrebe: naklonost, ljubav, pripadanje, prihvatanje i prijateljstvo
- Poštovanje: samopoštovanja, autonomija i postignuća (unutarnji faktori poštovanja); status, priznanja i pažnja (vanjski faktori poštovanja)
- Samoostvarivanje (želja osobe da postane ono što je spremna postati): rast, postizanje vlastitog potencijala i samoispunjenje.

Douglas McGregor, tvorac teorije X i Y, predložio je dva različita gledanja na ljudska bića: jedno je negativno i označeno kao teorija X, a drugo je pozitivno i naznačeno kao teorija Y. Teorija X predpostavlja da zaposlenici ne vole raditi, da su lijeni, da ne vole odgovornosti i da ih se mora prisiljavati na performansu. Teorija Y predpostavlja da zaposlenici vole raditi, da su kreativni, da traže odgovornosti i da mogu sami sebe usmjeravati (Robbins i Judge, 2009, str. 239).

Dvofaktorsku teoriju, koja se katkad naziva i teorija motivacije–higijene, predložio je psiholog Frederick Herzberg. Putem istraživanja Herzberg je zaključio da su intrinzični faktori, poput promaknuća, priznanja, odgovornosti i postignuća, u vezi s poslovnim zadovoljstvom. Ispitanici koji su se osjećali dobro, obično su opisivali te faktore. Međutim, nezadovoljni ispitanici obično su spominjali ekstrinzične faktore poput načina nadziranja, plate, politike kompanije i uslova rada. Ono što Herzberg još ističe jeste da suprotnost od zadovoljstva nije nezadovoljstvo. Uklanjanje karakteristika posla koje izazivaju nezadovoljstvo neće nužno dovesti do toga da posao pruža zadovoljstvo. On ukazuje na postojanje dvostrukog kontinuuma gdje je suprotnost od zadovoljstva – odsutnost zadovoljstva, a suprotnost od nezadovoljstva – odsutnost nezadovoljstva. Tako za postizanje oba navedena stanja, postoje skroz različiti faktori. Herzberg stoga iznosi postojanje higijenskih faktora poput politike i uprave kompanije, nadzora i plate. Ukoliko su ti faktori odgovarajući, ljudi neće biti nezadovoljni, no neće biti ni zadovoljni (Robbins i Judge, 2009).

Poslije ovih teorija, razvile su se i savremene teorije, a najupečatljivije su McClellandova teorija potreba, teorija kognitivne evaluacije, teorija postavljanja ciljeva, teorija samoefikasnosti, teorija potpore, teorija jednakosti i teorija očekivanja. McClellandovu teoriju potreba razvio je David McClelland sa svojim saradnicima. Prema Robbins i Judge (2009, str. 241), ova teorija u fokus stavlja tri potrebe: za

moći, za postignućem i za povezivanjem. Potreba za postignućem podrazumijeva nagon prema izvrsnosti, za ostvarivanjem postignuća u odnosu na neki skup standarda i stremljenje prema uspjehu. Potreba za moći podrazumijeva potrebu da se druge navede na način ponašanja na koji se inače ne bi ponašali. Potreba za povezivanjem (afilijacijom) je želja za bliskim i prijateljskim međuljudskim odnosima.

Tradicionalno, teoretičari motivacije uglavnom su pretpostavljali da su intrinzični motivatori poput postignuća, odgovornosti i sposobnosti, neovisni o ekstrinzičnim motivatorima, poput visoke plate, promaknuća, dobrih odnosa s kolegama i dobrih radnih uslova. No, teorija kognitivne evaluacije sugeriše suprotno. Ova teorija tvrdi da davanje ekstrinzičnih nagrada za ponašanje koje je prije pružalo intrinzično zadovoljstvo ima tendenciju smanjivanja ukupnog nivoa motivacije (Robbins i Judge, 2009).

Prema teoriji postavljanja ciljeva smatra se da su ciljevi ti koji govore zaposlenicima šta i kako trebaju raditi. Robbins i Judge (2009) smatraju da specifični ciljevi povećavaju performansu, da teški ciljevi, ako su prihvaćeni, stvaraju veću performansu nego laki ciljevi i da povratne informacije dovode do više performanse nego ako nema povratnih informacija. Prema ovome se čini da specifičnost ciljeva djeluje kao unutrašnji poticaj.

Teorija samoefikasnosti koja je poznata i kao teorija socijalne kognicije, odnosi se na uvjerenje pojedinca da je sposoban izvršiti neki zadatak. Što je samoefikasnost neke osobe veća, to je veće njeno pouzdanje u vlastitu sposobnost za obavljanje datog zadatka. U teškim situacijama osobe sa niskom samoefikasnošću će smanjiti trud ili će sasvim odustati od zadatka, dok će osobe sa visokom samoefikasnošću uložiti više truda kako bi savladale izazov (Robbins i Judge, 2009).

Teorija jednakosti je teorija po kojoj ljudi upoređuju ono što su sami uložili u svoje poslove i od njih dobili, s onim što su drugi uložili i dobili. Nakon uočene različitosti, reaguju na različite načine, a sve s ciljem da eliminišu nejednakosti. Zaposlenici se mogu upoređivati s prijateljima, kolegama ili ljudima u drugim organizacijama, ili mogu svoj sadašnji posao uporediti s poslom koji su prije imali (Robbins i Judge, 2009).

Prema Robbins i Judge (2009), teorija očekivanja tvrdi da će snaga tendencije da osoba djeluje na određeni način ovisiti o snazi očekivanja da će ta akcija dovesti do određenog rezultata i o privlačnosti tog rezultata za osobu. Jednostavnije rečeno, ova teorija kaže da će zaposlenici biti motivirani uložiti velik trud kada vjeruju da će taj trud dovesti do organizacijskih nagrada poput bonusa, povišica ili promaknuća, a da će nagrade zadovoljiti njihove lične ciljeve.

Faktori koji utječu na motivaciju

Na motivaciju utječe velik broj faktora i svi se mogu svrstati u sljedeće 4 kategorije (Bahtijarević-Šiber, 1999, str. 559):

- Individualne osobine: percepcija, očekivanja, vrijednosti, stavovi, emocije, potrebe, motivi, aspiracija, preferencije, demografske i socijalne osobine itd.
- Karakteristike posla: vještine, raznolikost, zanimljivost, autonomija, povratna veza, intrinzične nagrade i sl.
- Karakteristike organizacije i radne situacije: saradnici, menadžeri, stil vodstva, radni uslovi, politika nagrađivanja, individualne nagrade, organizacijska kultura itd.
- Šira društvena okolina: društveno-ekonomski razvoj, opći materijalni standard i sistem vrijednosti.

Ovi faktori se mogu smatrati i izvorima motivacije. Oni iniciraju proces nastanka motivacije određene osobe, a kada motivacija već nastane, oni utječu na njen smjer i intenzitet.

Gledajući s druge tačke gledišta, prema Reeve (2010), faktori koji djeluju na individualnu motivaciju se, mogu podijeliti na unutarnje motive i vanjske događaje, zavisno da li dolaze iz vanjske sredine ili iz same osobe. Pod motivima se podrazumijevaju unutarnji doživljaji – potrebe, kognicije i emocije – koje stvaraju tendenciju približavanja ili izbjegavanja nečega. Vanjski događaji su okolinski poticaji koji privlače ili odbijaju osobu od uključivanja u neki određen tok događaja. Potrebe su stanja unutar osobe koja su ključna i nužna za održavanje života i za unapređenje rasta, razvoja i dobrobiti osobe. Postoje fiziološke, psihološke i socijalne potrebe. One nadalje utječu na ljudske kognicije, emocije i ponašanje (Reeve, 2010). Kognicije se odnose na mentalne fenomene kao što su vjerovanja, očekivanja i pojam o sebi. Kognitivni izvori motivacije proizilaze iz načina razmišljanja. Specifični kognitivni izvori motivacije mogu biti: planovi, ciljevi, očekivanja, pojam o sebi itd (Reeve, 2010). Emocije su kratkotrajni subjektivno-fiziološko-funkcionalno-izražajni fenomeni koji usklađuju reakcije adaptacije na važne događaje životu. Da su emocije i motivi povezani, govori i činjenica da obje ove riječi imaju isti korijen (lat. *motum/movere*), koji znači pokretati. Emocije su doslovno ono što pokreće ljude da ostvare svoje ciljeve, one hrane motivaciju, a motivi zauzvrat pokreću percepciju i oblikuju ljudske aktivnosti. (Reeve. 2010, str. 7).

S druge strane, vanjski događaji su poticaji iz okoline koji imaju sposobnost dati energiju i usmjeriti ponašanje do te mjere da počnu služiti kao signal da će određeno

ponašanje izazvati nagradu ili kaznu. Poticaji prethode ponašanju i, u funkcionalnom smislu, moglo bi se slikovito reći da privlače neku osobu prema onim vanjskim događajima koja su takve prirode da nagovještavaju ugodna iskustva. Poticaji druge vrste dovode do toga da odvlače osobu što dalje od onih vanjskih događaja koji nagovještavaju neugodna iskustva (Reeve, 2010).

Nakon što osoba registruje određeni pokretački faktor, nastupa proces motivacije. S biološke tačke gledišta, proces motivacije počinje u amigdali. Amigdala je središte općeg moždanog živčanog sistema koje podržava motivaciju, čuva emocionalno učenje, sklonosti, repertoar pamćenja, osjećaja i navika povezanih s djelatnostima u kojima ljudi uživaju. U amigdalu ulazi sve što ljudima znači, što motiviše određenu osobu i procjenjuje se po svojoj poticajnoj vrijednosti. Amigdala je povezana s čeonim režnjem, moždanim izvršnim središtem koje joj dodaje osjećaj konteksta i prikladnosti, dodajući motivaciji i oprez (Goleman, 2010).

Goleman (2010), također, iznosi da kada ljudi svoj posao smatraju uzbudljivim, onda rade najbolje što mogu. Presudno za to uzbuđenje nije posao, već posebno stanje uma koje se naziva plima. Plima motiviše ljude da rade najbolje što mogu, raste kada se vještine primjenjuju u potpunosti, kada je posao izazovan, kada osobu toliko zaokupi da se izgubi u poslu. U takvom stanju sve se obavlja bez napora, jer je sama plima užitak. Ljudi koji su u stanju plime često težak rad često doživljavaju lakim, zato što u takvom stanju mozak uprkos teškom zadatku ipak radi na najnižoj potrošnji energije. Za razliku od toga, kada je osoba u stanju dosade ili apatije moždana aktivnost je raspršena, sam mozak je visoko aktivan, ali je koncentracija dosta slaba, jer moždane stanice šalju impulse na preširoko područje. U plimi, s druge strane, mozak vrlo djelotvorno i precizno šalje impulse i koncentracija je na visokom nivou (Goleman, 2010).

U kontekstu organizacije motivi zaposlenika temelje se na nezadovoljenim potrebama iz kojih slijedi određeno ponašanje. Da bi radnik zadovoljio svoje potrebe, on slijedi ciljeve koji mu omogućuju zadovoljenje potreba u najvećoj mjeri uz odgovarajuće ulaganje rada. Pri izboru tih ciljeva na zaposlenika utječu individualni motivi, koji određuju njegovo ponašanje. Ostvarenjem ciljeva eliminiše se impuls za takvim ponašanjem, što eliminiše motiv i nastavak te aktivnosti. Ovisno o kompleksnosti impulsa, radnik odlučuje o svom ponašanju. Samo su određeni motivi stabilni, dok je većina motiva podložna promjenama. Ovisno o ostvarivanju motiva, radnici razvijaju određene stavove. Ukoliko predmet dobro zadovoljava motiv, stavovi su pozitivni, i obrnuto (Goleman, 2010).

Intrinzična i ekstrinzična motivacija

Postoji više vrsta motivacije i sve su one međusobno različite. Naprimjer, motivacija za učenje je različita od motivacije za pobjedom na sportskom takmičenju, motivacija za odlazak na odmor je različita od radne motivacije, motivacija za postignuće je različita od motivacije za izbjegavanje neuspjeha, itd. Zbog toga postoji mnogo podjela motivacije, posmatrajući je s različitih tačaka gledišta. Ipak najznačajnija i najčešće korištena podjela motivacije je na intrinzičnu i ekstrinzičnu motivaciju.

Osnovna razlika između ove dvije vrste motivacije je u izvoru energiziranja i usmjeravanja ponašanja. Kod intrinzično motiviranog ponašanja motivacija proizilazi iz psiholoških potreba i spontanog osjećaja zadovoljstva koji pruža određena aktivnost. Kod ekstrinzičnog, motivacija proizilazi iz poticaja i posljedica koji su ovisni o opažanom ponašanju. (Reeve, 2010).

Intrinzična motivacija je prirođena sklonost da se osoba bavi svojim interesima i uvježbava svoje sposobnosti, te da traži optimalne izazove i savladava ih. Ona spontano proizilazi iz psiholoških potreba, lične znatiželje i urođene težnje za rastom i razvojem. Ovo se ponašanje pojavljuje spontano i ne odvija se iz ekstrinzičnih razloga. Intrinzična motivacija doživljava se zbog psiholoških potreba ljudi, a zadovoljavanje tih potreba spontano proizvodi osjećaj zadovoljstva. Intrinzična motivacija proizlazi iz osjećaja kompetentnosti i samoodređenja tokom neke aktivnosti (Deci i Ryan, 1987, navedeno u Reeve, 2010).

Ekstrinzična motivacija proizilazi iz okolinskih poticaja i posljedica, i to zbog neke posljedice koja je odvojena od same aktivnosti i to su npr. ocjene, pohvale, povlastice, prijetnje, divljenje kolega i sl. S obzirom da svi ljudi teže atraktivnim posljedicama i žele izbjeći nepoželjne, prisutnost poticaja i posljedica u ljudima stvara želju da se ponašaju na način koji izaziva poželjne posljedice. To je okolinski stvoren razlog da se započne i ustraje u nekom ponašanju (Reeve, 2010).

Skretanje pažnje na vrstu motivacije neke osobe je važno zato što neke vrste rezultuju kvalitetnijim iskustvima, povoljnijim rezultatima i psihološki zdravijim ishodima nego druge vrste motivacije. Na primjer, učenici koji uče zbog intrinzične motivacije, koja se očituje u interesu, znatiželji, kreativniji su i pokazuju pozitivnije emocije nego učenici koji su ekstrinzično motivirani nagradama ili postavljenim rokovima (Deci i Ryan, 1987, navedeno u Reeve, 2010).

Prema Reeve (2010), postoje dva vida ekstrinzične motivacije i to su poticaji i posljedice. Poticaj uzrokuje (pokreće ili koči) određeno ponašanje koje ima za rezultat posljedicu. Poticaj je okolinski događaj koji navodi osobu da započne određeni tok

ponašanja ili je odvraća od toga. On ne uzrokuje ponašanje, on samo navodi osobu i utječe na vjerovatnoću ponašanja. Poticaj i posljedica razlikuju se po tome kad se pojavljuju i na koji način motivišu ponašanje. Posljedice slijede nakon ponašanja i pojačavaju ili smanjuju ustrajnost u ponašanju. Prema Reeve (2010) postoje dva tipa posljedica i to su:

- Potkrepljivači – bilo koji vanjski događaji koji povećavaju vjerovatnoću ili učestalost ponovnog pojavljivanja nekog ponašanja. Potkrepljivači mogu biti pozitivni i negativni. Pozitivni potkrepljivač je bilo koji okolinski podražaj čije postojanje povećava vjerovatnoću budućeg pojavljivanja željenog ponašanja. Negativni potkrepljivač je bilo koji okolinski podražaj čije uklanjanje povećava vjerovatnoću budućeg pojavljivanja željenog ponašanja.
- Kazne – svi oni okolinski podražaji koji smanjuju vjerovatnoću budućeg pojavljivanja nepoželjnog ponašanja. Istraživači smatraju da je kazna popularna, ali neučinkovita strategija motiviranja jer imaju brojne zabrinjavajuće i nenamjerne nuspojave, negativnu emocionalnost (plač, strah), te narušen odnos između onoga koji kažnjava i onoga koji je kažnjen.

Osoba može biti motivirana i na jedan i na drugi način. Najbolja varijanta, u svakom slučaju je, kada je osoba i intrinzično i ekstrinzično motivirana za određeni zadatak. Robbins i Judge (2009) navode da teorija očekivanja kaže da će zaposleni biti spreman uložiti veliki trud kada vjeruje da će taj trud dovesti do dobrih procjena performanse, da će dobre performanse dovesti do organizacijskih nagrada poput bonusa, povišica ili promaknuća, te da će nagrade zadovoljiti lične ciljeve zaposlenika.

Izražavanje motivacije

O motivaciji druge osobe može se zaključivati na tri načina. Prvi način je promatrati izraze motivacije. Atkinson i Birch (1970), kako je navedeno u Reeve (2010, str. 8), navode sedam aspekata ponašanja koji izražavaju postojanje, intenzitet i kvalitetu motivacije i to su: trud, latencija, ustrajanje, izbor, vjerovatnoća odgovora, facijalna ekspresija i tjelesni gest. U sljedećoj tabeli su objašnjeni ovi aspekti.

Tabela 1. Ponašajni izrazi motivacije (Reeve, 2010, str. 9)

Napor	Količina truda ili nastojanja uloženog u izvršavanje nekog zadatka.
Latencija	Vrijeme proteklo od inicijalnog izlaganja podražajnom događaju do odgovora osobe na taj događaj.
Ustrajnost	Vrijeme proteklo od početka do prekida reakcije.
Izbor	Pri izboru između dva ili više mogućih smjerova ponašanja, pokazivanje preferencije za jedan smjer akcije u odnosu na ostale.
Vjerovatnoća odgovora	Broj (postotak) slučajeva kada se pojavila određena prema cilju usmjerena reakcija u odnosu na broj različitih prilika za pojavljivanje ponašanja.
Facijalna ekspresija	Pokreti lica, poput nabiranja nosa, podizanja gornje usne, blagog spuštanja obrve i sl.
Tjelesni gest	Tjelesne geste poput stava tijela, prijenosa težine, pokreta nogu, ruku itd.

Ovih sedam aspekata ponašanja, prikazanih u tabeli, pružaju posmatraču osnove za zaključivanje o postojanju i intenzitetu motivacije druge osobe. Ponašanje koje karakteriše intenzivan trud, kratka latencija, dugo trajanje, velika vjerojatnoća pojavljivanja, facijalna ili tjelesna izražajnost, ili usmjerenost prema nekom specifičnom cilju umjesto nekom drugom, osnova je za zaključak o postojanju relativno intenzivnog motiva. Ponašanje okarakterirano slabim trudom, dugom latencijom, kratkim trajanjem, malom vjerovatnošću pojavljivanja, minimalnom facijalnom i tjelesnom ekspresijom ili usmjerenošću prema alternativnom ciljnom objektu, dokaz je o izostanku ili relativnoj slabosti motiva (Reeve, 2010).

Za ponašanje se često vezuje i termin „angažman“, koji, prema Connell i Wellborn (1991), kako prenosi Reeve (2010, str. 8), se odnosi na intenzitet i emocionalnu kvalitetu nečije uključenosti u aktivnost. Ovaj pojam ocrtava i ponašajne i emocionalne aspekte, tako da npr. angažovan student pokazuje ne samo velik trud, ustrajnost, pažnju i slično, već i pozitivan emocionalan ton (npr. visoki interes, niska anksioznost) tokom ulaganja truda u neku aktivnost.

Kada je riječ o fiziologiji, Reeve (2010) navodi da kod životinja, kao i ljudi, tokom pripreme za neku aktivnost nervni i endokrini sistem proizvode i otpuštaju razne hemijske tvari (npr. neurotransmitere, hormone) koji predstavljaju biološku

podlogu motivacijskih i emocionalnih stanja. Više tjelesnih sistema izražavaju emocije i motivaciju i to: kardiovaskularni sistem, krvna plazma, aktivnost oka, elektrodermalni sistem, aktivnost skeletnih mišića i moždana aktivnost, a njihove izražajne karakteristike su navedene u sljedećoj tabeli.

Tabela 2. Psihofiziološki izrazi motivacije (Reeve, 2010, str.10)

Kardiovaskularna aktivnost	Aktivnost srca i krvnih žila pojačava se u obavljanju teških ili izazovnih zadataka i privlačnih poticaja.
Aktivnost plazme	Sadržaj krvi, posebno katekolamini epinefrin i norepinefrin, koji regulišu reakciju „borbe ili bijega“.
Aktivnost oka	Ponašanje oka – veličina zjenice, treptaji i pokreti oka. Veličina zjenice je povezana sa stepenom mentalne aktivnosti; nenamjerni treptaji izražavaju promjenjiva kognitivna stanja i prijelazne tačke tokom procesiranja informacija; lateralni pokreti oka su češći za vrijeme razmišljanja
Elektrodermalna aktivnost	Električne promjene na površini kože, kao tokom znojenja. Novi, emocionalni, ugrožavajući te podražaji koji privlače pažnju pobuđuju elektrodermalnu aktivnost da bi izrazili prijetnju, averziju i važnost podražaja.
Aktivnost skeletnih mišića	Aktivnost muskulature, kao kod facijalne ekspresije i tjelesnih gesti.
Moždana aktivnost	Aktivnost različitih dijelova mozga, kao što je moždana kora i limbički sistem.

Još jedan način da se dođe do podataka na temelju kojih bi se moglo zaključivati o postojanju, intenzitetu i kvaliteti motivacije je jednostavno postaviti pitanje, odnosno dobiti samoiskaz od određene osobe. Ljudi uglavnom mogu sami procijeniti svoju motivaciju, bilo u intervjuu, bilo putem upitnika. Upitnici imaju nekoliko prednosti: lako se obrađuju, mogu se primijeniti na mnogo ljudi istovremeno i mogu biti usmjereni na vrlo specifične informacije. No, upitnici imaju i određene nedostatke. Ono što ljudi navode kao svoje motive u upitnicima, često ne podudara s onim na što upućuju njihovi ponašajni i fiziološki izrazi. Zbog ovakvog razilaženja, istraživači motivacije uglavnom vjeruju i oslanjaju se na ponašajne i fiziološke mjere. Podaci dobiveni samoiskazom su manje povjerljivi i treba ih tretirati uz određen oprez. Stoga

mjere dobivene samoiskazom služe uglavnom kao potvrda ispravnosti ponašajnih i fizioloških mjera (Revee, 2010).

Motivacijske tehnike

Upravljanje ljudskim resursima i njihovo usmjeravanja ka postizanju glavnih organizacijskih ciljeva je temelj svakog poslovanja. Jedan od načina upravljanja ljudima i poticanja istih da rade bolje i efikasnije je motiviranje zaposlenika. Kako će zaposlenici biti motivirani zavisi od menadžera. Njegova odluka o izboru motivacione tehnike mora biti bazirana na relevantnoj procjeni učinkovitosti različitih metoda. Jednostavnije rečeno, menadžer mora izabrati koja to metoda najefikasnije potiče zaposlenika da ostvaruje organizacijske ciljeve i pritom podiže njegov nivo zadovoljstva.

Da bi menadžer mogao ispravno izabrati motivacijsku tehniku on prvenstveno mora poznavati svoje zaposlenike, njihovu ličnost, želje i motive. Nakon što dovoljno upozna svoje zaposlenike, menadžer pristupa kreiranju motivacijskih programa i prati njihov utjecaj. Jednom izrađen motivacijski sistem nije konačan, jer motiviranje zaposlenika je dinamičan proces koji se mora prilagođavati vremenu i situaciji.

Vrste motivacijskih tehnika

Kao što je već prethodnom bilo govora jedna od podjela motivacije je na intrinzičnu i ekstrinzičnu, zavisno od izvora motiva. Na intrinzičnu motivaciju menadžeri ne mogu utjecati i ona ovisi isključivo o zaposleniku. Ekstrinzičnom motivacijom upravljaju menadžeri i to putem različitih motivacijskih tehnika. Motivacijske tehnike se još nazivaju i kompenzacije i njihova osnovna podjela je na materijalne i nematerijalne, odnosno finansijske i nefinansijske. (Bahtijarević-Šiber, 1999)

Materijalne kompenzacije

Materijalne, odnosno finansijske stimulacije i kompenzacije, kako ističe Bahtijarević-Šiber (1999) su složena konstrukcija različitih oblika motiviranja usmjerenih na osiguranje i poboljšanje materijalnog položaja zaposlenih, kako bi se ne samo osigurao kvalitetan rad već i stvorio poticaj za dalji razvoj i napredak kako zaposlenih tako i cjelokupne organizacije. Materijalne kompenzacije mogu se podijeliti i analizirati prema dva kriterija i to (Bahtijarević-Šiber, 1999, str. 611):

- Stepenu direktnosti materijalne dobiti
- Nivou i obimu organizacije i distribucije.

Bahtijarević-Šiber (1999, str. 611) navodi da prema stepenu direktnosti materijalne dobiti, materijalne kompenzacije se dijele na:

- direktne materijalne (finansijske) dobitke što uključuje platu, bonuse od individualnog i grupnog rada i direktne nagrade,
- indirektne materijalne dobitke koji doprinose individualnom materijalnom standardu, tj. različite beneficije na koje zaposleni dobivaju pravo samim zapošljavanjem u preduzeću.

Direktnim materijalnim, odnosno finansijskim dobicima smatra se sistem plata, ali i ostali finansijski poticaji, kao što su: bonusi, stimulacije, novčane nagrade i sl. Tu je potrebno razjasniti razliku između plate i drugih navedenih novčanih naknada. Visina plate ovisi o radnom mjestu i poziciji radnog mjesta unutar platnih razreda pojedinog preduzeća, a bonusi su dodatne finansijske naknade koje ovise o radnom mjestu, ali i o ostvarenju samog zaposlenika (Varga, 2011, str. 9). Pod pojmom indirektnih materijalnih dobitaka podrazumijevaju se sve one beneficije, koje se u pravilu stječu samim zapošljavanjem u određenom preduzeću, a ne dodjeljuju se po kriteriju radnog učinka i uspjeha, kao naprimjer zdravstveno i penzijsko osiguranje, prehrana, životno osiguranje, plaćanje seminara i školarina za edukacijske programe, plaćeni godišnji odmor, slobodni dani i sl. Ovaj vid materijalnih kompenzacija služi za privlačenje i zadržavanje zaposlenika u preduzeću, a ne za poticanje radnog ponašanja ili poboljšanje radnog učinka (Varga, 2011, str. 10).

Posmatranje materijalnih kompenzacija s aspekta nivoa i obima organizacije i distribucije, podrazumijeva da je jedan dio materijalnih nagrada vezan za individualni nivo i temeljen je na individualnom radu i učinku, dok je drugi vezan za organizacijski nivo i distribuira se na temelju organizacijskih politika, programa i uspjeha cjelokupnog preduzeća (Bahtijarević-Šiber, 1999). U narednoj tabeli prikazane su osnovne materijalne kompenzacije posmatrane s oba aspekta.

Tabela 3. Materijalne kompenzacije (Bahtijarević-Šiber, 1999, str. 87)

PODJELA	DIREKTNE MATERIJALNE KOMPENZACIJE	INDIREKTNE MATERIJALNE KOMPENZACIJE
POJEDINAC	plata bonusi i poticaji naknade za inovacije i poboljšanja naknade za širenje znanja i fleksibilnost ostali bonusi	stipendije i školovanja studijska putovanja specijalizacije plaćene odsutnosti i slobodni dani automobil menadžerske beneficije
PREDUZEĆE	bonusi vezani za rezultat i dobitak organizacijske jedinice ili preduzeća udio u profitu udio u vlasništvu (dionice)	penzijsko osiguranje zdravstvena zaštita životna i druga osiguranja naknade za nezaposlenost obrazovanje godišnji odmori briga o djeci i starijima i dr.

Što se tiče plate kao materijalne kompenzacije, veoma je važno, odrediti plate tako da budu u skladu s poslom, njegovom složenošću i odgovornošću koju zaposlenik ima, ali i da potiču povećanje radnog učinka i uspjeh zaposlenog. Bahtijarević-Šiber (1999) smatra da bi sistem plata bio u skladu sa interesima zaposlenih, ali i sa interesima preduzeća mogu se koristiti neke opće pretpostavke:

- Postavljeni standardi moraju biti s aspekta pojedinca ostvarivi i razumljivi.
- Mora postojati jasna veza između rezultata rada i nagrade.
- Sistem nagrada mora se temeljiti više na pozitivnim nego na negativnim konsekvencama radnog ponašanja, jer se pokazalo da mnogostruko više motiviše pohvala i nagrada nego kazna.
- Povećavanje materijalne naknade koje radi većeg učinka mora biti dovoljno veliko da opravdava i potiče dodatni napor koji se ulaže.

- Povećanje plate i nagrade moraju neposredno slijediti povećane rezultate.
- Materijalne nagrade moraju se percipirati kao primjerene uloženom radu, fer i pravedne u poređenju s drugima.
- Razlike između dobrih i loših radnika moraju biti značajne da bi stimulisale dobar rad.

Osim toga, Bahtijarević-Šiber (1999, str. 611) navodi da bi utvrđena plata bila kvalitetan temelj i polazište cijelog sistema nagrađivanja moraju se poštovati načela jednakosti i pravednosti, pri čemu se treba obratiti pažnja na:

- Vanjsku jednakost (u skladu sa vanjskim tržištem rada)
- Unutrašnju jednakost (u skladu sa poslovima unutar organizacije)
- Inidividualnu jednakost (u skladu s individualnim doprinosima).

Ostali vidovi finansijskih kompenzacija se nazivaju još i stimulativni sistem. Stimulativni sistem nagrađivanja služi kao osnova za poticanje i nagrađivanje kvalitetnog rada i uspjeha. Odabir ovog sistema ovisi o nizu faktora, ali prvenstveno o poslovnoj strategiji preduzeća (Bahtijarević-Šiber, 1999, str. 611). Sistem treba bit povezan sa strategijom preduzeća i biti u njezinoj funkciji. Svrha stimulativnog sistema jest motiviranje dobrog i kvalitetnog rada. Efikasan stimulativni sistem ima niz pretpostavki i zahtjeva i to:

- Postavljanje visokih radnih standarda.
- Razvijanje kvalitetnog i tačnog sistema procjenjivanja uspjeha.
- Obučavanje menadžera u vještinama procjenjivanja uspjeha i davanja feedbacka.
- Usko povezivanje nagrada s uspjehom.
- Upotreba širokog raspona povećanja. (Bahtijarević-Šiber, 1999, str. 612).

Indirektne materijalne kompenzacije se još nazivaju i beneficije. Beneficije su razni oblici kompenzacija koji neposredno utječu na ekonomski standard tokom i po završetku radnog odnosa. Pravo na njih stječe se pripadnošću preduzeću. Dio beneficija određuje zakonska regulativa koja određuje normative i obaveze organizacija glede beneficija poput penzijskog, socijalnog i zdravstvenog osiguranja. Drugi dio beneficija predstavlja brigu o zaposlenima, te služi zadržavanju i prikupljanju kvalitetnih zaposlenika (Bahtijarević-Šiber, 1999). U narednoj tabeli su prikazani neki oblici beneficija.

Tabela 4. Beneficije (Bahtijarević-Šiber, 1999, str. 90)

VRSTE BENEFICIJA		
Beneficije sigurnosti i zdravlja	Beneficije slobodnog vremena	Usluge zaposlenicima
penzijsko osiguranje zdravstveno osiguranje životno osiguranje osiguranje i naknade u slučaju profesionalnog oboljenja i nesreća bolovanja socijalna sigurnost osiguranje i naknade u slučaju nezaposlenosti otpremnine	odmori praznici opravdani izostanci plaćeni dopusti žalbeni postupci i pregovaranje plaćeno vrijeme tokom stručnog usavršavanja i obrazovanja	pomoć i stipendije za školovanje krediti usluge prehrane automobil kompanije profesionalna odjeća pravne usluge programi štednje prijevoz i parkiranje briga za djecu i starije nagrade za službu, staž i druge prigode programi rekreacije i zdravlja socijalne aktivnosti troškovi preseljenja i transfera diskontna kupovina proizvoda preduzeća prodaja otpisane opreme bonusi i pokloni za praznike savjetovanje i različite stručne usluge neplaćeni dopusti

Kao što je moguće vidjeti u okviru predstavljene tabele, beneficije za zaposlenike dijele se na tri osnovne kategorije: beneficije sigurnosti i zdravlja, beneficije slobodnog vremena i usluge zaposlenicima. Prva grupa obuhvata razne vrste osiguranja, bolovanja i otpremnine, dok druga uključuje plaćene dopuste, odmore i vrijeme za stručno usavršavanje. Treća kategorija nudi razne pogodnosti poput stipendija, prijevoza, prehrane, rekreativnih programa, bonusa i savjetodavnih usluga, čime se dodatno poboljšava kvalitet života zaposlenih. Pritom je prva grupa primarna jer se odnosi na sigurnost. Sigurnost na poslu i sigurnost posla podrazumijeva stvaranje sigurnog radnog okruženja za zaposlenike - kako sadašnjeg, tako i budućeg (u kontekstu sigurnosti posla). Shodno Maslovljevoj hijerhariji potreba, upravo ispunjenjem ove potrebe, zaposlenici mogu napredovati ka ispunjenju drugih potrebe i tako doprinositi preduzeću (Stewart, Nodoushani i Stumpf, 2018).

Nematerijalne kompenzacije

Nematerijalne kompenzacije imaju sve veći značaj u procesu motiviranja zaposlenika i svakim danom raste svijest o potrebi njihovog uvođenja u motivacione programe preduzeća. Menadžeri su shvatili da zaposlenici žele radom zadovoljiti ne samo egzistencijalne potrebe ili one materijalnog standarda. Za motivaciju zaposlenika su važne, i svakim danom postaju za većinu ljudi sve važnije, potrebe višeg reda, odnosno razvoj i potvrđivanje vlastitih sposobnosti i mogućnosti autonomije, uvažavanja, određenog statusa i dr. Nematerijalne strategije motiviranja su: dizajniranje poslova, stil menadžera, participacija zaposlenih, upravljanje pomoću ciljeva, fleksibilno radno vrijeme i programi, priznanja i povratna veza, usavršavanje i razvoj karijere (Bahtijarević- Šiber, 1999, str. 667-668).

Dizajniranje posla, prema Bahtijarević-Šiber (1999, str. 670), je proces kojim se utvrđuje sadržaj posla, njegove funkcije i socijalni odnosi na poslu kako bi se postigli organizacijski ciljevi i zadovoljile individualne potrebe njegovih izvršitelja. Postoje tri načina dizajniranja posla i to su: rotacija, proširivanje i obogaćivanje posla. Rotacija je periodično pomicanje ljudi s jednog specijaliziranog posla na drugi, u kraćem ili dužem periodu, kako bi se smanjila stagnacija, monotonija i dosada ljudi. Rotacija je ujedno i metoda obučavanja i razvoja na poslu koja stvara multispecijalizovane fleksibilne radnike. Proširivanje posla je proces kombiniranja više sličnih specijalizovanih zadataka u jedan posao koji se dodjeljuje jednom izvršitelju. To je horizontalno širenje posla kojem je svrha uvođenje raznolikosti u repetitivne poslove kako bi se smanjili njihovi negativni demotivirajući učinci. Obogaćivanje posla je proces koji vertikalno širi posao uključujući u njega više raznolikih zadataka i vještina, odgovornosti i autonomije djelovanja na način koji

povećava mogućnost primjene i realizacije različitih ličnih sposobnosti i znanja i omogućava individualni rast i razvoj (Bahtijarević- Šiber, 1999, str. 670-671).

Što se tiče stila menadžera kao nematerijalne kompenzacije, njihovo svakodnevno ponašanje i odnos prema zaposlenima ima veliki utjecaj na motivaciju. Ciljevi zadataka menadžera u motiviranju drugih trebali bi biti: davanje novih izazovnih zadataka, prenošenje znanja, uočavanje sposobnosti i interesa zaposlenika, usklađivanje individualnih mogućnosti i zahtjeva rada, uvažavanje i poticanje mišljenja i ideja, poštovanje i razumijevanje. Pravi menadžer mora shvatiti važnost rada s drugima i pomoću drugih, mora biti sposoban raditi s ljudima, pronaći prave ljude, ali ih i zadržati. Njegova potreba za moći i postignućima mora biti usmjerena na dobrobit institucije kao cjeline, a ne samo na lični dobitak (Bahtijarević- Šiber, 1999, str. 672).

Bahrijarević-Šiber (1999) kao jedan vid nematerijalne kompenzacije navodi i participaciju zaposlenika. Participacija predstavlja stepen učestvovanja zaposlenih u procesima odlučivanja o bitnim aspektima rada i poslovanja u organizaciji. Svrha ovog procesa jeste bolja upotreba potencijala zaposlenika i kvalitetnije ostvarivanje organizacijskih ciljeva. Ciljevi participacije su podizanje motivacije i zainteresovanosti, poticanje i upotreba kreativnih potencijala, poboljšanje kvalitete odluka, povećanje identifikacije s organizacijom, podizanje kvaliteta radnog života, te povećanje ukupnog uspjeha i zadovoljstva radom. Participacija se može očitovati u odlučivanju, u postavljanju ciljeva, u uvođenju promjena i u rješavanju problema.

Upravljanje pomoću ciljeva je specifičan vid nematerijalnog motiviranja zaposlenih kojim se kroz saradnju i participaciju svih zainteresovanih postavljaju organizacijski, odjelni i individualni ciljevi, prema kojima se izrađuje plan aktivnosti za njihovo ostvarivanje. Postavljanje ciljeva ima važnu motivacijsku funkciju, vodi većem učinku i uspjehu, uključenosti i odgovornosti zaposlenih i samostalno je efikasna strategija motiviranja za rad. Participacija u postavljanju ciljeva vodi saradnji koja rezultuje specifičnim i konkretnim ciljevima, postavljenim na viši i izazovniji nivo, te osigurava prihvatanje ciljeva i stvaranje motivacije za njihovo ostvarenje. Ciljevi pri tom moraju biti specifični, vremenski određeni, realni, ostvarivi, izazovni i prihvaćeni od strane onih na koga utiču (Bahtijarević- Šiber, 1999, str. 674-675).

Bahtijarević-Šiber (1999, str. 676) navodi da su fleksibilni oblici radnog vrijeme različiti oblici strategije nematerijalnog motiviranja usmjereni na usklađivanje ličnih i radnih potreba zaposlenika koji povećavaju osjećaj kontrole nad vlastitim radom. Postoji više strategija vezanih za fleksibilno radno vrijeme i one se nazivaju sekundarnim strategijama dizajniranja posla i to su: fleksibilno dnevno radno vrijeme, skraćena radna sedmica, fleksibilno radno mjesto, fleksibilna radna godina, te uvjetovano radno vrijeme.

Kada je riječ o priznanjima i povratnoj informaciji, Bahtijarević-Šiber (1999, str. 677) navodi da ova nematerijalna strategija motiviranja pokazuje zaposleniku kako treba raditi i da li se njegov rad prati i cijeni. Poznavanje vlastitog rada omogućava zaposleniku natjecanje sa samim sobom i među zaposlenicima, potiče samopouzdanje, omogućava razvoj, te objašnjava organizacijska očekivanja i standarde uspjeha. Povratna informacija može biti pozitivna i negativna, te formalna i neformalna. Trebala bi biti tačna i objektivna, pravovremena, konkretna i usmjerena na ponašanje, iskrena, vjerodostojna i dosljedna.

U preduzećima se sve više vodi briga o kontinuiranom razvoju karijere zaposlenika kao o vrsti nematerijalne kompenzacije. Razvoj karijere zapravo započinje već tokom samog školovanja i odabira smjera obrazovanja, te kroz konkurse, odabir, razmještaj na radna mjesta, uvođenje u posao, premještaj, te motiviranje i stimuliranje, pa sve do pripreme za penzioniranje. Tokom cijelog procesa primjenjuje se psihologija praćenja uspjeha u svrhu zadovoljenja individualnih potreba zaposlenika kroz organizacijske potrebe, i obrnuto (Varga, 2011, str. 10).

Iako ne spada u osnovne vrste nematerijalne kompenzacije i organizacijska kultura bi se mogla uvrstiti u ovaj vid strategije motiviranja. Organizacijska kultura, socijalna klima, te direktna radna okolina i podrška dobrom radu predstavljaju važan faktor motivacije na koju poduzeće može lako utjecati i tako povećati motivaciju i zadovoljstvo (Varga, 2011).

Sve prethodno navedeno predstavlja vid nagrađivanja za dobar rad i pozitivne poticaje za dalje napredak. Jednako kao što je takav sistem motivacije baziran na različitim oblicima nagrađivanja i stimuliranja uspješnih zaposlenika za njihov izvanredan rad, isto tako treba biti razrađen i sistem kažnjavanja zaposlenika koji ne obavljaju svoj posao savjesno i odgovorno. Sistem kažnjavanja, naprimjer opomenom, oduzimanjem stimulacije, dodjeljivanjem manje plaćenog i manje odgovornog radnog mjesta u kratkom vremenskom razdoblju i slično, ponekad može djelovati pozitivno na zaposlenika, kojem je kazna namijenjena uz uslov da je zaposleniku razjašnjeno zašto je kažnjen i u čemu je bila njegova odgovornost (Varga, 2011).

Zaključak

Radna motivacija je jedan od najvažnijih faktora koji određuju uspješnost pojedinca i organizacije u cjelini. Ona predstavlja ključnu silu koja pokreće zaposlenike ka ostvarenju ciljeva, povećanju produktivnosti i ostvarivanju profesionalnog zadovoljstva. S obzirom na to da motivacija direktno utječe na radni učinak,

menadžeri i organizacije ulažu značajne napore u razumijevanje i primjenu različitih motivacijskih strategija kako bi osigurali angažiranost i efikasnost zaposlenika.

Teorije motivacije pružaju temelj za razumijevanje faktora koji utječu na ljudsko ponašanje u poslovnom okruženju. Od ranih teorija, poput Maslowljeve hijerarhije potreba i Herzbergove dvofaktorske teorije, do savremenih pristupa kao što su teorija postavljanja ciljeva i teorija očekivanja, jasno je da motivacija nije jednoličan koncept, već složen psihološki proces koji obuhvaća različite unutarnje i vanjske faktore. Intrinzična motivacija, koja proizlazi iz unutarnjih potreba za razvojem, kreativnošću i autonomijom, često dovodi do dugoročne angažiranosti i visokog zadovoljstva zaposlenika. S druge strane, ekstrinzična motivacija, koja uključuje vanjske nagrade poput plata, bonusa i priznanja, i dalje igra značajnu ulogu u radnom okruženju, osobito kada je riječ o kratkoročnim ciljevima i performansama.

Osim samog razumijevanja motivacijskih faktora, menadžeri moraju pažljivo birati i prilagođavati tehnike motiviranja zaposlenika. Efikasno motiviranje zahtijeva dinamičan i fleksibilan pristup, koji uključuje kombinaciju materijalnih i nematerijalnih kompenzacija. Pored finansijskih poticaja, sve više se u fokus stavlja važnost organizacijske kulture, mogućnosti profesionalnog razvoja, fleksibilnog radnog vremena i priznanja za postignuća zaposlenika. Takve strategije ne samo da povećavaju radnu produktivnost, već i doprinose jačanju lojalnosti zaposlenika te smanjenju stresa i fluktuacije u organizaciji.

Jedan od ključnih izazova u motiviranju zaposlenika je činjenica da motivacija nije statičan, već dinamičan proces koji se mijenja u skladu s individualnim potrebama, organizacijskim zahtjevima i društvenim okolnostima. To znači da ne postoji univerzalna formula za uspješno motiviranje zaposlenika – svaka organizacija mora razviti vlastiti pristup temeljen na specifičnostima svog tima i poslovnog modela.

U konačnici, uspješna motivacija zaposlenika nije samo sredstvo za postizanje boljih poslovnih rezultata, već i ključni faktor u stvaranju pozitivnog i poticajnog radnog okruženja. Organizacije koje ulažu u razumijevanje i primjenu učinkovitih motivacijskih strategija dugoročno osiguravaju ne samo povećanu produktivnost i konkurentnost, već i zadovoljstvo i profesionalni razvoj svojih zaposlenika, što ih čini otpornijima na izazove modernog poslovnog svijeta.

Abstract

Motivation can be defined as an internal process that directs, sustains, and regulates an individual's behavior toward achieving goals. In the workplace context, motivation plays a crucial role in achieving organizational objectives, enhancing employee efficiency, and increasing job satisfaction. Since motivation can be intrinsic, stemming from internal needs and interests, or extrinsic, driven by external rewards and incentives, it is essential to understand how to combine these factors to achieve optimal results. This review paper explores the concept of work motivation and synthesizes relevant theoretical insights on the topic. It analyzes key motivation theories, types of motivation, ways motivation is expressed, and motivational techniques used by managers to increase employee engagement and productivity. The aim of this paper is to provide a comprehensive understanding of the mechanisms that drive employees and to explain how different approaches to motivation can contribute to organizational success. Managers play a key role in recognizing the needs of their employees and adapting motivational techniques to the specific characteristics of their teams. Effective employee motivation requires flexibility, continuous performance monitoring, and the adaptation of strategies in line with both individual and organizational goals. A well-structured motivational strategy not only improves work performance but also contributes to the creation of a positive organizational culture, reduces employee turnover, and strengthens the company's competitive position.

Keywords: *Work motivation, motivation theories, motivational techniques*

Literatura

- Bahtijarević-Šiber, B. (1999). *Menadžment ljudskih potencijala*. Zagreb: Golden marketing.
- Denny, K. (2020). *Motivirani za uspjeh*. Zagreb: Knjižara UM.
- Goleman, D. (1995). *Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ*. New York: Bantam Books.
- Reeve, J. (2010). *Razumijevanje motivacije i emocija*. Hoboken: Wiley.
- Robbins, S. P., & Judge, T. A. (2009). *Organizacijsko ponašanje*. Zagreb: MATE.
- Stewart, C., Nodoushani, O., Stumpf, J. (2018) *Cultivating Employees Using Maslow's Hierarchy of Needs*. *Indiana, 16(2)*, 67-75.
- Varga, A. (2011). *Motivacijske strategije u modernom menadžmentu*. Zbornik radova Ekonomskog fakulteta, 29(1), 89-105.

Lejla Ibrić, Mitra Mirković-Hajdukov

Psihološka obdukcija

Sažetak

Psihološka obdukcija predstavlja metodu za utvrđivanje faktora koji su predhodili suicidu. Tokom ovog procesa prikuplja se relevantna medicinska dokumentacija, koja uključuje podatke o prethodnim mentalnih i fizičkim bolestima, kao i informacije iz intervjua sa bliskim osobama premilulog. Koristi se polustrukturirani intervju u kojem su kombinovana pitanja otvorenog i zatvorenog tipa, a tokom kojeg se moraju poštovati stroga etička pravila, što se naglašava obzirom na osjetljivu tematiku cijelog procesa.. Korištenjem ovog metoda otkriveni su mnogi faktori rizika među kojima se kao najznačajniji izdvajaju mentalni poremećaji, među kojima su najčešći poremećaji raspoloženja i poremećaji ovisnosti. Ovaj metod sa sobom nosi i određene metodološke probleme, vezane za standardizaciju samog intervjua, pa zatim i pitanje pouzdanosti i validnosti.

Ključne riječi: psihološka obdukcija, intervju, faktori rizika, samoubistvo

Uvod

Psihološka obdukcija je sistematska metoda koja procijenjuje psihološke i kontekstualne faktore koji su prethodili samoubistvu (Conner et al, 2012). Obzirom na nemogućnost otkrivanja pravog razloga izvršenja suicida, ova je metoda razvijena kako bi se pokušao dati odgovor na to pitanje (Cavanagh et al, 2003). Kao takva predstavlja jedan on najvrijednijih alata za istraživanje izvršenog suicida. Ova metoda prikuplja i vrši sintezu mnoštva podataka koje dobija iz različitih izvora. Ranije generacije psiholoških obdukcija pokazale su kako je više od 90% izvršenih samoubistava povezano sa mentalnim poremećajima, ali su i otkrile nevjerovatan manjak adekvatnog liječenja ovih poremećaja, bez obzira na to što su preminuli imali kontakt sa psihijatrijskim ili drugim zdravstvenim ustanovama (Isometsä, 2001).

Historija psihološke obdukcije

Kako navodi Isometsä (2001), neki istraživači destruktivnog ponašanja su samoubistvo istraživali već 1920-ih godina u Parizu, te 1930-ih godina u New York-u. Ipak, prvu modernu psihološku obdukciju obavili su Eli Robins i saradnici u St. Louis-u 1956-7 godine. Pažljivo su istražili 134 samoubistva tokom perioda od jedne godine. Njihovi pronalasci replicirani su od strane drugih stručnjaka nekoliko godina kasnije, a u isto vrijeme Robert Litman, Norman Farberow i Edwin Schneidman u centru za prevenciju suicida u Los Angeles-u (LASPC), razvili su metodu koja potpomaže ljekarima da odgonetnu radi li se o samoubistvu ili o nesretnom slučaju, te je Edwin Schneidman zaslužan za termin „psihološka obdukcija". Rad LASPC centra na klasifikaciji uzroka smrti bio je izimno uticajan, ali, za budućnost psihološke obdukcije važniji je bio rad Robins-a i saradnika jer su ciljano istraživali samoubistva uključujući standardizovane intervjue članova porodice. Prva psihološka obduukcija u Evropi obavljenja je u Engleskoj od 1966-1969, te je uključivala 100 samoubistava.

Generalno gledano, pronalasci ovih studija pružaju uvid u faktore koji doprinose samoubistvu, bez obzira na kulturološke razloge, međutim, malo je ovakvih studija koje obuhvaćaju samoubistva u ruralnim sredinama te samoubistva starijih osoba. Prva generacija ovakvih istraživanja bila su nekontrolisana, deskriptivna i kao takva pružala su prvi uvid u prirodu fatalnog suicidalnog ponašanja, ali su takođe imala metodološke probleme. Druga generacija psiholoških obdukcija uključuje reprezentativne kontrolne grupe, te standardizovane intervjue kako bi procijenili prisustvo psihičkih poremećaja i njihov komorbiditet.

Metodologija

Psihološka obdukcija sastoji se iz 2 glavna elementa, detaljnog intervjua sa članovima porodice i drugim bliskim osobama te može uključivati i zdravstvene radnike sa kojima je preminuli bio u kontaktu i prikupljanje sve medicinske i druge relevantne dokumentacije (Isometsä, 2001).

Intervju u psihološkoj obdukciji

Svrha intervjua u psihološkoj obdukciji jeste procjena ranijih psihičkih poremećaja, poremećaja ličnosti, tjelesnih bolesti, porodične historije, stresnih životnih događaja i socio demografskih podataka (Cheng et al., 2000). Preporuke za određivanje vremena u kojem će se obaviti intervju variraju između jednog

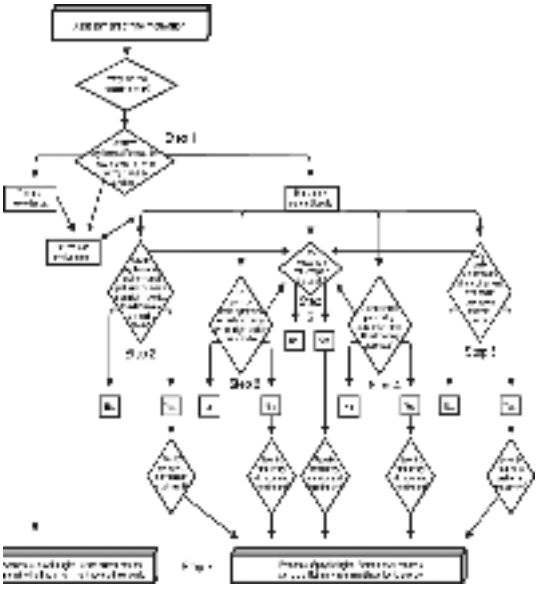
mjeseca i jedne godine. Prilikom odabiranja vremena kada će se obaviti intervju sa članovima porodice i drugim bliskim osobama važno je uvažiti vrijeme tugovanja, ali ne rizikovati da prođe toliko dug vremenski period da dođe do degradacije sjećanja i nevalidne rekonstrukcije događaja koji su predhodili izvršenju suicida (Conner et al.,2012). Intervju treba da započne sa predstavljanjem, a zatim treba da slijedi upoznavanje učesnika sa samim procesom intervjua i šta mogu da očekuju kako bi mogli da daju svoj informisani pristanak. Ovu uključuje objašnjenje svrhe intervjua, te načinina na koji će infromacije dobijene u intervjuu biti iskorištene. Važno je i zahvaliti učesnicima na njihovom uključenju, iako je sama priroda intervjua teška.

Conner i saradnici (2012) predlažu da intervju započne kao polustrukturirani. Prva pitanja mogu biti otvorenog tima i mogu se odnositi na odnos učesnika i preminulog, te dati prostora učesnicima da podijele događaje koji su predhodili samoubistvu, onako kako ih se oni sjećaju. Kada intervjuer zaključi da su učesnici imali priliku da diskutuju o smrti svojim riječima, prelazi se na više strukturirani format. U ovome dijelu se detaljnije diskutuje o samoubistvu. Iako se može činiti čudnim da dio intervjua koji se bavi ovako ozbiljnom temom uključuje strukturirana pitanja, učesnici obično osjećaju veću aksioznost ako se ova tema odlaže. Ako učesnici insistiraju da razgovaraju o uspjesima preminulog, da pokažu fotografije i slično, predlaže se da ih intervjuer ne požuruje sa strukturiranim dijelom intervjua.

Za završetak intervjua predlaže se da se učesnike pita koja pitanja oni imaju da postave (ovakva formulacija se doima iskrenijom od one da li imate neka pitanja), te da se njihova pitanja uvaže i odgovore (Conner, et al., 2012).

Werlung i Botega (2003), uspjeli su razviti i aplicirati, sa visokom pouzdanošću, model polustrukturiranog intervjua za korištenje tokom psihološke obdukcije, koji je detaljnije prikazan u figuri 1. Takav model intervjua koji oni predlažu sadrži 4 modula: precipitirajući faktori (stresori), motivacija, smrtonosnost i intencionalnost. Ova se polja istražuju kroz seriju pitanja otvorenog tipa, zatvorenog tipa i eho pitanja (ponavlja se dio učesnikovog odgovora uz uputu da se nešto dodatno razjasni). Prvi se modul odnosi na događaje prije smrti, te sve što bi moglo biti u relaciji sa smrtnim ishodom. Drugi se odnosi na razlog zbog kojeg se samoubistvo moglo desiti, uključujući psihosocijalne i okolinske faktore, porodičnu historiju, odlike ličnosti te moguće naznake problema sa svakodnevnim funcionisanjem. Treći modul razmatra specifičnosti oko uzroga smrti. Na kraju, četvrti modul istražuje dokaze o namjeri da se počini samoubistvo i samom planiranju čina.

Figura 1

Polustrukturirani intervju za psihološku obdukciju

Medicinska dokumentacija

Prema Cavanagh i saradnicima (2003), medicinska dokunetacija koja se prikuplja u sklopu psihološke obdukcije uključuje dokaze o prisustvu dijagnoze jednog ili više mentalnih poremećaja, te dokaze o mogučoj ovisnosti. Zatim historija samo-ozljeđivanja koja bilježi trenutke autodestruktivnog ponašanja, a ne samo prijetnje. Slijedeći je dokaz o dugoročnom primanju psihološke ili psihijatrijske pomoći, ukjlučujući dokaz o izjašnjavanju namjere samoubistva u bilo kojem trenutku tretmana. Zatim dokaz o prisustvu tjelesne bolesti ili poteškoća i na kraju pregled životnih okolnosti tokom posljednje godine života kao i mogućoj socijalnoj izolaciji (živi sam, nepostojeći ili slab kontakt sa bližnjima i slično).

Kritike metodologije psihološke obdukcije

Najčešće kritike upućene ka metodološkim manama psihološke obdukcije uključuju to da se ovaj proces obično obavlja pod medicinskom paradigmom te se izvlači veza između samoubistva i mentalnih poremećaja, bez da se potpuno naglasi to kako je

psihopatologija faktor koji doprinosi riziku od suicida, ali nije pravi i jedini uzrok. Nadalje, tokom procesa psihološke obdukcije često se koriste ne-standardizovani i loše definisani instrumenti, a čak i onda kada se koriste standardizovani instrumenti, oni nisu potvrđeni za upotrebu od strane stručnjaka. Takođe, njihova polustrukturirana priroda otvara vrata ka pristranosti intervjuera. Svi ovi metodološki problemi mogu uticati i na pouzdanost i na validnost instrumenata i metoda koje se koriste tokom psihološke obdukcije (Hjelmeland et al, 2012).

Nadalje, bez obzira na broj pokušaja da se razvije standardizovani protokol, kako navodi Johal, (2024), niti jedan nije univerzalno usvojen od strane stručnjaka. 2021. godine razvijen je PAMC (Psychological Autopsy Checklist Method), kao hibridni instrument koji adaptiran iz ranijih instrumenata uz nove ajteme koji se odnose na specifičnosti psihološke obdukcije, te je pokazao visoku internu i eksternu validnost (Conner et al, 2021), ali ne pokriva kulturološke faktore, niti stresne životne okolnosti kao čimbenike koji doprinose riziku od suicida (Johal et al 2024).

Etički problemi vezani za psihološku obdukciju

Ubičajeni fokus kada je u pitanju etika psihološke obdukcije, jeste to koliko su intervjui neugodna i štetna iskustva za učesnike, te da li je pružena adekvatna procjena stanja nakon intervjua (Johal et al, 2024). Hawthorn i saradnici (2003), prema Johal (2024) navodi kako 98.5% učesnika ne žali učestvovanje u intervjuu. Njih 25,4% tvrdi kako su se nakon intervjua osjećali bolje, a 17,9% se osjeća gore nego inače nakon intervjua. 56,7% učesnika nije osjećalo dugotrajne posljedice nakon intervjua, 51,5% nisu bili uznemireni procesom. 90% učesnika smatralo je da su naknadne procjene stanja poslije intervijua pozitivne. Na kraju, 96,9% učesnika izjasnilo se kako preferiraju da se prvobitni kontakt uspostavi putem pisma, jer im daje dovoljno vremena da razmotre cijelokupnu situaciju i da donesu odgovarajuću odluku bez osjećaja pritiska.

Kako se intervju unutar psihološke obdukcije vrši sa učesnicima koji su izgubili voljene osobe na traumatičan način koji često izaziva osjećaje krivnje i anksioznosti, iznimno je važno razmotriti etiku cijelokupnog procesa. Kako bi se osobama omogućilo adekvatno vrijeme tugovanja, ali isto tako i osiguralo očuvanje njihovih sjećanja vezanih za sam čin, psihološka obdukcija obično se vrši između 3 i 12 mjeseci nakon izvršenog suicida. Uobičajena praksa jeste da se prvobitni kontakt uspostavi putem pisma, a zatim putem telefonskog poziva. Učesnici se u potpunosti upoznaju sa cijelim procesom i može ih se ispitati samo ako daju svoj informisani pristanak, te imaju puno pravo da odustanu u bilo kojem trenutku. Integritet preminulog se

obavezno mora ispoštovati. Ovo može biti izazovno ako je preminuli imao poremećaj ličnosti ili ovisnosti, ali čak i tada pitanja se moraju formulisati sa poštovanjem i naglašavati patnju preminulog i njemu bliskih osoba. Učesnici intervju obično smatraju olakšavajućim, ali ako je nekome od bliskih osoba preminulog potrebna dalja psihološka pomoć, nužno je usmjeriti ih (Isometsä, 2001).

Mentalni poremećaji kao faktor rizika

Gotovo sve psihološke obdukcije istražuju mentalne poremećaje žrtava samoubistva kao dio svog osnovnog dizajna. Ovo zahtjeva skupljanje relevantnih dokumenata iz institucija sa kojima je preminuli imao kontakt, kao i obavljanje intervjua sa osobljem ovih institucija. Naglašava se kako je kod žrtava koje imaju poremećaj ličnosti vaćno istražiti ponašanje kroz duži vremenski period a ne samo posljednjih nekoliko mjeseci života. Poželjna je integracija informacija iz više izvora, jer neki od bližnjih možda nisu svjesni određenih problema svojih voljenih (Isometsä, 2001).

Više od 20 velikih projekata psihološke obdukcije pokazalo je kako je odsustvo mentalnog poremećaja kod izvršenog samoubistva rijetka iznimka. Najprevalentnije kategorije mentalnih poremećaja kod izvršenog samoubistva su poremećaji raspoloženja i poremećaji ovisnosti, kako je prikazano u tabeli 1 (Isometsä, 2001).

Tabela 1

Mental Disorder	*Range of current prevalence*
Depressive disorders	30-90%
Bipolar disorder	0-23%
Schizophrenia	2-12%
Alchohol dependence/abuse	15-56%
Personality disorders	0-57%
Any mental disorder	81-100%

The prevalence of mental disorders preceding suicide in psychological autopsy studies

Poremećaji raspoloženja, kao rizik za izvršenje suicida, pokazali su se kao prevalentniji kod starije populacije te kod žena više nego muškaraca. poremećaji

ovisnosti izdvajaju se kao drugi najveći faktor rizika, a naročito kada se radi o ovisnosti o alkoholu. Naglašava se i interakcija između ove dvije grupe poremećaja, gdje jedna može da vodi do drugog. Kako je raniji pokušaj samoubistva povećava rizik za izvršenje suicida, raniji autodestruktivni oblici ponašanja također se razmatraju kao faktori rizika (Yoshimasu et al, 2008).

Zaključak

Psihološka obdukcija je komplikovana metoda, koja sa sobom nosi mnoštvo odgovornosti, obzirom na osjetljivu tematiku kojom se bavi, te značaj koji nosi u životu bližnjih osoba preminulog. Nužno je osigurati najbolji mogući metodološki pristup, kako bi pronalasci ovakvih studija bili što precizniji i prema tome korisniji. Proces prikupljanja i analiziranja podataka bi trebao biti što detaljniji i precizniji. Iznimno je važno pristupiti bližnjima preminulog sa mnogo empatije, strpljenja i razumijevanja tokom ovog procesa, te se pridržavati etičkog kodeksa kako bi se umanjio rizik od nanošenja psihološke štete učesnicima u intervjuu. Obzirom da su dosadašnje slične studije pokazale da je dijagnoza mentalne bolesti veliki rizik za suicidno ponašanje, a pogoršava ga neadekvatna njega, ovi pronalasci mogli bi poslužiti kao motivacija za poboljšanje tretmana mentalno oboljelih, efikasnije liječenje ali i u svrhu prevencije suicida.

Abstract

Psychological autopsy is a method used to determine factors that preceeded a suicide. During this process relevant medical documentation, including records of previous mental and physical disorders, is collected as well as informations from an interview with the next of kin. A semi-structured interview is applied, whitch combines open and closed type questions, and during whitch a strict ethical code must be followed, considering the sensitive subject matter. The use of this method has uncovered many risk factors, the most significant being mental disorders, specifically mood disorders and addiction disorders. This method comes with certain methodological issues, considering standardisation of the interview, reliability and validity.

Key words: Psychological autopsy, interview, risk factors, suicide

Literatura

Conner, K., Chapman, B., Beautrais, A., Brent, D., Bridge, J., Conwell, Y., Falter, T., Holbrook, A., Schneider, B. (2020). Introducing the Psychological Autopsy Methodology Checklist. *Suicide and Life Threatening Behaviour, 0*(0) 1-11. doi: https://doi.org/10.1111/sltb.12738

Conner, K., Beautrais, A., Brent, D., Conwell, Y., Phillips, M., Schneider, B. (2012). The Next Generation of Psychological Autopsy Studies. *Suicide and Life Threatening Behaviour, 42*(1) 86-104. doi: 10.1111/j.1943-278X.2011.00073.x

Cavanagh, J., Carson A., Sharpe M., Lawrie, S. (2003). Psychological autopsy studies of suicide: a systematic review. *Psychological Medicine, 33* 395-405. doi: 10.1017/S0033291702006943

Cheng, A., Chen, T., Chen, C., Jenkins, R. (2000). Psychosocial and psychiatric risk factors for suicide. *British Journal of Psychiatry, 177* 360-365

Hjelmeland, H., Dieserud, G., Dyergov, K., Knizek, B., Leenaars, A. (2012). Psychological Autopsy Studies as Diagnostic Tools: Are They Methodologically Flawed. *Death Studies, 36*(7) 605-626. doi: http://dx.doi.org/10.1080/07481187.2011.584015

Isometsä, E. (2001). Psychological autopsy studies-a review. *European Psychiatry, 16* 379-85

Johal, G., Appleby, L., Turnbull, P. (2024). Is there still a place for psychological autopsy in suicide research? A literature review of methodological limitations and recommendations for future development. *International Review of Psychiatry, 36* 494-502. doi: https://doi.org/10.1080/09540261.2024.2378075

Werlang, B., Botega, N. (2003). A semi-structured interview for psychological autopsy in suicide cases. *Rev Bas Psiquiatr, 25*(4) 212-9

Yoshimasu, K., Kiyohara, C., Miyashita K. (2008). Suicidal risk factors and completed suicide: meta-analyses based on psychological autopsy studies. *Enviromental Health, 13* 243-256. doi: 10.1007/s12199-008-0037-x

V. PEDAGOŠKE TEME

Mirza Jahić, Magistar pedagogije*

Percepcija kliničkog okruženja za učenje praktične nastave učenika koji se obrazuju za zanimanje medicinska sestra/tehničar

Sažetak

Kliničko okruženje za učenje predstavlja važan segment u procesu obrazovanja budućih medicinskih sestara/tehničara. Iako se izvođenje praktične nastave na klinici realizira u skoro identičnom okruženju za sve učenike, različita ostvarenost ishoda, pored mnoštva individualnih osobina učenika, značajno je određena i različitim iskustvima učenika koje stiču tokom pohađanja praktične nastave. Ovo istraživanje provedeno je po mješovitoj istraživačkoj metodologiji sekvencijalno eksplanatornog tipa i imalo je za cilj da utvrdi učeničku percepciju osnovnih obilježja kliničkog okruženja za učenje kao i dublje razumijevanje pozitivnih i negativnih obilježja.

Istraživanje je provedeno u dvije etape. U prvoj etapi na uzorku od 134 učenika trećeg i četvrtog razreda koji se obrazuju za medicinsku sestru/tehničara utvrđeno je da učenici na različit način percipiraju pojedinačne dimenzije kliničkog okruženja za učenje, pri čemu učenici način rukovođenja kliničkim odjelom i načela sestrinske njege percipiraju kao najbolje, a pedagošku atmosferu na klinici kao najslabiju. U drugoj etapi istraživanja učestvovalo je 35 ispitanika koji ističu da su osnovne karakteristike rukovođenja kliničkim odjelom snalažljivost i inventivnost medicinskog osoblja, te kvalitetni kolegijalni odnosi. Osim toga, odnos medicinskih sestara prema pacijentima,

* Mirza Jahić rođen je 25. 9. 1985. godine u Doboju. Zaposlen je u JU Srednjoj medicinskoj školi u Tuzli kao pedagog škole. Od akademske 2021/22. godine obavlja poslove asistenta na Filozofskom fakultetu u Tuzli kao stručnjak iz prakse. U 2018. godini stekao je zvanje magistra pedagogije, a trenutno je doktorand na studijskoj grupi pedagogija na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Tuzli. Autor je nekoliko stručnih radova objavljenih u stručnim časopisima i zbornicima radova.

smatraju učenici, je u skladu sa načelima zdravstvene struke. Negativna iskustva učenici vežu za pedagošku atmosferu na klinici, te ističu lošu komunikaciju na relaciji medicinska sestra-učenik i svakodnevno obavljanje zadataka bez obrazovne vrijednosti.

Ovo istraživanje upućuje na potrebu za unaprjeđenjem saradnje između obrazovnih i zdravstvenih ustanova, te organizaciju edukacija za medicinske sestre u cilju poboljšanja kvalitete nastave u kliničkom okruženju. Kao jedno od prvih istraživanja ove vrste u Bosni i Hercegovini, rad predstavlja važan doprinos razumijevanju i unapređenju kliničkog okruženja za učenje iz perspektive učenika.

Ključni pojmovi: *kliničko okruženje za učenje, rukovođenje kliničkim odjelom, načela medicinske njege, pedagoška atmosfera, učenici, medicinsko osoblje*

UVOD

Obrazovanje učenika za zanimanje medicinska sestara/tehničar jedno je od usmjerenja koje privlači značajnu društvenu pažnju. Njegova realizacija se odvija kroz opšteobrazovne, stručno-teoretske i praktične predmete, putem kojih se ostvaruju ishodi neophodni za razvoj kompetentnih medicinskih sestara/tehničara. U tom smislu je od posebnog značaja kvalitetna realizacija praktične nastave, koja se u medicinskim školama u Bosni i Hercegovini izvodi u okviru predmeta „Zdravstvena njega“. Tokom prve dvije godine školovanja, učenici razvijaju osnovne praktične vještine i sposobnosti u školskim kabinetima, dok se u trećem i četvrtom razredu obrazovni proces prenosi u kliničko okruženje, gdje dominira koncept iskustvenog učenja. Pojam iskustvenog učenja imao je značajno mjesto u istraživanja Džona Djuija, Kurta Levina, Žana Pijažea, Davida Kolba, Paula Freira i drugih koji su iskustveno učenje posmatrali kroz prizmu vlastitih iskustava djeteta, povratnih informacija od učitelja, uticaja okoline na misaoni razvoj, asimilacije i prilagođavanja i izgradnje adekvatnog okruženja za učenje.

Kliničko okruženje za učenje predstavlja skup različitih sadržaja specifičnih za praktičnu nastavu, među kojima postoji interaktivni odnos (Mikonen et al, 2021). To je izvanučionički prostor za učenje u kojem se ostvaruje iskustveno učenje kroz neposredni susret učenika sa izvornom stvarnosti za koju se obrazuju. Kao osnovne dimenzije kliničkog okruženja za učenje Saarikoski i Leino-Kilpi (2002, kako navode Mikonen et al, 2021) ističu nadzorni odnos, prostorije sestrinstva na odjelu, prostorije učenja na odjelu, atmosferu na odjelu i stil vodstva menadžera odjela i medicinskog osoblja. Još detaljniji okvir za razumijevanje daje Warne (2010) koji ističe da je kliničko okruženje za učenje sačinjeno od pet različitih dimenzija i to: (1) pedagoška atmosfera na klinici, (2) odnos mentor – student/učenik, (3) vodstvo

menadžera kliničkog odjela, (4) načela sestrinske njege i (5) uloga medicinske sestre – profesora iz obrazovne ustanove. Ovako objašnjenje kasnije će poslužiti kao osnova za razvoj instrumenta za mjerenje kvaliteta kliničkog okruženja za učenje.

Pedagoška atmosfera jedan je od ključnih faktora za uspješnost procesa iskustvenog učenja. Puhalić (2019) smatra da je od suštinskog značaja za iskustveno učenje uzeti u obzir činjenicu da ono ne predstavlja isključivo kognitivnu dimenziju, nego da sadrži i emocije, prethodne spoznaje i spremnost na promjene. Slatina (1998) ističe da uspjeh u svakoj vrsti nastave značajno ovisi od razvijenosti prepoznatljivog stila razumijevanja i sporazumijevanja. U tom smislu uspješnost učenja u kliničkim uslovima za učenje je značajnim dijelom determinisan poticajnim ambijentom, jasno formulisanim stavovima i adekvatnom komunikacijom, kao i nehijerarhijskim odnosom i timskim radom (Saarikoski & Leino-Kilpi, 2002; Warne 2010).

Nadzorni odnos mentora predstavlja značajnu dimenziju kvaliteta kliničkog okruženja za učenje. Složenost komunikacijskog aspekta nastavnog procesa Slatina (1998) objašnjava činjenicom da nastavnici i učenici u proces učenja ulaze sa različitim iskustvenim poljima, te smatra da je za obrazovno dobro neophodno učeniku pristupiti na razumljiv način. Zato je tokom mentorskog nadzora veoma važno poštovati ličnost, angažman i zalaganje učenika.

Rukovođenje kliničkim odjelom predstavlja primjenu različitih menadžerskih stilova čime se doprinosi kvaliteti učenja u kliničkom okruženju. Potrebno je voditi računa o organizaciji rada, pripremi prostorija za rad, radnim uslovima, resursima i podršci razvijanju odnosa između mentora i učenika, poznavanju fizičkih i emocionalnih potreba učesnika procesa učenja, saradnji, poštovanju etičkih principa, kao i poticanju samostalnosti učenika. Na ovim odrednicama se temelji i sama sestrinska briga prema pacijentima, pa se navedeni elementi smatraju i temeljnim načelima sestrinske njege.

Uloga medicinske sestre posebno je važna u radu sa učenicima i ogleda se u uspostavljanjem relacija sa različitim društvenim faktorima poput škole, porodice, različitih službi i slično, zatim, pružanje podrške pedagoškom osoblju, te praktično demonstriranje teorijskih sadržaja.

Budući da su učenici ne samo primatelji, nego i aktivni sudionici i izvođači praktičnih operacija tokom nastave u kliničkom okruženju, ispitivanje učeničke percepcije kvaliteta učenja nameće se kao važan istraživački prioritet. Dosadašnja istraživanja uglavnom realizirana u zemljama Evrope i ukazuju na to da učenici koji pohađaju nastavu u istim uslovima kliničkog okruženja za učenje različito percipiraju njegove pojedinačne dimenzije (Bagić, 2007; Zhou et al, 2022; Puwarini i Coronel, 2021). Međutim, na području Bosne i Hercegovine, a naročito Tuzlanskog kantona

takva istraživanja ne postoje, što jasno ukazuje na postojanje istraživačke praznine, koja za posljedicu može imati nekvalitetno realiziranu praktičnu nastavu. Imajući u vidu navedeno, cilj ovog istraživanja je ispitati razlike u učeničkoj percepciji kliničkog okruženja za učenje kod učenika koji se obrazuju za zanimanje medicinska sestra/tehničar na području Tuzlanskog kantona, te potpunije razumjeti njihove doživljaje i iskustva za svaku od dimenzija kliničkog okruženja za učenje. U skladu s tim, formulisana su sljedeća istraživačka pitanja:

1. Postoje li razlike u percepciji različitih dimenzija kliničkog okruženja za učenje kod učenika koji se obrazuju za zanimanje medicinska sestra/tehničar, te da li se učenici trećeg i četvrtog razreda međusobno razlikuju u percepciji pojedinačnih dimenzija?
2. Kako učenici opisuju vlastita iskustva i specifična obilježja u okviru najbolje i najlošije percipiranih pojedinačnih dimenzija kliničkog okruženja za učenje?

METODA

Ovo istraživanje bazirano je na primjeni mješovite istraživačke metodologije, kojom se, smatra Creswell (2014), provodi postupak kombinavanja kvantitativnih i kvalitativnih istraživačkih pristupa, onda kada niti jedan od navedenih metodoloških postupaka samostalno ne može dati potpuni odgovor na postavljene istraživačke zadatke i pitanja. Kvantitativnim metodama prikupljanja podataka utvrđene su razlike u percepciji pojedinačnih dimenzija kliničkog okruženja za učenje, pri čemu su, na osnovu iznosa aritmetičkih sredina, identificirane najbolje i najlošije percipirane dimenzije. Kvalitativne metode su upotrijebljene radi dubljeg uvida u specifična iskustva i obilježja prethodno identificiranih dimenzija. Na kraju istraživačkog procesa, u okviru diskusije, izvršena je integracija podataka iz kvantitativnog i kvalitativnog dijela istraživanja. U skladu sa navedenim, ovo istraživanje realizovano je putem primjene sekvencijalno-eksplanatornog modela mješovitog istraživanja, koje podrazumijeva, ističe Creswell (2014), najprije provođenje kvantitativnog segmenta istraživanja kojim se stiče generalni uvid u problem istraživanja, a nakon toga i provođenje kvalitativnog segmenta istraživanja kojim se dorađuje, proširuje i objašnjava problem istraživanja.

POPULACIJA I UZORAK

Populaciju u ovom istraživanju činili su učenici trećeg i četvrtog razreda koji se obrazuju za zanimanje medicinska sestra/tehničar, a koji praktičnu nastavu izvode u

kliničkom okruženju za učenje u zdravstvenim ustanovama u Tuzlanskom kantonu. Uzorak u kvantitativnom dijelu ovog istraživanja sačinjavala su 134 učenika JU Srednje medicinske škole Tuzla, od kojih 45% učenika pohađa treći razred, a 55% učenika četvrti razred. Ključni uslov za odabir učenika za uzorak u ovom istraživanju odnosi se na činjenicu da su učenici u prethodnom obrazovanju proveli najmanje jedno polugodište u pohađanju praktične nastave u kliničkom okruženju za učenje. Ovako odabran uzorak je prigodnog karaktera, uz naglasak da se praktična nastava na identičan način organizira u svim školama koje obrazuju zanimanje medicinska sestra/tehničar na području Tuzlanskog kantona.

Uzorak u kvalitativnom dijelu istraživanja sačinjavalo je 35 ispitanika, odnosno oko 26% od ukupnog broja učenika koji su učestvovali u kvantitativnom dijelu istraživanja. Uzorak je formiran nakon dobijanja kvantitativnih podataka o percepciji pojedinačnih dimenzija kliničkog okruženja za učenje na način da su najprije izračunate aritmetičke sredine za svaku od pet dimenzija kliničkog okruženja za učenje, na osnovu čega je formirana rang lista tih sredina, te su identificirane dimenzije sa najnižim i najvišim aritemtičkim sredinama. U skladu s tim, izrađeni su spiskovi učenika čija je percepcija karakteristična za najlošije i najbolje ocijenjene dimenzije kliničkog okruženja za učenje. Na kraju je izvršena stratifikacija ispitanika na fokus grupe sa kojim su provedeni intervjui i izvršeno prikupljanje dodatnih podataka kroz grupne intervjue, kako slijedi:

a) 12 ispitanika koji su *rukovođenje kliničkim odjelom* ocijenili kao približno najbolju dimenziju kliničkog okruženja za učenje (M=3,38, SD=0,84),
b) 12 ispitanika koji su *načela zdravstvene njege* ocijenili kao najbolju dimenziju kliničkog okruženja za učenje sa (M= 3,37, SD=0,81) i
c) 11 ispitanika koji su *pedagošku atmosferu na klinici* ocijenili kao najslabiju dimenziju kliničkog okruženja za učenje (M= 2,74 SD=0,64).

DIZAJN KVANTITATIVNOG DIJELA ISTRAŽIVANJA

Prikupljanje podataka u kvantitativnom dijelu istraživanja izvršeno je presječnim modelom kojim se, prema Florić i Ninković (2012), prikupljaju podaci u jednom trenutku i omogućava prikaz stanja u trenutku mjerenja. U tom kontekstu je korištena je modifikovana hrvatska verzija instrumenta pod nazivom CLES+t, konstruisana u formi anketnog upitnika. Lovrić et al. (2016) su sačinili verziju sa 33 tvrdnje izrađene u formi petostepene skale Likertovog tipa. Tvrdnje su raspoređene u pet subskala kojim se mjeri pet pojedinačnih dimenzija kliničkog okruženja za učenje i to: odnos mentor – učenik (8 čestica), pedagoška atmosfera na klinici (9 čestica),

uloga medicinske sestre – profesora iz obrazovne ustanove (9 čestica), rukovođenje kliničkim odjelom (4 čestice) i načela sestrinske njege (4 čestice). Osim 33 tvrdnje koje se odnose na dimenzije kliničkog okruženja za učenje, upitnik je sadržavao i pitanja za prikupljanje relevantnih socio-demografskih podataka.

Statistička obrada prikupljenih podataka realizovana je koristeći se izračunom aritmetičke sredine za svaku pojedinačnu dimenziju kliničkog okruženja za učenje. Nakon toga, proveden je postupak rangiranja kako bi se identifikovale najbolje i najlošije percipirane dimenzije. Osim navedenog, kako bi se utvrdilo postojanje statistički značajne razlike u ukupnoj percepciji kliničkog okruženja za učenje između učenika trećeg i četvrtog razreda korišten je T-test. Za utvrđivanje postojanja statistički značajne razlike u percepiranju pojedinačnih dimenzija kliničkog okruženja za učenje između učenika trećeg i četvrtog razreda korišten je ANOVA test. Statistička obrada podataka realizovana je uz pomoć digitalnih alata Microsoft Excel i SPSS.

Na uzorku od 20 učenika izvršeno je pilot ispitivanje prilagođenosti instrumenata uzorku i načinu realizacije praktične nastave, čime je omogućeno efikasnije prikupljanje podataka, te jezičko prilagođavanje terminologiji korištenoj u našem društvenom i odgojno-obrazovnom sistemu.

Ispitanici su na početku istraživanja bili upoznati da istraživanje neće biti anonimno, te su dobrovoljno pristali učestvovati u istraživanju.

DIZAJN KVALITATIVNOG ISTRAŽIVANJA

Kvalitativni dio istraživanja proveden je putem obavljanja grupnih intervjua sa fokus grupama koje su zajedno sačinjavali učenici trećeg i četvrtog razreda. Suština grupnog intervjua Halmi (2005) ogleda su relativno slobodnoj diskusiji sa ispitanicima u kojoj vođa intervjua usmjerava razgovor koristeći se podsjetnikom kojim se tok intervjua usmjerava ka ključnim tačkama istraživanja. Tokom diskusije, komunikacija je bila dinamična i konstruktivna. Čitav tok diskusije je sniman, uz povremeno korištenje ček listi za evidentiranje prisustva učenika i neformalnih biljeških istraživača.

Ključni faktor za pripremu toka grupnog intervjua sa učenicima proizilazio je iz stratifikacije uzorka nakon realizacije kvantitativnog dijela istraživanja, kojim su formirane tri fokus grupe. Diskusija sa učenicima se odvijala u skladu sa pripremljenim okvirnim temama za razgovor, a sadržaj diskusije odnosio se na ključne tačke istraživanja kao što su: očekivanja učenika od praktične nastave, iskustva učenika u pohađanju praktične nastave, kritički osvrt učenika na kvalitet realizacije praktične nastave i preporuke za unaprjeđenje kvaliteta praktične nastave.

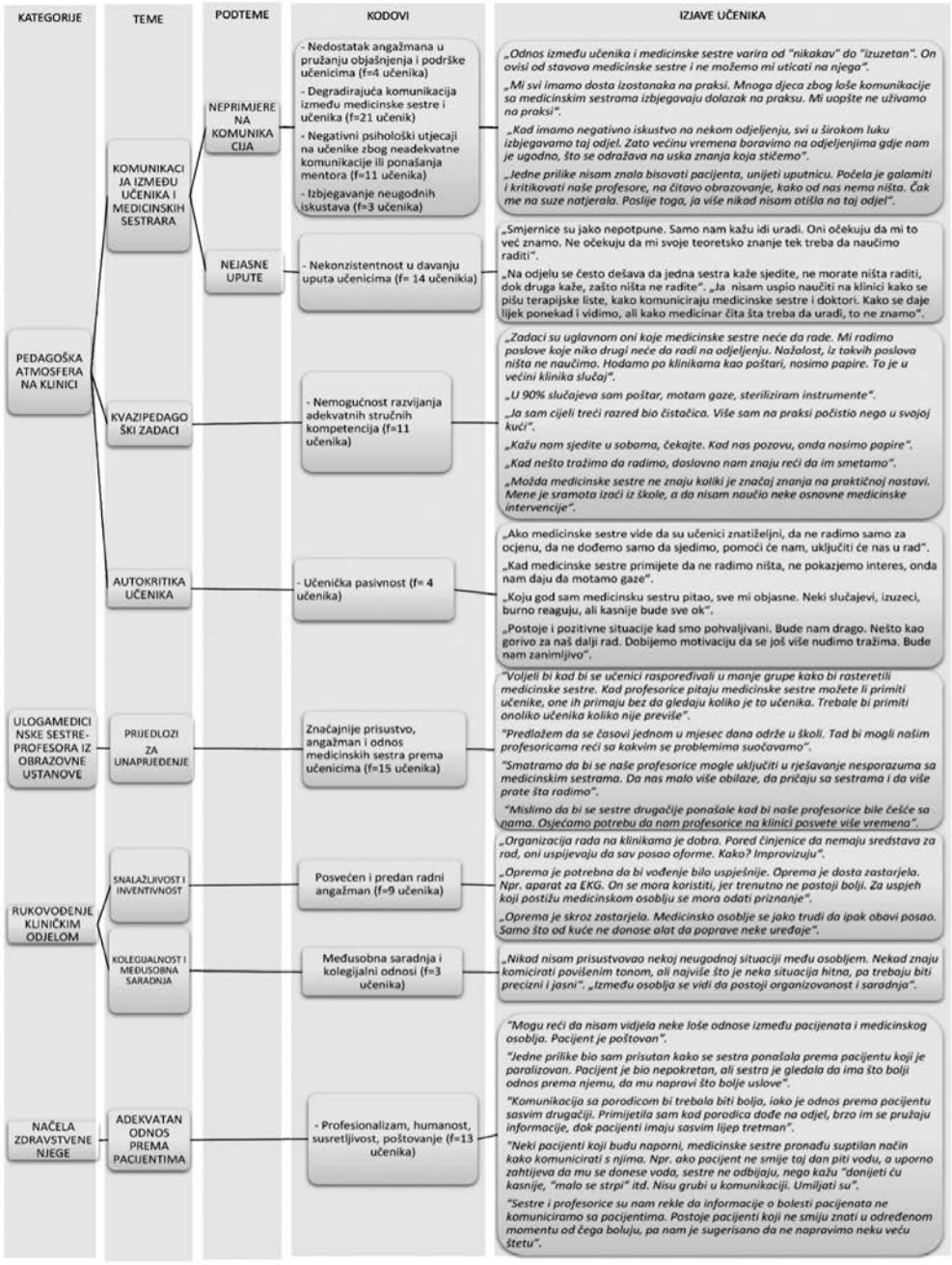
Intervjui su u prosjeku trajali po 60 minuta. Prikupljanje podataka obavljeno je u aprilu 2025.

KVALITATIVNA ANALIZA PRIKUPLJENIH PODATAKA

Tonski zapisi su naknadnim preslušavanjem transkribovani, kako bi se dobili citati sa relevantnim kvalitativnim sadržajem. Zapisivanje citata vršeno je u Microsoft Excel programu, te je kasnijim filtriranjem podataka vršena njihova analiza. Citati su bili slojeviti i sadržavali su informacije koji su se odnosili na više aspekata kliničkog okruženja za učenje. Zato je izvršena tematska analiza koja je podrazumijevala: preliminarno preslušavanje tonskih zapisa i pravljenje bilješki sa relevantnim citatima, segmentiranje sadržaja citata na podatke specifične za fokusirane dimenzije kliničkog okruženja za učenje, kodiranje segmentiranih podataka u programu Microsoft Excel, grupisanje sličnih kodova i razvoj tema i podtema i konstrukcija konačnog narativa sačinjenog od pojedinačnih opisa i tema.

S ciljem potvrđivanja validnosti istraživanja pristupilo se triangulaciji podataka kombinujući rezultate većeg broja sličnih istraživanja, upoređujući dobivene zadatke sa teorijskim određenjem kliničkog okruženja za učenje, te validacijom relevantnosti dobivenih podataka od strane tri medicinske sestre-profesorice, koje su u ovom slučaju predstavljale eksternu reviziju validnosti prikupljenih podataka.

Na Slici 1. predstavljen je detaljan prikaz analize prikupljenih kvalitativnih podataka u kojem se jasno mogu prepoznati sve prethodno opisane faze.

Slika 1: Vizuelni prikaz analize kvalitativnih podataka

REZULTATI KVANTITATIVNE FAZE ISTRAŽIVANJA

Percepcija kliničkog okruženja za učenje učenika koji se obrazuju za zanimanje medicinska sestra/tehničar

U ispitivanju percepcije kliničkog okruženja za učenje željelo se utvrditi koje dimenzije kliničkog okruženja za učenje učenici percipiraju kao najbolje, a koje kao najlošije. Podaci su prikupljani upotrebom CLES+t instrumenta kojeg sačinjavaju 33 tvrdnje, koje su razvrstane u pet pojedinačnih subskala. Aritmetičke sredine odgovora za svaku od subskala prikazani su u Tabeli 1.

		N	M	SD	DF	F	P VRIJEDNOST
Odnos mentor učenik	III razred	60	2.73	0.74	1	3.070	0.082
	IV razred	74	2.96	0.76			
	Ukupno	134	2.86	0.76			
Pedagoška atmosfera na klinici	III razred	60	2.63	0.68	1	3.512	0.063
	IV razred	74	2.84	0.59			
	Ukupno	134	2.74	0.64			
Rukovođenje kliničkim odjelom	III razred	60	3.00	0.79	1	25.621	0.000
	IV razred	74	3.68	0.75			
	Ukupno	134	3.38	0.84			
Uloga medicinske sestre nastavnika iz obraz. ustanove	III razred	60	2.55	0.67	1	13.157	0.000
	IV razred	74	2.99	0.72			
	Ukupno	134	2.79	0.73			
Načela sestrinske njege	III razred	60	3.14	0.82	1	9.345	0.003
	IV razred	74	3.56	0.75			
	Ukupno	134	3.37	0.81			

Tabela 1: Rang dimenzija kliničkog okruženja za učenje na osnovu iznosa aritmetičkih sredina, ANOVA test i t test

Uvidom u Tabelu 1, u redu naznačenom kao „ukupno“ prikazane su aritmetiče sredine i standardne devijacije za svaku od dimenzija kliničkog okruženja za učenje na osnovu kojih se može zaključiti da je percepcija kliničkog okruženja za učenje najniža za dimenziju pedagoška atmosfera na klinici, a najviša za dimenzije rukovođenje kliničkim odjelom i načela medicinske njege.

Osim navedenog, u redovima obilježenim kao „III razred“ i „IV razred“ predstavljeni su iznosi aritmetičkih sredina i standardnih devijacija za svaku od pojedinačnih dimenzija kliničkog okruženja za učenje po razredima, dok su u kolonama „df“ i „p vrijednost“ prikazani rezultati statistički značajne razlike između učenika trećeg i četvrtog razreda za svaku pojedinačnu dimenziju kliničkog okruženja za učenje.

Iz podataka prikazanih u Tabeli 2 može se zaključiti da su p vrijednosti za dimenzije odnos učenik mentor i pedagoška atmosfera na klinici veće od 0,05, što ukazuje na to da ne postoji statistički značajna razlika na nivou od 95% između učenika trećeg i četvrtog razreda u percipiranju ovih dimenzija kliničkog okruženja za učenje. S druge strane, p vrijednosti za dimenzije uloga medicinske sestre-nastavnika iz obrazovne ustanove, rukovođenje kliničkim odjelom i načela sestrinske njege je manja od 0,05, što ukazuje na to da postoji statistički značajna razlika između učenika trećeg i četvrtog razreda u percepciji ovih dimenzija kliničkog okruženja za učenje.

	T-TEST				
	t	**df**	**p**	**M**	**RAZLIKA SD**
Pretpostavljene jednake varijance	-3.96	132	.000	-.39580	.09996
Nepretpostavljene jednake varijance	-3.93	122.23	.000	-.39580	.10072

Tabela 2: T-test za utvrđivanje razlike između učenika III i IV razreda u ukupnoj percepciji kliničkog okruženja

Na osnovu vrijednosti t-testa prikazanih u Tabeli 2 može se uočiti da je iznos p vrijednosti manja od 0,05, što ukazuje na zaključak da postoji statistička značajna razlika između učenika trećeg i četvrtog razreda u ukupnoj percepciji kliničkog okruženja za učenje. Srednja vrijednost percepcije kliničkog okruženja za učenje je niža kod učenika trećeg, u odnosu na učenike četvrtog razreda, što ukazuje na zaključak da učenici četvrtog razreda pozitivnije percipiraju kliničko okruženje za učenje.

REZULTATI KVALITATIVNE FAZE ISTRAŽIVANJA

Analiza kvalitativnih podataka prikupljenih u ovom istraživanju odnosila se na tri dimenzije kliničkog okruženja za učenje i to: (1) načela zdravstvene njege, (2) rukovođenje kliničkim odjelom i (3) pedagoška atmosfera na klinici.

Za dimenziju načela zdravstvene njege identificirana je tema adekvatan odnos prema pacijentima, a koju u radu medicinskih sestara/tehničara karakteriziraju načela profesionalizma, susretljivosti i poštovanje. Učenici pozitivno govore o odnosu medicinskog osoblja prema pacijentima. Ističu da medicinsko osoblje u prvi plan stavlja značaj brige prema pacijentima, te da svojim primjerom poučavaju učenika ispravnom odnosu prema pacijentu. To je naročito važno u situacijama kada komunikacija sa pacijentima, zbog ugroženog zdravstvenog stanja, postaje zahtjevna i izazovna. Osim toga, pojedini učenici ističu i važnost poštovanja načela u komunikaciji sa pacijentima, naročito kad je ljekari smatraju da je neophodno privremeno uskraćivanje informacija bolesniku o njegovoj bolesti. Neki od karakterističnih iskaza učenika su:

„Mogu reći da nisam vidjela neke loše odnose između pacijenata i medicinskog osoblja. Pacijent je poštovan“.

„Jedne prilike bio sam prisutan kako se sestra ponašala prema pacijentu koji je paralizovan. Pacijent je bio nepokretan, ali sestra je gledala da ima što bolji odnos prema njemu, da mu napravi što bolje uslove“.

„Neki pacijenti koji budu naporni, medicinske sestre pronađu suptilan način kako komunicirati s njima. Npr. ako pacijent ne smije taj dan piti vodu, a uporno zahtijeva da mu se donese voda, sestre ne odbijaju, nego kažu 'donijeti ću kasnije', 'malo se strpi' itd. Nisu grubi u komunikaciji. Umiljati su.“

Za dimenziju ***rukovođenje kliničkim odjelom*** *identificirane su dvije teme i to: (1) snalažljivost i inventivnost, te (2) kolegijalnost i međusobna saradnja.* Učenici su isticali da su tehnološki i prostorni uslovi na većini odjela zastarjeli i nedovoljni. Ipak, medicinsko osoblje se izvanredno snalazi i uspijeva svojim inventivnim i snalažljivim radom da omogući neometano provođenje zdravstvene njege. Osim toga, pojedini učenici ističu da su kolegijalni odnosi među zaposlenicima dobri, te da posmatrajući iz učeničke perspektive, vlada profesionalizam, razumijevanje i timski duh. Učenici također ističu i značaj glavne sestre odjela, te da se često stil rukovođenja glavne sestre transferira na rad ostalih medicinskih sestara/tehničara. Sve navedeno ukazuje na zaključak da su učenici uvidjeli da je rukovođenje odjelima u kontekstu korištenja raspoloživih resursa i razvijanja produktivnih odnosa na visokom nivou. Takva zapažanja najbolje oslikavaju sljedeće izjave učenika:

„Organizacija rada na klinikama je dobra. Pored činjenice da nemaju sredstava za rad, oni uspijevaju da sav posao oforme. Kako? Improvizuju".

„Između osoblja se vidi da postoji organizovanost i saradnja".

„Nikad nisam prisustvovao nekoj neugodnoj situaciji među osobljem. Nekad znaju komunicirati povišenim tonom, ali najviše što je neka situacija hitna, pa trebaju biti precizni i jasni".

Od pet dimenzija kliničkog okruženja za učenje, učenici su kao najslabiju ocijenili dimenziju pedagoška atmosfera na klinici. Učenici ističu tri teme i to: *(1) neadekvatna pedagoška komunikacija, (2) zadaci bez obrazovne vrijednosti i (2) autokritički osvrt učenika*. Kvalitet komunikacije između medicinskog osoblja i učenika se neposredno reflektira na pedagošku atmosferu na klinici. Učenici ističu da su se tokom praktične nastave često susretali sa negativnim iskustvima u komunikaciji sa medicinskim sestrama/tehničarima, pri čemu ukazuju na nezainteresiranost medicinskih sestara za poučavanje i objašnjavanje, kao i na upućivanje obeshrabrujućih poruka prema učenicima. Ovakav pristup kod učenika izaziva nelagodu, koja se negativno odražava na njihovo samopoštovanje, motivaciju, nizak nivo zadovoljstva tokom boravka na klinici, te implicira svjesno izbjegavanje pojedinih odjela na kojima pretpostavljaju da će imati neugodna iskustva. Uvid u iskustva učenika može se izvršiti kroz sljedeće izjave učenika:

„Mi svi imamo dosta izostanaka na praksi. Mnoga djeca zbog loše komunikacije sa medicinskim sestrama izbjegavaju dolazak na praksu. Mi uopšte ne uživamo na praksi".

„Kad imamo negativno iskustvo na nekom odjeljenju, svi u širokom luku izbjegavamo taj odjel. Zato većinu vremena boravimo na odjeljenjima gdje nam je ugodno, što se odražava na uska znanja koja stičemo".

„Jedne prilike nisam znala bisovati pacijenta, unijeti uputnicu. Počela je galamiti i kritikovati naše profesore, na čitavo obrazovanje, kako od nas nema ništa. Čak me na suze natjerala. Poslije toga, ja više nikad nisam otišla na taj odjel".

Osim toga, učenici ističu da na praktičnoj nastavi često primijete nedostatak koordinacije u radu sa učenicima. Kao posljedica takvog stanja, razvijaju se nepotpuna i necjelovita znanja, vještine i kompetencije, kao i zbunjenost različitim uputama koje dovijaju na klinici. Ovakva iskustva se najbolje oslikavaju u sljedećim izjavama:

„Smjernice su jako nepotpune. Samo nam kažu idi uradi. Oni očekuju da mi to već znamo. Ne očekuju da mi svoje teoretsko znanje tek treba da naučimo raditi".

„Na odjelu se često dešava da jedna sestra kaže sjedite, ne morate ništa raditi, dok druga kaže, zašto ništa ne radite".

Međutim, određeni broj učenika ističu i pozitivna iskustva. U svojim izjavama ističu konkretne primjere pozitivne podrške od strane glavnih medicinskih sestara/tehničara, ali i ljekara na odjelima. Ovakvi postupci potiču razvoj znanja, vještina i sposobnosti kod učenika i mogu poslužiti kao model ispravnog postupanja medicinske sestre tehničara. Neke od pozitivnih izjava su:

„Postoje i pozitivne situacije kad smo pohvaljivani. Bude nam drago. Nešto kao gorivo za naš dalji rad. Dobijemo motivaciju da se još više nudimo. Bude nam zanimljivo".

„Ako je pacijent u svjesnom stanju, kad vidi da mu učenik treba nešto uraditi, on se prepadne. Normalno je da se strah pojavi, da se tresu ruke. Jednom mi je u takvoj situaciji na ferijalnoj praksi sestra prišla, pričuvala ruku, pokazala položaj i slično".

Osim navedenog, učenici u svojim izjavama pokazuju i određeni stepen autokritičkog razmišljanja. U tom kontekstu učenici navode:

„Ako medicinske sestre vide da su učenici znatiželjni, da ne radimo samo za ocjenu, da ne dođemo samo da sjedimo, pomoći će nam, uključiti će nas u rad".

Učenici također naglašavaju značaj uloge glavne medicinske sestre na ostale medicinske sestre i procesu poučavanja na klinici. Tako neki učenici ističu:

„Ako glavna sestra nema ljubaznosti prema nama, onda se to spušta i na ostale zaposlenike. Na nekim klinikama glavne sestre imaju stvarno loš odnos prema nama. Jednom sam došao da predam glavnoj sestri papir, rekla mi je vrati se za sat vremena, sad sam na pauzi".

„Na 30-40% odjeljenja osjećamo se zbunjeno. Jedino kad su glavne sestre prisutne, dobijamo jasnije upute. Kad glavna sestra nije prisutna, ne zna se čija smo nadležnost".

Kao drugu temu u okviru dimenzije pedagoška atmosfera na klinici učenici su ističu iskustva koja se odnose na činjenicu da tokom praktične nastave na klinici uglavnom obavljaju poslove poput hranjenja pacijenta, održavanja lične higijene pacijenta, prozračivanja prostorija, nošenja nalaza na druge klinike i slično. Ovakve aktivnosti ne omogućavaju učenicima razvoj očekivanih stručnih kompetencija. Učenici smatraju da ovakvi zadaci nemaju konkretnu obrazovnu svrhu. Ipak, pojedini učenici ističu da postoje i odjeljenja na kojim se susreću i sa jako pozitivnim iskustvima. Evo iskaza nekoliko kojim učenici upisuju ovu temu:

„Zadaci su uglavnom oni koje medicinske sestre neće da rade. Mi radimo poslove koje niko drugi neće da radi na odjeljenju. Nažalost, iz takvih poslova ništa ne naučimo. Hodamo po klinikama kao poštari, nosimo papire. To je u većini klinika slučaj".

„U 90% slučajeva sam poštar, motam gaze, steriliziram instrumente".

„Možda medicinske sestre ne znaju koliki je značaj znanja na praktičnoj nastavi. Mene je sramota izaći iz škole, a da nisam naučio neke osnovne medicinske intervencije".

Pojedini učenici su se povremeno u svojim komentarima doticali i dimenzije uloga medicinske sestre-profesora iz obrazovne ustanove, te navode da bi od velike koristi za kvalitet realizacije praktične nastave bila promjena pristupa u načinu davanja podrške i nadzora učenika na odjeljenjima. Neki od prijedloga su:

„Voljeli bi kad bi se učenici raspoređivali u manje grupe kako bi rasteretili medicinske sestre. Kad profesorice pitaju medicinske sestre možete li primiti učenike, one ih primaju bez da gledaju koliko je to učenika. Trebale bi primiti onoliko učenika koliko nije previše".

„Smatramo da bi se naše profesorice mogle uključiti u rješavanje nesporazuma sa medicinskim sestrama. Da nas malo više obilaze, da pričaju sa sestrama i da više prate šta radimo".

DISKUSIJA

Ovo istraživanje imalo je za cilj da utvrdi postoje li razlike u percipiranju različitih dimenzija kliničkog okruženja za učenje kod učenika koji se obrazuju za zanimanje medicinska sestra/tehničar, te kako učenici opisuju vlastita iskustva i specifična obilježja na dimenzijama kliničkog okruženja za učenje koje su percipirane kao izrazito pozitivne i izrazito negativne. Dobijeni rezultati su pokazali da učenici različito percipiraju dimenzije pedagoške atmosfere na klinici, odnosa mentor-učenik, rukovođenje kliničkim odjelom, načela sestrinske njege i uloga medicinske sestre-profesora iz obrazovne ustanove, te da su neke od njih izrazito pozitivno, a neke negativno percipirane. Aritmetičke sredine rezultata za dimenzije „stil vođenja nastavne baze" i „načela zdravstvene njege" bile su najviše, te su ove dimenzije najbolje percipirane dimenzije kliničkog okruženja za učenje, dok je za najslabije percipirana dimenzija „pedagoška atmosfera na klinici". Ovakvi rezultati su u skladu sa rezultatima istraživanja koje je provela Bagić (2017) u Republici Hrvatskoj i utvrdila da su studenti sestrinstva najmanje zadovoljni pedagoškom atmosferom, dok su najzadovoljniji stilom vođenja klinike. Osim navedenog, utvrđeno je da se učenici trećeg i četvrtog razreda međusobno statistički značajno razlikuju u percepciji dimenzija odnos učenik mentor i pedagoška atmosfera na klinici.

Kvalitativni podaci ukazali su da su „načela zdravstvene njege" stalno prisutna u radu sa pacijentima, te da se u odnosu medicinskih sestara prema pacijentima prepoznaje profesionalizam, susretljivost i poštovanje. Također, učenici navode da su na klinikama potrebna sredstva, materijal i medicinski tehnički uređaji često neadekvatni za pružanje najbolje zdravstvene njege, ali da medicinsko osoblje nastoji pružiti najviše iz raspoloživih mogućnosti. U tom kontekstu, učenici ističu snalažljivost i inventivost, te kolegijalnost i međusobnu saradnju kao najvažnija obilježja rada na

odjelu. Slične rezultate pronašli su Dinmohammadi i Peyvori (2016, kako navode Purwarini i Baua, 2021) ističući „kliničko siromaštvo“ i „profesionalni ponos“ zdravstvenih radnika kao temeljna obilježja kliničkog okruženja za učenje.

Poseban fokus ovog istraživanja bilo je ispitivanje „pedagoške atmosfere na klinici“, koja je u kvantitativnom dijelu istraživanja ocijenjena kao dimenzija sa najnižom aritmetičkom sredinom. Učenici su ovu dimenziju doživjeli kroz česta iskustva neadekvatne pedagoške komunikacije sa medicinskim sestrama, te obavljanjem zadataka koji nemaju potrebnu edukativnu vrijednost. Takva komunikacija proizvodi osjećaj zbunjenosti, straha, nekompetentnosti i nedostatak užitka tokom boravka na klinici, te smatraju da bi za uspješnije učenje trebao postojati znatno bolji odnos sa medicinskim sestrama. Slične rezultate su pronašli Zhang i saradnici (2022) koji su utvrdili da podrška i nadzor mogu pozitivno djelovati na kliničko učenje i interakciju, čime se poboljšava sklonost učenika za bavljenje pozivom medicinske sestre/tehničara. Postojanje posvećenog kliničkog osoblja može predstavljati efikasnu strategiju za poboljšavanje iskustava kliničkog učenja učenika, te omogućiti razvoj učeničkih kompetencija. Na ovom tragu su i Dinmohammadi i Peyvori (2016, kako navode Purwarini i Baua, 2021) koji su istakli „klinički stres“ kao jedno od tri osnovna iskustva učenika u kliničkom okruženju za učenje. Mbakaya i saradnici (2020) proveli su istraživanje u Malaviju u kojem naglašavaju da zadovoljstvo kliničkim okruženjem za učenje opada sa niskom razinom podrške, odsustvom predavača i nedostatkom resursa. Do sličnih rezultata došli su Alamar i saradnici (2020) u istraživanju provedenom u Saudijskoj Arabiji u kojem je utvrđeno da je stil vođenja odjeljenja ocijenjen kao najbolja dimenzija kliničkog okruženja za učenje, dok se, za razliku od rezultata dobijenih u ovom istraživanju, uloga medicinske sestre pokazala kao najslabije ocijenjena dimenzija kliničkog okruženja za učenje. Učenici su također istakli da su veoma često doživljavaju neadekvatnu komunikaciju od strane pojedinih medicinskih sestara, koja podrazumijeva galamu i nekonzistentne upute koje negativno utiču na iskustvo učenja na klinici. Ovo potvrđuju rezultati istraživanja kojeg su proveli Jonsen i Hilli (2013, kako navodu Purwarini i Baua, 2021) koji su utvrdili da su pozitivna učenička iskustva u kliničkom okruženju za učenje vezana za stimulativan odnos medicinskog osoblja, zatim, tolerantanu i susretljivu radnu atmosferu, te pružanje uputa od strane medicinskog osoblja. Nasuprot tome, negativna iskustva odnose se na prisustvo osjećaja prepuštenosti učenika samih sebi, kao i izuzetno krutu pedagošku atmosferu. Na važnost pedagoške atmosfere ukazuju autori koji su se bavili školsku klimom. Tako Domović (2003) ističe da školska klima predstavlja skup specifičnih školskih karakteristika koje utiču na ponašanje njenih članova, a time posredno i na kvalitet njenih procesa i učinaka. Slično ističu Conderman et al (2013) koji skreću pažnju na važnost uvažavanja učeničkih stavova na poboljšanje školskog ozračja i učinkovitosti škole.

Osim navedenog, treba naglasiti i iskazano autokritičko mišljenje kod samih učenika. Pojedini učenici su iskazali da i sami svojim površnim i nezainteresovanim odnosom za rad, ponekad predstavljaju uzrok loših iskustava u procesu učenja u kliničkom okruženju.

Osim navedenog, učenici ističu da često obavljaju zadatke sa upitnom edukativnom svrhom poput kurirskih poslova, pripremi materijala za medicinsku intervenciju, ili sterilizacije instrumenata. Učenici iskazuju veliko nezadovoljstvo ovakvim angažmanom tokom praktične nastave na klinici i stiču dojam da je cilj čestog obavljanja takvih zadataka trenutno rasterećivanje medicinskog osoblja, a nikako ostvarivanje stvarne obrazovne svrhe.

Pojedini učenici su naveli i primjere pozitivnih iskustava sa klinika na kojima su uspjeli razviti izuzetno dobar odnos sa medicinskim osobljem. Učenici ističu zdravu komunikaciju sa osobljem, opušten i djelimično blizak odnos, profesionalizam tokom zahtjevnih zadataka, individualni pristup medicinskog osoblja prema učenicima i slično. Ovakvi primjeri mogu biti putokaz za unaprjeđivanje kvaliteta pedagoške atmosfere na klinici. Slično tvrde i Salehi i Afghani (2016, kako navode Purwarini i Baua, 2021) koji su ističu šest osnovnih faktora uspješnog učenja u kliničkom okruženju: obraćanje imenom, dobra komunikacija, profesionalizam, moral i etika u radu, priprema i planiranje i definisan proces učenja i evaluacije.

Rezultati ovog istraživanja mogu predstavljati vrijedan doprinos za unaprjeđenje kvaliteta i povećanje efikasnosti praktične nastave u kliničkom okruženju za učenje, naročito za učenike donosioce obrazovnih odluka, te odgojno-obrazovne i kliničke ustanove. U skladu sa navedenim, važno je istaći sljedeće preporuke:

Za obrazovne ustanove: uspostaviti saradnju sa kliničkim ustanovama kroz formiranje timova za razvoj smjernica, koordinacije i strategija za unaprjeđenje kvaliteta obrazovanja u kliničkom okruženju za učenje, kao i raditi na uvođenju obavezne evaluacije realizacije praktične nastave.

Za zdravstvene ustanove: organizirati edukacije za medicinske sestre i tehničare s ciljem razvoja pedagoških kompetencija mentora.

Za donosioce odluka: razvijanje mentorskog sistema edukacije i podrške učenicima.

Za medicinske sestre: povjeravanje učenicima stručnih zadataka kroz neposredne zdravstvene intervencije i njegu bolesnika, te transfer iskustava u svim aspektima posla medicinske sestre.

Za medicinske sestre-nastavnike iz obrazovnih ustanova: povećanje angažmana profesora zdravstvene njege kroz efikasniju raspodjelu učenika, nadzor i evaluaciju cjelokupnog odgojno-obrazovnog rada u kliničkom okruženju za učenje.

Ovo istraživanje realizirano je na uzorku kojeg su sačinjavali isključivo učenici JU Srednje medicinske škole Tuzla. S obzirom da navedeni učenici u okviru praktične nastave pohađaju samo dvije kliničke ustanove u Gradu Tuzla, kao moguće ograničenje istraživanja može se smatrati nemogućnost opće primjenjivosti nalaza istraživanja. Stoga bi se za naredna istaživanja bilo korisno baviti utvrđivanjem percepcije i osnovnih obilježja kliničkog okruženja za učenje u drugim zdravstvenim ustanovama na području Tuzlanskog kantona.

ZAKLJUČAK

Rezultati ovog istraživanja pružaju sistematičan uvid u percepciju pojedinačnih dimenzija kliničkog okruženja za učenje učenika koji se obrazuju za zanimanje medicinska sestra/tehničar. Učenici su iskazali da različito percipiraju pojedinačne dimenzije kliničkog okruženja za učenje. Statistički značajna razlika između učenika trećeg i četvrtog razreda nije prisutna u percepciji dimenzija odnos učenik mentor i pedagoška atmosfera na klinici, dok za dimenzije uloga medicinske sestre-nastavnika iz obrazovne ustanove, rukovođenje kliničkim odjelom i načela sestrinske njege jeste.

Učenici kao najbolje percipirane dimenzije ističu stil vođenja klinike i načela zdravstvene njege, dok kao posebno problematičnu dimenziju percipiraju pedagošku atmosferu na klinici. Prve dvije dimenzije učenici povezuju sa snalažljivošću i inventivnošću, te pozitivnim kolegijalnim odnosima među medicinskim osobljem, ali i stalno prisutnim pozitivnim odnosom medicinskog osoblja prema pacijentima. S druge strane, dimenziju pedagoška atmosfera na klinici učenici najviše povezuju sa neadekvatnom komunikacijom između medicinskih sestara i učenika, te zadacima bez obrazovne vrijednosti. Osim toga, učenici prepoznaju i značaj medicinske sestre-profesora iz obrazovne ustanove i iznose svoja razmišljanja u mogućem doprinosu svojih profesora za unaprjeđenje kvaliteta pedagoške atmosfere na klinici. Iz svega navedenog proizilazi zaključak da je potrebno raditi na unaprjeđenju odnosa medicinske sestre i učenika, kao i razvijanju podrške i mentorstva u kliničkom okruženju za učenje. Pored navedenog, uspjehu u realizaciji praktične nastave u kliničkom okruženju za učenje doprinosi i učešće u zadacima sa izraženom pedagoškom svrhom koja vodi razvoju stručnih kompetencija kod učenika, povećavanju međusobnog poštovanja između medicinskog osoblja i učenika, te ostvarivanju kvalitetnije međusobne komunikacije. Kako bi se ostvarili postavljeni prioriteti,

rezultati ovog istraživanja upućuju i na određene konkretne preporuke kao što su organizovanje edukacije za medicinske sestre, poticanje saradnje između obrazovnih i zdravstvenih ustanova i slično.

Ovo istraživanje predstavlja jedan od prvih pokušaja ispitivanja različitih dimenzija kliničkog okruženja za učenje učenika medicinskih škola u Bosni i Hercegovini. Kao takvo ono predstavlja pionirski korak u stvaranju osnove za unaprjeđenje kvaliteta praktične nastave u kliničkom okruženju za učenje, posmatrano kroz učeničku percepciju. Proširivanjem uzorka istraživanja i na učenike iz medicisnkih škola iz drugih sredina, kao i učenike koji praktičnu nastavu pohađaju u zdravstvenim ustanovama na širem području, omogućili bi donošenje dodatno obuhvatnijih preporuka za unaprjeđenje kliničkog okruženja za učenje.

Summary

The clinical learning environment is a crucial component in the education of future nurses/technicians. Although practical training in the clinic is conducted in an almost identical setting for all students, the variation in achieved outcomes apart from numerous individual student characteristics is significantly influenced by the differing experiences students acquire during their clinical practice. This study employed a mixed-methods sequential explanatory design and aimed to examine students' perceptions of key features of the clinical learning environment and to gain a deeper understanding of both its positive and negative aspects.

The research was conducted in two phases. In the first phase, involving a sample of 134 third and fourth grade students studying to become nurses/technicians, it was found that students perceive various dimensions of the clinical learning environment differently. They rated clinical department management and principles of nursing care most positively, while identifying the pedagogical atmosphere in the clinic as the weakest aspect. In the second phase, 35 participants emphasized that the main features of clinical department management are the resourcefulness and creativity of the medical staff, along with strong collegial relationships. Furthermore, according to the students, nurses' relationships with patients are aligned with the ethical principles of the healthcare profession. Negative experiences were most commonly associated with the pedagogical atmosphere in the clinic, particularly highlighting poor communication between nurses and students, and the frequent assignment of tasks with limited educational value.

This research underscores the imperative of strengthening collaboration between educational and healthcare institutions, alongside the implementation of targeted professional development programs for nursing staff, with the aim of enhancing the quality of clinical education. As one of the pioneering studies of its kind in Bosnia and Herzegovina, it offers a significant contribution to the understanding and advancement of the clinical learning environment from the perspective of nursing students.

Key terms: clinical learning environment, clinical department management, principles of nursing care, pedagogical atmosphere, students, medical staff

Literatura

1. Abualrub, K. A., Al Sultan, F., & Salama, O. (2020). Nursing students' perception of the clinical learning environment. *The Open Nursing Journal, 14*, 105–112.
2. Bagić, G. (2017). *Zadovoljstvo studenata sestrinstva kliničkim okruženjem za učenje* (Diplomski rad). Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku.
3. Conderman, G., Walker, D. A., Rock, J. R., & Khouzam, H. C. (2013). Student and teacher perceptions of middle school climate. *The Clearing House: A Journal of Educational Strategies, Issues and Ideas*, 86(5), 184–189.
4. Creswell, J. W. (2014). *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches* (4th ed.). Sage.
5. Domović, V. (2003). *Školsko ozračje i učinkovitost škole.* Jastrebasko: Naklada Slap.
6. Halmi, A. (2005). *Strategije kvalitativnih istraživanja u primijenjenim društvenim znanostima*. Naklada Slap.
7. Knežević Florić, O., & Ninković, S. (2012). *Horizonti istraživanja u obrazovanju*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za pedagogiju, Novi Sad.
8. Lovrić, R., Miškulin, I., & Barać, I. (2016). Translation and validation of the Clinical Learning Environment, Supervision and Nurse Teacher Scale (CLES+T) in Croatian language. *Nurse Education in Practice*, 18, 48–53.
9. Mbakaya, B. C., Kalembo, F. W., Zgambo, M., Konyani, A., Lungu, F., Tveit, B., Kaasen, A., & Simango, M. (2020). Nursing and midwifery students' experiences and perception of their clinical learning environment in Malawi: A mixed-method study. *BMC Nursing, 19*, 73.
10. Mikonen, K., Riklikiene, O., Filej, B., & Miha-Kaučić, B. (2021). *Napredne mentorske kompetencije*. Celje: Visoka zdravstvena škola.
11. Ponce, O., & Maldonado, N. P. (2015). Mixed Methods Research in Education: Capturing the Complexity. *International Journal of Educational Excellence*, 111-135.
12. Puhalić, A. (2019). Praktična nastava u edukaciji za socijalni rad u BiH - obilježja, razvoj i izazovi. *Socijalne teme: Časopis za pitanja socijalnog rada i srodnih znanosti*, 71-104.
13. Purwarini, J., & Coronel, M. E. (2021). Student nurses' clinical learning experiences: A systematic review. *International Journal of Engineering Technology Research & Management*, 5(6), 12–25.
14. Slatina, M. (1998). *Nastavni metod*. Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu.
15. Zhou, J., Shields, L., Ma, B., Yin, Y., Wang, J., Zhang, R., & He, X. (2022). The clinical learning environment, supervision and future intention to work as a nurse in nursing students: A cross-sectional and descriptive study. *BMC Medical Education, 22*(1), 1–10.

VI. EDUKACIJSKO-REHABILITACIJSKE TEME

Emina Turnadžić[*], Silva Banović[**]

Percepcije zdravstvenih radnika i opće populacije o mucanju

Sažetak

Cilj istraživanja bio je ispitati stavove zdravstvenih radnika i opće populacije prema mucanju. Istraživanjem je obuhvaćen uzorak od 50 ispitanika s područja grada Srebrenika, pri čemu je 50% ispitanika činila skupina zdravstvenih radnika (N=25), a 50% skupina opće populacije (N=25). Kao instrument istraživanja korišten je Alabama Test poznavanja mucanja. Analizom prikupljenih podataka utvrđeno je postojanje statistički značajne razlike u odgovorima na pet ispitivanih tvrdnji. Rezultati ukazuju na potrebu za većom senzibilizacijom opće populacije u pogledu pružanja podrške djeci koja mucaju te na nužnost unapređenja znanja zdravstvenih radnika o mucanju. S obzirom na to da zdravstveni radnici u okviru primarne zdravstvene zaštite imaju ključnu ulogu u ranom prepoznavanju djece koja mucaju, važno je osigurati njihovu edukaciju kako bi mogli adekvatno savjetovati roditelje ili skrbnike i pravovremeno uputiti djecu na logopedsku procjenu i tretman.

Ključne riječi: mucanje, zdravstveni radnici, opća populacija, percepcija, stavovi

UVOD

Mucanje je neurorazvojni poremećaj složene etiologije, koja obuhvaća genetičke i okolinske komponente, a manifestira se ako u okolini postoje okidači (Rautakoski, 2012). Genetičke studije identificirale su varijante na četiri različita gena na nekoliko različitih kromosoma GNPTAB, GNPTG, NAGPA i AP4E1, koje su povezane s

[*] Logopedski kabinet Logopetica, Živinice, Bosna i Hercegovina.

[**] J.U. Univerzitet u Tuzli, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Tuzla, Bosna i Hercegovina.

pojavom mucanja (Devi, 2021). Smatra se da je mucanje uzrokovano varijantama gena koji ne upravljaju govornim, već metaboličkim procesima. Svi navedeni geni uključeni su u proces intracelularnih procesa, a deficiti u staničnoj funkciji su prepoznati kao uzročnici raznih neuroloških poremećaja (Frigerio-Domingues, 2019). Neurološka perspektiva otkriva hiperaktivnost dopamina i abnormalnosti bijele tvari koje se uočavaju u osobe koja muca, ukazujući na moguću neurokemijsku podlogu s još nejasnim mehanizmom djelovanja (Devi, 2021).

„Mucanje je sve ono što govornik radi kada očekuje da će mucati, pri tome se plaši i izbjegava da to čini“ (Johnson, 1967). Mucanje se događa kada je početni dio govora prekinut motorički oštećenim glasovima, slogovima ili riječima ili reakcijom govornika uz sve navedeno (Roper, 1971). Prema rezultatima brojnih istraživanja, ako postoji mucanje u porodičnoj anamnezi, s očeve ili majčine strane, ono se može naslijediti. Također, dječaci su nešto skloniji razvoju mucanja u odnosu na djevojčice, što ukazuje na ulogu spola u početku, jakosti i nasljednosti mucanja. Djevojčice koje počnu mucati imaju veće šanse od dječaka da dožive prirodni oporavak (bez tretmana) (Wittke, 2007). Djeca kod koje je mucanje ranije dijagnosticirano češće se oporavljaju, dok djeca kod kojih je dijagnoza postavljena kasnije imaju veću vjerovatnoću da će tretman mucanja trajati duže i da će mucanje ostati trajni problem (Walsh i sur, 2020).

Pedijatar ima važnu ulogu u ranom prepoznavanju mucanja kod djece, budući da kroz redovne sistematske preglede dolazi u kontakt s djetetom te može uočiti odstupanja koja zahtijevaju dodatnu pažnju. U tom slučaju, pedijatar treba savjetovati roditeljima da se obrate logopedu radi procjene, uspostavljanja dijagnoze i intervencije (Costa i sur, 2022). U odnosu na prošlost pedijatri danas u većoj mjeri detektiraju i upućuju malu djecu koja pokazuju simptome mucanja logopedima, međutim za razliku od drugih uobičajenih dijagnoza kod djece, prijava atipičnog ponašanja od strane roditelja ne rezultira upućivanjem. Zanimljivo je da spol pedijatara, godine iskustva u praksi i iskustvo rada s djecom koja mucaju nisu utjecali na vjerojatnost upućivanja (Blank, 2020).

Osobe koje mucaju u govornim situacijama nerijetko iskazuju strah, stid, paniku i nesigurnost, odnosno komponente govorne anksioznosti. Odnos govor-anksioznost kod osoba koje mucaju iznimno je bitan te se odvija prije samog govora u očekivanju neugodnih i/ili prema procjeni govornika tzv. opasnih situacija čija se procjena temelji na prijašnjim iskustvima (Onslow, 2018). Rezultati studija koju su proveli Ezrati-Vinacour, Plazky i Yairi (2001) su pokazali da djeca već sa tri godine mogu pokazivati određeni stupanj svjesnosti o disfluentnostima, dok većina pokazuje punu svjesnost oko oko pete godine. Negativni stavovi prema vlastitom govoru najčešće su

se javljali kod djece uzrasta od četiri godine. Mucanje negativno utječe na socijalno, mentalno i emocionalno funkcioniranje (Blaesing, 1982).

Adekvatno planiranje terapije, kao i provedba iste treba uključivati multidisciplinarni tim koji će radom djelovati na razne komponente funkcioniranja klijenta.

METODE RADA

Uzorak ispitanika

Istraživanjem je obuhvaćen uzorak od 50 ispitanika. Ispitanici su bili podijeljeni u dvije skupine; zdravstveni radnici (N=25) i opća populacija (N=25). Ispitanici su izjednačeni po dobi.

Način provođenja istraživanja i mjerni instrument

Istraživanje na zdravstvenim radnicima je provedeno u JZU Dom zdravlja Srebrenik, a istraživanje na općoj populaciji na području općine Srebrenik. Za istraživanje i utvrđivanje znanja i percepcije o mucanju korišten je Alabama test o poznavanju mucanja (Crowe i Cooper 1977). Test se sastoji od 25 tvrdnji na koje su ispitanici zaokruživanjem trebali odgovoriti sa „točno“ ili „netočno“. Upitnik je kreiran krajem 1970-ih za procjenu znanja roditelja i učitelja o mucanju, a kasnije prilagođen kako bi se istražila slična područja. Ispitanici su informirani o istraživanju i dali su pristanak da se rezultati koriste u naučno-istraživačke svrhe.

Način statističke obrade podataka

Statistička analiza je napravljena u softverskom paketu SPSS 24.00 (IBM Corp. Armonk, NY). Urađena je deskriptivna statistika. Za testiranje značajnosti razlika rezultata između ispitanika iz skupine zdravstvenih radnika i opće populacije primijenjen je $\chi 2$ test.

REZULTATI I DISKUSIJA

Istraživanja temeljena na standardiziranim anketama (npr. Public Opinion Survey of Human Attributes-Stuttering, POSHA-S) pokazuju velik raspon stavova o mucanju između regija i kultura, ali zajednički čimbenici koji predskazuju pozitivnije stavove

su viša razina obrazovanja, ranije izlaganje osobama koje mucaju i medijski sadržaji koji demistificiraju poremećaj (St Louis, 2011). Negativni stavovi i stereotipi dovode do socijalne stigme, ograničavanja radnih mogućnosti, niže samoprocjene i izbjegavanja govorenja (Gabel, 2004; Palasik, 2012). Takvi učinci povećavaju psihosocijalni teret osoba koje mucaju i smanjuju kvalitetu života. (Gabel, 2004; Palasik, 2012). Iako nema čvrstih dokaza o frekventnijoj pojavi mucanja u određenom sloju društva, postoje studije koje govore u prilog više stope nezaposlenosti u populaciji žena koje mucaju (Gerlach i sur, 2018).

Iako bi zdravstveni radnici trebali imati veću razinu znanja u odnosu na opću populaciju, studije pokazuju mješovite rezultate: neke skupine profesionalaca pokazuju razumijevanje temeljnih karakteristika mucanja, ali istovremeno postoje praznine u znanju o etiologiji kao i o pristupima podrške (Boling, 2024; Nasser, 2022). Rezultati studije iz Jordana u kojoj je korišten instrument Public Opinion Survey of Human Attributes-Stuttering (POSHA-S) na uzorku od 241 zdravstvenih radnika različitih profila (doktori, farmaceuti, logopedi, fizioterapeuti, medicinske sestre i drugi) su pokazali blago pozitivne stavove zdravstvenih radnika prema mucanju, uz značajne razlike među profesionalnim grupama, pri čemu su logopedi pokazali najpozitivniji stav (Al-Shdifat, Fuda, Alwidyan, 2025). Ova studija ukazuje na potrebu za podizanjem svijesti i dodatnom edukacijom zdravstvenih radnika, što je važno uzeti u obzir i u kontekstu Bosne i Hercegovine.

Upotrebom Alabama testa ispitivani su i roditeljski stavovi prema mucanju i znanje o njemu na uzorku od 100 roditelja, od čega je 50 roditelja djece koja mucaju. Rezultati su pokazali pozitivnije stavove prema mucanju i više znanja o mucanju u skupini roditelja djece koja mucaju (Crowe i Cooper, 1977). U drugom istraživanju Alabama test o poznavanju mucanja korišten je na uzorku od dvadeset i troje učitelja osnovnih i srednjih škola iz okruga Wolfe u Kentuckyju koji su u tom trenutku u svojim učionicama imali učenike koji su mucali. Rezultati su ukazali na postojanje statistički značajne razlike između učiteljeve percepcije o učenicima koji mucaju prije i nakon stručnog usavršavanja (Hobbs, 2012). Rezultati studije Grigoropoulos (2020) provedene na odgajateljima u ranom djetinjstvu su pokazali značajnu pozitivnu korelaciju između stavova prema mucanju i znanja o mucanju koje je mjereno Alabama testom.

Rezultati našeg istraživanja ukazuju na približnu ujednačenost pecepcije mucanja kod zdravstvenih radnika i tipične populacije. U Tabeli 1 prikazana je distribucija odgovora na 25 ispitivanih tvrdnji po skupinama.

Tabela 1. Distribucija odgovora ispitanika
po tvrdnjama iz Alabama testa o poznavanju mucanja

Tvrdnja	Zdravstveni radnici	Opća populacija
	T N	T N
1. Djevojčice mucaju više nego dječaci	6 19	3 22
2. **Većina osoba koje mucaju smatra da su tečni u nekim situacijama**	19 6	12 13
3. U većini slučajeva, uzrok mucanja se može pripisati određenom događaju u djetetovom životu	20 5	18 7
4. Početak mucanja je obično po svojoj prirodi iznenadan	18 7	20 5
5. Prosječna osoba koja muca, muca na otprilike 1/3 izgovorenih riječi	17 8	11 14
6. **Otprilike 5% populacije će mucati u nekom periodu života**	19 6	7 18
7. Osobe koje mucaju imaju istu količinu poteškoća sa svim govornim manama	5 20	11 14
8. Osobe koje mucaju imaju tendenciju da mucaju na istim riječima	17 8	15 10
9. Mucanje i inteligencija nisu povezani	20 5	20 5
10. **Osobe koje mucaju su u stanju često predvidjeti riječi na kojima će zamucati**	20 5	11 14
11. Ako osoba koja muca čita isti odlomak više puta, mucanje će se smanjiti sa svakim čitanjem	13 12	15 10
12. Mucanje se općenito smatra rezultatom fizičkog problema	6 19	4 21
13. Većina autora smatra da je mucanje primarno poremećaj djetinjstva	14 11	16 9
14. Većina stručnjaka misli da postoje različite vrste mucanja	19 6	21 4
15. Osobe koje mucaju govore manje nego osobe koje ne mucaju	16 9	17 8
16. U određenom vremenskim trenutku nešto manje od 1% populacije muca	14 11	16 9
17. Mucanje se češće javlja na središnjem ili drugom slogu u riječi	12 13	12 13
18. Govorenje u ritmu pjevanja obično pomaže osobi koja muca da bude tečnija	20 5	16 9
19. Što glasnije govori osoba koja muca, to će manje mucati	13 12	8 17
20. Većina osoba koja muca počinje mucati prije treće godine	6 19	8 17
21. Četiri od pet osoba koje mucaju oporavi se bez pomoći	16 9	12 13
22. Čini se da se mucanje javlja češće u nekim porodicama	14 11	11 14

Tvrdnja	Zdravstveni radnici	Opća populacija
	T N	T N
23. **Mucanje se češće javlja u porodicama sa višim socioekonomskim statusom**	8 17	1 24
24. **Osobe koje mucaju se mogu oporaviti od mucanja u bilo kojoj dobi**	11 14	21 4
25. Za osobe koje mucaju je otkriveno da pokazuju određene prepoznatljive karakteristike ličnosti	12 13	14 11

Legenda: T – točno, N – netočno

Usporedom rezultata između ispitivanih skupina hi kvadrat testom utvrđena je statistička razlika na pet od 25 ispitivanih tvrdnji i to: Većina osoba koje mucaju smatra se potpuno tečnim u nekim situacijama ($\chi2=4,160$; ss=1; $p<0,041$); Otprilike oko 5% populacije će mucati u nekom periodu života ($\chi2= 11,538$; ss=1; $p<0,001$); Osobe koje mucaju su u stanju često predvidjeti riječi na kojima će zamucati ($\chi2= 6,876$; ss=1; $p<0,009$); Mucanje se češće javlja u porodicama sa višim socioekonomskim statusom ($\chi2=6,640$; ss=1; $p<0,010$); Osobe koje mucaju se mogu oporaviti od mucanja u bilo kojoj dobi ($\chi2= 8,618$; ss=1; $p<0,003$).

ZAKLJUČAK

Tijekom istraživanja uočeno je da su stavovi o mucanju kod zdravstvenih radnika i tipične populacije uglavnom ujednačeni, uz prisustvo značajnih statističkih razlika na tvrdnjama koje se tiču vjerovanja da većina osoba koje muca može biti potpuno tečna u nekim situacijama, procjene da oko 5% populacije muca u nekom periodu života, sposobnosti predviđanja riječi na kojima će osoba zamucati, vjerovanja da se mucanje češće javlja u porodicama sa višim socioekonomskim statusom, te mogućnosti oporavka od mucanja u bilo kojoj dobi.

Percepcije opće populacije i zdravstvenih radnika o mucanju su ključne determinante pristupa i potpore osobama koje mucaju. Iako postoji znatan opseg međunarodnih podataka i alata u mnogim sredinama, uključujući Bosnu i Hercegovinu postoje praznine u znanju o mucanju i prisutni su stereotipi. Sustavne edukacijske intervencije, uključivanje osoba koje mucaju u dizajn programa i provođenje lokalno prilagođenih istraživanja najbolje su strategije za poboljšanje stavova i smanjenje štetnih posljedica mucanja.

Posebno je potrebno naglasiti važnost uloge pedijatra u ranoj dijagnostici i uključivanju u proces terapije, budući da pravovremeno prepoznavanje mucanja i upućivanje na logopedski tretman znatno doprinosi smanjenju učestalosti nefluentnog govora. Znanje i bolje razumijevanje mucanja će osposobiti zdravstvene radnike da, zajedno sa logopedima, pravovremeno prepoznaju mucanje i upravljaju povezanim problemima S druge strane, tipična populacija, kao neposredna okolina djece i osoba koje mucaju, ima ključnu ulogu u pružanju emocionalne podrške i stvaranju prihvatljivog okruženja, što je od velikog značaja za smanjenje stresa povezanog s govorenjem i povećanje samopouzdanja kod osoba koje mucaju.

Summary

The aim of the study was to examine the attitudes of healthcare professionals and the general population towards stuttering. The study included a sample of 50 respondents from the Srebrenik, with 50% of respondents in group of healthcare professionals (N=25) and 50% in group of general population (N=25). The Alabama Stuttering Awareness Test was used as the research instrument. Analysis of the collected data revealed a statistically significant difference in the responses to the four statements examined. The results indicate the need for greater awareness of the general population regarding the provision of support to children who stutter and the necessity of improving healthcare professionals' knowledge about stuttering. Given that healthcare professionals within primary healthcare play a key role in the early recognition of children who stutter, it is important to ensure their education so that they can adequately advise parents or guardians and refer children for speech therapy assessment and treatment in a timely manner.

Keywords: stuttering, healthcare professionals, general population, perception, attitudes

Literatura

Al-Shdifat, K.G., Fuda, S.M., Alwidyan, M.T. (2025). Jordanian healthcare workers' attitudes toward stuttering and people who stutter. Journal of Fluency Disorders, 85:106125.

Blank, A.M. (2020). Pediatrician Referral Practices for Children Who Stutter. American Journal of Speech-Language Pathology, 29(3):1404-1422.

Costa, B.J., Ritto, A. P., Juste, F., Sassi, F. C., Furquim de Andrade, C. R. (2022). Risk Factors for the Development of Persistent Stuttering: What Every Pediatrician Should Know. International journal of environmental research and public health, 19(9):5225.

Crowe, T.A. i Cooper, E.B. (1977). Parental attitudes toward and knowledge of stuttering. Journal of Communication Disorders, 10(4): 343-357.

Blaesing, L. (1982). A multidisciplinary approach to individualized treatment of stuttering. Journal of Fluency Disorders, 7(1), 203–218.

Boling, B.N. (2024). What do nurses know about stuttering? A preliminary study. Student Theses and Dissertations. Arkansas State University.

Devi, N.G. (2021). Evaluation of recurrent GNPTAB, GNPTG, and NAGPA variants associated with stuttering. Advanced genetics, 2(2):e10043

Ezrati-Vinacour, R., Platzky, R., Yairi, E. (2001). The young child's awareness of stuttering-like disfluency. Journal of speech, language, and hearing research: JSLHR 44(2):368-368.

Frigerio-Domingue, S. (2019). Genetic factors and therapy outcomes in persistent developmental stuttering. Journal of Communication Disorders, 80:11-17.

Gabel, R. (2010). Access to information about stuttering and societal perceptions. Journal of Fluency Disorders, 35(2):121–130.

Gerlach, H., Totty, E., Subramanian, A., Zebrowski, P. (2018). Stuttering and Labor Market Outcomes in the United States. Journal of speech, language, and hearing research: JSLHR, 61(7):1649-1663.

Grigoropoulos, I. (2020). Early childhood educators' knowledge and attitudes toward young children who stutter. Psychiatriki 31 (4): 352-356.

Hobbs, M.L. (2012). Teacher perceptions and knowledge about stuttering before and after an in-service training. Master Thesis, Eastern Kentucky University.

Johnson, W. (1967). Speech Handicapped School Children, 3rd edition. New York. Harper and Row.

Nasser, E.A. (2022). Mental Health Professionals' Beliefs About, Reactions Toward, and Overall Impression of Stuttering. Masters Theses, Western Michigan University.

Onslow, M. (2018). Stuttering and its treatment: Eleven lectures. The University of Sydney.

Palasik, S. (2012). Perceptions about occupational experiences by people who stutter. Perspectives on Fluency and Fluency Disorders, 22(1): 22–31

Rautakoski, P. (2012). Genetic and environmental effects on stuttering: a twin study from Finland. Journal of Fluency Disorders, 37(3):202-210.

Roper, V. (1971). The nature of stuttering. Englewood Cliffs. Prentice Hall.

St Louis, K.O. (2011). The Public Opinion Survey of Human Attributes--Stuttering (POSHA-S): summary framework and empirical comparisons. Journal of fluency disorders, 36(4):256-361.

Walsh, B., Bostian, A., Tichenor, S. E., Brown, B., Weber, C. (2020). Disfluency Characteristics of 4- and 5-Year-Old Children Who Stutter and Their Relationship to Stuttering Persistence and Recovery. Journal of speech, language, and hearing research: JSLHR, 63(8):2555-2566.

Wittke-Thompson, J. K. (2007). Genetic studies of stuttering in a founder population. Journal of Fluency Disorders, 32(1):33-50.

Katarina Lekić*

Stavovi vršnjaka prema inkluziji djece s teškoćama u razvoju

Sažetak

Postoje mnoga istraživanja u kojima se donose zaključci o stavovima učitelja, nastavnika i roditelja, međutim, nema puno podataka o stavovima samih učenika koji, uz obitelj, čine najvažnije okruženje u kojem dijete s teškoćama u razvoju odrasta. Stoga je u ovom radu sustavnim pregledom izdvojeno 19 istraživanja, kako bi se dobio uvid u stavove vršnjaka o inkluziji učenika s teškoćama u razvoju. Neki od ostalih ciljeva bili su: analizirati rezultate istraživanja stavova vršnjaka osnovnoškolskog uzrasta prema inkluziji djeci s teškoćama u razvoju; analizirati utjecaj pojedinih varijabli (spol, uzrast, osobno poznavanje djeteta s teškoćama i dr.) na stavove djece osnovnoškolske dobi; analizirati rezultate istraživanja stavova vršnjaka srednjoškolskog uzrasta prema djeci s teškoćama u razvoju; analizirati utjecaj pojedinih varijabli (spol, uzrast, osobno poznavanje djeteta s teškoćama i dr.) na stavove djece srednjoškolske dobi; usporediti stavove vršnjaka osnovnoškolske dobi i stavove vršnjaka srednjoškolske dobi prema inkluziji djece s teškoćama. Na temelju izdvojenih istraživanja može se zaključiti da se stavovi vršnjaka osnovnoškolskog i srednjoškolskog uzrasta prema inkluziji djece s teškoćama generalno kreću od blago pozitivnih ka neutralnim stavovima, kao što je i očekivano. Stavovi vršnjaka osnovnoškolskog uzrasta prema inkluziji djece s teškoćama u razvoju su blago pozitivni, kako se i očekivalo. Djevojčice osnovnoškolskog uzrasta prema djeci s teškoćama u razvoju ispoljavaju pozitivnije stavove. Nije potvrđeno da će djeca mlađeg osnovnoškolskog uzrasta ispoljavati pozitivnije stavove u odnosu na vršnjake viših razreda osnovne škole. Prethodni kontakt nije bio uvijek značajan prediktor za razvijanje pozitivnih stavova prema djeci s teškoćama u razvoju. Rezultati pregleda istraživanja stavova vršnjaka srednjoškolskog uzrasta prema inkluziji vršnjaka s teškoćama u razvoju se kreću od neutralnih do negativnih, što je u skladu s postavljenim očekivanjima.

* J.U. O.Š. Podorašje Srebrenik.

Djevojčice srednjoškolske dobi su imale pozitivnije stavove u odnosu na dječake. Učenici koji su imali prethodni kontakt s učenicima s teškoćama u razvoju nisu imali uvijek pozitivnije stavove, što nije u skladu sa očekivanim rezultatima. Nije uočena razlika između učenika nižih i viših razreda srednje škole. Učenici srednjoškolskog uzrasta su imali nešto negativnije stavove u odnosu na učenike osnovnoškolskog uzrasta, kao što je i očekivano. Potrebno je naglasiti da se ovi rezultati ne bi trebali smatrati konačnim jer je broj dostupnih istraživanja u kojima su ispitivani stavovi srednjoškolaca izuzetno mali.

Ključne riječi: stavovi, inkluzija, učenici s teškoćama u razvoju

1. UVOD

Kada djecu učimo o njihovim pravima, učimo ih i da ta ista prava imaju i sva druga djeca, i time njegujemo i potičemo kulturu odgovornosti, solidarnosti, mira, suradnje i zajedničkog djelovanja. Konvencija o pravima djeteta je međunarodni sporazum koji nabolje mijenja svijet u kojem živimo, a jedini rezultat kojem se teži su zdrava, aktivna i nasmijana djeca, u društvu koje o njima brine.

Konvencija o pravima djeteta usvojena je na generalnoj skupštini UN 20. novembra 1989. godine, prvi je sveobuhvatni dokument kojim se garantira prava djece u svim oblastima života i jedini je međunarodni instrument koji je dostigao univerzalnu ratifikaciju. Konvencija o pravima djeteta uključena je u Aneks I Ustava BiH (Dodatni sporazumi o ljudskim pravima koji će se primjenjivati u Bosni i Hercegovini) (Selimović i Sofović, 2010).

Konvencija o pravima djeteta posebno je značajna što svakom djetetu garantira jednaka prava u svim oblastima života, pa tako i djeci s teškoćama u razvoju. Prava djece s teškoćama u razvoju dodatno su definirana i Konvencijom o pravima osoba s invaliditetom. Sukladno Konvenciji o pravima osoba s invaliditetom Ujedinjenih naroda (2006), pravo osoba s invaliditetom jest obrazovanje bez diskriminacije i na osnovi jednakih mogućnosti po načelu poštivanja sposobnosti razvoja djece s teškoćama u razvoju, kao i poštivanja njihovih prava na očuvanju vlastitog identiteta (čl. 3.). Prema članku 24. države potpisnice trebaju osigurati sveobuhvatno obrazovanje na svim razinama, kao i cjeloživotno obrazovanje usmjereno na razvoj osobnosti osoba s invaliditetom, njihovih talenata i kreativnosti te mentalnih i tjelesnih sposobnosti u njihovom punom potencijalu (Preporuke komiteta za prava djeteta UN-a, 2018).

Kada je riječ o obrazovanju djece s teškoćama u razvoju, školski sustav BiH, osobito poslijeratni period, prati proces transformacije specijalnog odgoja i obrazovanja. U neke škole se uvodi i djelomična integracija. S obzirom na to da je krajnji cilj odgoja i obrazovanja socijalna integracija, to je neophodan početak integracije djece sa smetnjama u razvoju još od predškolske dobi (Tomić, 2007, prema Borić i Tomić, 2012).

Način na koji će učenici sa teškoćama u razvoju biti prihvaćeni od vršnjaka u školi uveliko ovisi o stavovima. S obzirom na to da postoji veći broj dostupnih istraživanja koja se bave stavovima nastavnika, roditelja, stručnih suradnika prema inkluziji djece sa teškoćama u razvoju, vrlo malo istraživanja se bavilo ispitivanjem stavova vršnjaka prema inkluziji djece s teškoćama, s toga rad ima za cilj dati pregled istraživanja stavova vršnjaka prema inkluziji djece s teškoćama u razvoju.

U uvodom dijelu će se najprije definirati sam pojam teškoće u razvoju, dati kraći pregled povijesti obrazovanja ove populacije, prikazati neke značajne komponente inkluzije te sam razvoj i utjecaj stava na inkluziju djece sa teškoćama u razvoju.

2. PROBLEM I PREDMET ISTRAŽIVANJA

2.1. Problem istraživanja

Problem istraživanja proizašao je iz analize stavova sudionika prema odgojno-obrazovnoj inkluziji djece s teškoćama u razvoju koja je pokazala da postoji značajan broj istraživanja koja donose zaključke o stavovima nastavnika, stručnih suradnika i roditelja kao participanata u procesu inkluzije, međutim, nema puno podataka o stavovima vršnjaka koji, uz obitelj, čine najvažnije okruženje u kojem dijete s teškoćama u razvoju odrasta. Pored nastavnika, roditelja i stručnih suradnika, vršnjaci su vrlo važni sudionici inkluzivnog procesa i njihovi stavovi mogu u velikoj mjeri biti uzrok uspješne ili neuspješne provedbe inkluzije na razini razreda. Začuđuje podatak da su značajno više istraživani stavovi svih drugih sudionika nego li vršnjaka. Svakako da su stavovi svih sudionika vrlo važni za uspješnu provedbu inkluzije, ali stavovi vršnjaka i njihova spremnost da prihvate zajedničko školovanje s vršnjacima s teškoćama u razvoju od presudne je važnosti za stvaranje osjećanja pripadnosti razredu i vršnjačkoj skupini kod djece s teškoćama u razvoju. Navedeno je izuzetno važno za socioemocionalni razvoj djece s teškoćama u razvoju, a koji može biti značajno ugrožen u koliko dijete s teškoćom u razvoju nije prihvaćeno od strane vršnjaka. Dakle, uzalud svi materijalno-tehnički uvjeti, kompetentni nastavnici spremni da prihvate djecu s teškoćama u razvoju, stručni suradnici, podrška roditelja, ako dijete nije prihvaćeno od strane vršnjaka u razredu.

2.2. Predmet istraživanja

Iz svega navedenog proizašao je i predmet istraživanja koji se odnosi na sustavnu analizu istraživanja stavova vršnjaka prema inkluziji djece s teškoćama u razvoju.

3. CILJ ISTRAŽIVANJA I OČEKIVANI REZULTATI

3.1. Cilj istraživanja

Glavni cilj istraživanja je sustavnim pregledom istraživanja dobiti uvid u stavove vršnjaka o inkluziji učenika s teškoćama u razvoju.

Podciljevi istraživanja su:

- Analizirati rezultate istraživanja stavova vršnjaka osnovnoškolskog uzrasta prema inkluziji djeci s teškoćama u razvoju;
- Analizirati utjecaj pojedinih varijabli (spol, uzrast, osobno poznavanje djeteta s teškoćama i dr.) na stavove djece osnovnoškolske dobi;
- Analizirati rezultate istraživanja stavova vršnjaka srednjoškolskog uzrasta prema djeci s teškoćama u razvoju;
- Analizirati utjecaj pojedinih varijabli (spol, uzrast, osobno poznavanje djeteta s teškoćama i dr.) na stavove djece srednjoškolske dobi;
- Usporediti stavove vršnjaka osnovnoškolske dobi i stavove vršnjaka srednjoškolske dobi prema inkluziji djece s teškoćama.

3.2. Očekivani rezultati

Shodno postavljenom cilju i podciljevima istraživanja, kao i na temelju pregleda istraživanja stavova vršnjaka prema djeci s teškoćama u razvoju, očekuje se sljedeće:

- stavovi vršnjaka prema inkluziji djece s teškoćama u razvoju će se generalno kretati od blago pozitivnih ka neutralnim stavovima;
- vršnjaci osnovno školske dobi ispoljavat će blago pozitivne stavove prema inkluziji vršnjaka s teškoćama u razvoju;
- pozitivnije stavove prema inkluziji djece s teškoćama u razvoju ispoljavat će djevojčice, djeca mlađeg osnovnoškolskog uzrasta i djeca koja poznaju vršnjaka s teškoćama u razvoju;
- vršnjaci srednjoškolskog uzrasta ispoljavat će neutralne do blago negativne stavove prema inkluziji vršnjaka s teškoćama u razvoju;
- pozitivnije stavove prema inkluziji djece s teškoćama u razvoju ispoljavat će djevojčice, učenici nižih razreda srednje škole i oni koji poznaju vršnjaka s teškoćama u razvoju.
- srednjoškolci će ispoljavati negativnije stavove prema inkluziji vršnjaka s teškoćama u razvoju u odnosu na osnovnoškolce.

4. METODOLOGIJA

Kako bi se identificirali radovi pretražene su sljedeće baze podataka preko Nacionalne i univerzitetske biblioteke Bosne i Hercegovine (EBSCO, Scopus, Web of Science (WOS) i dr.), zatim su pretraženi Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske (http://hrcak.srce.hr/), Google znalac (http://scholar.google.hr/), Research Gate (https://www.researchgate.net/), Academ Link (http://www.academlink.com/), Beogradska defektološka škola (https://www.bel gradeschool.com/), SCIndeks (https://scindeks.ceon.rs/). Pretraga je uključila period od 2000.-2023. godine. Korištene su sljedeće ključne riječi: stavovi vršnjaka (eng. *attitudes of peers*), inkluzija (eng. *inclusion*), djeca s teškoćama u razvoju (eng. *children with disabilities i children with developmental disabilities*). Sve procedure relevantne za identificiranje radova provedene su u skladu s izjavom PRISMA (Preferred Reporting Items for Systematic Reviews – http://www.prisma-statement.org/?AspxAutoDetectCookie Support=1).

Kriteriji za uključivanje radova u pregled bili su sljedeći:

a) isključivo radovi koji su objavljeni u cijelosti u nekom od časopisa,
b) radovi koji su se bavili istraživanjem stavova učenika prema inkluziji vršnjaka s teškoćama u razvoju u odnosu na osnovnoškolsku i srednjoškolsku dob,
c) radovi koji su se ispitivali stavove vršnjaka prema inkluziji vršnjaka s teškoćama u razvoju s bilo kojeg aspekta (npr. inkluzija općenito, inkluzija u nastavi tjelesnog odgoja i obrazovanja i sl.).

Kriterij isključivanja radova bili su:

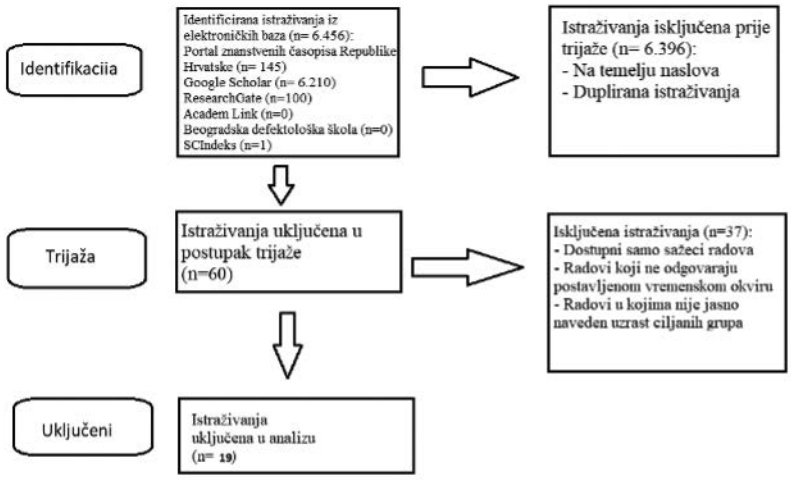
1) dostupni samo sažeci radova;
2) master i doktorski radovi;
3) radovi u kojima nije jasno naveden uzrast ciljanih grupa;
4) radovi koji ne odgovaraju postavljenom vremenskom okviru (2000.–2023. godine).

Svi radovi su objavljeni na engleskom i hrvatskom jeziku. U analizu je uključeno ukupno 19 cjelovitih znanstvenih radova.

5. REZULTATI

Procesi identificiranja, trijaže i uključivanja radova predstavljeni su na Slici 1. Na temelju ključnih riječi u šest elektroničkih baza podataka identificirano je ukupno 6.456 radova (Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske n = 145; Google

Scholar n = 6.210; ResearchGate n = 100; Academ Link n = 0; Beogradska defektološka škola n = 0; SCIndeks n = 1). Prije trijažnog postupka isključeno je 6.396 istraživanja na temelju naslova, dupliranja istraživanja i zadanog vremenskog okvira. U trijažni postupak je uvršteno 60 istraživanja, od kojih je kriterije uključivanja, navedene u sekcije Metod, ispunilo samo 19 istraživanja.

Slika 1. Procesi identifikacije, trijaže i uključivanja radova u analizu

5.1. Pregled istraživanja stavova vršnjaka osnovnoškolskog uzrasta prema inkluziji djeci s teškoćama u razvoju

U Tabeli 1. dat je kratak pregled istraživanja (N = 13) stavova vršnjaka osnovnoškolske dobi prema inkluziji djece s teškoćama u razvoju.

Tabela 1. Pregled istraživanja stavova vršnjaka osnovnoškolskog uzrasta prema inkluziji djeci s teškoćama u razvoju

Autori i država	Uzorak	Test	Rezultati
Panagiotou et al. (2008) Grčka	Eksperimentalna grupa N = 86 Kontrolna grupa++ N = 92	Modificiran Children's Attitudes toward Integrated Physical Education – Revised Questionnaire (Block, 1995)	Rezultati su pokazali značajne razlike u eksperimentalnoj skupini, samo u općim stavovima, a ne u slučaju pitanja vezanih uz sport. Nisu uočene razlike u eksperimentalnoj grupi u odnosu na spol.
McKay, Park, & Block (2018) USA	N = 143 Eksperimentalna grupa N = 71 Kontrolna grupa N = 72	Siperstein's Adjective Checklist; Block's Children's Attitudes Toward Integrated Physical Education-Revised (CAIPE-R) Questionnaire	(a) spol i kontakt u tjelesnom odgoju nisu imali značajnu povezanost s promjenom stava, (b) kompetitivnost na 'vrlo visokoj' razini značajno povezana sa stavovima na negativan način na podskali uključivanja CAIPE-R, (c) kontakt s obitelji i kontakt s općim obrazovanjem značajno su povezani sa stavovima na negativan način na podskali Sportske modifikacije CAIPE-R, i (d) PSD tretman i rezultati stavova prije testiranja imali su pozitivnu povezanost sa stavovima u sve četiri mjere.
Bakoč (2022) - BiH	N = 331 Dva subuzorka - ispitanike koji pohađaju inkluzivna i neinkluzivna odjeljenja	Skala za procjenu stavova vršnjaka prema osobama s hendikepom, Chedoke-McMasterova skala za procjenu stavova prema osobama s hendikepom	Rezultati pokazuju da su stavovi učenika prema inkluzivnom obrazovanju vršnjaka s teškoćama u razvoju pretežno negativni. Kao značajni prediktori ovih stavova izdvojili su se: učestalost kontakta,nesuglasice, kompetitivnosti razred koji učenici pohađaju. S druge strane, pohađanje odjeljenja zajedno s vršnjacima s teškoćama u razvoju, stavovi premaosobama s teškoćama u razvoju, zadovoljstvo odjeljenjem i pol nisu bili značajni prediktori.

Autori i država	Uzorak	Test	Rezultati
Bebetsos et al. (2014) Grčka	N = 168 M = 76 Ž = 92	Greek version of the Children's' Attitudes towards Inclusion in Physical Education-Revised questionnaire (CAIPE-R).	Rezultati pokazuju razlike samo unutar grupa; i dječaci i djevojčice pokazali su više (pozitivnije) modificirano ponašanje pri suradnji sa školskim kolegom s invaliditetom na satu tjelesnog odgoja.
Guterman & Detochenko (2021)	N = 11.727 Učenici s teškoćama N = 4851 Učenici TR N = 6876	Upitnik poslan preko Google form-a	Rezultati su otkrili proturječne i dvosmislene stavove prema inkluzivnom obrazovanju. Ispitanici su skloniji radije vidjeti pozitivne nego li negativne posljedice inkluzije.
Al Salim (2021) Saudijska Arabija	N = 614	Children's Attitudes Toward Integrated Physical Education-Revised (CAIPE-R).	Učenici ispoljavaju prosječne stavove prema uključivanju učenika s teškoćama u razvoju u nastavu fizičkog odgoja i obrazovanja. Pozitivnije stavove pokazuju učenice, učenici koji su imali člana obitelji ili bliskog prijatelja s invaliditetom, učenici koji su pohađali škole s učenicima s teškoćama u razvoju. Takmičarski nastrojeni učenici imali su lošije stavove, a jako takmičarski nastrojeni učenici koji su imali učenike s teškoćama u razvoju i razredu imali su pozitivnije stavove prema inkluziji.

Autori i država	Uzorak	Test	Rezultati
Reina et al. (2019) Španija	N = 976 Ž = 491 M = 485	The Spanish language version of the Conceptions of the Nature of Athletic Ability Questionnaire (CNAAQ-2); The Attitudes Toward Inclusion of Students with Disabilities in Physical Education Questionnaire	Učenici s višim rezultatima za entitetska uvjerenja o sposobnosti imali su nepovoljniji stav prema inkluziji. Djevojčice su iskazale povoljnije stavove prema inkluziji od dječaka. Studenti koji su naveli prijašnje sudjelovanje u tjelesnim aktivnostima s djecom s teškoćama u razvoju pokazali su povoljnije stavove i na bihevioralnim i na kognitivnim subskalama, dok su oni koji su naveli prethodni kontakt imali povoljnije stavove na subskali ponašanja i nižim entitetskim uvjerenjima.
McKay, Block, & Park (2015) USA	N = 143 Eksperimentalna grupa N = 71 Kontrolna grupa N = 72	Siperstein's Adjective Checklist and Block's Children's Attitudes Toward Integrated Physical Education–Revised (CAIPE-R)	PSD program je imao statistički značajan pozitivan utjecaj na stavove učenika tipičnog razvoja prema uključivanju učenika s teškoćama u razvoju u nastavu fizičkog vaspitanja.

Autori i država	Uzorak	Test	Rezultati
Ocete et al (2020) Španija	N = 1068 M = 534 Ž = 534	Children Attitude Integrated Physical Education Revised inventory CAIPE-R (Block 1995), adapted and validated for the Spanish context (Ocete et al. 2017b).	Učenici iz škola u kojima nema djece s teškoćama u razvoju na prvom mjerenju su imali pozitivniji stav prema inkluziji. Primjena programa dovela je do pozitivne promjene stavova. U slučaju studenata koji imali nestrukturirani kontak s vršnjacima s TR uočen je značajan pozitivan efekt intervencije, iako se to odnosi samo na ukupni stav prema inkluziji. Što se tiče nivoa kompetitivnosti, dobiveni rezultati pokazuju da su oni učenici koji se smatraju manje konkurentnim imali niže ocjene stava prema prilagođavanju sportske prakse nakon intervencija, dok su oni koji se smatraju srednje-visoko konkurentnim poboljšali ukupni stav nakon intervencije.
Soulis et al. (2016) Grčka	N = 2683	Upitnik (Gash 1993, prevodi adaptacija na Grčki Kourkoutas and Georgiadi 2008)	Nalazi istraživanja pokazuju da većina učenika tipičnog razvoja ima pozitivan stav prema svojim drugovima s teškoćama u razvoju. Međutim, nisu toliko za inkluziju. Prema podacima istraživanja, brojni faktori, uključujući uzrast učenika, njihov spol, prethodno iskustvo sa osobama s invaliditetom, informacije koje su dobili od roditelja u vezi s invaliditetom, interveniraju i određuju uspješnost inkluzije učenika s invaliditetom, ali i utiču na stavove učenika prema drugarima s invaliditetom.

Autori i država	Uzorak	Test	Rezultati
Zanobini & Viterbori (2022) Italija	N = 211	How I behave with children who have difficulties) questionnaire (Nota, Santilli, and Soresi 2015) and the Italian version of the Dutch adaptation of the 'CATCH Chedoke-McMaster Attitudes Towards Children with Handicaps' developed by Rosenbaum, Armstrong, and King (1986) and adapted by De Boer et al. (2012b).	Učenici su ispoljavali najlošiji stav prema inkluziji vršnjaka s problemima u ponašanju. Identificirali su tri inkluzivna profila učenika (bez obzira na vrstu teškoće): visoko inkluzivni, manje inkluzivni i prosječno inkluzivni. Stavovi ove tri grupe se nisu razlikovale u odnosu na dob i spol. Što se tiče ostalih ispitivanih varijabli, utvrdili smo da je manje inkluzivna skupina postigla značajno niže ocjene iz engleskog i matematike od umjereno inkluzivne skupine, koja je bila selektivno manje inkluzivna prema djeci s problemima u ponašanju. Konačno, utvrđena je veza između dobrobiti škole i inkluzivnosti, pri čemu skupina djece s pozitivnijim stavovima prema teškoćama u razvoju pokazuje višu razinu dobrobiti od skupine djece s najnižim rezultatima inkluzivnosti.

Autori i država	Uzorak	Test	Rezultati
Vican (2013) Hrvatska	N = 1952 M = 1008 Ž = 944	U svrhu prikupljanja podataka primijenjen je Anketni list za procjenu stavova učenika redovne škole prema odgojno-obrazovnoj integraciji učenika oštećena vida (autora M. Oberman-Babić, V. Knezović, S. Kobešćak).	Rezultati pokazuju kako su stavovi učenika prema odgojno obrazovnoj integraciji učenika oštećena vida dominantno pozitivni. Rezultati pokazuju kako su učenici šestog razreda najmanje spremni družiti se s učenicima oštećena vida, dok učenici osmog razreda imaju najpozitivnije stavove prema druženju s učenicima oštećena vida. Pokazalo se da je razlika, s obzirom na dob, u stavovima prema druženju s učenicima oštećena vida statistički značajna i to između učenika šestog i osmog razreda te između učenika drugog i osmog razreda.
Kalyva &Agoliotis (2009)	N = 60 N1 = 30 (Učenici koji u razredu imaju učenika u invalidskim kolicima) N2 = 30 (Učenici nemaju u razredu učenika u invalidskim kolicima)	Korištena je prilagodba skale stavova koju je razvio Gash (1993; prema Kalyva & Agoliotis 2009).	Rezultati su pokazali da djeca koja su u kontaktu s djetetom u invalidskim kolicima imala su pozitivnije stavove prema inkluziji od svojih vršnjaka bez takvog kontakta.

5.2. Pregled istraživanja stavova vršnjaka srednjoškolskog uzrasta prema inkluziji djeci s teškoćama u razvoju

U Tabeli 2. dat je pregled istraživanja stavova vršnjaka srednjoškolskog uzrasta prema inkluziji djece s teškoćama u razvoju (N = 4).

Tabela 2. Pregled istraživanja stavova vršnjaka srednjoškolskog uzrasta prema inkluziji djeci s teškoćama u razvoju

Autori i država	Uzorak	Test	Rezultati
Hutzler & Levi (2008)	N = 120 25 pohađa sport	Israeli version of the Children's Attitude towards Inclusion in Physical Education (CAIPE) scale (Block, 1995).	Nije pronađena razlika u stavovima između djece koja su sudjelovala u sportskoj nastavi i one koja nisu. Djeca koja su prethodno bila u kontaktu s djecom s teškoćama u razvoju pokazala su smanjenu spremnost za njihovo uključivanje u nastavu tjelesnog odgoja. Čini se da prethodna izloženost nije utjecala na stavove vršnjaka prema uključivanju djece s teškoćama u razvoju u košarku.
Kapinga (2020) Tanzanija	N = 283 70,7% napredni nivo 29,3% redovni nivo		Većina učenika ispoljava umjerene stavove prema inkluziji vršnjaka s oštećenjem vida. Pozitivnije stavove ispoljavaju učenici nivo A (naprednijeg nivoa), učenici ženskog spola, učenici koji pohađaju škole za djevojke, učenici koji u školi imaju učenika s teškoćom u razvoju.

Autori i država	Uzorak	Test	Rezultati
Siperstein et al. (2007) SAD	N = 5837	Perceived Capabilities Scale. Impact of Inclusion Scale. Behavioral Intentions Scale. Academic Inclusion Scale. Nonacademic Inclusion Scale.	Rezultati istraživanja pokazuju da učenici: (a) imaju ograničen kontakt s učenicima s intelektualnim teškoćama (IT) u svojim učionicama i školi; (b) doživljavaju učenike s IT kao umjereno oštećene, a ne blago oštećene; (c) vjeruju da učenici s IT mogu sudjelovati u neakademskoj nastavi, ali ne i u akademskoj; (d) smatrati da inkluzija ima i pozitivne i negativne efekte; i (e) ne žele da komuniciraju u društvu s vršnjakom s IT, posebno van škole.
Vinković i Hodonj (2020) Hrvatska	N = 496	Prilagođeni Upitnik za procjenu stavova učenika redovne škole prema edukacijskoj integraciji učenika s oštećenjem vida (Oberman-Babić, Knezović i Kobeš-ćak, 1992)	Rezultati pokazuju da srednjoškolci imaju generalno negativan stav prema inkluziji. Učenice ispoljavaju pozitivniji stav u pogledu osiguravanja podrške od strane vršnjaka i prema socijalizaciji s vršnjacima s teškoćama u razvoju. Stariji srednjoškolci (od 17 do 19 godina) imaju pozitivniji stav na faktoru podrška nastavnika i faktoru socijalizacija. Razlike nisu nađene u odnosu na vrstu škole (gim-nazija ili strukovna škola). Nađena je umjerena pozitivna korelacija između stavova srednjoškolaca i inkluzivne kulture škole.

5.3. Pregled istraživanja stavova vršnjaka osnovnoškolskog i srednjoškolskog uzrasta prema inkluziji vršnjaka s teškoćama u razvoju

U Tabeli 3. dat je pregled istraživanja stavova vršnjaka prema inkluziji djece s teškoćama u razvoju u kojima su uzorku istraživanja uključeni vršnjaci osnovnoškolskog i srednjoškolskog uzrasta (N = 2).

Tabela 3. Pregled istraživanja stavova vršnjaka osnovnoškolskog i srednjoškolskog uzrasta prema inkluziji vršnjaka s teškoćama u razvoju

Autori i država	Uzorak	Test	Rezultati
Blackman (2016) Barbados	N = 178 Osnovna škola N = 60 Srednja škola N = 60 Studenti N = 58	*Chedoke-McMasters Attitudes Towards Children with Handicaps Scale* (CATCH) (Rosenbaum, Armstrong and King 1986)	Većina ispitanika nije imama nikakav kontakt s osobama s teškoćama u razvoju. Bolje stavove imaju ispitanici koji imaju prijatelja s teškoćama u razvoju van škole ili u školi. Ispitanice ispoljavaju pozitivniji stav prema inkluziji samo na kognitivnoj domeni. Razlike su utvrđene u odnosu na dob, te najpovoljnije stavove pokazuju ispitanici iznad 18 godina, zatim ispitanici uzrasta od 7 do 12 godine, a najlošije ispitanici tinejdžerske dobi (od 13 do 18 godina).
Hussien & Al-Qaryouti (2016) Oman	N = 404	Konstruirana skala i ispitane metrijske karakteristike SASTI – skala za procjenu stavova učenika prema inkluziji	Učenici ispoljavaju pozitivne kognitivne, afektivne i ponašajne stavove prema inkluziji. Učenici ženskog spola ispoljavaju pozitivnije stavove na kognitivnoj i ponašajnoj domeni, a razlika nema na afektivnoj domeni. Pozitivni stavovi na sve tri domene rastu kako raste dob učenika.

6. DISKUSIJA

6.1. Analiza rezultata istraživanja stavova vršnjaka osnovnoškolskog uzrasta prema inkluziji djeci s teškoćama u razvoju

Postoje mnoga istraživanja koja donose zaključke o stavovima učitelja i nastavnika te roditelja kao jednih od participanata u procesu inkluzije, međutim, nema puno podataka o stavovima samih učenika koji, uz obitelj, čine najvažnije okruženje u kojem dijete s teškoćama odrasta. Glavni cilj ovog istraživanja bio je dobiti uvid u stavove vršnjaka o inkluziji učenika s teškoćama u razvoju, usporediti stavove vršnjaka osnovnoškolske dobi i stavove vršnjaka srednjoškolske dobi prema inkluziji djece s teškoćama. U radu je izdvojeno 13 istraživanja koja se bave stavovima učenika osnovne škole, prema inkluziji vršnjaka s teškoćama.

Od ukupnih 13 istraživanja, 7 istraživanja se odnose na uključivanje djece s teškoćama u razvoju na nastavu tjelesnog odgoja (Bebetsos et al., 2014; McKay, Block, & Park, 2015; McKay, Park, & Block, 2018; Ocete et al., 2020; Panagiotou et al., 2008; Reina et al., 2019; Salim, 2021). Od navedenih 7 istraživanja, 5 ih je uključivalo neku vrstu sportskog programa (PSD- Paraolimpic School Day ili edukativni program „Inkluzivni sport u školi"), koji se provodio u cilju podizanja svijesti o djeci s teškoćama u razvoju i njihovom uključenju na redovnu nastavu tjelesnog odgoja (Bebetsos et al., 2014; McKay, Block, & Park, 2015; McKay, Park, & Block, 2018; Panagiotou et al., 2008; Ocete et al., 2020). Rezultati pokazuju da je nakon provedenih programa u svim izdvojenim istraživanjima došlo do pozitivne promjene u stavovima učenika prema inkluziji djece s teškoćama u razvoju.

Dalje, učestalost kontakta s učenicima s teškoćama u razvoju pokazao se kao jedan od značajnijih faktora. Iako je očekivano da će učenici koji imaju prethodni kontakt ili u obitelji imaju nekog s teškoćama u razvoju imati pozitivnije stavove, rezultati su podijeljeni. Pronađeno je 4 istraživanja u kojima je kontakt rezultirao pozitivnijim stavovima prema inkluziji učenika s teškoćama u razvoju (Guterman & Detochenko, 2021; Kalyva & Agoliotis, 2009; Reina et al., 2019; Salim, 2021). S druge strane postoje istraživanja u kojima kontakt nije bio značajan prediktor za razvijanje pozitivnih stavova (Bakoč, 2022; McKay, Park, & Block, 2018).

Istraživanja koja su uključivala varijablu spola (Bebetsos et al., 2014; de Boer, Pijl, Minnaert, & Post, 2014; McKay, Park, & Block, 2018; Panagiotou et al., 2008), ističu da nisu pronađene značajne razlike između stavova učenika i učenica. Isto potvrđuje i istraživanje koje su proveli Špelić, Zuliani i Milošević (2013). Suprotno ovim nalazima su rezultati istraživanja koje su proveli Al Salim (2021) i Reina i suradnici (2019), gdje su djevojčice pokazale pozitivnije stavove u odnosu na dječake prema inkluziji

djece s teškoćama u razvoju. Postoje druga istraživanja koje potvrđuju pozitivnije rezultate djevojčica prema inkluziji djece s teškoćama u razvoju u odnosu na dječake (de Boer, Pijl, Minnaert & Post, 2014; Čolić, 2015; Fulgosi-Masnjak i Dalić-Pavelić, 2001; Soulis, Georgiou, Dimoula & Rapti, 2016; Stanković- Đorđević, 2008; Sverudžić i Sverudžić, 2020). Ovaj podatak možemo objasniti činjenicom da društvene norme i očekivanja često potiču djevojčice da budu brižnije i podržavajuće prema drugima, uključujući one s teškoćama. Ova socijalizacija može oblikovati njihove stavove i ponašanje prema djeci s teškoćama u razvoju. Također djevojčice imaju razvijeniju empatiju u usporedbi s dječacima. To može rezultirati većom sposobnošću razumijevanja i suosjećanja s potrebama i izazovima djece s teškoćama u razvoju. Djevojčice mogu biti manje podložne negativnim socijalnim pritiscima koji bi ih mogli potaknuti na stvaranje negativnih stavova prema djeci s teškoćama u razvoju.

Kada je u pitanju utjecaj dobi na stavove djece rezultati su nekonzistentni. U istraživanju koje je provela Vican (2013) dob je istaknuta kao jedna od varijabli (ispitanici su pohađali šesti i osmi razred osnovne škole), rezultati pokazuju kako su učenici šestog razreda najmanje spremni družiti se s učenicima s teškoćama u razvoju, u ovom slučaju s učenicima oštećena vida, dok učenici osmog razreda imaju najpozitivnije stavove prema druženju s učenicima oštećena vida. Pronađena su i druga istraživanja koja potvrđuju nalaz da učenici osmog razreda imaju pozitivnije stavove u odnosu na učenike šestog razreda (Jurajić, 2020; Stanković-Đorđević, 2008). Suprotno istraživanju Vican (2013), u istraživanju koje su proveli Soulis i suradnici (2016) mlađi učenici pokazuju pozitivnije stavove prema inkluziji učenika s teškoćama u razvoju. S druge strane, istraživanje Leutari Štambuk (2005) pokazuje da pri ispitivanju stavova studenata u odnosu na stavove učenike osnovne škole prema učenicima s teškoćama u razvoju, studenti su imali pozitivnije stavove. Pitanje o tome koji učenici imaju pozitivnije stavove prema djeci s teškoćama nije uvijek jednostavno, jer stavovi mogu varirati između pojedinaca ovisno o različitim čimbenicima. Razlog zbog čega mlađi učenici mogu imati pozitivnije stavove jest što nisu razvili predrasude ili stereotipe o različitim skupinama ljudi, uključujući djecu s teškoćama u razvoju. Stoga mogu biti manje podložni društvenim pritiscima koji bi ih mogli potaknuti na negativne stavove prema različitim skupinama ljudi. Stoga, njihovi stavovi mogu biti više autentični i zasnovani na vlastitim iskustvima i osjećajima. S druge strane, stariji učenici mogu imati lična iskustva ili interakcije s osobama s teškoćama u razvoju koje su ih pozitivno oblikovale i potaknule na razvijanje empatije i podrške prema toj populaciji. Također, oni prolaze kroz proces sazrijevanja i razvoja emocionalne inteligencije, što može rezultirati većom empatijom prema drugima. Kako se razvijaju, stariji učenici mogu postati svjesniji i osjetljiviji na potrebe i osjećaje drugih, uključujući djecu s teškoćama u razvoju.

Postoje istraživanja koja su uključivala vrstu teškoće kao jednu od varijabli (Guterman & Detochenko 2021; Kalyva & Agoliotis, 2009; McKay, Block & Park, 2015; Zanobini & Viterbori, 2022). Rezultati su različiti. U istraživanju koje su proveli Guterman & Detochenko (2021) učenici pokazuju najveću spremnost ka inkluziji učenika s motoričkim poteškoćama, zatim s učenicima s poteškoćama vida, sluha i govora. Najmanju spremnost pokazuju prema inkluziji učenika s intelektualnim teškoćama. Slične rezultate potvrđuju i druga istraživanja, gdje učenici prihvataju, te imaju pozitivne stavove prema učenicima s motoričkim teškoćama, odnosno učenicima koji su u invalidskim kolicima (Vican, 2013). Razlog zbog čega učenici imaju pozitivnije stavove prema djeci s motoričkim teškoćama može se pripisati tomu da motoričke poteškoće često su vidljive i očite, što može olakšati razumijevanje djece o potrebama djeteta s takvim izazovima. Nasuprot ovim istraživanjima jeste nalaz koji su dobili Zanobini & Viterbori (2022) gdje ističu da su učenici najlošije stavove imali prema učenicima s problemima u ponašanju. U istraživanjima drugih autora pokazuju se razlike u stavovima djece prema vršnjacima s teškoćama u odnosu na vrstu teškoće u razvoju. Tako se u istraživanju de Boer-a i Pijl-a (2016), koji su ispitivali stavovevršnjaka prema učenicima s ADHD-om (poremećaj pažnje) i ASD-om (učenicima sa poremećajem autističnog spektra), pokazalo da vršnjaci imaju generalno negativne stavove prema ovim učenicima, ali značajno negativnije stavove prema učenicima s ADHD-om, štoviše, učenici s ADHD-om bili su odbijeni i neprihvaćeni. Razlog tome može biti da problemi u ponašanju utiču na kvalitet inkluzije više od kognitivnog funkcioniranja, akademskih vještina i fizičkih karakteristika. Može se zaključiti da učenici često imaju negativne stavove prema djeci koja imaju problema u ponašanju, jer ta djeca mogu pokazivati izazovno ili neobično ponašanje, kao što su impulzivnost, agresivnost ili nemogućnost koncentracije. Ovi oblici ponašanja mogu izazvati nelagodu ili strah kod druge djece, što može rezultirati manje pozitivnim stavovima.

Od izdvojenih istraživanja, tri istraživanja ističu povezanost razvijanja stavova i kompetitivnosti učenika (McKay, Block & Park, 2015; Ocete et al., 2020; Salim, 2021). Veoma kompetitivni učenici imali su negativnije stavove prema inkluziji učenika s teškoćama u razvoju (McKay, Block & Park, 2015; Salim, 2021). U istraživanju koje su proveli Ocete i sur. (2020), rezultati pokazuju da učenici s visokim nivoom kompetitivnosti pokazuju pozitivnije rezultate tek nakon što su prošli program „Inkluzivni sport u školi“. Ovakve rezultate možemo povezati s prepostavkom da visoko kompetitivni učenici mogu imati manje razvijenu empatiju i suosjećanje prema drugima, posebno prema onima koji se percipiraju kao slabiji ili manje uspješni. Nedostatak empatije može rezultirati negativnim stavovima i nedostatkom podrške prema djeci s teškoćama u razvoju.

Generalni zaključak jeste da se stavovi vršnjaka prema inkluziji učenika s teškoćama u razvoju kreću od pozitivnih (McKay, Block & Park, 2015;Panagiotou et al., 2008; Park & Block, 2018; Salim, 2021; Soulis et al., 2016; Vican, 2013), ka blago pozitivnim i neutralnim (Bakoč, 2022; Bebetsos et al., 2014; Kalyva & Agoliotis, 2009).

6.2. Analiza rezultate istraživanja stavova vršnjaka srednjoškolskog uzrasta prema djeci s teškoćama u razvoju

Na temelju dostupnih istraživanja može se zaključiti da učenici srednjih škola pretežito nemaju pozitivne stavove prema učenicima s teškoćama u razvoju, te da u razvoju njihovih stavova veliki utjecaj imaju postojeće predrasude i stereotipi. Naime, od četiri analizirana istraživanja opći stav je procjenjivan u dva gdje je utvrđeno da su stavovi umjereni odnosno neutralni (Kapinga, 2020) i negativni (Vinković i Hodanj, 2020).

Prethodni kontakt sa učenicima s teškoćama u razvoju nije bio prediktor za razvoj pozitivnijih stavova, čak nasuprot, u istraživanju koje su proveli Hutzler & Levi (2008), djeca koja su prethodno bila u kontaktu s djecom s teškoćama u razvoju pokazala su smanjenu spremnost za njihovo uključivanje u nastavu tjelesnog odgoja. Kao glavni uzročnik ovakvog rezultata možemo pripisati tomu, da učenici najčešće nedostatke kod vršnjaka s teškoćama u razvoju nalaze na nastavi tjelesnog odgoja. Dalje, istraživanje potvrđuje da učenici u srednjoj školi imaju ograničen kontakt s učenicima sa intelektualnim teškoćama u svojim učionicama i školi (Siperstein et al.,2007), te da takvu djecu karakteriziraju kao umjereno oštećene, smatraju kako oni ne bi trebali prisustvovati akademskoj nastavi, te da se ne bi družili s učenikom s teškoćom u razvoju. Slične rezultate nalaze Vinković i Hodonj (2020) u istraživanju stavova učenika srednjih škola prema uključivanju učenika s teškoćama u razvoju u redoviti odgojno- obrazovni sustav, gdje je osnovni zaključak da su učenici s teškoćama u razvoju u srednjoj školi manje popularni, da imaju značajno manji broj socijalnih interakcija u odnosu na tipične vršnjake, manje prijatelja, dok je sudjelovanje u zajedničkim aktivnostima s vršnjacima tipičnog razvoja nešto rjeđe. Kontakt s učenicima s teškoćama u razvoju nije uvijek pokazatelj za stvaranje pozitivnih stavova. To potvrđuje i istraživanje koje su proveli Kozjak-Mikić, Šaban i Ivasović (2017), gdje učenici koji su imali u razredu učenika s oštećenjem sluha, su imali negativnije stavove prema djeci s teškoćama u razvoju, u odnosu na one učenike koji u razredu nisu imali učenika s teškoćama u razvoju. Ovakav rezultat možemo pripisati samoj prirodi oštećenja sluha gdje učenici možda nemaju dovoljno znanja ili razumijevanja o oštećenju sluha i načinima na koje se ta osoba može nositi s tim izazovom, ili ranije nisu imali priliku interakcije s osobama s oštećenjem sluha.

U istraživanjima koja su uključivala spol kao jednu od varijabli (Kapinga, 2020; Vinković i Hodonj, 2020), rezultati pokazuju kako djevojčice imaju pozitivnije stavove prema inkluziji vršnjaka s teškoćama u razvoju u odnosu na dječake. Do istih rezultata dolaze i Kozjak-Mikić, Merlin i Mikić (2018).

Učenici naprednijeg nivoa u učenju također imaju pozitivnije stavove (Kapinga 2020). Možemo pretpostaviti da napredniji učenici često imaju više obrazovanja i informacija o različitim vrstama teškoća u razvoju i načinima kako podržati osobe s tim izazovima. To im omogućuje da razviju realnije i suosjećajnije stavove prema djeci s teškoćama u razvoju. Kada je u pitanju vrsta srednje škole, u istraživanju Vinković i Hodonj (2020), nije pronađena razlika između stavova učenika gimnazije i strukovne škole.

6.3. Analiza rezultata istraživanja stavova osnovnoškolske dobi i stavova vršnjaka srednjoškolske dobi prema inkluziji djece s teškoćama u razvoju

Pretragom istraživanja pronađena su dva rada u kojima su uzorak istraživanja bili vršnjaci tipičnog razvoja osnovnoškolske i srednjoškolske dobi (Blackman, 2016; Hussien & Al-Qaryouti, 2016). Rezultati pokazuju da generalno gledano učenici ispoljavaju pozitivne stavove prema inkluziji vršnjaka s teškoćama u razvoju u redovne škole na sve tri dimenzije stavova (Hussien & Al-Qaryouti, 2016), te da povoljnije stavove ispoljavaju učenici koji u školi ili van škole imaju prijatelja s teškoćama su razvoju (Blackman, 2016).

Stavovi su analizirani i u odnosu na sociodemografske varijable i to spol i dob. Kada je u pitanju spol u oba istraživanje se pokazalo da učenice imaju povoljniji stav i to na kognitivnoj domeni (Blackman, 2016; Hussien & Al-Qaryouti, 2016), dok u istraživanju Hussien & Al-Qaryouti, (2016) učenice i u ponašajnoj domeni imaju povoljniji stav.

Analizirana istraživanja su suglasna i u pogledu utjecaja dobi na stavove prema inkluziji vršnjaka s teškoćama u razvoju te se u oba istraživanja uočava da stariji ispitanici imaju povoljniji stav (Blackman, 2016; Hussien & Al-Qaryouti, 2016). Slične rezultate nalazi i Juraić (2020) u istraživanju na uzorku osnovnoškolaca kod kojih je ispitivala stavove prema inkluziji vršnjaka s oštećenjem vida, te utvrđuje da učenici osmih razreda imaju najpozitivnije stavove prema druženju s učenicima oštećena vida. Zanimljivo je da se u istraživanju Blackman (2016) uočava se da stavovi mijenjaju u odnosu na uzrast te učenici uzrasta 7 do 12 godina imaju povoljne stavove, učenici uzrasta 13 do 18 godina nepovoljne i učenici iznad 18 godina povoljne stavove. Dakle učenici tinejdžerske dobi ispoljavaju najlošije stavove. Sličan trend nalazi

i Juraić (2020) te u njenom istraživanju učenici II i VIII razreda imaju povoljnije stavove i spremniji su se družiti s vršnjakom s oštećenjem vida u odnosu na učenike VI razreda. S druge strane, Hussien & Al-Qaryouti, (2016) nalaze linearan rast pozitivnih stavova u odnosu na uzrast.

7. ZAKLJUČAK

Cilj istraživanja bio je uraditi pregled istraživanja stavova vršnjaka osnovnoškolskog i srednjoškolskog uzrasta prema inkluziji djece s teškoćama u razvoju. Pregledom izdvojenih istraživanja može se zaključiti da se stavovi vršnjaka osnovnoškolskog i srednjoškolskog uzrasta prema inkluziji djece s teškoćama generalno kreću od blago pozitivnih ka neutralnim stavovima, kao što je i očekivano.

Stavovi vršnjaka osnovnoškolskog uzrasta prema inkluziji djece s teškoćama u razvoju su blago pozitivni, kako se i očekivalo, ali navedeni zaključak treba uzeti s oprezom. Naime, pronađeno je vrlo malo istraživanja koja su se bavila isključivo ispitivanjem stavova vršnjaka općenito prema inkluziji, dok su pronađena i analizirana istraživanja koja su procjenjivala, najvećim dijelom, stavove vršnjaka prema uključivanju djece s teškoćama u razvoju na nastavu tjelesnog odgoja. U većini navedenih istraživanja djeca su sudjelovala u nekim oblicima edukacije, te su mjereni stavovi prije i nakon edukacije, gdje se pokazalo da su stavovi nakon provedene edukacije uglavnom pozitivniji. Navedeno upućuje na zaključak da se edukacijom mogu unaprijediti stavovi vršnjaka prema uključivanju djece s teškoćama u razvoju u redovne uvjete školovanja, te su navedeni rezultati poticaj organiziranju edukacija o djeci s teškoćama u razvoju i njihovim mogućnostima školovanja u redovnim razredima. Na ovaj način vršnjaci bi se upoznali s djecom s teškoćama u razvoju i njihovim karakteristikama, te bi se rušile predrasude i stereotipije o ovoj djeci.

Pregled istraživanja stavova vršnjaka osnovnoškolskog uzrasta prema djeci s teškoćama u razvoju pokazuje da djevojčice ispoljavaju pozitivnije stavove, što se i očekivalo. Djevojčice su općenito više empatične te su spremnije prihvatiti vršnjake koji su „drugačiji“ i pružiti im pomoć kada je to potrebno.

Očekivalo se da će djeca mlađeg osnovnoškolskog uzrasta ispoljavati pozitivnije stavove u odnosu na vršnjake viših razreda osnovne škole. Na temelju pregleda istraživanja navedeno nije dokazano. Od pregledanih istraživanja dob je analizirana u dva istraživanja gdje su u jednom mlađi imali pozitivnije stavova, dok u drugom stariji. Moguće je da na stavove vršnjaka utječe i vrsta teškoće u razvoju, jer su pozitivniji stavovi vršnjaka osmih razreda bili prema vršnjaku s oštećenjem vida. Stoga, u

budućim istraživanjima stavova vršnjaka trebalo bi uzeti u obzir i vrstu teškoće u razvoju. Također, uočeno je dau istraživanjima nisu uspoređivani stavovi djece mlađeg osnovnoškolskog uzrasta i djece starijeg osnovnoškolskog uzrasta, te bi u budućim istraživanjima bilo poželjno ispitati razlike u stavovima ove dvije grupe djece, kao i varijable koje utječu na njihove stavove.

Očekivalo se da će vršnjaci koji su imali raniji kontakt s djecom s teškoćama u razvoju ispoljavati i pozitivnije stavove, što se ne može sa sigurnošću tvrditi. Rezultati pokazuju da prethodni kontakt nije bio uvijek značajan prediktor za razvijanje pozitivnih stavova prema djeci s teškoćama u razvoju. Razlog ovome je vjerojatno činjenica da je vrlo važna priroda kontakta, kao i iskustva koja se nose iz tih kontakata. Važno je da su prethoda iskustva u kontaktu pozitivna jer će ona voditi ka unapređivanju stavova. Ako su ranija iskustva u kontaktu negativna onda to neće utjecati na pozitivnu promjenu stavova, već može utjecati negativno. Stoga je jako važno osigurati da prvi kontakti vršnjaka s djecom s teškoćama u razvoju budu prožeti pozitivnim iskustvima. Dakle, kontakti vršnjaka i djece s teškoćama u razvoju moraju biti strukturirani i vođeni od strane stručnih osoba. Prvi kontakti mogu se povezati s edukacijama vršnjaka o djeci s teškoćama u razvoju, gdje je se upoznati s karakteristika ove djece i imati prve kontakte s njim.

Rezultati pregleda istraživanja stavova vršnjaka srednjoškolskog uzrasta prema inkluziji vršnjaka s teškoćama u razvoju se kreću od neutralnih do negativnih, što je u skladu s postavljenim očekivanjima. Naime, pubertet i adolescencija su razdoblje kada se uočava pad u stavovima vršnjaka prema djeci s teškoćama u razvoju što se potvrdilo i u ovom pregledu. Međutim, s obzirom na to da su pronađena i analizirana samo četiri istraživanja koja su se odnosila na srednjoškolce i njihove stavove, te je opći stav bio analiziran u samo dva istraživanja, navedeni zaključak je potrebno provjeriti kroz buduća istraživanja.

Djevojčice srednjoškolske dobi su imale pozitivnije stavove prema inkluziji djeci s teškoćama u razvoju u odnosu na dječake. Ovaj rezultat je u skladu s postavljenim očekivanjima, jer istraživanja generalno pokazuju da djevojčice u svim uzrastima ispoljavaju pozitivnije stavove. Dakle, iako se i kod njih u adolescentnoj dobi uočava pad u stavovima i dalje su njihovi stavovi pozitivniji nego stavovi dječaka.

Učenici koji su imali prethodni kontakt s učenicima s teškoćama u razvoju nisu imali uvijek pozitivnije stavove, što nije u skladu s očekivanim rezultatima. I u ovom slučaju, kao i u slučaju vršnjaka osnovnoškolske dobi, postavlja se pitanje prirode kontakta i pitanja iskustva. Očigledno je da je u analiziranim istraživanjima iskustvo u kontaktu bilo negativno pa je i rezultiralo i negativnijim stavovima kod ove skupine. Međutim,

i u ovom slučaju, s obzirom na ograničen broj analiziranih istraživanja treba navedeno provjeriti i svakako uvrstiti i varijablu prirode kontakta i iskustvo iz istog.

Nije uočena razlika između učenika nižih i viših razreda srednje škole. S obzirom na to da su analizirana samo četiri istraživanjima i u istim nije analizirana dob kao prediktor stavova, te je utjecaj dobi na stavove srednjoškolaca nužno provjeriti kroz buduća istraživanja. Navedno je potrebno provjeriti jer istraživanja pokazuju da su stavovi studenata pozitivniji u odnosu na stavove srednjoškolaca, te se zaključuje da pad stavova u pubertetu i adolescenciji nije trajan, pa bi bilo od koristi znati da li se pred kraj srednje škole dešavaju promjene u stavovima.

Učenici srednjoškolskog uzrasta su imali nešto negativnije stavove u odnosu na učenike osnovnoškolskog uzrasta, kao što je i očekivano. Potrebno je naglasiti da se ovi rezultat ne bi trebali smatrati konačnim jer je broj dostupnih istraživanja gdje su ispitivani stavovi srednjoškolaca izuzetno mali.

Generalni utisak jeste da postoje mnoga istraživanja koja donose zaključke o stavovima učitelja i nastavnika i roditelja, međutim, nema puno podataka o stavovima samih učenika koji, uz obitelj, čine najvažnije okruženje u kojem dijete s teškoćama odrasta. Pregledom dostupnih istraživanja na temu stavova prema djeci s teškoćama u razvoju, može se zaključiti da djeca, generalno gledano, imaju pozitivne stavove prema inkluziji vršnjaka s teškoćama u razvoju, međutim ti stavovi se uglavnom odnose na socijalne aspekte interakcije u vidu pružanja podrške, pomoći u učenju, dijeljenje klupe i razreda s učenikom s teškoćama u razvoju. Učenici tipičnog razvoja ne pokazuju spremnost za sklapanje dubljih emotivnih odnosa, prijateljstva, veza i sl. s učenicima s teškoćama u razvoju. Rezultati ovog istraživanja pokazuju da je potrebno još dosta truda i rada za provođenje inkluzije, kao i još veće zalaganje svih struktura u društvu za postizanje zadovoljavajućih rezultata kada je inkluzija u pitanju. Pokazuje se važnim utjecati i poticati inkluziji kroz tri ključna aspekta i to obiteljskog okruženja, škole odnosno razreda i interakcija s vršnjacima.

Summary

There are many studies in which conclusions are drawn about the attitudes of teachers, teachers, and parents, but there is not much information about students' attitudes who, along with the family, form the environment in which a child with developmental difficulties grows up. Therefore, in this paper, through a systematic review, 19 studies were singled out to gain insight into peers' attitudes toward the inclusion of students with developmental disabilities. Some of the other goals were: to analyze the research results about attitudes towards inclusion in elementary school-age peers, analyze the influence of some variables (gender, age, personal knowledge of a child with disabilities, etc.) on the attitudes of elementary school-age children, analyze the research results on the attitudes towards inclusion in high school age peers, analyze the influence of some variables (gender, age, personal knowledge of a child with disabilities, etc.) on the attitudes of high school-aged children, to compare the attitudes towards inclusion between elementary school age peers and high school age peers. Based on isolated research, it can be concluded that the attitudes of peers of primary and secondary school age towards the inclusion of children with disabilities generally range from mildly positive to neutral attitudes, as expected. The attitudes of elementary school-age peers towards the inclusion of children with developmental disabilities are slightly positive, as expected. Girls of primary school age show more positive attitudes towards children with developmental disabilities. It has not been confirmed that younger school-age children will show more positive attitudes compared to their peers in higher grades of primary school. Previous contact was not always a significant predictor for the development of positive attitudes towards children with developmental disabilities. The results of the review of the attitudes towards inclusion in high school peers range from neutral to negative, which is in line with expectations. Girls of secondary school age had more positive attitudes compared to boys. Students who had previous contact with students with developmental disabilities did not always have more positive attitudes, which is not in line with the expected results. No difference was observed between lower and upper secondary school students. Secondary school students had somewhat more negative attitudes compared to elementary school students. These results should not be considered final since the number of available studies about high school students' attitudes is small.

Keywords: attitudes, inclusion, students with disabilities

Literatura

Al Salim, Z. A. (2021). Attitudes of Saudi Students toward the Inclusion of Students with Disabilities in Physical Education Classes. *International Journal for Research in Education*, *45*(3), 342-356. https://scholarworks.uaeu.ac.ae/ijre/vol45/iss3/12

Bebetsos, E., Derri, V., Zafeiriadis, S., & Kyrgiridis, P. (2013). Relationship among students' attitudes, intentions and behaviors towards the inclusion of peers with disabilities, in mainstream physical education classes. *International Electronic Journal of Elementary Education*, *5*(3), 233-248.

Bakoč, A. (2022). Stavovi učenika tipičnog razvoja prema inkluzivnom obrazovanju u Republici Srpskoj. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, *21*(3), 211-231. https://doi.org/ 10.5937/specedreh21-37625

Bebetsosa, E., Derria, V., Filippoua, F., & Zetoua, E. (2014). Elementary school children's behavior towards the inclusion of peers with disabilities, in mainstream physical education classes. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, *152*, 819-823. https://doi.org/10.1016/J.SBSPRO.2014.09.327

Blackman, S. N. (2016). Barbadian Students' Attitudes towards Including Peers with Disabilities in Regular Education. *International Journal of Special Education*, *31*(1), 135-143.

Borić, S., i Tomić, R. (2012). Stavovi nastavnika osnovnih škola o inkluziji. Metodički obzori 7(2012)3, 75-86. Tuzla. Preuzeto s https://doi.org/10.32728/mo.07.3.2012.07

Guterman, L., & Detochenko, L. (2021). Attitude towards inclusive education of students of general educational institutions of the Rostov region, Russia. E3S Web of Conferences, 273, Article 12093. (XIV International Scientific and Practical Conference „State and Prospects for the Development of Agribusiness - INTERAGROMASH 2021"). https://doi.org/10.1051/e3sconf/202127312093

Hussien, J. H., & Al-Qaryouti, I. (2016). Students' attitudes toward inclusive education in Oman. *International Journal for Research in Education*, *39*, 1-15. http://search.shamaa.org/PDF/Articles/TSIjre/IjreNo39Y2016/ijre_2016-n39_001-015_eng.pdf

Kapinga, O. S. (2020). Attitudes of Non-disabled Students towards Inclusion of Peers with Visual Impairment in Tanzanian Regular Education. ÜniversiteparkBülten, *9*(2), 114-128. https://dx.doi.org/10.22521/unibulletin.2020.92.4

Kalyva, E., & Agaliotis, I. (2009). Can contact affect Greek children's understanding of and attitudes towards peers with physical disabilities? *European Journal of Special Needs Education*, *24*(2), 213-220. https://doi.org/10.1080/08856250902793701

McCay, C., Block, M., & Park, J. Y. (2015). The Impact of Paralympic School Day on Student Attitudes Toward Inclusion in Physical Education. *Human Kinetics Journal*, *35*(4), 331-348. http://dx.doi.org/10.1123/APAQ.2015-0045

McKay, C., Park, J. Y., & Block, M. (2018). Exploring the variables associated with student attitudes toward inclusion in physical education after taking part in the Paralympic School Day programme. *International Journal of Inclusive Education*, *25*(2), 1-19. http://dx.doi.org/10.1080/13603116.2018.1550117

Ocete-Calvo, C., Perez-Tejero, J., Coteron, J., & Reina, R. (2020). How do competitiveness and previous contact with people with disabilities impact on attitudes after an awareness intervention in physical education? Physical Education and Sport Pedagogy, 27(1), 1-13.http://dx.doi.org/10.1080/17408989.2020.1834527

Panagiotou, A. K., Evaggelinou, C., Doulkeridou, A., Mouratidou, K., & Koidou, E. (2008). Attitudes of 5th and 6th grade Greek students towrd the inclusion of children with disabilities in physical education classes after a Paralympic education program. *European Journal of Adapted Psysical Activity*, *1*(2), 31-43. https://doi.org/10.5507/euj.2008.007

Preporuke komiteta za prava djeteta UN-a (2018). Čl. 3/24. Preuzeto s https://www.ombudsman.co.me/img-publications/24/final-preporuke-komiteta2018.pdf

Reina, R., Hutzler, Y., Inguez- Santiago, M., & Moreno-Murcia, J. (2019). Student Attitudes Toward Inclusion in Physical Education: The Impact of Ability Beliefs, Gender, and Previous Experiences. *Adapted Physical Activity Quarterly*, *36*(1), 132-149. https://doi.org/10.1123/apaq.2017-0146

Siperstein, G. N., Parker, R. C., Bardon, J. N., & Widaman, K. F. (2007). A National Study of Youth Attitudes toward the Inclusion of Students with Intellectual Disabilities. *Exceptional Children*, *73*(4), 435-455. https://doi.org/10.1177/001440290707300403

Soulis, S., Georgiou, A., Dimoula, K., & Rapti, D. (2016). Surveying Inclusion in Greece: Empirical Research in 2683 Primary School Students. *International Journal of Inclusive Education*, *20*(7), 770-783. https://doi.org/10.1080/13603116.2015.1111447

Selimović, J. i Sofović, J. (2010). *Položaj djece u Bosni i Hercegovini - Analiza položaja djece bez roditeljskog staranja i/ili djece kojoj prijeti gubitak roditeljskog staranja zasnovana na pravima djece.*SOS Dječja sela BiH. http://www.msb.gov.ba/dokumenti/AB3874.pdf

UN. (2006). *Convention on the Rights of Persons with Disabilities and Optional Protocol*.http://www.un.org/disabilities/documents/convention/convoptprot-e.pdf

Vican, D. (2013). Inkluzivna kultura osnovnih škola u Hrvatskoj s gledišta učenika. Život i škola, *LIX*(30), 17-36. Preuzeto s https://hrcak.srce.hr/131845

Vinković, D. i Hodonj, A. (2020). Secondary school students' attitudes towards the inclusion of students with developmental disabilities in the regular education system. Život i škola, *LXVI*(2), 41-50. https://doi.org/10.32903/zs.66.2.3

Zanobini, M., & Viterbori, P. (2022). Students' well-being and attitudes towards inclusion. *European Journal of Special Needs Education*, *37*(4), 679-68. https://doi.org/10.1080/08856257.2021.1920213

VII. PTIKAZI PUBLIKACIJA

Dr. sci. Fahira Alić

Predstavljanje *Izabranih djela Alije Isakovića*

Nacije imaju svoje velike ljude samo sebi uprkos.
Veliki čovjek je, dakle, pobunjenik nad čitavom svojom nacijom.
Charles Baudelaire

Sažetak

Alija Isaković bio je pripovjedač, putopisac, romanopisac, esejist, dramski i radiodramski pisac, televizijski scenarist, leksikograf i historičar jezika, antologičar, aforističr, urednik mnogih izdanja drugih autora. Izuzetna lišnost koja je obogatila i obilježila bosanskohercegovačku kulturu druge polovine 20 stoljeća. Njegovo stvaralaštvo je trajalo skoro šest decenija.

Dana 29. maja 2025. godine, u organizaciji Bošnjačke zajednice kulture Preporod, Brčko distrikt Bosne i Hercegovine i Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, predstavljena su Izabrana djela Alije Isakovića. Promociju je pratila i izložba grafičkih listova akademika Mehmeda Akšamije iz ciklusa Omaž Aliji Isakoviću.

Ove godine se navršilo 93 godine od rođenja književnika Alije Isakovića, 53 godine od pojave prvog izdanja Isakovićeva Biserja, prvog panoramskog antologijskog izbora iz bošnjačke književne tradicije, potom 33 godine od objavljivanja njegova Rječnika karakteristične leksike bosanskog jezika.

Dana 14. marta 2025. godine je četvrt stoljeća otkako je Isaković otišao sa Ovog svijeta.

Alija Isaković je je bosankohercegovački pisac, ali smatram da je jezik na kojem pisac ostvaruje svoje književno i ukupno spisateljsko djelo piščeva primarna autorska pripadnost, sve druge pripadnost povezane s autorom imaju sekundarni značaj.

Tako je Alija Isaković, prije svega bosanski pisac, pisac na svom maternjem jeziku, a tek onda bošnjački i bosanskohercegovački, kao što je dodatno i južnoslavenski i srednjoevropski i pisac 20. stoljeća, moderni pisac.

Bio je prvi predsjednik Vijeća Kongresa bošnjačkih intelektualaca. Pored izvornih književnih djela, ostvario se i kao odgovorni antologičar i publicist. Poštujući Isakovićev doprinos, između ostalog i afirmiranju svijesti o bosanskom jeziku, Istitut za jezik Univeziteta u Sarajevu organizirao je 2017. godine Naučnu konfernciju u povodu dvadeset godina od Isakovićeve smrti.

Pojava Isakaovićeva Biserja 1972. godine, prvog panoramskog – antologijskog pregleda bošnjačke književne tradicije pripomoglo je u ondašnjim društvenopolitičkim uvjetovanostima, znatno zdravijoj i normalnoj percepciji književnosti koja se oblikovala u usmenoj bosanskoj muslimanskoj tradiciji, te književnosti stvaranoj od vremena osmanskog gazdovanja Bosnom pa do književnih ostvarenja u 20 stoljeću. Isaković je bio od onih koji je sve vrijeme svog života inicirao, bodrio, uređivao, promovirao zaboravljena književna imena.

Sudbina je htjela da Isaković ne doživi drugo, prošireno izdanje Biserja. Djelo se, uz prigodne ilustracije Safeta Zeca, pojavilo koji mjesec kasnije, nakon Isakovićeve smrti.

Sam Alija Isaković kaže da ono što je u njegovom životu bilo važno pretočilo se ponegdje u poneku priču, dramu ili putopis. Ali to više nije bio on, nego neko njemu sličan. On je valjda onaj koji u slovima pokušava da se sjeti nekog davnog sebe nego li laž i lavež godina zgusne sjećanja. Jer svemu je suđeno da se jednom desi.

Izuzetna ličnost koja je obogatila i obilježila bosanskohercegovačku kulturu druge polovine 20 stoljeća. Njegovo stvaralaštvo je trajalo skoro šest decenija, njegova ljubav je bila široka i višeslojna, obuhvatala je jezgro bošnjačke i bosanskohercegovačke duhovnosti što je u konačnici i bila suština njegovog bića – nesebična ljubav prema Bosni. Samo se tako može objasniti njegova ljubav prema stvaranju, koje bi u nekim drugim prilikama radili timovi stručnjaka specijalizirnih za različite aspekte kulturno-historijskog naslijeđa.

Dvadeset pet godina nakon Iskovićeve smrti treba istaći da je za svakog pisca najvažnije da bude čitano i primjereno valorizirano njegovo književno djelo. Pisci su najvjerniji čuvari maternjeg jezika i jezičke tradicije svake društvene zajednice, onda se i na primjeru književnih ostvarenja, Alije Isakovića (priče, romani, drame, eseji, proza za djecu) možemo najdirektnije uvjeriti koliko je to tako. Književnici i postoje da bi, prije svega, bili čitani, uvažavajući činjenocu da svaka generacija ima svoje čitanje i razumijevanje određenog književnog djela, a tek onda da se u različitim godišnjicama i drugim prigodama govori i piše o njihovim osobnim životima i dostignutim književnoumjetničkim općedruštvenim ostvarenjima i uspjesima.

Sam Isaković je govorio: *„Naš jezik je naš moral, i ne treba osobit trud da bismo objasnili pojam bosanski jezik. Bosanski jezik nije nastao ni u okrilju srpskog ni hrvatskog jezika, nije njihova izvedenica, već jedna od objektivnih naporednosti.“*[1] Vrijeme je da se pristup bosanskom jeziku promijeni i da se te promjene primjene u obrazovanju, u kulturnom i javnom životu i to je u najtežim vremenima radio Alija Isaković.

Koliko je Alija Isaković želio da postigne na svim poljima sada vidimo iz ovih Sabranih djela. Onu svijest koju je budio u nama sada je ostvarena. On ne samo da piše i radi već i analizira, proziva i propituje druge. Govorio je o vrijednostima Edhema Mulabdića, Ćatića, Muradbegovića, Sarajlića, Bašagića, pa kaže ono što je postigao Ćatić u poeziji to su Humo i Muradbegović u drami i prozi. Nema eseijiste do pojave Midhata Begića i Skendera Kulenovića. Prvu knjigu imenovanu esejima objavio je Skender Kulenović 1963. premda je Begić već imao knjigu eseja *Raskršća* 1957. isključivo o nebošnjačkim piscima. Skender je već bio izvanredan pjesnik, dobar prozaista i zanimljiv dramatičar. Safet-beg Bašagić u svojoj disertaciji *Bošnjaci i Hercegovci u Islamskoj književnosti* je rekao:

> *„Jedan narod može izgubiti moć i gospodstvo, slava njegova oružja može isplivati, bajrak pod kojim je vojevao može postati plijenom neprijatelja, njegova prava i pravice mogu se pretvoriti u mrtva slova – kratko rečeno, jedan narod može doživjeti pravi politički, socijalni i ekonomski fijasko u svojoj postojbini. Sve je to privremeno, sve može biti od danas do sutra. Ali ipak imade nešto što nije prolazno, što ne može ni puki slučaj ni najljući neprijatelj uništiti, a to su umotvorine koje mi zovemo literaturom. U tom carstvu ni sila, ni slučaj, ni zub vremena ne može pomračiti umne stečevine naroda koji je privrijedio kad je pobijedio varvarstvo i neznanje. Taj trijumf ostaje na vijeke jer je on amanet budućim naraštajima i vremenima.“*[2]

Ovo što je istakao Bašagić, možemo danas reći da je nastavio Alija Isaković, posebno ako uzmemo u obzir da je Alija Isaković svoj prvi *Rječnik karakteristične leksike* promovirao 10. marta 1993. godine u Kamernom teatru 55 tokom barbarske opsade Sarajeva. Možemo reći da svaki pisac ima svoje tegobno vrijeme koje nadživi zajedno sa čitaocima.

Ovo je ratno izdanje. Posljednje korekture rađene su uz zvuke granata i bukvalno uz svaku pročitanu riječ po jedna eksplozija u mozgu – postojala je mogućnost da se sve uništi, da izgori orginal i propadne njegov dugogodišnji trud.

---

[1] Isaković Alija, *Rječnik karakteristične leksike u bosanskome jeziku*, Slovo o bosanskome jeziku, Bošnjački institut, Sarajevo, 2024., str. 9.

[2] Isaković Alija, *Neminovnost*, Riječ o Biserju, Bošnjački institut, Sarajevo 2024. god. str. 59-60.

Rječnik je Alija Isaković radio tačno 10 godina, od 1981. god. do kraja 1991. godine. „To moje nastojanje nije u neposrednoj vezi s ratnim zbivanjima, ali je finalizirano u pravo vrijeme, jer ono što je napisano ostaje.“ To je bio i Isakovićev prolog zajedničkom jezičkom razumijevanju i uvažavanju. Puni naziv *Rječnika* je zapravo *karakteristična leksika u bosanskom jeziku*, rađeno je na uzorima stotinu pedeset knjiga od 1550. godine do 1985. Tih 26 000 uzoraka jasno govori o tradicijskom odnosu i odnosu prema tzv. varijantama, zapadnoj i istočnoj. Svaki uzorak je potkrijepljen navođenjem izvora, često citatom. Osnovna je karakteristika upotreba glasa *h* u domaćim riječima i turcizmima, a ne turcizmi kao takvi. Ovdje su ispisani uzorci jezika kojim su pisali naši bosanski šukundjedovi, naši pradjedovi, naši djedovi i očevi. I mi.[3]

Iz uvrštene građe (151 djelo iz raznih oblasti) ekscerpirani su i svi, danas, neknjiževni oblici, npr. ikavizmi, kao dio ukupne leksičke slike.

Leksika je predstavljena u vertikalnom slijedu da bi se uočio njen kontinuitet, zapravo njena životnost, te da bi se uočilo vještačko narušavanje tog kontinuiteta, kada i koliko.

Najzad bilo je potrebno dati manje poznate i nepoznate riječi iz narodnog govora muslimanskih sredina, osobito iz Bosne i Hercegovine i Sandžaka.

Svi ekscerpirani uzorci (24 000) uzeti su u desetogodišnjem razdoblju, uneseni su u *Rječnik*, bez obzira na to da li su oni u konačnome bili prijeko potrebni.

U svim slučajevima kada je bilo nužno i kada je bilo mogućnosti, data je prednost riječima i oblicima koji su primarniji ili onima kojima dajem prednost.

Rječnik ima 13 675 riječi, odrednica, tumačenje odrednica svedeno je na najmanju moguću mjeru i najčešće navedeno je značenje koje proističe iz upotrijebljene literature. Znatan dio riječi objašnjen je samo primjerima iz teksta i sinonimima.

U jednom tekstu o našem jeziku – Ljubica Ostojić piše o Isakovićevom Rječniku:

„Ako se podsjetimo da je u jeziku prisutan stalni kontinuitet koji je duboko u njegovoj prirodi, tiho i dubinsko razviće, da prošlost poput rijeke ponornice protiče kroz svaku riječ, da se jezik ne može nasilno mjenjati i nad njim se ne može trajno, vještački intervenirati i činiti nasilje u nedogled, onda je jasno da ovaj Rječnik nudi izvorište nepatvorene jezičke prošlosti za budućnost istinskog i našeg jezika. Sadašnjost je zanijemila pred valstitom društvenom stvarnošću, jer naprosto, postojeći jezik nedostatan je da izgovori.“[4]

---

[3] Isaković Alija, *Antologija zla*, Riječ o Bošnjačkom saboru, Bošnjački institut, Sarajevo 2024. str. 414.

[4] Isaković Alija, *Bibliografija*, Bošnjalki institut, Sarajevo, 2024.

Na promociji Rječnika istaknuto je da će Rječnik koristiti svima koji nastoje njegovati i bogatiti svoj jezički izraz. On je doborodošla dopuna postojećim rječnicima, kako historijskim, tako i savremenim. Poslužit će kao osnovica od koje će se kasnije lakše pronaći put do savršenog, potpunog rječnika bosanskog jezika.

I vjerujem da jeste poslužio Isakovićev rječnik i za Institutov rječnik bosanskog jezika i Rječnik Senahida Halilovića i Rječnik Dževada Jahića.

Rječnikom je Alija Isaković htio i uspio ispraviti pedesetogodišnju nepravdu učinjenu brojim generacijama koje su odgajane u unitarističkoj koncepciji zajedničkog standardnog jezika (srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog), odgajane u suprotnosti s majčinskim jezikom, njegovom toplinom, mehkoćom i prefinjenošću. *Rječnik* je prvi pokušaj da se to ispravi. Ovo je najmoralniji postupak u najtežim vremenima koji je donio smiraj i utočište.

Kolika je bila želja za prosperitetom i promjenom Isaković navodi riječi Mehmeda Šakira Kurtćehajića, prvog bošnjačkog novinara. U „Sarajevskom cvjetniku" 1869. godine Kurtćehajić kliče: „O *učenjaci domovine, hodite, pokažite se s dragim kamenjem vašeg znanja i prosvijetlite oči, umove vašeg naroda, ne stojte nego pišite, šta god znate da će narodu i zemlji od koristi biti.*"[5]

> „*Ljepotom pisane riječi valja učiniti novi korak zajedničkom dobru i s tuđih jezika prevodimo da bismo se bolje upoznali, razumjeli i voljeli, a svako djelo koje govori našom riječju govori izravno našem srcu.*" *(Mehmed Hevai – Uskufi (1601-1651)*
> *Zlo je ćiniti lasno,*
> *al je mućno načiniti jasno.*[6]
>
> *...*

Drugi Isakovićev izvor produktivnosti bila je njegova sposobnost da višestoljetno bošnjačko kulturno stvaralaštvo i etnogenezu Bošnjaka oživi u savremenom kontekstu. Time je veoma hrabro objelodanio književne, sociološke, antropološke, lingvističke, historijske i političke aspekte tradicije i identiteta. Time ne samo da ih je zaštitio nego je uporedo omogućio da budu valorizirani u savremenom naučnom i akademskom diskursu. Primjeri njegovog rada su njegova kompletna priređivačka djela *Biserje*, *Hodoljublja*, *Hasanagnica*, *O nacionaliziranju Muslimana*.

Može se već sada s pravom reći da je umjetnički i književnohistorijski rad Alije Isakovića golem doprinos bosanskohercegovačkoj književnosti i nauci. Djela koja

---

[5] Isaković Alija, *Neminovnost*, Knjiga 5, Bošnjački institut, Sarajevo, 2024., str: 104

[6] Isaković Alija, *Biserje*, Knjiga 8, Bošnjački institut, 2024., str. 16.

je on objavio obuhvataju vrlo raznorodna područja istraživanja. Ne samo u romanu, noveli, radio i TV drami, putopisu već i povjesnoknjiževnoj domeni, ispoljio se stvaralački duh ovog izuzetnog pisca i kulturnog uposlenika.

Gotovo kroz sav njegov književnoumjetnički rad provlači se težnja da u ovoj našoj svakodnevnici bude ne samo tematski već i izražajno – estetski na razini aktualnog životnog trenutka.

Završit ću njegovim riječima koje su ujedno poruka skupa: „*Velike ličnosti su kao visoka stabla u šumi, oni su nezamjenjiva duhovna vertikala, težnja ka nemogućem. Ukupna kolektivna klima je osiromašena bez njih. Velike ličnosti mogu da sve pomalo ozare emanirajući moć, značaj i šarm. Valja voljeti i vjerovati. Bitno je nastojati: Činiti korak dalje, koračajući srazmjerno svojoj veličini*.“[7]

Izvori

Izabrana djela Alije Isakovića, Knjiga 1, SUNCE O DESNO RAME, Bošnjački institut, Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo, 2024.

Izabrana djela Alije Isakovića, Knjiga 2, TAJ ČOVJEK, Jednom, Lijeve priče, Bošnjački institut, Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo 2024.

Izabrana djela Alije Isakovića, Knjiga 3, POBUNA MATERIJE, Bošnjački institut, Fondacija Adila Zulfikarpašića ,Sarajevo,

Izabrana djela Alije Isakoviča, Knjiga 4, DRAME, Bošnjački institut, Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo, 2024.

Izabrana djela Alije Isakovića, Knjiga 5, NEMINOVNOST, Bošnjački institut, Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo, 2024.

Izabrana djela Alije Isakovića, Knjiga 6, ANTOLOGIJA ZLA, Bošnjački institut, Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo, 2024.

Izabrana djela Alije Isakovića, Knjiga 7, RJEČNIK KARAKTERISTIČNE LEKSIKE U BOSANSKOME JEZIKU, Bošnjački institut, Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo, 2024.

Izabrana djela Alije Isakovića, Knjiga 8, BISERJE, Bošnjački institut, Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo, 2024.

Izabrana djela Alije Isakovića, Knjiga 9, HASANAGINICA, Bošnjaćki institut, Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo, 2024.

Izabrana djela Alije Isakovića, Knjiga 10, O ‘’NACIONALIZIRANJU’’ MUSLIMANA, Bošnjački institut, Fondacija Adila Zulfikarpašića Sarajevo, 2024.

Izabrana djela Alije Isakovića, BIBLIOGRAFIJA, Knjiga 11, Bošnjački institut, Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo, 2024.

[7] Isaković Alija, *Izabrana djela Alije Isakovića*, Bošnjački institut, Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo, 2024.

Literatura

Babić, S. (1991): *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*, HAZU, Zagreb.

Halilović, S. (1996): *Pravopis bosanskog jezika*, Preporod, Sarajevo.

Brabec, I. Hraste, M., Živković, S., (1966): *Gramatika hrvatskog jezika*, Školska knjiga, Zagreb.

Halilović, S., Ilijas, T., Šehović, A. (2009): *Govor grada Sarajeva i razgovorni bosanski jezik,* Knjiga I, Slavistički komitet, Sarajevo.

Katnić-Bakaršić, M. (1999): *Lingvistička stilistika*, Sarajevo.

Katičić, R. (1992): *Novi jezikoslovni ogledi*, drugo, dopunjeno izdanje, Školska knjiga, Zagreb.

Radovanović, M. (1986*): Sociolingvistika*, Književna zajednica Novog Sada, Dnevnik, Novi Sad.

Rosandić, D., Silić, J. (1979): *Osnove morfologije i morfostilistike hrvatskog književnog jezika*, Školska knjiga, Zagreb.

Sabljak, T. (1981): *Šatra – rječnik šatrovačkog govora*, Globus, Zagreb, predgovor.

Saračević, N., (2003): *Rječnik sarajevskog žargona,* drugo izdanje, Vrijeme, Zenica.

Simeon, R. (1969): *Enciklopedijski rječnik lingvistički naziva*, Matica hrvatska, Zagreb.

Silić, J., Pranjković, I. (2007): *Gramatika hrvatskog jezika*, Zagreb.

Silić, J. (2006): *Funkcionalni stilovi hrvatskog jezika,* Disput, Zagreb.

Smailović, I. (1973): *O izgovoru i transkripciji orijentalnih riječi i imena*, u Jezik, god. XX, Zagreb.

Skok, P. (1971): *Etimologijski rječnik hrvatskog ili srpskog jezika,* Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.

Stvanović, M. (1975): *Savremeni srpskohrvatski jezik* Stvanović, M. (1975): *Savremeni srpskohrvatski jezik I i II,* Treće izdanje, Naučna knjiga, Beograd.

Šimunović, P. (2009): *Uvod u hrvatsko imenoslovlje*, Golden Marketing – Tehnička knjiga, Zagreb.

Skaljić, A. (1973): *Turcizmi u srpskohrvatskom – hrvatskosrpskom jeziku*, Treće izdanje, Svjetlost, Sarajevo.

Šurmin, Đ. (1985): *Osobine današnjeg sarajevskog govora*, Rad, JAZU 121, Zagreb.

Šiljak-Jesenković, A. (2003): *Nad turskim i bosanskim frazikonom*, Orijentalni institut, Sarajevo.

Mirza Jahić, Magistar pedagogije*

Izazovi odgajanja u svijetu izmijenjenih vrijednosti, autorica Snježana Šušnjara

Snježana Šušnjara u knjizi Izazovi odgajanja u svijetu izmijenjenih vrijednosti (2023) ističe ključnu ulogu vrijednosnog utemeljenja odgoja u savremenom društvu. Knjiga je koncipirana prema Bronfenbrenerovom modelu ekoloških sistema u kojim autorica nastoji kroz makro, egzo i mikro prikazati svijet izmijenjenih vrijednosti koje postaju izazov današnjoj odgojnoj djelatnosti.

Makroekološki sistem obuhvata širi društveni okvir – državu, ekonomsko uređenje, kulturu i druge faktore – koji oblikuju odgoj djece i mladih. Autorica daje vrijedne poruke, savjete i prijedloge koje se odnose šesnaest pedagoških izazova prisutnih u makroekološkom poimanju društva. Zbog ograničenog prostora nije moguće istaći svaki od njih, stoga se kao naročito interesantne izdvajaju:

- Odnos čovjeka prema novinama i odbacivanja tradicionalnih vrijednosti
- Izmijenjene porodične okolnosti i dinamika
- Implikacijama totalitarističkih pogleda na odgoj i obrazovanje
- Odnos čovjeka i prirode i posljedica otuđivanja čovjeka od prirode
- Uticaju trendova na mlade.

U navedenim izazovima autorica se dotiče detaljno i poučno obrazlaže fenomene poput tehnologije, računara, mobitela, modnih stilova, tetovaža, silikonskih i estetskih

---

* Mirza Jahić rođen je 25.9.1985. godine u Doboju. Zaposlen je u JU Srednjoj medicinskoj školi u Tuzli kao pedagog škole. Od akademske 2021/22. godine obavlja poslove asistenta na Filozofskom fakultetu u Tuzli kao stručnjak iz prakse. U 2018. godini stekao je zvanje magistra pedagogije, a trenutno je doktorand na studijskoj grupi pedagogija na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Tuzli. Autor je nekoliko akademskih radova objavljenih u relevantnim časopisima i zbornicima radova.

korekcija različitih dijelova tijela. Osim navedenog, autorica govori i o prisustvu neznanja, prostaštva, nemorala, nepotizma, zatim, umjetnoj inteligenciji, medijima, propagandi, otuđenju čovjeka od prirode i drugim izazovima.

U egzoekološkom sistemu u knjizi se naglašava značaj izazova iz okruženja koji utiču na razvoj djece, a u kojima ne sudjeluju neposredno. Ovakvi izazovi obično su vezani za tehnologije i tehnološke implikacije na razvoj djece, a autorica afirmiše četiri takva izazova:

- Online izazovi
- Ovisnost, neslaganje, lutanje
- Tehnologije i
- Uticaj televizije.

Neki od faktora prisutni u egzoekološkom okruženju su nedostatak čitanja, nepostojanje kritičkog mišljenja, ignorisanje stvarnosti i slijepo vjerovanje tehnologijama, zanemarivanje vlastitih mogućnosti, tendencije ka stalnim promjenama, gubitak zajedništva, ovisnost djece o tehnologijama, računarima, tabletima i mobitelima, toksičnom uticaju televizije na životni prostor.

Mikroekološki sistem predstavlja one okolinske faktore koji neposredno utiču na razvoj djeteta i u kojima dijete i samo često neposredno djeluje. U knjizi autorica navodi ukupno devetnaest savremenih izazova odgajanja u mikrosistemu, od kojih su neki:

- Pozitivan odgoj
- Obrazovanje-školovanje
- Ukradeno djetinjstvo
- Neprilagođenost: odgoj, empatija i preodgoj
- Očevi i djeca.

Izazovi iz mikroekološkog sistema prisutni su u porodici i školi, kao dominantnim pedagoškim sredinama u kojim djeca svakodnevno neposredno egzistiraju. Djeca se u tim okruženjima susreću sa nekim od sljedećih fenomena: potreba djeteta za podstrekom, podrškom i pedagoškim uzorom, zatim, odrastanju u ambijentu pozitivne i konstruktivne discipline, afirmisanje vlastitih snaga kod djece i omladine, potrebi za razvojem samodostatnosti i prihvatanja vlastitih obaveza i zadataka kod djece i mladih, važnosti neposrednog kontakta, saradnje i odnosa između roditelja i djece, negativnim posljedicama prekomjernog prisustva medija u porodičnim odnosima i dinamici, nedostatku empatije, razumijevanja i potrebi za preodgajanjem i ponovnim

formiranjem ispravnih svjetonazora, navika i obrazaca ponašanja, zanemarivanje uloge i afirmisanje značaja očeva za izgradnju zdravih ličnosti djece i mladih.

Koncept sagledavanja vrijednosnih izazova u procesu odgajanja djece i mladih kroz prizmu Bronfenbrenerove teorije ekoloških sistema ovom rukopisu daje jako teorijsko utemeljenje. U tekstu se uočava namjera da se potakne čitatelja na postavljanje pitanja i dalje pedagoško promišljanje, čime se interakcija s tekstom nastavlja i nakon čitanja. Ovome posebno doprinose završne riječi nakon svakog naslova koji se prepoznaje kao „razmislimo“ i „ideja zapitanosti“. Korisno bi bilo da je autorica više pažnje posvetila upoznavanju čitatelja sa praktičnim savjetima za roditelje i nastavnike u suočavanju sa pedagoškim izazovima. Takva praktična dimenzija bi dodatno osnažila vezu između teorijskih i iskustvenih promišljanja i svakodnevne pedagoške prakse. Ipak, to ne umanjuje značaj djela koje potiče na promišljanje, kritičko sagledavanje društvenih promjena i razvijanje vlastite profesionalne i roditeljske odgovornosti.

Problematiziranje vrijednosnih orijentacija pedagoškog rada jedno je od najaktuelnijih pitanja savremenog odgoja i obrazovanja. Spoznavanje potrebe za odmicanjem od partikularnih i ograničenih vrijednosnih koncepata i orijentacija ka utemeljenju pedagoškog rada na univerzalnim vrijednosnim konceptima kroz cijelu knjigu se proteže kao temeljna ideja. U tom kontekstu autorica vješto koristi širok spektar pedagoških, psiholoških, teoloških, medicinskih, iskustvenih u drugih resursa i na osnovu kojih je sačinila izuzetan pedagoški rukopis. Svojim jasnim i razumljivim stilom pisanja, temeljeći svoja razmišljanja na recentnim izvorima, iskustvima i promišljanjima širokog spektra drugih autora, autorica čitatelja vodi kroz cijeli niz brojnih izazova savremenog odgajanja. Ova knjiga će posebnu korist pružiti studentima pedagogije, psihologije, odgajateljima, nastavnicima i profesorima kroz davanje jasnih smjernica za njihovo pedagoško djelovanje. Knjiga je jako korisna i za same roditelje jer može predstavljati sjajan putokaz za prevazilaženje odgojnih izazova i kušnji u odgojnom djelovanju u okviru porodice. U konačnici, ova knjiga predstavlja vrijedan doprinos savremenoj pedagoškoj literaturi i preporučujem je svima koji žele dublje razumjeti odgoj u svijetu promjenjivih vrijednosti.

VIII. KNJIŽEVNI PRILOZI

Melida Travančić

NA GROBU JULIJE PRIMICOVE

sigurna da prošlost nije dio mašte
ona je postojala i hodila ovim svijetom

pjesnik uvjerava sebe da je voli
nesretan piše stihove, čini nenadmašne rime
i izaziva sažaljenje cijelog svijeta
tako sve do danas

djevojčica od petnaest godina
izlazeći s molitve
zbunjena
pogled je skrenula na drugu stranu

o ljubavi nije bilo govora

riječ muza danas zvuči smiješno
jer niko ne vjeruje u ljubav kao pokretač pisanja

od jedne smrti do druge smrti
prošlo je stotinu šezdeset godina
i prošlost i sadašnjost se miješaju
pred očima žene
koja na njen grob umjesto cvijeća
donosi pjesmu

sada je podignut zastor
između živih i mrtvih

uznemirujuća bol nestaje pred plamenom svijeće
koja tinja pored uzglavlja
oslobođen duh zaustavlja se u magli iznad rijeke
koja prijeti da nas sve proguta

kao i pjesnika
kao i ljubav
kao i ženu na mostu

UGROŽENA VRSTA

Nataši Mirtič

*

slovenski slikar Vladimir Leben
životinjama daje ljudske osobine
kači njihove dijelove tijela na udicu
kako bi vizuelno prikazao smak svijeta

ako dugo stojiš pred tim prizorom
u njihovim očima prepoznat ćeš čovjeka
govori kustosica

*

jedan konj odvezao se na kraljevskom imanju
(na zaprepašćenje svih prisutnih)
i jurnuo suprotno od mase
sada galopira Londonom

za pogreb je sve spremno
čovjek se oprašta sa živim kraljem

*

kroz bijele plahte na drugom kraju svijeta
probija krv

od jedne smrti lica se okreću ka drugoj smrti
koja u grad na obali mora
stiže prije proljeća i ostaje zauvijek

tamo čovjek ima još samo oči koje se ne pomjeraju
i srce koje pridržava da ne iskoči od straha
ne primjećujući da ga tako gniječi poput nara

dijete postaje mali bijeli zec
u koga su uprti farovi automobila
radosno trči ka svjetlosti
ne znajući da će ga pregaziti svaki čas

vojnici se oblizuju
dok na tenk pričvršćuju crvenu spavaćicu

*

na književnoj rezidenciji pjesnikinja
traga za nevidljim
prijeko potrebnim detaljima za pjesmu
a svijet postaje sve dalji
pred prizorima s TV ostaje bez glasa i bez riječi

*

u krišci lubenice
crvenoj, crnoj, bijeloj i zelenoj
nazire se otpor i vijori sloboda

dok životinje sve više nalikuju čovjeku
i sve više blistaju na pozornici

ZAPIS KOJI TO NEĆE BITI

praznina nakon pogrešno izgovorenih riječi
izaziva drhtanje u vrhovima prstiju

majčinstvo prekinuto
na relaciji svijet - ja

oslobođene ptice ne znaju letjeti
jedna za drugom iznova ulaze u kavez
nožicama pričvršćuju vrata

srce se izlizalo poput odjeće
koju odvoze kamioni za pomoć unesrećenima

pogrešno izgovoreno moje ime
izaziva paničnu reakciju
koju slikarica pretvara u pokrete

za nekoliko godina bit ću u okviru
visit ću na zidovima muzeja moderne umjetnosti

moja savjest je poput švicarskog sira

euro i dvadeset centi
kaže prodavačica osutno

ja ne razumijem
nikako vas ne razumijem

can you speak in English, please

cestom hodaju opasni ljudi i opasne životinje

ujutru ću nazvati sve humanitarne brojeve

zaključavam vrata stana
jednom, dvaput, triput

sutra ću tražiti detalje
koji svijet mogu iznova sagraditi
u poeziji

LAVIRINT

glave književnika kipari su utisnuli u kamen
uvjereni da im daju dvostruku besmrtnost

na njihove bijele oči
crtam krugove i udahnjujem im život
iznova

u gradu udaljenom hiljadama kilometara
od doma
ruke koje dodiruju i pamte konture moga tijela
više ne postoje

ni želja za glasom (i obećanjem)
da će jednog dana od mene napravit veličanstvenu figuru
ovdje više ne postoji

kradem riječi od prolaznika
pamtim šta govore konobari, vozači autobusa, kustosica
prodavačica na tržnici
pamtim uzvike beskućnika
psovke migranata
proklinjanje roma
gubim se u jezicima raznim
i više ne progovaram ni maternji

pridržavam haljinu koja u svojim naborima
podsjeća na šumu
koračam po zelenoj rijeci
ona ovog časa obilježava moje postojanje

pripitomila sam ludilo u sebi
zaboravila krajnji cilj putovanja

sada moram iznova pisati o praznoj ljudskoj duši
i svemu što se nije preživjelo

pred sablasnim očima kipova
umjetnost jede moj život

pretvaram se u crnu ravnu liniju

BIOGRAFIJA

Melida Travančić doktorica je humanističkih nauka iz oblasti književnosti. Piše poeziju, prozu, eseje, književnu kritiku i naučne radove.

Objavila je pet knjiga poezije *Ritual* (2008), *Svilene plahte* (2009), *Sjenka u sjenci*, (2019) *Veo nad rijekom C* (2022) i *Moja majka hrani mrtvog psa* (2023). Dobitnica je pet nagrada za poeziju: „Mak Dizdar“ (2007), „Anka Topić“ (2008), nagrade Fondacije za izdavaštvo (2019. i 2023) i međunarodne književne nagrade „Ismet Rebronja“ (2022).

Dobitnica je prve nagrade „Muris Idrizović“ za najbolji neobjavljeni esej o dječjoj književnosti koju dodjeljuje Institut za dječiju književnost BiH.

Objavila je dvije knjige proze *Smrt u ogledalu* (2019) i *Ulaz u prazninu* (2021) za koju je dobila Godišnju nagradu izdavačke kuće Bosanska riječ za knjigu godine 2021. Ova knjiga prevedena je i objavljena na njemačkom jeziku (izdavač Verlag Expeditionen Hamburg) i objavljena je u Švedskoj (izdavač Artisticum Stockholm). Njene pjesme i priče objavljene su u zbornicima i antologijama u BiH i regionu, a djela su joj je prevedena na makedonski, engleski, španski, persijski, mađarski, njemački, francuski i slovenski jezik.

Objavila je studije *Ulaznica za junački kabare: književne refleksije Sarajevskog atentata* (2019), *Rekonstrukcija stvarnosti: ogledi o savremenoj bosanskohercegovačkoj književnosti* (2021) i Žena u tekstu: Književne opservacije (2023).

Sudjelovala na više književnih festivala u zemlji i inostranstvu, književnih rezidencija, kao i međunarodnih naučnih skupova i konferencija na kojima je izlagala radove o književnosti. Književnu kritiku objavljuje u dnevnim novinama *Osobođenje*.

Članica je Društva pisaca BiH i PEN Centra BiH.

Igor Divković

LIRIK LIRU LIBERIRA

Lirik liru,
liberira,
oslobada,
glazbu rađa.
Tanka struna
dušu dira,
tanko ječi,
rezonira.

Zbog te skladbe,
zbog tog zvuka,
sve su cure
kao ure,
sve su Eve
Eveline,
sve su Anđe
Anđeline.

Lira svira
sred svemira,
nebo plače,
kozmos cvili.
Od te glazbe
kronos mili.
Od te skladbe
vrište svadbe.

Od tog tona,
od tih nota,
pršti Olimp
od života.
Slavuj pjevi
svojoj ševi,
svom gromčeku
munja s'jevi.

U MOME (K)RAJU

U mome (k)raju
i bukve znaju
kako Portugezi kažu – volim te,
kako Englezi kažu – ljubim te,
kako Česi – ljubavi, gdje si?

U mome (k)raju
i hrastovi znaju
kako Asteci hvale chiquite,
kako Maye svoje senorite,
kako Inke vino i vinke.

U mome (k)raju
i breze znaju
što zimi rade Eskimi,
što ljeti Beduini sveti,
što proljeće Cigane pokreće.

SEVILJSKI BRICO

U mome (k)raju
Ženske frizure,
svom frizeru
hrle, jure.

Brinete,
blondine,
garavuše
i, mašalah, plavuše.

U mome (k)raju
muške frizure,
nit', brici, hrle,
niti, od brice, žure.
Uvijek fini,
laganini,
k'o što su i
Finci fini.

U (k)raju mome
svoja na svome,
tuđa na tuđem,
luda na luđem.
U mome (k)raju,
od šuba, znaju,
prepoznat, po licu,
seviljskog bricu.

LUDORIKA

Mala moja,
moja diko,
moj pelinu,
čemeriko,
metar gorka,
mikron ljuta,
ja te ljubim,
po sto' puta.

Mala moja,
moja diko,
moj pelinu,
čemeriko,
moja šljivo
džanariko,
moja gljivo
ludoriko.

Ludoriko!
Lovoriko!
Kaduljiko!
Konopljiko!
Tako gorka,
slatka ti si,
u tebi sam,
u meni si.

Nihad Mešić River

BAUK

Ne ide mi borba sa sobom.
Onaj originalni je jači.
Uplašeno dijete ostavljeno
u bolnici na nepoznatom mjestu
obavlja malu nuždu pored kreveta
jer u toaletu nema svjetla.
Ne obazire se na prijekore
medicinskih sestara jer strah je jači.

U mraku čeka neko.
Posljednjih godina omatorjelom djetetu
TV ostaje uključen po noći.
To je siguran recept protiv noćnih bića
koja ne vole moderne programe.
U mraku uvijek ceka nepoznato.
23 su sata.
Valja dalje u borbu sa sobom
i mrakom
dok Bauk vreba Svijetom.

KROĆENJE STRAHA

Cijeli život gledam
kako da strah ukrotim,
da mi od neprijatelja
saveznik postane.

Kad me more noćne
iz sna probude
da mi teško ne bude
zaspati opet,
a da svjetlo ugašeno ostane.

Trudim se ja tako,
ali se i strah trudi,
ne da se lopov stari,
bezobrazno mi prkosi,
a ja eto još ne odustajem.

Kroćenje straha je proces
koji neki zovu životom.

DA JE DANAS JUČE

Da je danas koji mjesec ranije
radovao bih se odmoru.
Da je danas koja godina ranije
tražio bih ljubav.
Da je danas koja decenija ranije
vjerovao bih ljudima.
Da je danas juče
opet bih te sanjao, živote.

DO MENE

Vratite mi snove
u boji
i crno-bijele
iz filmova Franka Capre
i lahku orkestarsku muziku
da me uvede u novi
sunčan dan.

Vratite mi snove
o sunčanoj obali,
zelenoj livadi
i svjetlucavom odsjaju
u morskom plavetnilu.

Drečim eto da mi neko vrati mene.
Znam, neće niko moći –
do ovog tupana je.

Mirela Avdagić

DUŠA DUŠE MOJE

U ime istine.

Idem jedan korak naprijed
i hiljadu nazad.
Sto na sat.

Noge mi se sapliću
i stanu.
Tumaram.
Bauljam,
ali se i ispravim.

Znam
da sam stigla
na vrh vrhova,
ipak, uprkos...

Sve moje želje
Utkane su u njih.

Duša duše moje...

Moje oči
ostaju na njima,
ruke
za njih su rođene,
noge
da im blizu budem.

Osvojila sam vrh vrhova.
U ime istine.

OKICE

Očekivali smo je.
ali ne tako brzo.

Mrvica
na maminim njedrima
imala je prelijepe, tamne oči
kojim nas je osvojila.

Rastu s njom
izvori radosti.

Zbrajali smo dane i grame,
ali okice su uvijek zračile,
svjetlost širile,
radosti množile.

Ela je ljubav
koja je nadrasla sve naše brige,
borac i ljepotica,
sagovorniki drugarica,
smješka i ljutica,
zna šta hoće i želi.

Prijatelji su joj svi,
djeca i ljudi,
znani i neznani,
mjesta za igru svugdje,
bilo gdje i bilo šta.

Hoće ili neće,
nema ništa između.
Zna svoj put,
samo naprijed.

NAŠA LJUBAV

Ako je pitaš:
»Koga voliš?«
odgovori: »Tebe.«

Svi zadovoljni, sretni.
Ona vesela,
šeretski pogleda okicama,
nasmiješi se.

Raduje se svemu i
svakome.
Hoće nešto.
Drugo neće.

Nema ubjeđivanja,
zna svoje.
Druženje s njom
može potrajati.

Priči nema kraja,
svi njeni su znanci,
ali bez njega ne ide,
Kan je glavni.

Tandem po dogovoru.
Bez pregovora.
Ja.
Ja.

DOK NE DOĐE SEBI

Moja Mrvica kaže
da pričekam
dok dođe sebi.

Čekam,
milujem je po kosi,
nožicama,
ručicama, ona se smješka,
unjedri,
ugnijezdi,
uživa u trenucima
šireći okice
koje su njen adut.

Eline sjajilice blistaju,
meškolji se,
skače na nožice
i kreće u akciju.

Sve je njeno,
zamišljene igre,
pijemo kafu, kobajagi,
prodajemo sladoled
i kupujemo,
bez pribora i novaca,
ližemo,
u ukusima.
Mašta nas vodi
gdje god želimo.
Na putovanja,
ne daleko,
uz smijeh
i neobične grimase.

Ništa nam nije strano.
Sve je stvarno,
uživamo u minutama,
pogledima,
dodirima,
razgovoru,
radosti,
vježbanju,
moja curica i ja.

Dok ne dođe sebi.

A, onda...

UPUTE SURADNICIMA

1. Radovi trebaju biti pisani u MS Word-u sa sljedećim karakteristikama: Times New Roman (TNR), 12 pt, s proredom 1,5 liniju (line spacing), uvlakom prvoga retka (first line indentation) te razmakom između paragrafa od 6 pt (spacing below). Ako se koristi neki specifičan font (grčki ili sl.), obavezno ga treba dostaviti uz rad.
2. Radovi od a) do e) iz r. br. 7 (v. dolje) opremaju se sažetkom (abstraktom) na pola kartice (do 900 karaktera, s razmacima) s maksimalno osam ključnih riječi, istim fontom (TNR) veličine 10 pt. Sažetak i ključne riječi postavljaju se ispod naslova ili podnaslova. Radovi se također mogu opremiti sažetkom i ključnim riječima na nekom stranom jeziku (engleski, njemački, talijanski, francuski...) koji se postavljaju na kraju teksta.
3. Ilustracije treba postaviti unutar teksta i obavezno ih potpisati (TNR, 10 pt); ilustracije je, uz tekst, potrebno obavezno dostaviti i u originalnim grafičkim formatima (jpg, png, pdf ili neki drugi) i u originalnoj rezoluciji/veličini. Ako se radi o notnim zapisima, grafikonima, skicama..., onda ih dostaviti u formatima ai ili pdf.
4. Pomoćni tekst, fusnote, uraditi onako kako to MS Word predviđa (insert footnote) i to istim fontom (TNR) 10 pt.
5. Bibliografski podaci (izvori i literatura) unose se na kraju teksta (TNR, 10 pt) na sljedeći način:
   - za knjige: PREZIME, Ime, *Naslov*, Grad izdanja: Izdavač/Nakladnik, godina. (u fusnoti poslije naslova navodi se stranica kao str. xx.);
   - za članke iz zbornika: PREZIME, Ime, *Naslov*, u: "Naslov Zbornika" (ur: Ime i prezime), Grad izdanja: Izdavač/Nakladnik, godina. (u fusnoti kao za knjige);
   - za članke iz časopisa/revija/magazina: PREZIME, Ime, *Naslov*, "Ime Časopisa", Grad izdanja, godište ili svezak, broj izdanja, godina, str. (u fusnoti kao za knjige).
6. Radovi podliježu recenziji.
7. Radovi se razvrstavaju u sljedeće grupe:
   a) Originalni naučni članak,
   b) Stručni članak,
   c) Prethodno saopćenje,
   d) Izlaganje na naučnom/znanstvenom skupu,
   e) Pregledni članak,
   f) Ostalo (kritika, prikaz, recenzija, intervju, kronika, bibliografija itd.).
8. Strana imena i nazivi pišu se izvorno. Dozvoljeno je dodati izgovor u zagradi.

Molimo suradnike da se pridržavaju ovih uputa kako bi olakšali posao Uredništvu te bili sigurni da će im članak biti korektno objavljen.

Uredništvo